КЪЫРЫМТАТАР
ЭДЕБИЯТЫ
КУТЮПХАНЕСИ

ХАЛКЪ ИДЖАДЫ

БІБЛІОТЕКА
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

**КЪЫРЫМТАТАР
ЭДЕБИЯТЫ
КУТЮПХАНЕСИ**

ХАЛКЪ ИДЖАДЫ

**БІБЛІОТЕКА
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ КУТЮПХАНЕСИ

ХАЛКЪ ИДЖАДЫ

МАСАЛЛАР
ЭФСАНЕЛЕР
ДЕСТАНЛАР

Тертип этиджилер
Сабрие Кандымова
Нузет Умеров

Львов
«Світ» нешрияты
2012

БІБЛІОТЕКА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

КАЗКИ
ЛЕГЕНДИ
ЕПОСИ

Упорядники
Сабріє Кандимова
Нузет Умеров

Львів
Видавництво «Світ»
2012

УДК 398.5(477.75)
ББК 82.3(4УКР-6КРИ)
Б59

Кириш макъаленинъ муэллифи: филология илимлери намзети *Ольга Гуменюк*	Вступна стаття *Ольги Гуменюк*
Кириш макъалени къырымтатар тилине *Зера Бекирова* терджиме этти	Переклад вступної статті кримськотатарською мовою *Зери Бекірової*
Масаллар ве эфсанелерни украин тилине *Данила Кононенко* терджиме этти	Переклад казок та легенд українською мовою *Данила Кононенка*
Дестанларны украин тилине *Виктор Гуменюк* терджиме этти	Переклад епосів українською мовою *Віктора Гуменюка*
Бедиий джеэттен *Зарема Трасинова* яраштырды	Художнє оформлення *Зареми Трасинової*
Мезкюр джыйынтыкъ Симферопольдеки Бутюнукраина матбуат-меденет меркезининъ къолтутувы саесинде нешир этильди	Видано за підтримки Всеукраїнського інформаційно-культурного центру в м. Сімферополі

Бібліотека кримськотатарської літератури. Народна творчість казки, легенди, епоси / упоряд. С. Кандимова, Н. Умеров ; пер. укр. Д. Кононенка, В. Гуменюка. — Львів : Світ, 2012. — 640 с. : іл.
Б59
ISBN 978-966-603-759-9

До збірника включено кращі зразки традиційних жанрів кримськотатарської народної творчості — народні казки, історичні легенди, героїчні та лірико-епічні епоси, зібрані упорядниками видання з різних джерел фольклору кримських татар.

Тексти подано мовою оригіналу та в перекладі українською мовою, здійсненому сучасними українськими письменниками.

УДК 398.5(477.75)
ББК 82.3(4УКР-6КРИ)

ISBN 978-966-603-759-9

КЪЫРЫМТАТАР ФОЛЬКЛОРЫНЫНЪ ЭПИК ЖАНРЛАРЫ

Къырымтатар халкъ дестаны чешит тюрлернен, шу джумледен масал киби энъ кутьлевий ве къадимий жанр иле темсиль этиле. Къырымтатар масаллары бир чокъ дигер халкъларнынъ, шу сырада украин масалы да, учь девирге болюне: айванлар акъкъында масаллар, тылсымлы (фантастик) ве ичтимаий-турмуш масаллар.

Айны шу учь девирни белли къырымтатар фольклорджысы Рефикъ Музафаров да къайд этип, эр бирини тафсилятлы тариф эте. Онынъ тедкъикъатларына коре, айванлар акъкъындаки масаллар мизахий, сергузештли, фельсефий ве дидактик олабилелер. Тылсымлы масалларгъа кельгенде исе алим къайд эте: «Бу масалларнынъ мевкуревий эсасыны инсаннынъ душманы иле куреши тешкиль эте. Тылсымлы масалларнынъ мусбет къараманлары кендже огълан, акъыллы къыз, фукъаренинъ огълу ве дигер персонажлар ола. Кучюк огъланнынъ агъалары, сихирбазлар, аждерха, залым хан исе мусбет къараманнынъ душманларыдыр. Тылсымлы масалларда тирильтиджи сув, учкъан килим, тылсымлы къыйыкъ,

яшартыджы алмалар, тылсымлы юзюк, ельаякъ ат, алидженап тильки, къуш киби тылсымлы шейлер ве мевджудатлар айрыджа ер тутып, къарамангъа ярдым этелер [11, с.5]. Тедкъикъатчынынъ къайд эткенине коре турмуш масаллары керчек аятнен сыкъы багълы олып, оларнынъ бир чокъу сатирик чизгилернен бельгилеген.

Лякин о я да бу къырымтатар масалынынъ юкъарыда къайд этильген девирлерге менсюплигини бельгилевде белли бир къыйынлыкъларгъа расткелине. Чюнки къырымтатар масалы озюнинъ жанр-услюбий бельгилерине коре эксериде чокъджеэтли, полифониктир. Демек, оны бир де бир девирге кирсетмек ичюн онда белли бир бельгилернинъ чокълугъы я да азлыгъына эсасланмалы. Меселя, айванлар акъкъында масалларда инсанлар да бар, ичтимаий-турмуш бельгилери де мевджут. Тылсымлы масалларда да исе сыкъы алларда инсанларнынъ ярдымджылары ве меслеатчылары олгъан айванлар да бар.

Бу сырада энъ козьге корюнгени «Икметли кирпи» масалыдыр. Мында бизим огюмизде дюльбер султан пейда ола. Адети узьре укюмдарлар масалларда залым олсалар, бу сою — «мерхаметли, хаялперест», «кунь бою сарайынынъ таш къорасында отурып, къаршыдаки ялыны корьмек арзусынен денъизге тикиле». Онынъ хаялларыны эшиткен киби кезиджи кедай келип, саз нагъмелери алтында къаршыдаки ялыда юксек буллюр сарайда яшагъан ханзаденинъ гузеллигини медх эте. Башкъа фольклор жанрлар, хусусан йырнен тенъештирюв — бу кене де юкъарыда къайд эткенимиз киби, къырымтатар

халкъ масалынынъ чокъ джеэтлигинден делялет бермекте.

Бу ерде масал сюжетине тылсымлы масалгъа хас фантастик элемент кирсетильген. Шахзаде яшагъан сарай адий бир сарай дегиль — онынъ буллюр къапылары къарадан кельген кимсеге ачылмаз. Оны тек денъизни кечип, лякин аякъларны сылатмадан, кечебильген инсан ачып олур. Масалдаки вакъиалар пек эски заманда «натынч Къара денъизни кечип олабиледжек не геми ве не де къайыкълар олмагъан заманда» олгъаны тариф этиле. Иште, эсерде денъизни догърудан-догъру кечмек ёлуны араштырув, ялдайыджы вастаны кешиф этювнен багълы юзь береджек адиселер бельгиленди.

Айванлар акъкъында масаллар бу жанр ичинде энъ къадимий чешити олып, тамырлары та инсан кендисини табиат энергетикасы ичинде, тотем тасавурлары тесири алтында яшагъан эски девирлерден башлана. Кет-кете табиаттан айырылгъан, узакълашкъан инсанлыкъ буны бир фаджиа оларакъ сезе ве этраф муитнен кене де якъынлашмакъ, мунасебетлерини уйгъунлаштырмакъ ёлларыны къыдыра. Бес-белли, бионикасы яни техника саасында табиий къурназлыкъны да эсапкъа алувны бойле ёллардан бири деп саймакъ мумкюндир. Меселя «Икметли кирпи» масалы пейда олгъан вакъытта футуристик фельсефе онынъ образлы къурумыны къаврап ала. Сув устюнде юребильген бир васта тюшюнджесинен чекишкен инсан айванлардан орьнек алмагъа меджбур ола. Бу иште султангъа айванларнынъ тилини анълагъан йигиттен гъайры ич бир кимсе ярдым этип оламай.

Лякин айванларнынъ теджрибесини кёр-кёране текрарламакъ я да тыпкъы олар киби япмакъ олмаз ки, оны тюшюнмек, ишлемек зарур. Муреккеп вазиеттен чыкъмакъ ёлу косьтерген адисе масалда кулюнчли бир шей олып корюне, албу ки бу — масалнынъ энъ юксек нокътасыдыр: «Кунеш батмагъа азырлана, айванлар ве къушларнынъ озь юваларына къайтаджакъ маали кельди, лякин догъру чезим ойле де тапылмады. Апансыздан ормандан тикенли кирпи чапып чыкъты. Кирпи сувукълангъан, бунынъ устюне тишлери де агъыра ве о адымлагъан сайын терен нефес алып, «Къах! Къах! Къах!» деп оксюрген. Бала исе буны «Къаз! Къаз!Къаз!» деп эшиткен. Йигит бутюн гедже голь ялысында сувда юкълагъан къазнынъ арекетлерини козетип отургъан. Эгер агъачтан къазгъа ошагъан бир шей ясалса насыл олур экен?»

Амма бу анълашылмамазлыкъ тек бир бакъыштан бойле олып корюнебилир. Эгер айванларнынъ тилини анълагъан йигит бутюн гедже тюшюнип, фикир этип чыкъмагъан олса, кирпи озюнинъ «Къах! Къах! Къах!»ынен орталыкъны не къадар сарсытмасын, файдасы олмаз эди. Насыл олды-насыл олмады, лякин эр алда инсанларгъа пек зарур бу сув устюнде юрьген вастанынъ орьнеги айванлар алеминден алынды. Демек, масал биринджи невбетте инсан ве табиатнынъ якъынлыгъы, атта бирлигининъ зарурлыгъы киби муимден-муим бир меселени котере. Бу уйгъунлыкъ исе базыда бекленильмеген бир шекильде къурулгъаны котерильген мевзунынъ эмиетини даа зияде арттыра ве ачып

косьтерильмесинде назик бир акъылданелик, бедиий незакет кирсете.

Масалнынъ бедиий джазибелиги бунынънен сынъырланмай эбет. Кульминациядан сонъ (къаршыдаки ялыгъа барып чыкъмакънынъ чареси тапылды) масал мантыкълы екюнине якъынлаша. Къоджаман «бем беяз агъачтан ясалгъан къаз магърур башынен уфукъларда козьден гъайып олгъанда» яш султан къаршы ялыгъа сагъ-селямет етип баргъаны ве буллюр сарай басамакъларында ханзадеге къавушкъанына, ве эр шей шенъ той-дюгюннен битеджегине асла да шубе ёкътыр. Лякин масалда бундан да да муим шей акъкъында айтыла — инсанларнынъ денъиз аланыны кечмек ёлуны тапабильдилер. Масалнынъ сонъу да кесен-кес белли дегиль, ачыкъ къалды: «султан о сеферден къайтып кельдими-ёкъмы, ич кимсе хатырлап оламай. Бельки дюльбер ханзаде оны озюнинъ сарайында къалдыргъандыр. Лякин о замандан берли инсанлар къайыкъ ве геми къуруп башлагъанлар...»

Икметли кирпи де унутылмагъан, айванлар ичинде энъ акъыллысы дие онъа алтындан эйкель къойгъанлар. Чюнки айнеджи кирпи садедже оксюрип, ич бир тюрлю къазны акъылына да кетирмегенини кимсеге сёйлемеген. Ахыр-сонъу эйкельни де парчалап, хырсызлагъанлар. Амма бунынъ энди асла да эмиети ёкътыр, чюнки масалдаки муим шей бу дегиль.

Бойлеликнен, «Икметли кирпи» — бу эм айванлар, эм инсанлар акъкъында масал олып, онда фантастика чизгилери де бар. Шуны да къайд этмек керек ки, бу масалда

ве асылында бир чокъ къырымтатар масалларындакиси киби денъиз, айны Къараденъиз, муим бир вазифени эда эте.

Денъиз иштиракинде ве алеминде инсан ве табиатнынъ уйгъун мунасебетлери «Тылсымлы балыкъ» масалында да тариф этиле. Бу гъает дюльбер, ренкли ве джанлы бир масал оларакъ айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Онда да турмуш ве тылсымлы масалларнынъ чизгилери бири-бирине багълы, денъиз айванлары исе муим роль ойнамакъталар.

Мезкюр фольклор эсернинъ бедиий дюньясында да йыргъа мураджаат этиле ве о бу ерде озьгюн ве терен символика дереджесине котериле. Къараденъизде балыкъчылыкъ япкъан бир адамнынъ огълу дегиль тек эски балыкъ агъыны усталыкънен тамир этмеге бильген, айны заманда пек яхшы йырлай, «тюркюлернинъ нагъмесини денъизде эшите, сёзлерини исе озю уйдура». Бу йырлар шу къадар тесирли ки, оларны динълемек ичюн чагъалалар учып кельген, денъиздеки юнус балыкълары ве башкъа айванлары топлангъанлар. Эгер денъизде яшагъан тылсымлы балыкъ («пуллары кумюш, къанатлары ве къуйругъы алтын, козьлери исе эки балабан зумрют») да йигитнинъ йырларына мефтюн олып, агълар ичинде къарышмаса, адий бир балыкъчынынъ торына тюшмез эди. Масалларгъа хас бу адисе гъает бир символик оларакъ, инсан ве табиат арасындаки мунасебетлернинъ аджджысыны ифаде эте. Бойле фурсаттан файдаланмакъ ве кяр алмакъны, бельки янъы балыкъ агъыны алып олурым, деп тюшюнген къарт балыкъчы адден тыш бу ав хаберини хангъа еткизмеге ашыкъа. Ханнынъ хызметчилери аджайип

балыкъны алмакъ ичюн келелер, лякин нафиле, чюнки: «Йигит балыкъны аджып кене денъизге йиберген».

Бу масалда укюмранлар аньаневий шекильде косьтерилелер. Ханнынъ везири гъадаплана, къарт балыкъчыны чубукъларнен котеклемелерини, яш балыкъчынынъ къолларыны багълап, къайыкъ ичинде денъизге атмаларыны буюра. Лякин йигит сагъ къала, къаршыдаки ялыгъа келип чыкъа. Къаршыдаки ялы меселеси бу ерде тыпкъы «Икметли кирпи» масалындаки киби муимдир. Ялыда йигитни онъа пек бенъзеген башкъа бир дюльбер йигит къуртара.

Масалнынъ экинджи къысмында фантастик ве ичтимаий-турмуш джеэтлер индже бир тарзда бири-бирине багъланa. Эки йигит бу девлет ханынынъ кедери акъкъында хабер алалар. Хан балалыкътан даа ич бир сёз сёйлемеген он алты яшлы къызыны тедавийлеген инсангъа пек буюк бир бахшыш ишандыра. Балыкъчынынъ досту бу ишни япып оламагъаны алда башындан айырыладжагъыны билетурып, ханнынъ сарайына бармагъа джурьат эте. Эбет акъылане иш корьген йигит макъсадына ирише. О, шок терапия усулыны къуллана. Йигитнинъ назик, муляйим муамелеси файда бермеген сонъ йигит къойнундан къамасыны чыкъарып, ханзаденинъ огюнде саллай. Бу вакъыткъа къадар даа ич бир кимседен бойле муамеле корьмеген ханзаде шашмалагъанындан къычырып йибере. Къызнынъ агъызындан фышкъырып чыкъкъан йыланнынъ башыны йигит деръал кесип ата. Ханзаде халаскярына бир кереден ашкъ-севда ола. Йигит достунынъ янына къайта ве хан-

заде багъышлагъан къыйметли ташларнен сюсленген юзюкни косьтере. Демек, къызгъа къуда ёлламагъа акъкъы бар.

Масалнынъ энъ юксек нокътасына кельгенде, даа догърусы бу, адден тыш масалнынъ бойле нокъталарындан биринде зияде мерагъымызны чеккен сырнынъ устю ачыла. Ханзадени тедавийлеген йигит къызгъа эвленип оламайджагъыны сёйлей, чюнки о, балыкъчы тутып сонъра денъизге йиберген балыкъ экен. Юнус балыкълары балыкъчыны ялыгъа илле онынъ риджасынен алып чыкъкъанлар. Зор алгъа къалгъан йигитке ярдым этмек ичюн вакътында балыкъчы къыяфетине кирип, тесирли тюркюлер йырлангъан. Балыкъ йигит балыкъчы достунен самимий сагълыкълашып кене денъизге къайта.

Масалнынъ учюнджи екюнлейиджи къысмы ичтимаий-турмуш керчеклерине зияде якъынлашкъан. Ханзаденинъ бабасы бир чокъ къырымтатар масалларындаки ханлар киби залым ве хиянет этип косьтериле. Къызыны адий балыкъчыгъа бермеге истемей, бундан да гъайры йигитни зиндангъа ташламаларыны буюра. Масалда залым укюмдарлар мевзусы даа ачыкъ ифаде олуна — укюмдарлар олсун о ялыда, олсун бу тарафта — эписи бирлер. Амма оларгъа къаршы тургъан ве енъген бир кучь бар — табиат ве адий инсан къальбининъ дюльберлиги, севгиси ве достлугъы.

Бабасынынъ авгъа кеткенинден файдалангъан ханзаде яш балыкъчыны къуртара ве онынънен бирликте башы акъкъан тарафкъа кетмеге азыр. Оларгъа кене муджизевий балыкъ ярдымгъа етип келе — юнус балыкъларына севдаларны къаршыдаки ялыгъа алып

чыкъармалары ве артларындан къувалагъан бекчилернинъ ёлуны къоджаман далгъаларнен кесмекни риджа эте.

Масалнынъ учь эсас къысмы дюльбер бир шекильде сонъуна чыкъалар. Огълунынъ келеджегине умютини кескен къарт балыкъчы кене огълуна къавуша. Ханзаде исе акъикъий бахтыны адий ишчилер аилесинде тапа. Яш башлыкъчы исе акъшамлары ялыгъа чыкъып йырламакъны девам эте. Масалда тариф этильгенине коре о «денъиз, тувгъан юрт, севги ве достлукъ акъкъында йырлай». Эсерде устюнлик эткен инсан ве табиат бирлешмесининъ мевзусы бойле бир образлы тарзда ифаде олуна: «Эр сефер о сия сувлар ичинде денъиз укюмдарынынъ огълу олгъан садыкъ достунынъ алтын къанатларындан кельген ышыкъны корьген киби ола эди».

Джанлы адиселер, кедерли аллар, парлакъ образлар, фельсефийлик, эпик котеринкликнен къарышкъан драматизм, символика, фольклорнынъ дигер чешитлерине, ильк-эveля йыргъа мураджаат этюв масалны даа зияде джазибели ве эмиетли этелер.

Ичинде уйгъун бир шекильде айванлар акъкъында масалнынъ, тылсымлы масалнынъ ве ичтимаий-турмуш масалынынъ услюбий-жанр чизгилерини муджессемлештирген фольклор эсернинъ нумюнеси оларакъ «Беш салкъым бей» масалыны кетирмек мумкюн. Масал дюньясы — башта бир беддий дюньядыр, амма оны бир тарафлы анълатмакъ, тариф этмек имкянсыз. Белли бир манада бу масал «Муджизевий балыкъ»нынъ там аксидир. Эгер «Муджизевий балыкъ»та инсан табиатнен бирлешмек ёлуны тапабильген олса,

бу масалда саранлыкъ нетиджесинде бозулгъан уйгъунлыкъ маълюбиетке алып келе.

Табиат даима инсаннен бир мунасебетлерде булунмай. Къойларны бакъкъан чобан озь азбарында отурткъан юзюм тереги эр йыл анджакъ бир салкъым юзюм бере. Лякин дёрт йылдан берли салкъымнынъ къывамына етмесини, яхшыджа татлылашмасыны беклеген чобан бош къолнен къала. Даа пишип етишмеген салкъымны гизли бир хырсыз къопарып кете. Бешинджи йылы чобан салкъым янына тузакъ къоя ве хырсыз тилькини тута. Ачувлы чобан Тилькиден хырсызлагъан дёрт салкъым юзюми ичюн пек буюк бир акъ талап эте ве дегенини ала. Дёрт салкъым юзюм ерине Тильки джаны агъыргъан чобаннынъ дёрт истегини эда этип, оны кучьлю, дюльбер, зенгин эте ве султаннынъ къызына къудалыкъкъа бара.

Биринджи учь истекни Тильки асла да зорланмадан япа, дёртюнджи истекни ерине кетирмек ичюн исе Тилькиге бираз акъыл ве айнеджилигини ишлетмеге керек ола. Затен айны шу къудалыкъ ве фукъаре чобаннынъ султан узурына кельмеси бу масалнынъ эсас ве бираз худжурджа къысмыны тешкиль эте.

Султаннынъ къызына эвленмек ичюн оладжакъ киев еди башлы йыланны ольдюрмек керек. Джесюр ве акъыллы Тильки Йылан сакълангъан магъараны тапып, кендисининъ артындан афыра-афыра чапып кельген копеклер сюрюси бу да беляларнынъ уфачыкъ бир къысмы олгъанынен алдатып, оны соба ичине сакъланмагъа меджбур эте. Йылан зар-зорнен анда киргенинен, Тильки къапагъыны къапатып, тешигинден тобан якъа. Йылан думан

ичинде богъулып оле. Бу адисе ойле кергин ве айны заманда джанлы тариф этиле.

Эсернинъ бекленильмеген ве атта шашмалатыджы екюний къысмы масал асылында нанкёрлик акъкъында олгъаныны косьтере. Акъыллы Тилькининъ джумертлиги саран ве кибирли чобаннынъ алчакълыгъына растkeле. Япкъан эйилиги ичюн Тильки ич бир шей истемей, факъат ольген сонъ копеклер джеседини юлкъып отурмасалар олгъаны. Даа янъы пишкен зенгин Тилькиге мермер дюрбе къурдырырым, деп сёз бере, амма вадесини пек тез унута, сарай къапылары босагъасында эки кере пейда олгъан тильки джеседини исе узакъча бир ерге атмаларыны буюра. Учюнджи кересинде тильки тириле ве бойле нанкёргъа энди ич бир тюрлю борджум къалмады, деп сая. Чобан исе кене эвельки киби фукъаре чобан ола.

«Гульджиан» серлевалы фольклор эсери исе тылсымлы къараманий масалынынъ композицион джеэттен гъает тюзгюн, парлакъ орьнегидир. Онда къара кучьлерни енъген батыр къараман медх этиле. Эм бу даа зияде тесирли ки, чюнки къараман насылдыр джесюр бир йигит дегиль де, бабасы ве ватаны ичюн джаныны феда этмеге дюльбер ве назик къыздыр.

Душман кучьлерини ялыбоюндаки бу мемлекетке вакъты-вакътынен келип, инсанларгъа мисильсиз белялар кетирген Аждерха темсиль эте. Аждерха къыскъа бир ибарелернен тасвир этиле. Бу — демир пулларнен къаплангъан къанатлы махлюкъ, агъызындан атеш ве думан фышкъыра, козьлеринден йылдырым атыла, балабан демир панджаларындан исе кимсе къуртулып оламагъан. Ич бир

батыр оны енъалмагъан, султаннынъ бутюн ордусы онъа къаршы зайыф экен. Ве тек бир таякъкъа таянып юрьген къартийчик бу белядан къуртулмакънынъ ёлуны биле. Къартий масалда пек муим бир роль ойнай. Бу насылдыр бир сырлы образ олып, такъдир ирадеси, халкъ икмети сыфатында къабул этиле билир. Мемлекетни бу афаттан насыл къуртармакъ кереклигини сёйлемек ичюн Султаннынъ узурына кельген къартийчик меслеатлары ичюн не байлыкъ, не падишалыкънынъ ярысыны истей. Эм тек меслеат бермекнен сынъырланмадан, оларны амельге кечирюв кетишатыны козете ве даима ёл-ёрукъ косьтере. Къартийнинъ меслеаты боюнджа Султан Демирджини ишке къоя. Эмири исе адети узьре пек къыскъа — я эмирге бойсунаджакъ, я башсыз къаладжакъ.

Озь битасынынъ икяелерини хатырлагъан ве масалдаки къартйичикнинъ огреткени киби(эки кере къартларнынъ меслеатларына тесадюфен мураджаат этильмей) Гульджиан сырлы тарлачыкъны тапа. Деренинъ кенарындаки бу бошлукъта раатланмагъа севген Аждерха тапылып, алдатыла ве Демирджи ясагъан зынджырлар ярдымында, къызнынъ джаны эсабына ёкъ этиле. Махлюкъ тузакъкъа тюше. Онынъ омузларына къаядан атылгъан Гульджиан бардакътан къайнагъан зеэрни тёке. Бойлеликнен, масалда эсас фикир — бу федайиликтир.

Мезкюр фольклор эсер пек ифадели, тесирлидир. Бабасы султандан къайтып кельген сонъ Гульджиан онынъ самай сачлары агъаргъаныны коре. Тылсымлы орман ачыкълыгъыны къыдырмагъа кетип, бираз вакъыттан сонъ

къайтып кельсе бабасынынъ энди башы бутюнлейин чаларгъан. Аждерха раатланмагъа севген деренинъ боюнда къып-къырмызы от оськен. Аждерха бунъа тааджюплене, албуки бу онынъ ичюн азырлангъан алевли тузакъ экéн. Аждерха буны пек кеч анълай.

Назик лирик самимийлик къараманийликнен къарышып «Гульджиан» масалынны гъает джазибели бир эсерге чевире.

Къырымтатар халкъ масалларыны тедкъикъ этюв саасында чалышкъан фольклорджылар топлагъан энъ буюк къысмыны ичтимаий-турмуш масаллары тешкиль этелер. Оларда халкъ ахлякъынынъ энъ яхшы чизгилери олгъан алидженаплыкъ, инсаниетлик, садыкълыкъ, ишкирлик медх этилип, къытмырлыкъ, тенбеллик, кибирлик ве залымлыкъ киби иллетлер къаралана. Бу масаллар чокъусы алларда тенбиевий олгъанларындан, оларнынъ ичиндеки мисаллер, икметли ибарелер халкъ арасында кениш къулланылгъан. Базыда масалдаки вакъиалар янъы бир икметли айтымнынъ догъмасына себепчи олалар. Меселя, «Денъиз айгъыры» масалы бойле сёзлернен екюнлене: «Инсаннынъ бахты бир кере юрюше ве шу фурсатны къолдан къачырмамалы».

Шуны да къайд этмели ки, масалларда догърудан-догъру насиат, тенбие берильмей, окъуйыджы я да динълейиджи олып кечкен вакъиа-адиселерден озю хуляса чыкъармасы керек. Къырымтатар турмуш масалларынынъ бир чокъунда шакъа, мизах ве мыскъыл меввджут. Масал къараманларынынъ эписи мусбет я да эписи менфий дегиллер. Меселя, «Падиша ве онынъ аты» масалындаки укюмдар

къатты къарарынынъ адалетсиз олгъаныны анълап, олюмге махкюм эткен атбакъарыны аджый ве атта мукяфатлай. «Хырсыз Амет ве киседжи Мемет» акъкъындаки масалда исе белли бир себеплерге коре бу эрги ёлгъа тюшкен хырсызларнынъ экисининъ де бу саадаки усталыкълары косьтерильмейип, айны заманда алидженаплыкълары, пешман олгъанлары да ифаде этиле. «Васиет» масалындаки чёльмекчининъ огълу да озь тенбеллиги ве абдаллыгъыны енъип ола.

Масалдаки вакъиаларнынъ кергинлиги, композицион къурулышы ве дигер бедиий факторлар саесинде тенбие ве насиат даа зияде къандырыджы этип косьтериле. Меселя «Айнеджи туджджар» масалы озюнинъ мыскъыллайыджы тюсюнен отькюр бир эсер ола. Онда балалар оюнына да хытап этильген. Лякин энъ эсасы шунда ки, масалнынъ баш къараманы айнеджиликте шу къадар къарарыны къачыра ки, тап озь-озюни биле алдаткъаныны дуймай ве нетидженде бош къолнен къала.

Намуссыз туджджарлар, тенбель ве акъылсызларгъа аксине ишкир, гъайретли ве акъылдане инсанлар къаршы къоюла. Бир чокъ масалларда инсаннынъ озь саасында усталыгъы айрыджа макътала. Бу нокътаи назардан энъ козьге корюнген фольклор эсерлер — «Етмиш унер шеэри», «Ёлджулар», «Фалджы Наджие», «Васиет» масалларыдыр. Масаллардаки усталар арасында энъ буюк сайгъы ве итибарны санат адамлары, бильхасса чалгъыджылар, къазангъан. Бундан «Кемане, Даре ве Дюдюк» масалы делялет бере.

Къырымтатар масалларында Къырым манзаралары, топонимлер де айрыджа ер тутып,

оларда денъиз, чёль ве дагъларгъа мураджаат этиле. Меселя, Къараденъиз, Багъчасарай, Судакъ, Къарасувбазар киби адлар сыкъ расткеле. Лякин энъ зияде Къырым колорити эфсанелерде сезиле. Затен айны эфсанелер къырымтатар фольклор эпик тюрлерининъ энъ кениш таркъалгъан чешитидир. Эфсанелер эксери алда белли бир ернен багълы олгъан, о я да бу ерге аитлиги къолай бельгилене. Бутюн буларгъа шу хусусиет де къошула ки, бойле эфсанелер ярымаданынъ белли бир къысмынынъ текрарланмаз дюльберлиги ве озьгюнлигини тасвир эте. Шунынъ ичюн де эфсанелернинъ адлары янына Багъчасарай, Судакъ, Къарасувбазар, Эски Къырым, Керич ве саире киби серлевачыкълар да иляве этиле. Эм эфсанелер тек бир ерге багълы дегиль де, оларда конкрет дагъ, къая, чешме, озен ве дере тариф этилип, джами, тюрбе, къале, сарай ве копюрлер къуруджылыгъы акъкъында икяе этиле. Айны бу шейлер эсабына эфсанелер джанлы ве джазибелидирлер.

Къырымтатар эфсанелернинъ даа бир фаркълы хусусиети оларнынъ ичинде тылсым, шейтаний тасавурларгъа зиядедже эмиет бериле. Базыларында, меселя «Къыдырлез» киби эфсанелерде, та атешперестлик девирлерден къалгъан ырым-инанчлар мевджуттыр. Амма къырымтатар масалларынынъ чокъусы мусульман дюньябакъышына келиштирильген. Оларда мевджут тарихтан эвель инанчлар да пек меракълыдыр, меселя пек эски заманларда Къараденъиз ялысында инсанлар дегиль де джинлер яшагъан. Оларнынъ ярысы Аллагъа бойсунгъан, башкъалары исе Иблиснинъ пешинден кеткенлер. Бу мевзулар

«Алтын бешик» эфсанесинде ачыкъ-айдын акс олунгъандыр. Шейтан инсанларны догъру ёлдан саптыра. Ве бу ал бир сыра эсерлерде расткеле. Эфсанелернинъ бир чокъунда тылсымнынъ кучю косьтерильсе де, олар инсанларнынъ куньделик къасеветлери, омюринен де сыкъы багълыдыр. Меселя, «Джанлы къаялар» эфсанесинде севмеген инсанларынен къавушмакътан таш кесильмекни устюн корьген ана ве къыз къаяларгъа чеврильгенлер.

Шусы тааджюпли ки, эфсанелер гъает популяр олгъанлары ве пек чокъ керелер нешир этильгенлерине бакъмадан, олар дигер фольклор чешитлерине нисбетен ильмий джеэттен энъ аз огренильгенлер. Оларны тедикъикъ этмек ичюн даа чокъ гъайрет керек оладжакъ.

Базы фольклорджылар, шу джумледен Н. Маркс {8,с.27-29,38-39} Р. Музафаров {11,с.7} Робин Гуд ве Устим Кармелюкке бенъзеген къырымтатар къараманы Алим акъкъындаки эсерлерни де эфсанелер сырасына къошалар. Бу сырагъа къараманий-тарихий тюс ташыгъан йырлар кирсетильсе де, халкъ интикъамджысы, такъдири ве хафвлы телюкелернен толу омюри акъкъындаки икяе ве риваетлер эфсане дегиль эбет. Мезкюр фольклор эсерлерни энъ кениш шекильде озь джыйынтыгъында Риза Фазыл такъдим этти ве изаатлады. (1)

Къырымтатар халкъ эпосында дестанлар да айрыджа ер ишгъаль этелер. Эксери алда узун-узадие бу эсерлерде эм шиир, эм несир мевджут. Лякин тек шиирий дестанлар дегиль де, несрий сойлары да гъает аэнклидирлер. Оларнынъ экиси де бири-биринен узьвий багълы оларакъ, тенъештирювлер, символик

образлар саесинде даа зияде джазибели тюс алалар. Тек ширий дестанлар дегиль де, несрий дестанлар да тюзгюн олгъанлары саесинде тюркю киби йырланабиле.

Дестанларда къараманий нагъмелер устюнлик эте. Оларнынъ етекчи къараманлары кучьлю, гъайретли, меаретли ве дюльбер батырлардыр. Лякин башта бир оларнынъ эписи темиз ахлякълы, виджанлы ве намуслы олып бордж ве вазифеси огърунда энъ телюкели арекетлерге де азырлар, джанларыны аямайлар.

Къырымтатар дестанларыны эки эсас чешитке айырмакъ мумкюн. Меселя, «Ашыкъ Гъарип», «Керем ве Аслыхан», «Наркъамыш», «Таир ве Зоре», «Къозукурпеч» киби дестанларда къараманийлик нагъмелери хассас нагъмелерине уйгъун косьтериле. Бу фольклор эсерлери бутюн тюрк дюньясы халкълары арасында кениш таркъалгъаны себебинден Къырым манзаралары пек о къадар чокъ расткельмей. Дестанлар дигер группасы ичтимаий-сиясий джерьянларны бедиий шекильде анълавнен багълы олгъанларындан умумтюркий эсерлер сырасына кире. Лякин базыларында мевджут олгъан Къырым акцентлери оларны зияде аэнкли эте.

Тюрк халкълары фольклорынынъ эпик жанрлары арасында Алпамыш акъкъындаки дестанлар айрыджа ер ишгъаль этелер. Белли тедкъикъатчы алим Виктор Жирмунский бу дестаннынъ къонърат, огъуз ве къыпчакъ вариантларыны (4, с.117-221) бакъып чыкъа. Мезкюр дестаннынъ тарихий излерини алим къыргъызларнынъ «Манас» дестанында ве дигер ногъай дестанларында

козете. А. Н. Кононов ве Е.М. Мелетинский киби алимлер В.М. Жирмунскийнинъ Эдиге ве онынъ несиллери акъкъындаки дестаннынъ (5,с.9) къазах, ногъай ве къырымтатар вариантларыны огренюв нетиджесинде япкъан къайдларынынъ муим эмиетини косьтерелер. Земаневий тедкъикъатчы Лиля Юнусова Эдиге акъкъында къырымтатар дестанларында Къырым ханларынынъ Алты Орда ханларына къаршы куреши акс этильген, деп пек догъру къайд эте (14, с.6).

Тюрк дестанларындаки шиир ве несирнинъ уйгъунлыгъыны тедкъикъ эткен В.М. Жирмунский бойле уйгъунлыкъ эки чешитинден ибарет тасниф япа: 1) дестаннынъ эсас къысмы ве къараманнынъ сёзлери шиирий шекильде олып, оларны багълагъан къысымлар несрийдир. 2) дестан толусынен несрий олып, факъат къараманнынъ сёзлери ве тюркюлер шиирий шекильде берилле (алимнинъ фикриндже бу — къараманий-романтик я да садедже романтик тюстеки «халкъ романлары» олып, шулардан экинджилери бираз кечь пейда олгъан (4, с.615-616).

Къырымтатар дестанлары да бир къач чешитке болюнелер. Ашкъ икеяелери эксери алда несрий дегиль де, илле шиирий шекильде олып, тюркю кибди йырлангъанлар. Дестанлар пек эски девирлерде пейда олып, тарихий вакъиаларны акс эттирелер.

Къырымтатар халкъ къараманий дестанлар ичинде энъ кутьлевий сою — «Чорабатыр» дестаныдыр. Онынъ эсасында бестекяр Рефат Аснов озь вакътында биринджи къырымтатар операсыны яраткъан. Либретто муэллифи Осман Акъчокъракълыдыр (6, 279-302). Бу де-

станнынъ пек чокъ вариантлары олып, онынъ акъкъында аз ильмий эсер язылмады.

Чорабатыр онынъ аилесине азарлагъан Алибейден интикъамыны алып, адалет къыдырып Къазангъа кете. Чорабатыр дестаны бесе-белли Алтын Орда заманында Къырым мустакъиллиги ичюн куреш девринде яратылгъан. «Чорабатыр» дестанынынъ бир варианты Я. Шерфединовнынъ джыйынтыгъында кетирилип, мезкюр фольклор эсернинъ музыкасы ве метини де бериле (13, с.15-18). Дестан котеринки серт сеслернен иджра этильгенине бакъамадан шаркъий эсерге хас аэнк, джазибелик, инджелик де мевджут.

Къырымтатар къараманий дестанлар турмуш вакъиаларыны бедиий шекильде анълав, тантаналы ренклеринен украин халкъ дестанларына пек якъын. Бунъа кечкен асырнынъ 30-нджы сенелеринде белли украин фольклорджы чалгъыджы М.М. Гайдай (2, с. 101) дикъкъат эте. Шусы меракълы ки, дестанлар зияде ногъай чёллеринде яни украин-къырымтатан сынъырларында кениш таркъалгъан.

Корьгенимиз киби, къырымтатар фольклор эпосы жанрлар, мевзулар чешитлиги, услюбининъ инджелигинен айырыла. Ишбу эсерлернен таныш олгъан окъуйыджы буюк эстетик зевкъ алыр, тедкъикъатчылар ичюн исе оларнынъ текрарланмаз бедиий дюньясыны даа терендже огренмелерине сильтем олур.

Ольга ГУМЕНЮК,
филология илимлери намзети

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Алим — къырым йигити: Алим акъакъында хатырлавлар, икяелер, риваетлер — Алим — крымский джигит : рассказы, предания, воспоминания об Алиме / Муэлиф ве тертип этиджи Риза Фазыл. — Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2005. — 308 с.
2. *Гайдай М. М.* Фольклор кримських татар / М. М. Гайдай // Під одним небом : Фольклор етносів України / упоряд. Л. К. Вахніна, Л. Г. Мушкетик, В. А. Юзвенко — К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1996. — С. 98—103.
3. *Гуменюк О. М.* Особливості поетики кримськотатарської народної епічної оповіді «Чора-батир» / О. М. Гуменюк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — 2005. — Т. 18 (57). — № 3 : Филология. — С. 206—209.
4. *Жирмунский В. М.* Тюркский героический эпос / В. М. Жирмунский. — Ленинград : Наука, 1974. — 728 с.
5. *Кононов А. Н.* Предисловие / А. Н. Кононов, Е. М. Мелетинский // Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос / В. М. Жирмунский. — Ленинград : Наука, 1974. — С. 5—11.
6. Къырымтатар халкъ йырлары / Бахшыш Ил. — Симферополь Къырым девлет окъув нешрияты, 2004. — 384 с.
7. Легенды Крыма / сост. Г. Таран ; предисл. М. Рыльского. — Симферополь : Таврия, 1973. — 192 с.
8. *Маркс Н.* Легенды Крыма Вып. 1 / Н. Маркс, К. Арцеулов. — М., 1913. — 40 с.
9. *Маркс Н.* Легенды Крыма : Вып. 2 / Н. Маркс, К. Арцеулов. — М., 1915. — 48 с.
10. *Маркс Н.* Легенды Крыма : Вып. 3 / Н. Маркс, И. Захаров, Н. Агапьева. — Одесса : Типография «Одесские Новости», 1917. — 40 с.
11. *Музафаров Р.* Очерки фольклора тюркоязычных народов : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / Рефик Музафаров. — Баку : Академия наук Азербайджанской ССР. Отделение общественных наук, 1967. — 28 с.
12. Сказки и легенды татар Крыма / тексты записаны Фольклорной бригадой Алупкинского музея под руководством Я. П. Бирагая ; вступ. слово С. Д. Коцюбинского. — Симферополь : Госиздат Крым. АССР, 1936. — 352 с.
13. *Шерфединов Я.* Звучит кайтарма — Янърай къайтарма / Я. Шерфединов. — Ташкент : Изд-во лит. и искусства им. Г. Гуляма, 1979. — 232 с.
14. *Юнусова Л. С.* Крымскотатарская литература : Сборник произведений фольклора и литературы VIII — XX вв. / Л. С. Юнусова. — Симферополь : Доля, 2002. — 344 с.

ЕПІЧНІ ЖАНРИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Кримськотатарський народний епос представлений різними жанрами, зокрема й таким найпопулярнішим та найдавнішим, як казка. Кримськотатарські казки, як і казки багатьох інших народів, зокрема й українські, поділяються в основному на три цикли: казки про тварин, чарівні (фантастичні) та соціально-побутові.

Саме на такі три цикли вказує відомий кримськотатарський фольклорист Рефік Музафаров. При цьому він подає дещо детальнішу характеристику кожного з них. За його спостереженнями казки про тварин можуть бути сатиричними, пригодницькими, філософськими, дидактичними. Говорячи про чарівні казки, дослідник зазначає: «Ідейну основу цих казок становить боротьба людини з ворожими їй силами... Позитивними героями в чарівних казках виступають молодший син, мудра дівчина, син бідняка та інші персонажі. Ворогами позитивного героя є старші брати, чаклуни, дракон, див, підступні хани та інші. Важливе місце в чарівних казках займають чудесні предмети й помічники героя: жива вода,

килим-літун, чарівна хустка, молодильні яблука, прудконогий кінь, благородна лисиця, стара бджола, чудесний птах та інші» [11, с. 5]. Побутові казки, як зазначає дослідник, характеризуються особливо тісним зв'язком з реальною дійсністю, більшість із них мають виразну сатиричну спрямованість.

А все ж відносячи ту чи іншу конкретну кримськотатарську казку до одного з означених циклів, не раз стикаємося з певними труднощами. Адже кримськотатарська казка за своїми жанрово-стильовими ознаками переважно багатогранна, поліфонічна. Тож віднести її до того чи іншого циклу можна здебільшого з огляду на перевагу в її образному ладі певних ознак. Скажімо, в казках про тварин часто діють люди й фігурують соціально-побутові реалії, персонажами чарівних казок не раз виступають тварини, які здебільшого є помічниками й порадниками людей, хоч інколи прилучаються до ворожого їм стану.

Прикметною з цього погляду є казка «Мудрий їжачок». Тут перед нами постає молодий вродливий султан. Можновладці виведені в казках переважно жорстокими, а цей — «добрий і мрійливий» — «...міг цілими днями, стоячи на кам'янім мурі свого палацу, дивитися на море, сподіваючись побачити протилежний берег». І от ніби в унісон з його мріянням прибуває мандрівний співець і під звуки саза оспівує прекрасну царівну у високому кришталевому палаці на самісінькому краю протилежного берега. Апеляція до інших фольклорних жанрів, зокрема до пісні, — це ще одна ознака згаданої вище поетичної

багатогранності, синкретичності кримськотатарської народної казки.

Тут у казковий сюжет вплітається фантастичний елемент, характерний для чарівної казки. Палац, у якому живе принцеса, особливий, його кришталеві двері не відчиняться для того, хто з'явиться туди суходолом, слід неодмінно прибути морем та ще й не змочивши ніг. У казковій оповіді підкреслюється, що дія відбувається в дуже давні часи, коли «ще не існувало ні човнів, ні кораблів, які могли б переплисти неспокійне Чорне море». Відтак окреслюються основні фабульні перипетії твору, пов'язані з добиранням способу навпростець перетнути море, з винайденням плавучого засобу.

Казки про тварин мають чи не найдавніше походження і сягають своїм корінням тих часів, коли людська свідомість ще не втратила ототожнення з енергетикою природи, зокрема з анімалістично-тотемними уявленнями. Драматизм, навіть трагізм відірваності від природи далі відчувається людством, яке шукає способів гармонізації своїх стосунків з довкіллям. Одним із таких способів, очевидно, можна вважати біоніку, що передбачає взорування на природні хитросплетіння в галузі техніки. Така як на часи виникнення казки футуристична філософія проймає образну структуру «Мудрого їжачка». У пошуках плавучого дива людина виявляється безсилою і змушена звернутися до досвіду тварин. Ніхто не може допомогти султанові, окрім юнака, що знає їхню мову.

Проте досвід тварин вимагає певного переосмислення, він ніяк не надається до не-

гайного запозичення його людиною. До виходу зі скрути приводить начебто кумедне непорозуміння, розповідь про яке являє собою кульмінаційний момент казки: «Вже сонце почало хилитися до заходу, звірям і птахам саме час повертатися у свої барлоги та гнізда, а потрібного рішення вони так і не знайшли. Несподівано з лісу вибіг колючий їжачок... Їжак був застуджений, у нього боліли зуби і він щокроку з шумом видихав повітря та голосно кашляв: «Ках! Ках! Ках!», а хлопчикові вчувалось «Каз! Каз! Каз!», що мовою жителів цієї землі означало «Гуска! Гуска! Гуска!»... Усю ніч просидів хлопчик над озером, усю ніч не зводив очей з гуски, котра дрімала на воді... А що, коли взяти дерев'яну колоду і змайструвати щось таке, що зовні буде схоже на гуску?»

Але описане непорозуміння тільки на перший погляд може здатися непорозумінням. Якби хлопець, який знає мову тварин, цілісіньку ніч не провів у цілеспрямованих роздумах, то ніякий би їжачок зі своїм випадковим «Ках! Ках! Ках!» йому б не допоміг. Так чи інакше, але ж таки у світі тварин був знайдений прообраз необхідного людям плавучого засобу. Тож казка порушує насамперед вічно актуальну тему необхідності гармонії у стосунках людини з природою, а що ця гармонія часом встановлюється у несподіваний спосіб, не знімає важливості означеної теми, лише надає її розкриттю зворушливої дотепності, особливої художньої витонченості.

Однак цим не вичерпується мистецька привабливість казки. Після кульмінації (спосіб досягнення протилежного берега на-

решті знайдено) дія стрімко наближається до логічної розв'язки. Коли величезна «білосніжна дерев'яна гуска з гордо піднятою головою зникла за обрієм», то вже, здається, можна не сумніватися в тому, що молодий султан щасливо зустрінеться на сходах кришталевого палацу з далекою вродливицею і все закінчиться традиційним пишним весіллям. Однак цього разу це все не так важливо в порівнянні з тим, що люди навчилися долати морські простори. Тож фінал тут, можна сказати, лишається відкритим: «Ніхто не пам'ятає, чи повернувся султан з тієї подорожі. Можливо, прекрасна царівна не відпустила його від себе. Але з того давнього часу люди почали будувати човни...»

Не забуто й про їжачка, що йому було свого часу поставлено золотий пам'ятник як наймудрішому зі звірів, бо ж хитрун нікому не сказав, що й гадки не мав про гуску, коли кашляв. Той пам'ятник врешті-решт розпиляли і вкрали злодії. Але це все цілковита мізерія порівняно з тим, що в цій мудрій дотепній казці найголовніше.

Отже «Мудрий їжачок» — це казка і про тварин, і про людей, а ще в ній присутні ненав'язливі елементи фантастики. Прикметно, що в образній структурі й композиції цієї казки, як і в багатьох інших кримськотатарських казках, важливу функцію виконує море, до того ж підкреслюється, що йдеться саме про Чорне море.

Про пошуки гармонійного єднання людини й природи на тлі та за участю морської стихії й казка «Диво-риба». Це дуже красива казка, образність її вишукана й принадна.

Тут особливо ефектно поєднуються риси соціально-побутової й чарівної казки, важливу роль також виконують тварини.

У художньому світі цього фольклорного твору апеляція до співу також присутня, до того ж вона тут набуває вельми своєрідної й глибокої символіки. Син чорноморського рибалки не лише вміє вправно лагодити сіті старого невода, а й чудово співає пісні, музику яких він «підслуховує в моря, а слова до музики добирає сам». Ті пісні такі чарівні, що послухати їх злітаються чайки, припливають дельфіни, прибувають інші мешканці моря. Диво-риба («лусочка на ній срібна, хвіст і плавники золоті, а очі — два великі смарагди») ніколи б не потрапила в невід звичайного рибалки, але, вчарована співом юнака, не зогледілась, як заплуталась у сітях. Ця казкова перипетія дуже символічна й розкриває складний та неоднозначний драматизм стосунків людини й природи. Старий рибалка, воліючи отримати вигоду з цієї пригоди (може, нарешті вдасться придбати нову сіть), притьмом поспішає до хана, аби сповістити про незвичний улов. Та коли ханові посланці прибувають за дивовижею, то, виявляється, намарне: «Пожалів юнак рибу та й відпустив її в море».

Можновладці в цій казці виведені цілком традиційно. Розлючений ханський візир наказує всипати київ старому рибалці, а молодого прислужники зв'язують і в човні зіштовхують у море. Та юнак не гине, а щасливо прибуває до протилежного берега (мотив протилежного берега тут так само важливий, як і в казці «Мудрий їжачок»), де

його стрічає й звільняє такий же вродливий юнак. Юнаки схожі один на одного, як дві краплі води.

У наступній частині казки знову вишукано взаємодіють фантастичні й соціально-побутові образні аспекти. Друзі дізнаються про горе тутешнього хана, який обіцяє будь-яку винагороду тому, хто вилікує його мовчазну шістнадцятилітню дочку, котра від народження не промовила жодного слова. Приятель юного рибалки зважується піти в ханський палац, хоч знає, що в разі невдачі може поплатитися головою. Ясна річ, герой здобуває перемогу, виявляючи належну кмітливість та спритність. Він, так би мовити, вдається до шокової терапії — після марних лагідних звертань до дівчини вийняв з-за пазухи кинджал і замахнувся на неї, тож вона від несподіванки (хто ж досі міг зважитися так повестися з принцесою?) закричала й тієї ж миті з її рота визирнула шипуча змія, враз витягнута і обезглавлена молодцем. Принцеса закохалася у відважного вродливця — свого рятівника. Він тимчасом повернувся до свого друга і йому передав подарований принцесою коштовний перстень, а відтак і право просити в хана її руки.

І тут, у кульмінаційний чи принаймні в один із кульмінаційних моментів цієї композиційно нестандартної казки, розкриваються певні обриси її інтригуючої таємничості. Визволитель принцеси каже, що не може з нею одружитися, бо він та сама риба, яку було впіймав, а потім відпустив на волю рибалка. Це він попрохав своїх друзів-дельфінів щасливо допровадити човен до проти-

лежного берега і тимчасово прибрав подобу співучого рибалки, аби допомогти йому в скруті. Юнак-риба сердечно попрощався зі своїм приятелем і повернувся в рідну морську стихію.

Третя, завершальна, частина казки більше наближена до соціально-побутових реалій. Хан, батько врятованої принцеси, як і переважна більшість інших виведених у кримськотатарських казках можновладців, виявився віроломним і жорстоким, він не погодився віддати свою дочку за сина простого рибалки, більше того — наказав кинути юнака до в'язниці. Мотив лиходійства державців тим більше виразний у цій казці, що він тут повторюється двічі: що на одному березі моря, що на іншому — вони однакові. Але їм протиставляється сила краси природи й душі звичайної людини, сила дружби й любові.

Принцеса, скориставшись від'їздом хана на полювання, рятує юного рибалку й ладна тікати з ним світ за очі. Диво-риба, звичайно ж, стає їм у пригоді — просить дельфінів мерщій відпровадити закоханих на протилежний берег моря й унеможливлює погоню бойових ханських галер, заступаючи їм путь нищівними хвилями.

Три основні частини казки змінюються лаконічним промовистим фіналом. Завершує перебіг подій радісна зустріч молодят зі старим рибалкою, що було вже втратив будь-які надії колись побачити сина. Принцеса знаходить своє щастя в родинному колі простих трудівників. А молодий рибалка, як і раніше, продовжував співати, виходячи вечорами на морський берег. І співав він про те, що

й оспівується в казці: «...про море, про свою рідну землю, про кохання, про дружбу». Провідний у творі мотив єднання у творчому піднесенні людини й природи тактовно акцентує вишукано-таємничий образний пуант: «І щоразу йому здавалось, що він бачить у темнуватій воді сплеск золотавих плавників свого вірного друга — сина володаря морських глибин».

Динамічний сюжет, напружена інтрига, вигадлива яскрава образність, закорінена у міфологічні традиції, філософічність, поєднання гострого драматизму з епічною піднесеністю й ліричною проникливістю, промовиста символіка, апеляція до інших фольклорних різновидів, насамперед до співу, — ці та інші стильові риси казки надають їй особливої художньої принадності й значимості.

Прикметним зразком фольклорного твору, в якому гармонійно й ефектно поєднуються жанрово-стильові аспекти казки про тварин, чарівної казки й казки соціально-побутової, є «П'ять грон винограду» (інша назва — «Казка про Лисицю й Бешсалкимбея»). Світ казки — це насамперед художній світ, тож він здебільшого не надається до однозначного трактування. По-різному, певно, можна трактувати й «П'ять грон винограду», але в певному сенсі ця казка є антонімічною стосовно казки «Диво-риба». Якщо в «Диво-рибі» людина досягає плідного і втішного єднання з природою, то тут внаслідок захланного порушення такої гармонії зазнає нищівної поразки.

Природа далеко не завжди ідеальна в стосунках з людиною. Вівчар, що посадив у себе

в дворі виноградну лозу, яка щороку приносить лише одне велике золотисте гроно, чотири роки лишається ні з чим, очікуючи, поки те гроно набереться якнайбільше солодощів, бо раз у раз його викрадає якийсь таємничий злодій. На п'ятий рік вівчареві урвався терпець і він, прилаштувавши в лозі тонку петлю, таки вистежив крадія, точніше крадійку — Лисицю. Однак шкода, заподіяна Лисицею, неспівмірна з тим відшкодуванням, яке вівчар зажадав і врешті отримав за її звільнення: за чотири поцуплених грона солодкого винограду Лисиця пообіцяла виконати чотири вівчареві бажання, та ще й неабиякі — він став дужим, вродливим, багатим, до того ж спрагла до життя Лисиця вволила й таку неймовірну вівчареву забаганку, як посватати за нього доньку султана.

Перші три бажання здійснено відразу. А задля виконання четвертого Лисиці довелося пустити в хід усю свою кмітливість. Власне цей процес сватання, а відтак історія піднесення убогого вівчаря до сану султана становить центральну і доволі розлогу частину казкової оповіді. Особливою драматичною напругою, екзотичною мальовничістю й водночас іронічною грайливістю відзначається фабульна перипетія подолання семиголового Змія-лиходія, що є умовою здобуття багатим молодцем руки султанової дочки. Хитра й відважна Лисиця не лише знайшла Змієву печеру, а й примудрилася спонукати його сховатися в піч (мовляв, гавкітливе сонмище собак, що женеться за нею і яке вона призупинила, заваливши вхід до печери, то лише частина страшної сили, що загрожує Змієв-

ві). Лисиця вправно підпалила солому біля пічного отвору й спритно затулила заслінки, так що Змій задихнувся в ядучому димі.

Доволі несподівана фінальна частина твору переконує, що це насамперед казка про невдячність. Душевна щедрість хитромудрої Лисиці протиставляється ницості захланного й пихатого її візаві. Нічого не просить Лисиця за сподіяне добро, окрім того, аби по смерті собаки не тягали її тіла. Новоспечений багатій-можновладець пообіцяв збудувати для неї мармуровий мавзолей, та швидко забув про свою обіцянку й щоразу наказував слугам подалі відпроваджувати труп лисиці, що двічі з'являвся біля порога палацу. На третій раз Лисиця не стерпіла, ожила і слушно стала вважати себе вже нічим не зобов'язаною вискочці, який знову став бідним вівчарем, лишився, так би мовити, біля розбитого корита.

Зразком чарівної героїчної казки є пойнятий вигадливою яскравою образністю і композиційно стрункий та лапідарний фольклорний твір «Ґульджіан». Тут виразний епічний мотив уславлення відважного героя, який долає темні ворожі сили. Впливовість цього мотиву посилюється тим, що героєм цим є не якийсь могутній богатир, а ніжна вродлива дівчина, яка з любові до батька та рідного краю ладна наразитися на смертельну небезпеку.

Втіленням темних ворожих сил постає лихий Дракон, що заходився час від часу прилітати з-за моря до прибережної країни і завдавати людям нечуваних бід. Постать Дракона змальовано лаконічними виразними штрихами. Це покрите блискучою мета-

левою лускою крилате чудовисько, очі якого метають блискавиці, із пащеки виривається стовп вогню і диму, а від величезних залізних пазурів немає порятунку нікому. Жоден богатир не здатен розправитися з лиходієм, усе султанове військо безсиле проти нього. Лише старенька бабуся з палицею знає, як зарадити лиху. Постать бабусі в образно-сюжетній структурі казки дуже важлива. Це доволі загадковий образ, який може сприйматися як алегорія долі, надії, провидіння, народної мудрості тощо. Саме бабуся, нічого не воліючи взамін, жодного півцарства, прийшла до султана з порадами щодо врятування країни та ще й потім діяльно стежила за дотриманням тих порад, сама сприяла їхній, так би мовити, належній реалізації. Тож за намовою бабусі султан змусив коваля взятися до діла; як майже завжди в можновладців, розмова у нього коротка — або порятунок країни, або голову з плечей, третього не дано.

Згадавши розповіді своєї бабусі, а також за напучуванням бабусі, яка діє в казці (певно, ця подвійна апеляція до старечої мудрості не випадкова), Ґульджіан знайшла чарівну галявину. В улоговині на краю цієї галявини любив спочивати Дракон, тут його врешті-решт вдалося перехитрити й знищити, щоправда не лише з допомогою викутих ковалем ланцюгів, а й ціною життя дівчини. Дракон потрапив у вогненну пастку. Ґульджіан зважилася зі скелі стрибнути на його спину, аби розбити об залізну луску глек із гарячим трунком, що розлився й остаточно доконав чудовисько. Отож провідним у цій казці виявився мотив героїчної самопожертви.

Образність цього фольклорного твору відзначається особливою мальовничістю й кольоровою виразністю. Коли батько повернувся від султана, Ґульджіан здивовано зауважила, що на скронях у нього побіліло волосся. А коли дівчина, пішовши на пошуки чарівної галявини, через деякий час повернулася додому, то побачила, що в батька від переживань уся голова стала білою. Промовистий також червоний колір трави, якою поросла глибока улоговина під скелею, де полюбляв відпочивати Дракон. Коли там була підготовлена вогненна пастка для Дракона, то він лише злегка здивувався незвичній яскравості тієї трави, а як відчув небезпеку, було вже запізно.

Героїчний пафос, поєднаний зі зворушливою ліричною проникливістю, мальовнича образність, яка набуває алегоричної та символічної виразності, вигадлива й струнка композиція надають казці «Ґульджіан» особливої художньої принадності.

Найбільший масив зафіксованих фольклористами кримськотатарських народних казок становлять твори, в яких домінують соціально-побутові мотиви. В них утверджуються одвічні засади народної етики, підносяться великодушність, людяність, вірність, працьовитість, кмітливість та інші чесноти, засуджуються людські вади, насамперед скнарість, захланність, неробство, пихатість, жорстокість. Ці казки мають переважно повчальний характер, що підкреслюється доволі широким використанням у їхній мовній тканині афористичних висловів, прислів'їв та приказок. Інколи казка по-

дається як народження приказки, як образне підтвердження мудрої сентенції, поданої на початку чи наприкінці оповіді. Промовистий приклад — казка «Морський кінь», яка завершується такими словами: «Таланить людині лише раз у житті, і скористатися цим треба з розумом».

При цьому казки здебільшого позбавлені прямолінійної дидактичності, спонукають слухача або ж читача самому зробити висновки з колоритно окреслених житейських ситуацій. Більшість кримськотатарських соціально-побутових казок мають жартівливий характер, вони сповнені і добродушного гумору, і тонкої іронії, і гострої сатири, що не раз переростає в їдкий сарказм. Персонажі казок далеко не завжди поділяються на цілком позитивних чи виключно негативних. Скажімо, в казці «Падишах і його кінь» самопевний можновладець усвідомлює несправедливість свого жорстокого присуду і, належно оцінюючи кмітливість приреченого на смерть конюха, милує та нагороджує його. А в «Казці про крадія Амета і кишенькового злодія Мемета» не лише доволі ретельно описано неабияку фахову майстерність кожного зі злодіїв, що стали на слизький шлях в силу певних життєвих обставин, а й розкрито глибоке благородство їхніх натур та здатність до розкаяння. Зумів подолати власне гультяйство й лінощі син гончара з казки «Заповіт».

Не раз повчальність казки набуває особливої переконливості завдяки захопливій інтризі, напруженому сюжету, вишуканій композиції, іншим художнім чинникам. Скажімо, казка «Хитрий торговець» вельми

дотепна у своїй іронічно-грайливій тональності. Промовисте тут зокрема звернення до мотиву дитячої гри. Та головне, що провідний персонаж цієї казки настільки загрався у своїх хитрощах, що сам себе перехитрив і, так би мовити, лишився з носом.

Несумлінним торговцям, ледарям, тюхтіям здебільшого протиставлені люди кмітливі, завзяті, працьовиті. У багатьох казках оспівуються фахові здібності людини, здатність досягти в певній сфері високої майстерності. Прикметні з цього погляду зокрема такі фольклорні твори, як «Місто сімдесяти ремесел», «Подорожні», «Ворожка Наджіє». Серед виведених у кримськотатарських казках майстрів особливою пошаною пройняті постаті людей мистецтва, насамперед музик, про що красномовно свідчить зокрема така казка, як «Скрипка, Бубон і Сопілка».

У художній структурі кримськотатарських казок велику роль відіграє кримське довкілля, тут характерне широке звернення до реалій моря, гір, степу. Не раз фігурують топоніми, підкреслюється, що йдеться саме про Чорне море, згадуються Бахчисарай, Карасубазар, Судак, Джанкой, інші кримські міста й села. Та особливо виразно саме кримський колорит дається взнаки у легендах — ще одному дуже поширеному серед кримських татар епічному фольклорному жанрі. Легенди здебільшого тісно пов'язані з певними місцевостями, тож легко надаються до, так би мовити, регіональної класифікації. Мало того що всі вони пройняті особливим кримським колоритом, так цей колорит ще набуває неповторного обарвлення конкрет-

них теренів півострова. Тож кримські легенди, на відміну від казок та й більшості інших фольклорних епічних жанрів, часто публікуються з підзаголовком — бахчисарайська, алуштинська, судакська, старокримська, керченська тощо. До того ж легенди найчастіше прив'язані не просто до певної території, а до цілком конкретних ландшафтних об'єктів природного, а також культурно-історичного походження, — гір, скель, печер, гротів, галявин, джерел, водограїв, криниць, ідеться в них про зведення мечетей, фортець, палаців, мостів, про появу святих могил тощо. Це є одним із чинників особливої мальовничості й поетичності кримських легенд.

Прикметною рисою кримськотатарської легенди є доволі відчутна містична тональність, широка апеляція до демонологічних уявлень. Не раз тут фігурують образи й мотиви язичницької демонології. Однак більшість кримськотатарських легенд адаптовано до мусульманського світосприймання. Доволі цікаві тут мотиви, так би мовити, праісторичні, згідно з якими в дуже давні часи причорноморські терени населяли не люди, а джини — одні корилися волі Аллаха, а інші були надто самовпевнені й у своїй гордині врешті обрали собі іншого покровителя — Ібліса, владаря темних сил. З неабиякою образною вишуканістю та драматичною напругою ці мотиви розвиваються в легенді «Золота Колиска». Темні сили, насамперед шайтан, спокушають згодом людей на лихі й нерозважливі вчинки, про що йдеться не в одному з фольклорних творів. Попри містичність, як вельми суттєвий атрибут легенд,

вони тісно пов'язані з реальним життям людей, з їхніми клопотами й проблемами. Часто містичний елемент допомагає ці клопоти й проблеми художньо увиразнити, як-от у легенді «Живі скелі», де мати з дочкою воліють радше навіки скаменіти, аніж породичатися з осоружним нелюбом-нелюдом.

Як не парадоксально, легенди, попри їх особливу популярність і досить часті перевидання, вивчені чи не найменше з усіх жанрів кримськотатарського фольклору, тож їх наукове осягнення ще потребує багатьох зусиль.

Деякі фольклористи, зокрема Н. Маркс [8, с. 27—29, 38—39], Р. Музафаров [11, с. 7], до легенд відносять також досить значний комплекс фольклорних творів про Аліма, кримськотатарського героя на кшталт Робіна Гуда чи Устима Кармелюка. Сюди належать пісні героїко-історичного характеру, але насамперед не так легенди, як оповіді й перекази про подвиги народного месника, про його сповнене небезпечних пригод життя, про драматичну долю. Найповніше на сьогодні представлені й прокоментовані ці фольклорні твори у збірнику, що його уклав і підготував до друку Різа Фазил [1].

Одним з характерних жанрів кримськотатарського фольклорного епосу є дестани. Це здебільшого доволі розлогі оповіді, в яких поєднуються вірші та проза. Однак не лише віршовані, а й прозові частини дестанів дуже поетичні, ці частини органічно доповнюють одна одну й ефектно взаємодіють, їх проймають промовисті метафори, місткі символічні образи, поетичні парале-

лізми, контрастні протиставлення; не лише у віршованих, а й у прозових текстах не раз стрічаємо своєрідну ритмічну організацію, вигадливий звукопис, гру слів, афористичні вислови.

У дестанах переважають героїчні мотиви. Їх провідні герої — неординарні особистості — дужі, енергійні, талановиті, кмітливі, вродливі. Та насамперед вони наділені високими моральними чеснотами і задля ідеалів честі й вірності ладні на будь-які випробування й поневіряння, на відважні вчинки, навіть смертельно небезпечні.

Кримськотатарські дестани можна поділити на два основні різновиди. Більшість із них — це любовні історії. Тут попри провідну епічну оповідність доволі відчутний ліричний струмінь, а героїчні мотиви поєднуються із сентиментальними. Це такі дестани, як «Ашик Гаріп», «Керем та Асилхан», «Нар Комиш», «Таір і Зоре», «Козукюрпеч» та інші. У цих фольклорних творах трактуються здебільшого сюжети, поширені в усьому тюркському світі, тож власне кримських реалій тут стрічається не дуже багато. Інша група дестанів пов'язана з художнім осягненням суспільно-політичних процесів. Ці дестани також включені в загальнотюркський контекст, одначе кримські акценти тут набувають значно більшої виразності.

Особливе місце серед епічних зразків фольклору тюркських народів належить сказанню про Алпамиша. Відомий дослідник Віктор Жирмунський розглядає різні версії цього сказання — кунгратську,

огузьку, кипчацьку та інші [4, с. 117—221]. Певні відгомони, історичні ремінісценції епохи цього сказання дослідник вбачає в киргизькому епосі «Манас», а також у ногайлінських пам'ятках. Дуже цінні й змістовні, як підкреслюють науковці А. М. Кононов та Є.М. Мелетинський, дослідження В.М. Жирмунського в галузі вивчення ногайлінських (казахських, ногайських, кримських і т. п.) сказань про Ідіге та його потомків [5, с. 9]. Як слушно зазначає сучасна дослідниця Ліля Юнусова, в кримських сказаннях про Едіге відображена боротьба кримськотатарських ватажків проти ханів Золотої Орди [14, с. 6].

Розглядаючи тюркський епос, відзначаючи в його наративній структурі поєднання віршів та прози, В. Жирмунський вдається до певної жанрово-стильової класифікації, вказуючи на два типи такого поєднання: 1) основна частина оповіді, як і мови героїв, має віршовану форму, прозові уривки — це лише сполучні перехідні ланки оповідного типу; 2) оповідь цілком ведеться у прозовій формі, а віршовані партії містять слова чи пісні героїв (це, на думку дослідника, «народні романи» героїко-романтичного чи просто романтичного характеру, які мають у порівнянні з творами першого типу більш пізнє походження [4, с. 615—616].

Неважко помітити відповідний поділ і серед кримськотатарських дестанів. Любовні історії, про які йшлося вище, — зразки цього другого наративного типу (особливістю кримськотатарських версій цих історій, мабуть, можна вважати те, що тут віршовані

тексти — це майже завжди не так розмовні, як саме співочі партії). А оповіді, більшою мірою пов'язані з художнім осягненням суспільно-політичних подій, історичних процесів, належать до першого наративного типу, більш давнього.

Найпопулярнішим зразком кримськотатарської народної героїчної оповіді (першого типу) є дестан «Чора-батир». На його основі композитор Рефат Асанов свого часу створив першу кримськотатарську оперу, автор лібрето Осман Акчокракли [6, с. 279—302]. Маємо чимало версій цієї оповіді і ряд наукових розвідок про неї.

Чора-батир дає разючу відсіч кривдникові його родини Алі-бею, а далі рушає домагатися справедливості в Казань. Так само, як і «Едіге», «Чора-батир» вочевидь створювався в часи розпаду Золотої Орди й унезалежнення Криму. Одна з версій дестану «Чора-батир» подається у збірнику Я. Шерфедінова, де вміщено музичний та літературний тексти фольклорного твору [13, с. 15—18]. Піднесений поважний тон оповіді гармонійно узгоджується з речитативністю, яка в музичному тексті окреслюється максимальним розвитком мелодійної лінії в межах кварто-квінтових ходів з використанням обігрування (оспівування) однієї ноти (соль). Але за всієї інтонаційної одноманітності, суголосної згаданій піднесеній поважності, не втрачається яскраво виражена східна орнаментальність, означена зміною змішаних ритмів чи не в кожному такті, характерним розспівуванням окремих складів із зависанням останнього звуку (фермата). Поєднання урочої простоти

й вишуканої орнаментальності виявляється як у музичному, так і в літературному тексті. Розлога епічна монументальність раз у раз оживляється емоційними сплесками, експресивними інвективами, мальовничими штрихами, що допомагає розкрити глибинний драматизм оповіді, який виявляється і в її своєрідній діалогічній організації.

Кримськотатарські героїчні дестани, пов'язані з художнім осягненням суспільно-політичних подій, за своїм загальним характером, урочою тональністю та образним ладом близькі до українських народних дум, на що звернув увагу ще на початку 30-х років минулого століття відомий український музикознавець-фольклорист М.М. Гайдай [2, с. 101]. Цікаво, що дестани набули свого часу особливого поширення в ногайських степах, власне на теренах українсько-кримськотатарського пограниччя.

Як бачимо, кримськотатарський фольклорний епос жанрово багатогранний, тематично розмаїтий, стилістично вишуканий. Читачам він принесе неабияку естетичну насолоду, а дослідників спонукатиме до дальшого, глибшого осягнення його неповторного художнього світу.

Ольга ГУМЕНЮК,
кандидат філологічних наук

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алим — къырым йигити: Алим акъакъында хатырлавлар, икяелер, риваетлер — Алим — крымский джигит : рассказы, предания, воспоминания об Алиме / Муэлиф ве тертип этиджи Риза Фазыл. — Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2005. — 308 с.
2. *Гайдай М. М.* Фольклор кримських татар / М. М. Гайдай // Під одним небом : Фольклор етносів України / упоряд. Л. К. Вахніна, Л. Г. Мушкетик, В. А. Юзвенко — К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1996. — С. 98—103.
3. *Гуменюк О. М.* Особливості поетики кримськотатарської народної епічної оповіді «Чора-батир» / О. М. Гуменюк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — 2005. — Т. 18 (57). — № 3 : Филология. — С. 206—209.
4. *Жирмунский В. М.* Тюркский героический эпос / В. М. Жирмунский. — Ленинград : Наука, 1974. — 728 с.
5. *Кононов А. Н.* Предисловие / А. Н. Кононов, Е. М. Мелетинский // Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос / В. М. Жирмунский. — Ленинград : Наука, 1974. — С. 5—11.
6. Къырымтатар халкъ йырлары / Бахшыш Ил. — Симферополь Къырым девлет окъув нешрияты, 2004. — 384 с.
7. Легенды Крыма / сост. Г. Таран ; предисл. М. Рыльского. — Симферополь : Таврия, 1973. — 192 с.
8. *Маркс Н.* Легенды Крыма Вып. 1 / Н. Маркс, К. Арцеулов. — М., 1913. — 40 с.
9. *Маркс Н.* Легенды Крыма : Вып. 2 / Н. Маркс, К. Арцеулов. — М., 1915. — 48 с.
10. *Маркс Н.* Легенды Крыма : Вып. 3 / Н. Маркс, И. Захаров, Н. Агапьева. — Одесса : Типография «Одесские Новости», 1917. — 40 с.
11. *Музафаров Р.* Очерки фольклора тюркоязычных народов : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / Рефик Музафаров. — Баку : Академия наук Азербайджанской ССР. Отделение общественных наук, 1967. — 28 с.
12. Сказки и легенды татар Крыма / тексты записаны Фольклорной бригадой Алупкинского музея под руководством Я. П. Бирагая ; вступ. слово С. Д. Коцюбинского. — Симферополь : Госиздат Крым. АССР, 1936. — 352 с.
13. *Шерфединов Я.* Звучит кайтарма — Янъръай къайтарма / Я. Шерфединов. — Ташкент : Изд-во лит. и искусства им. Г. Гуляма, 1979. — 232 с.
14. *Юнусова Л. С.* Крымскотатарская литература : Сборник произведений фольклора и литературы VIII — XX вв. / Л. С. Юнусова. — Симферополь : Доля, 2002. — 344 с.

МАСАЛЛАР

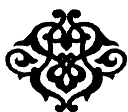

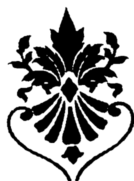

АКЪЫЛДАНЕ КИРПИ

Эвель заманларда эм къарада, эм де дерья-денъизлерде укюмдар олгъан бир султан гъает къыйын, чезильмез бир меселе къаршысында къала: къарада бир ерден башкъа ерге бармакъ, зияретлер, сеферлер япмакъ ичюн филь, деве, ат, къатыр, эшек бар. Арабалар юре. Я, дерья-денъизлерде арекет этмек, олардан ялдап кечмек ичюн не япмалы? Иште шу суаль эр кунь онынъ мийини ёра, акъылгъа яткъан ич бир усул тюшюнип тапамай.

Бу тюшюнджелерден джаны янгъан укюмдар бир кунь сарайынынъ бутюн акъылданелерине — везирлер, алим-улемалар ве дигерлерининъ мушавере-меджлиске йыгъылмаларыны эмир эте. Айтылгъан вакъыткъа бири къалмай эписи топланып келелер. Султан озюнинъ тюшюндже ве мерамыны ортагъа къоя. Меселени бирликте кенъешип, аль этмек кереклигини айта. Саатлернен отура, тюшюне-ташыналар, амма акъылгъа яткъан ич бир шей айтып оламайлар.

Баягъы вакъыт кечкен сонъ шу укюмдар башкъа бир фикир тюшюнип чыкъара. Сарайда айванат ве къушлар алемининъ тиллерини анълагъан акъсакъал алим бар экен. Оны озь узурына чагъырып:

— Дерья-денъизлерде ялдап юрмекнинъ ёлларыны араштырып, бутюн сарай акъылданелеринен сёйлештим. Амма ич бир шей чыкъмады. Энди сен бу этрафлардаки айванлар ве къушларнынъ векиллерини топлап, шуларнен бир кенъешип бакъчы, — дей.

Алим султаннынъ дегенини япа. Арсланлар, къапланлар, филлер, девекъушлар, акъкъулар эм де дигер махлюкъ ве махлюкъатларнынъ, къушларнынъ чокътан-чокъ векиллери йыгъылышып келелер. Бу кенъеш-меджлис чокъкъа сюрсе де, нетидже бермей. Ич бир махлюкъ бир теклиф берип оламай.

Олар тамам дагъылышайыкъ, деп тургъанда мушаверееге, кеч олса да, кирпи ёргъалап келе. О, босагъадан ичери атлап киреджекте сюрюне, тикенли топ киби юварланып, тыгъырып кете. Алай айванлар, къушлар мыскъылнен шакъылдап кулелер. «Бу тикен томары да не кельген экен? Биз чезамагъан меселени шу матюв кирпи чезеджекми? — деп, чивильдешелер.

Кирпи исе, селям биле демеден, аман артына чевирилип, тюнькюльдей-тюнъкюльдей къайта. Акъсакъал алим: «О, гъалиба, бир шейлер сомурданып кетти...» — дей де, артындан чыкъа. Кирпи къыскъа аякъларынен ёргъалап, ашыкъа ве «къах-къах», деп кете экен. Бу сёзлерни эшиткен акъсакъалнынъ чырайы денъише, манълайына япышып: «Ах, сени къафа!» — дей. Сонъ айванлар, къушларгъа бакъып:

— Сиз билесинъизми, кирпи не къадар акъыллы айван? О, алим! Шу къадар тюшюнип меним биле акъылыма кельмеген терен сырлы меселени о тапып чыкъарды. Э, сиз оны кулесинъиз, о исе джаны агъырып кете де, «къаз-къаз» дей. Бу кирпиджесине «къаз» дегени, — дей. — Яни — къазнынъ сувда батмагъаныны хатырлата. Я о не ичюн сувда батмай? Чюнки, кокюс куреги бар. Къазлар, папийлер, турналар ве сувда ялдагъан башкъа къушларнынъ да шай, куреклери бар да!.. Шай экен, бизге ана шу куреклерге ошагъан сув арабалары, оларны да ялдатыджы куречиклер япып, дерья-денъизлерге тюшмек керек...

Алим къувангъанындан акъылыны ойнатаяза ве султаннынъ узурына ашыкъа. Айванлар, къушлар тааджипленип таркъалалар.

Айткъанларына коре, ильки сув арабасы иште шундан сонъ мейдангъа кельген, сонъ кет-кете, къайыкъ, геми деген буюк-буюк сойлары яратылгъан экен.

СУВ АЙГЪЫРЫ

Бир заманда яшагъан бир падиша кезинмеге чыкъкъанда, везирлеринен берабер базаргъа да кире. Базарны сейир этип юрген вакъытта насылдыр бир адамнынъ бар сесинен:

— Эй, акъыл чокъ, сермия ёкъ! Акъыл чокъ, сермия ёкъ! — деп багъырып юргенини корелер. Бу сёзлер падишаны

меракъландыра. О, везирлерини ёллап: «Бар чагъырынъыз о адамны, не ичюн бойле багъырып юргенини билейик», — дей. Везирлер барып, шу фукъаре адамны падишагъа алып келелер.

— Не ичюн ойле сёзлер айтып къычырып юресинъ? — деп сорай падиша ондан.

— Менде акъыл чокъ, сермия ёкъ, — дей фукъаре.

— Санъа не керек? — дей падиша.

— Бир къач дане атлы араба керек, — дей фукъаре.

— Яхшы. Мен санъа бир къач араба берейим. Акъылынъ не къадар чокъ олгъаныны сонъ корермиз, — дей падиша.

Шай этип, падиша фукъареге арабаджыларыны йибере. Фукъаре оларны шеэрнинъ четиндеки куль обасына алып кете ве андан денъиз ялысынынъ отлы бир ерине куль ташыта. Бир къач куньден, ялыгъа етерлик дереджеде куль ташылгъан сонъ, фукъаре арабаджыларны къайтара. Озю исе булутлы, айсыз геджелерни беклей.

Бойле геджелернинъ биринде о, ялыдаки чалылар арасына гизлене. Бираздан бакъса не корьсин, денъизден агъызында эльмаз ташлар олгъан сув айгъыры чыкъа. О, этрафны ярыкълаткъан эльмаз ташларны ерге къойып, отлайджакъ ола. Амма къыйметли ташлар куль ичине комюлип кетелер. Сув айгъыры кери къайтып, денъизге чома ве агъызына эльмаз ташлар алып, кене ялыгъа чыкъа. О, отлайым дегенде, ташлар кене кульге тюшип, комюлип кетелер.

Бойлеликнен, сув айгъыры бу арекетлерини токътамай текрарлап тура. О, денъиз тюбюнде не къадар эльмаз ташы чыкъаргъан олса, эписи куль ичине комюлип кете. Фукъаренинъ де макъсады бу экен. О, пек къуванып, эвине къайта.

Эртеси куню кене ойле ола. Отламагъа чыкъкъан сув айгъырынынъ кетирген къыйметли ташчыкълары эп кульге комюле. Айгъыр отлап оламадан денъизге къайтабере.

Бойле чокъ геджелер кече. Куль ичинде энди пек чокъ эльмаз топлана.

Фукъаре арабаджыларны бир даа ялы боюна кетирип, мында тёкюльген кульни арабаларгъа юклетип, озюнинъ азбарына ташыта. Сонъ о, шу кульге топракъ къошып, ондан тола япа башлай. Япып битирген сонъ толаларны къурутмакъ ичюн кунешке къаршы тизип къоя.

Толалар къуругъан сонъ фукъаре оларны арабаларгъа юклеп, падишанынъ сарайына алып кете.

Сарай азбарына кирген сонъ о, падишаны чагъырта.

Падиша: «Мени аягъына чагъырткъан ким?» — деп ачувлана. Пенджере янына бара. Бакъса, азбарда анавы фукъаре тура. Онынъ янында исе тола юклю арабаларны коре.

— Бу да не маразнынъ шейи экен? — дей де, меракъланып азбаргъа чыкъа.

— Мен бу арабаларгъа юклеп, сизге эльмаз алып кельдим, падишам, къабул этинъиз, — дей фукъаре.

— Эльмаз дегенинъ, бу толалармы? Не, мени кульмек истейсинъми? Анавы дарагъачкъа асыладжагъынъдан хаберинъ бармы, пезевенк? — деп ачувлана падиша.

— Ёкъ, падишам, мен сизни алдатмайым, мына бакъынъыз, — дей де, фукъаре арабадан бир толаны алып, падишанынъ козю огюнде ортасындан экиге боле.

Падиша козьлерине инанмай. Акъикъатен де, толанынъ ичинден йылтырап, эльмаз таш чыкъа. Шу арада, фукъаре бир толаны даа алып парчалай. Онынъ ичинден де эльмаз чыкъа.

Падиша севингенинден арабаларны бошатмакъны эмир эте. Фукъарени исе озюнинъ одасына давет этип, ондан бу эльмаз ташларны насыл тапкъаныны сорай. Фукъаре падишагъа эписини анълата.

— Сен бизим падишалыгъымызгъа буюк ярдым эттинъ, — дей де, падиша фукъареге эки торба алтын бере.

— Бунынъ бириси кетирген «толаларынъ» ичюн, дигери де сенинъ акъылынъ ичюн, — дей.

Шай этип, фукъаре алтынларны эвине алып кете ве къорантасынен онъып-осип, бол-сал яшай.

ЁЛДЖУЛАР

Куньлернинъ биринде Судакъ дживарындаки бир койнинъ дёрт сакини — терзи, дюльгер, аякъкъапчы ве табиб Багъчасарайгъа барып, андаки базарда бираз пара къазанмагъа истейлер. Аякъларына энъ къавий чарыкъларыны кийип, торбаларына алетлерини ве шифалы отларны алып ёлгъа чыкъалар. Ёл узакъ — джаяв кетеджеклер.

Азмы кетелер, чокъмы кетелер, кунь батып къаранлыкъ баса. Геджеси къоджаман дагълар дешетли девлерни анъдыра, ель увулдай, чакаллар улуй, занарсынъ эр бир терекнинъ астында бирер йыртыджы сакълангъан киби корюле. Достлар дере ичине тюшип, атеш якъалар ве араларындан бирини невбетчиликке къойып, ятып юкълайлар. Биринджи гедже невбетчилик япмакъ сырасы дюльгерге тюше.

Башта дюльгер атешке къорай ташлап отура, амма эп козьлери къапалгъаныны, юкъу баскъаныны сезип, бир ишнен мешгъуль олмакъны тюшюне. Къолуна къалын бир агъач парчасыны алып, о ян бу ян айландыра ве джан сыкъысы бир къокълачыкъ ясап башлай. Кескин пычагъы озь ишини усталыкънен беджере, дюльгер исе севимли тюркюлерини соза. Кунеш нурлары ерни айландырып башлагъанда, къокълачыкъ да алемге кулип бакъа.

Экинджи гедже терзи невбетчи ола. О, да юкълап къалмамакъ ичюн къокълагъа дюльбер урба тикмеге башлай. Торбасындан йип, атлас парчачыкъларыны чыкъарып, къызгъа антер тике. Къокъла бир кереден ойле дюльбер олгъан ки, терзи озь ишинден мемнюн олып: «Айгиди, тири олсайдынъ, шимди бу назик эллеринъни джайып бир хайтарма тёшер эдинъ!», дей.

Учюнджи гедже невбетчиликке аякъкъапчы тура. Достлары ясагъан ве урба кийдирген къокълачыкъны эллеринде айландырып, къызнынъ ялынаякъ олгъаныны коре. Ушуйдир, гъарип, къана мен де озь усталыгъымны косьтерейим, деп къызгъа чызмачыкълар тикип башлай. Эм тике, эм къокълачыкъкъа озь къызына сёйлеген масалларны айта. Танъ аткъандже къызнынъ чызмачыкълары да азыр олалар.

Багъчасарайгъа энди барып чыкъаджакъларында дёртюнджи гедже башлана. Бу сефер табиб невбетчилик япа. Аркъадашлары керчектен де уста экенлер, бириси агъачны дюльбер къокълагъа чевирген, экинджиси кийиндирген, учюнджиси аякъларына чызма тиккен. Къокъла санки джанлы, лякин джансыз. Табиб къокъланы элине алып, бутюн бильген дуаларыны окъуй, куф-суф эте ве бакъса не корьсин, къокъланынъ башта башы къыбырдай, сонъ къоллары-аякълары арекетке келелер. Табиб даа бир — энъ кучьлю дуасыны окъугъанда — къокъла тильге кире!

Онынъ татлы сесинден дюльгер, терзи ве аякъакъапчы да уяналар. Къокъла оларгъа:

— Саба шерифлеринъиз хайырлы олсун, агъалар. Мени ясагъанынъыз, кийиндирип-къушандыргъанынъыз ичюн чокъ сагъ олунъыз. Сизге, табиб агъам, мени тирильткенинъиз ичюн айрыджа тешеккюр! — дей.

Къокъла, достлар арз этькенлери киби эм хайтармагъа тюше, эм эски тюркюлерни йырлай, эм масал айта. Бираз юрьгенлеринден сонъ достлар базаргъа да келип чыкъалар. Оглериндеки тёшемелерге озьлери ясагъан шейлерни, урба ве аякъкъапларны тизелер, табибнинъ огюнде исе шифалы отлар ята. Муштерилерни джельп этмек ичюн исе къокълачыкъны да ортагъа къоялар. Тезден къокъланынъ этрафында базардакилернинъ эписи топлана. Адамлар бойле муджизеден козьлерини узалмайлар. Шакъамы я, агъач къокъла санки джанлы киби сёйлене, тюркю айта, ойнай! Бу арада базаргъа ханнынъ везири де кельген экен ве эр кес мында не ичюн топлангъаныны бильмек ичюн якъынлаша. Бойле муджизени хангъа да косьтермек кереклигини айта. Ханнынъ балалары джанлы оюнджакъны корип, бабасына оны сатын алмасыны ялвараралар. Хан усталаргъа бир кисе алтын теклиф эте, амма араларындан энъ уйкенлери олгъан табиб мына не айта:

— Улу ве къудретли Хан азретлери! Биз бу къокъланы сатып оламамыз, чюнки о да, бизим эвлядымыздыр. Биз бу къокъланы сизинъ балаларынъызгъа бахшыш этемиз, амма бир шартымыз бар — онъа джансыз къокълагъа дегиль де, джанлы достларына бакъкъанлары киби мунасебетте олсунлар ки, о, эр кеске къуванч багъышласын!

Хан койлю усталаргъа чокъ пара ве бирер ат багъышлай. Усталар мемнюн олып, койлерине къайталар. Бирер къой сойып койдешлерини зияфетке давет этелер ве шу зияретте джанлы къокъла акъкъындаки аджайип вакъианы тариф этелер.

КЪУШ ТИЛИНДЕН АНЪЛАГЪАН БАЛА

Бир заманда шеэрлернинъ биринде зенгин, лякин мераметсиз бир адам яшай экен. Бу зенгиннинъ къадыны ве бир де пек чиркин огълу бар экен.

Анасынен бабасы баланы ич севмейлер. Олар бу баланы бийсинмейип, дюльбер бир балалары олмасыны истейлер. Бу сабийге ашны эр вакъыт айры берелер, оны хорлайлар.

Зенгиннинъ эвинде бир бульбуль де яшай экен. Зенгин къадынынен берабер аш ашамагъа отургъанлары киби, бульбульчик токътамайып уча экен.

Бир кунь олар софра башында отурып аш ашагъанда, балачыкъ да къапы тюбюнде отурып, къаткъан-къуругъан отьмек парчасыны кемиргенде, бульбуль учмайып, ойле тесирли отьмеге башлай ки, зенгин онынъ сесининъ тесиринден шашмалап къадынына дей:

— Эгер шу къушнынъ айткъаныны ким де анълап манъа бильдирсе, онъа буюк эйиликлер япар эдим.

Чиркин бала бабасынынъ сёзлерине бойле джевап бере?

— Бабай, къушнынъ тилинден мен анълайым. Лякин сизге айтмагъа къоркъам.

Анасынен бабасы балагъа къушнынъ не айткъаныны мытлакъа сёйлемесини эмир этелер. Шай олса да, бала айтмагъа къоркъа. Эгер сёйлемесенъ, сени ач къалдырырмыз, дейлер. Бала кене къоркъа. Бундан сонъ бабасы баласынынъ устюне атылып:

— Пезевенкнинъ баласы, айтаджакъсынъмы, ёкъмы? Айтмасанъ богъарым сени, — дей де, баланынъ богъазына япыша. Бала ахыр-сонъу айтмагъа меджбур ола. Къуш шойле дей экен:

— Ойле заман келеджек ки, хор бакъкъан бу баланынъ элине бабасы сув тёкеджек, анасы исе юзьбез тутаджакъ.

Байнен къадыны севмеген балаларынынъ бу сёзлеринден сонъ терен тюшюнджеге, далалар ве баланы бус-бутюн башларындан аткъармагъа къарар берелер.

Къаранлыкъ бир геджеде, бала татлы юкъуда экенде, оны бир къайыкънынъ ичине къойып, денъизге йиберелер. Тамам шу вакъытта бульбуль де къафестен учып кете де, барып баланынъ къайыгъына къона. Бала исе къайыкъта саллана-саллана юкълай.

Саба уянгъанда о озюни денъиз ортасында корип агъламагъа башлай. Шу ерде бульбуль онъа сёз къата:

— Агълама сен. Узакътан бир геми келеята. О сени къуртараджакъ.

Акъикъатен де, чокъкъа бармай, уфукъта геми пейда ола. Геми эп къайыкъкъа якъынлаша ве къайыкътаки адамлар баланы корип, оны гемиге алалар.

Гемининъ саиби пек яхшы адам экен. О, баланы севе, оны эвлятлыкъкъа ала ве озь баласы киби бакъа.

Бир кунь бала бабалыгъына шай дей:

— Баба, бульбуль якъында буюк фуртуна чыкъаджакъ, дей. Шунынъ ичюн аджеле суретте бутюн елькенлерни ачып, бир ялы кенарына къачайыкъ.

Геми саиби баланынъ сёзюне эмиет бермей. Лякин бир къач сааттен сонъ ойле фуртуна котериле ки, гемининъ елькенлерини парча-кесек эте, аз къала гемини батыраяза. Кене хайырлысы олып, геми де, адамлары да сагъ къалалар. Фуртуна ятышкъан сонъ, янъы елькенлер такъыштырып, ёлларыны девам этелер.

Бираз вакъыттан сонъ бала кене бабалыгъына мураджаат этип:

— Баба, бульбулимнинъ айткъанына коре, якъынымызда он эки геминен айдутлар доланыша экенлер, — дей.

Гемининъ саиби бу кереси баланынъ сёзюни динълей ве гемини якъын адалардан бирисине айдап, онда сакълана. Чокъ кечмеден олар он эки геминен денъиз айдутларынынъ авлакътан кечип кеткенлерини корелер.

Бираз вакъыттан сонъ, геми кене ёлгъа чыкъа ве аз кете, чокъ кете, дерья-денъиз тюз кете, тап сонъу, Ешиль юрт деген бир мемлекетке барып чыкъа. Ешиль юрт мемлекети падишасынынъ сарайы огюнде учь йылдан берли учь къаргъа гедже-куньдюз багъырып-чагъырып тура экен. Не къадар тырышсалар да, олардан къуртулып оламайлар. Ким де-ким оны бу къаргъалардан къуртарса, кучюк къызыны ве падишалыгъынынъ ярысыны онъа багъышлайджагъыны беян эте.

Энди йигит чагъына кирген бу огълан падишанынъ ферманыны эшиткенинен, догъру сарайгъа барып, падишагъа озюнинъ ярдымыны теклиф эте. Падиша разы ола. Сонъ йигит къаргъаларны косьтерип дей:

— Эй, падишам, бу учь къаргъанынъ бириси анасы, экинджиси бабасы, учюнджиси исе оларнынъ баласыдыр. Бабанен ана бу бала къайсымызнынъ, деп давалашалар. Бабасы, бала меним, дей, анасы бала менимки дей. Олар анълашал-

май, сизге кельгенлер. Даваларынынъ адалетче бакъылмасы ичюн риджада булуналар. Падишам! Сиз айтынъыз, бу бала ангисининъдир?

Падиша дей:

— Бала бабанынъдыр.

Падиша сёзюни битирир-битирмез баба къаргъанен баласы бир тарафкъа, ана къаргъа дигер тарафкъа учып кетелер.

Бундан сонъ йигит падишанынъ янында къала. Падиша кучюк къызыны ве мемлекетининъ ярысыны онъа бере. Бираз вакъыттан сонъ йигит яш келиннен берабер сеятккъа чыкъа ве олар чешит ерлерге баралар. Шеэрлернинъ бирисинде бир эвде мусафир олып къалалар. Пакъыл киби бу эв йигитнинъ озь бабасынынъ эви олмасынмы? Олар осип буюген баласыны танымайлар ве саба йигит бетини ювгъанда, бабасы онынъ элине сув тёке, анасы онъа юзьбез тута. Амма йигит оларны таный ве озюни таныттыра.

Энди меджалсызлангъан эки къарт балаларына бир вакъытта япкъан феналыкъларына пек пешман олалар.

Йигит исе оларны аджып гонъюллерини ала, къучакълап-къучакълап опе. Насыл олса да, сиз меним ана-бабамсынъыз, мен сизге омюр бою борджлым дей, оларны озюнен берабер алып кете ве омюрлернинъ сонъуна къадар бакъа.

БЕШСАЛКЪЫМ БЕЙ

Яш бир чобан озь эвининъ огюнде юзюм кутюги отурта. Бир къач йылдан сонъ бу кутюкнинъ устюнде бир салкъым юзюм пейда ола. Лякин юзюм салкъымы пишейим деп тургъанда, насылдыр бир джанавар оны ашап кете. Экинджи йылы кутюкте эки салкъым юзюм пейда ола. Лякин юзюмлерни кене де джанавар ашай. Бир къач йыллар шай текрарлана. Бешинджи йылы дегенде, кутюкте беш салкъым юзюм пейда ола.

— Энди бу йыл ягъма ёкъ, джанаварны мытлакъа тутарым, — деп чобан геджелери кутюк башында къаравул ята. Юзюм салкъымлары алтын киби сарарып, кемалына келеяткъан бир вакъытта ымпыс-тымпыс юрип, Тильки келе ве

башыны узатып, юзюмлерни ашамагъа азырлана. Азырлана амма, Тилькининъ келеяткъаныны дуйгъан чобан, оны аман къуйругъындан къапычлай, бир къач керелер авагъа котерип ерге шыпыртып ура.

— Чобан агъа, этме-эйлеме, меним де санъа бир эйилигим олур, — деп инсан тилинен ялвармагъа башлай. — Менден не истесенъ исте, эписини япарым, тек мени ольдюрме.

Тилькининъ инсанджасына сёйленгенине шашкъан чобан:

— Яхшы, Тильки акъай, джанынъны сакъламагъа разым, амма бунынъ къаршылыгъына манъа падиша къызыны алып берирсинъ, — дей. — Лякин акъылда тут: башкъа тилькилер киби айнеджилик япып, мени алдатмакъ истесенъ, мен сени кене тутар да, теринъден чекмениме якъа япарым, къафа тасынъны да кутюк устюне къоярым.

— Меним сёзюм — сёздир, — дей Тильки акъай. — Мен асылзаде тилькилерденим. Айткъанымны япарым, амма бу эйилигим ичюн кутюктеки юзюмлерни де эр йыл мен ашарым.

Чобан бутюн бу айтылгъанларнен разы олып, Тильки акъайны бошатып йибере. Тильки исе, бир баш олып, догъру падишанынъ сарайына кете ве къапы бекчилерине:

— Мен дюньянынъ энъ зенгинлеринден бири олгъан Бешсалкъым бейден падишанынъ къызына къуда олып кельдим. Падиша азретлерине хабер этинъиз мени къабул этсин, — дей

Падиша, бу хаберни эшиткенинен, Тильки акъайны къабул этмеге азыр олгъаныны бильдире. Тильки акъай исе, дёрт букленип падишагъа теменна эте ве тилини балландырып, нуткъыны башлай:

— Эй, падишаларнынъ падишасы! Мени сизинъ узурынъызгъа Бешсалкъым бей ёллады. Зенгинликте дюнья юзюнде акъраны олмагъан бу адам, къызынъызны къадын этип алмакъ истей. Бейимнинъ байлыкъларынынъ сынъыры олмагъаны киби, зенгинлигининъ де эсабы ёкъ. Девелерининъ сайысы къыркъ бинъдир, эшеклери элли бинъдир, атлары алтмыш бинъдир, къойлары етмиш бинъдир, эчкилери исе, беш йылдан берли сайып турсалар да, шу куньгедже сонъуна чыкъамадылар. Алтын ве кумюшлерини сорама, олар чувал-чувал олып ахырда туралар. Эй, падишам, Бешсалкъым бейнинъ зенгинликлерини айтмакъ ичюн ай ве йыллар да азлыкъ этер.

Падиша. Тильки акъайнынъ баллы сёзлерини дикъкъатнен динълеп, шойле джевап бере:

— Яхшы. Бешсалкъым бейге къызымны бермеге разым ве лякин бу йигит тойдан эвель озюнинъ батырлыгъыны косьтермек керек. Бар, бейинъе айт, ачкозь девни тутып, еди башыны да кесип, манъа алып кельсин. Бу дев мемлекетимизге аман бермей ве гедже-куньдюз бизлерни раатсызлап тура.

— Яхшы, падишам, арасы учь кунь биле кечмез, девнинъ еди башы да сарайгъа кетирилир, — деп Тильки акъай эвге къайтып кете.

Ёлда Тильки акъайнынъ огюне копеклеринен авгъа кетеяткъан бир авджы расткеле. Тильки акъай дубарадан къуртулайым, деп аман къоба ичине кирип кете. Кире, амма копек урювлери эп якъынлашмакъта. Тильки акъай джаныны сакъламакъ ичюн артыны-огюне бакъмадан къоба бойлап кетебере. Азмы кете, чокъмы кете, бир даа бакъса не корьсин, падишанынъ айткъан анавы еди башлы деви къобаны толдурып ятмакъта экен. Дев еди башы устюндеки козьлерини Тильки акъайгъа тикип:

— А-а, озь аякъларынънен юрип кельдинъми? — деп, еди агъызнен бир вакъытта окюрип-сызгъырып, аякъкъа тура. — Чокъ яхшы, чокъ яхшы, къарным ачыкъкъан эди, шимди мен сени...

Дев, бу сёзлерни айтып, Тильки акъайны къуйругъынен сарып ала да, яваш-яваш агъызына кетире. Къалтырап къалгъан Тильки акъай:

— Эй, къоркъунчлы джанаварлар падишасы Сенинъ де сонъки кунюнъ етти. Эджелинъ сени беклеп тура. Мен санъа хабер кетирдим. Олюмден къуртулмакъ даа кеч дегиль. Бираз къуйругъымны бошат да, айтаджагъымны айтайым. Шимди мени динълемесенъ, сонъ кеч олур, — дей.

Бу сёзлерни эшиткен дев, неге огърагъаныны бильмейип, аман къуйругъыны бошай.

— Тез ол, айт, насыл олюмдир, мени ким ольдюрмек истей?

— Падиша азретлери мемлекетиндеки бутюн аскерлерини топлап, сенинъ ерасты сарайынъны сарып алды. Сени ольдюрмек ве эбедиен сенден къуртулмакъ истей. Мына шимди бу аскерлер озьлерининъ кескин балта ве сюнгюлеринен къобагъа киреджеклер ве сенинъ еди башынъны да кесип,

падишагъа алып бараджакълар. Падиша азретлери сенинъ башларынъны сарай алдында къазыкъларгъа отуртып къояджакъ. Тез ол, вакъыт кечирме, гизлен.

— Акъыл бер, сен акъыллы бир айвансынъ, къайда сакъланайым? — дей дев.

— Къайда деп тургъанынъ не я? Фуруннынъ ичине кир, нефес алма, къыбырданма, онынъ ичинден сени кимсе тапамаз.

Дев, Тильки акъайнынъ сёзюне уйып, фуруннынъ ичине кире, Тильки акъай исе, девни гизлегенден олып, фуруннынъ агъызыны тобаннен толдура да, алевлетип йибере. Дев, тютюнге богъулып, яткъан еринде олип, джайылып къала.

Тильки акъай кене ёлуна реван ола. Ёлда расткельген туджджарларгъа Бешсалкъым бейнинъ зенгинликлерини макътай, онынъ эвинде мусафир олгъанларгъа чувал-чувал алтын багъышлагъаныны айта. Ёл бою макътавларыны сачып, ниает Тильки акъай чобаннынъ эвине къайтып келе.

— Шорбаджым! Аваленъни ерине кетирдим: падиша азретлери къызыны санъа бермеге разы олды, лякин тойдан эвель ерасты падишасы девнинъ еди башыны ве терисини алып кельменъни эмир этти.

— Э-э, Тильки акъай, бойле бир ишни беджермеге меним меджалым етерми?

— Шорбаджым! Бу о къадар зор бир иш дегильдир. Мен ярдым этерим. Лякин, мен ольген сонъ, меним джеседимни ач шакаларгъа ташламайджагъынъа ант эт, сёз бер.

— Тильки акъай, сен ольген сонъ сенинъ джесединъни алтын къафеске къойып, сарайда озь одамнынъ тёпесине асып тутаджагъыма ант этем, сёз берем.

— Айса къыркъ деве ве бир де балта алып меним пешиме тюш! — дей Тильки.

Чобан, къыркъ деве ве бир де балта алып, Тильки акъайнынъ пешине тюше. Бара, бара девнинъ къобасына барып кирелер. Къобанынъ ичи кесек-кесек алтын ве кумюш парчаларынен, чешит тюрлю къыйметли ташларнен толу экен. Отуз докъуз девеге алтын юклеселер де, къобадаки алтынлар кене эксильмей.

— Энди, шорбаджы, балтанен пычагъынъны ал да, фурунгъа кир, девнинъ башларыны кесип, терисини сыдырып ал. Къоркъма, дев озюнинъ арам джаныны энди чокътан теслим этти.

Чобан, девнинъ еди башыны кесип, терисини сыдырып, ала да, буларны къыркъынджы девеге юклей, сонъ девелерни айдап, падишанынъ сарайына келелер. Падиша, алтын юклю девелерни ве къоркъунч девнинъ башларынен терисини корип, Бешсалкъым бейнинъ зенгинлигине ве батырлыгъына шашып къала. Оны озь киеви ве вариси, деп илян эте.

Бутюн падишалыкъта къыркъ кунь, къыркъ гедже тойдюгюн чалына. Ич кимсеге белли олмагъан чобан, падишалыкъта баш везир ола. Бешсалкъым бей, деп намы бутюн мемлекетке даркъай.

Арадан бир къач йыл кече. Бешсалкъым бей озюне буюк эйиликлер япкъан Тильки акъайны текмиль эсинден чыкъара. Тильки акъайнынъ бунъа джаны агъырып, Бешсалкъым бейни сынап бакъмакъ истей. Ымпыс-тымпыс сарай азбарына сокъулып, падиша одасынынъ пенджереси алдында джайылып ята: дерсинъ олип къалгъан! Падишанынъ хызметкярлары бу, хаберни деръал падишагъа бильдирелер. О исе:

— Не бакъып къалдынъыз? Тез ол, шу сасыкъ джесетни чёплюкке атынъыз! — деп эмир бере.

Тильки акъайны къуйругъындан тутып, чёплюк обасы ичине кетирип аталар. Аталар, амма Тильки акъай экинджи куню сабасы кене падишанынъ пенджереси алдында джайылып ята. Бу хаберни эшиткен падиша:

— Бу не маразнынъ тилькиси, сасымагъа башкъа бир ер тапмадымы? — дей. — Тез ол, шу сасыкъ, джесетни ач шакалларгъа ташланъыз, бир даа оны козюм корьмесин.

Тильки акъайны къуйругъындан тутып, орман ичине атсалар да, учюнджи куню сабасы кене падишанынъ пенджереси алдында пейда олып, джайылып ята. Энди учюнджи кере айны бир хаберни эшиткен падиша пек яман ачувланып:

— Тез ол, бу сасыкъ лешни алынъыз да, терен бир чукъургъа комюнъиз! — дей. — Эгер о, меним пенджерем алдында бир даа пейда олса, эм тилькини, эм де сизни къуюгъа ташлатып, устюнъизни ташнен къапаттырырым.

Падиша, бу сёзлерни айтмакъта олгъан арада, Тильки акъай джанланып, эки аягъы устюне тура да:

— Эй, чобан огълу чобан! — дей. — Берген сёзюнъни унуттынъмы? Ольген сонъ мени алтын къафесте тутаджакъ сен

дегильми эдинъ? Эйиликке къаршылыгъынъ кемликми? Чобан эдинъ, кене де чобан олып къал! — дей.

Тильки акъай бу сёзлерни айта да, гъайып олып кете. Бир ань ичинде сарай чобаннынъ эвине чевириле. Бешсалкъым бей де кене эвельки киби чобан олып къала.

ТУВАРДЖЫНЫНЪ АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗЫ

Куньлерден бир кунь падишалардан бири халкъны топлап:

— Дюньяда къаттыдан къатты, кучьлюден де кучьлю, татлыдан да татлы недир? — деп сорай.

Падиша бу суаллерге догъру джевап берген адамгъа буюк бахшыш адай.

Озюни эр кимден акъыллы деп сайгъан баш везир:

— Падишам, демир эр шейден къаттыдыр, арслан эр кестен кучьлюдир, шекер эр шейден татлыдыр, — дей.

Падиша бу джевоптан къанаатленмеген. Онынъ янына шу везирден башкъа даа чокъ адамлар келип, суаллерге озьлериндже джевап берелер. Лякин падиша кимсенинъ айткъанына къанмай. Бу хабер энди аман-аман эр ерге джайрай. Узакъ койлернинъ биринде яшагъан бир туварджы да падишанынъ бу суалини эшите ве келип озь къорантасына айта. О туварджынынъ он алты-он еди яшларында дюльбер бир къызы бар экен. Бу къыз падишанынъ суалини эшиткенинен, бабасына:

— Бабам, мен бу суаллерге джевап берейим. Лякин сиз падишагъа барып айткъанда, падиша «буны кимден огрендинъ?» — деп сораса, меним айткъанымны айтманъыз, озюм тюшюнип таптып, дерсинъиз,— дей.

Бабасы:

— Я падиша къабул этерми, къызым? — дегенде, къызы:

— Къабул этер. Тек сиз меним айткъанымны айтмазсынъыз, — дей.

Туварджы, къызынынъ айткъанына разы олып:

— Айды, айт бакъайым, — дей.

Къыз джевапларыны айтып башлай:

— Дюньяда, къаттыдан къатты — атнынъ туягъыдыр. Кучьлюден кучьлю — ельдир, татлыдан да татлы — тильдир.

Бабасы буларны эзберлеп, падишагъа кете. Изин алып, онынъ узурына кире де:

— Падишам, эмир этсенъиз сизинъ суаллеринъизге джевап берир эдим, — дей.

Падиша:

—Къана, айт туварджы — деп разылыкъ эмирини бере.

— Падишам, дюньяда къаттыдан къатты — атнынъ туягъыдыр, кучьлюден кучьлю — ельдир, татлыдан татлы тильдир, — дей.

Падиша туварджынынъ джевапларындан къанаатленип:

— Бу джевапларны санъа ким огретти. Сен оларны къайдан огрендинъ? — деп сорай.

Туварджы озю бильгенини, озю тюшюнип тапкъаныны, ич бир кимсенинъ огретмегенини айта. Амма, падиша онъа инанмакъ истемей, «эгер сен догърусыны айтсанъ, санъа алтын багъышларым» — дей. Къарт, падишанынъ зорлагъанына даяналмайып, догърусыны айтмагъа къарар бере.

— Догърусыны айтсам, бу джевапларны манъа къызым огретти,— дей.

Падиша туварджыгъа бир торба алтын бере де, къызыны сарайгъа кетирмесини эмир эте. Туварджы эвине къайтып, къызына падишанынъ эмирини бильдире. Амма къызы кетмеге разы олмай. Туварджы падишагъа барып. Къызынынъ кельмек истемегенини айта. Падиша къызгъа везирини ёллай. Онынъ макъсады шу акъыллы къызны озюне къадын этип алмакъ экен.

Везир туварджынынъ эвине барып. Къызгъа:

— Къызым, падиша азретлери санъа эвленмек истей, сен пек бахтияр оладжакъсынъ, — дей. — Сен падишагъа бармакъ керексинъ. Падишагъа ред этмек олмаз, сен ич бир шейсиз бу ишке разы олурсынъ.

Къыз:

— Яхшы, лякин меним падишадан истеклерим бар. Эгер падиша оларны ерине кетирсе, мен онъа бармагъа разылыкъ беририм, — дей.

Везир:

— Не истеклернинъ бар, къызым? — дей.

Къыз:

— Падишагъа барсанъыз, айтынъыз, о манъа: он беш бала, йигирми дживан, отуз дели, къыркъ акъыллы, элли къоюн, алтмыш таякъ, етмиш тавукъ, сексен сыгъыр, докъсан папий, юз йымырта берсин. Мына меним падишадан истеклерим булардыр, — дей.

Везир:

— Эй, къызым, бойле уфакъ-тюфек шейлерни тапмакъ падиша ичюн зор иш дегильдир, — дей де, шу ерден чыкъып кете.

Везир падишагъа барып, къызнынъ истеклерини айта. Падиша истеклернинъ манасыны анълай. О, туварджынынъ къызына ачувлана, лякин везирге ич бир шей айтмай.

Везир, шимди падишанынъ эмири олур — деп беклеп тура, амма падиша ич бир джевап бермей. Везир бунъа раатсызланып, бир даа падишагъа бара.

— Падишам, сиз бу шейлернинъ чаресини тапмайсынъызмы ёкъса? О, бир къыйын шей дегиль де, мен буны озь бойнума алайым, — дей.

Падиша даа зияде ачувланып:

— Сен асыл да бу лафларнынъ манасыны анъладынъмы? — деп сорай.

Везир

— Бу лафларнынъ манасы ойле агъыр дегиль де, гъалиба, падишам, — дей.

Падиша:

— Сен отур да, динъле, анъларсынъ, — дей.

Везир отурып падишаны динълей.

Падиша:

— Он беш бала дегени — он беште бала эдинъ демектир. Йигирми дживан дегени — йигирмиде дживан эдинъ демектир. Отуз дели дегени — отузда деликъанлы эдинъ; къыркъ акъыллы дегени — къыркъта акъылбалигъ олдынъ, элли къоюн дегени — эллиде къойдайын ювашландынъ; алтмыш таякъ дегени — алтмышта таякъны элинъе алдынъ; етмиш тавукъ дегени — етмиште тавукъ къадар такъатынъ оладжакъ; сексен сыгъыр дегени — сексенде сыгъыр киби матювлешеджексинъ; докъсан папий дегени — докъсанда папийдайын кепек ашайджакъсынъ; юз йымырта дегени — юзге киргенде йымырта

киби тез гъайып оладжакъсынъ демектир. Бу лафларынен о, манъа кельмек истемегенини бильдирген, — дей.

Падиша бу сёзлерни айткъаны киби бир даа къашларыны сыта ве везирине хатып этип:

— Сен, къабакъбаш бу сёзлернинъ манасыны анъламадынъмы — дей.

Везир исе, адий бир туварджынынъ къызындан биле акъылсыз олгъаныны анълап:

— Энди анъладым, падишам, — дей де, утангъанындан, ер ярылса, ернинъ тюбюне кирмеге разы олгъан дереджеге келе.

ИНДЖИ САЧКЪАН АДАМ

Джинаетчи ханнынъ хазинесини хырсызлай. О чокътан-чокъ алтын ве чокъ къыйметли шейлерни алып къача. Эписинден зияде хан апайынынъ боюнджагъына окюне, чюнки онынъ ичинде энъ къыйметли инджилер ве башкъа дюльбер ташчыкълар бар экен.

— Джинаетчини тапып, джезаламасам, мен хан дегилим, — дей о озь озюне.

Ондан сонъ, о, бутюн хансарайнынъ къаравулларыны, озюнинъ динълеийджилерини ве козьчюлерини топлай да, шойле эмир эте:

— Не япсанъыз япынъыз, лякин джинаетчини тапынъыз! Тапмасанъыз — башынъызны кесерим!

Бутюн къаравуллар, динълейиджилер ве козьчюлер дюньянынъ чевре-четини араштырып башладылар. Лякин джинаетчини тапмадылар. Козьчюлернинъ бириси къыйметли юзюкли ве юзюгининъ устюнде пек дюльбер эльмаз олгъан адамнен расткелише. Озюнинъ башыны къуртармакъ ичюн, динълейиджи джинаетчини якъалап сарайгъа алып кете.

Везирлерини топлап, хан джинаетчини сооргъугъа тута:

— Сен бу юзюкни къаерден алдынъ? Догърусыны айт. Айтсанъ, мен сени азат этерим ве къыйметли бахшыш берерим. Айтмасанъ, — пешман этерсинъ!

— Эй икметли хан! Алланынъ адынен емин этем ки, мен намуслы кишим ве догърусыны айтарым. Бу юзюкни мен

базарда ят адамдан сатын алдым. Сизинъ юзюгинъиз олгъаныны бильген олсам, ич бир вакъыт сатын алмаз эдим. О адамны сизге кетирир эдим ве о, сизге эписини айтар эди. Мен исе ич бир шей бильмейим.

Хан онъа инанмады ве бичарени джезалады. Укюм этиледжекни мейдангъа кетирдилер, джеллят балтасыны къайрады. Бу вакъыт бичаре бакъыра:

— Языкъ ки, шимди мен къабаатсыз оледжем! Мен ойле бир шей билем ки — оны ич кимсе япып олмаз!

— Сенинъ бильгенинъ недир? Недир? — деп сорадылар баш везир ве къады.

— Мен ерге инджи экмеге билем, — деди бичаре. Манъа джан багъышласанъыз, хан чокъ парагъа инджи сатын алмагъа меджбур олмаз я да денъизден чомуп инджи арамагъа чомуджыларны кира этмеге буюк масраф этмез.

Буны эшитип, везир ве къады олюм джезасыны токътаталар ве аджайип хаберни хангъа илян этелер. Хан исе бу адамны озюне тез кетирте.

— Сенинъ айткъанынъ догъру олса, мен озюмнинъ эмиримни ред этерим ве сени ольдюрмем, лякин сен манъа озюнънинъ усталыгъынъны, санатынъны косьтереджексинъ.

Бу аджайип сачувны корьмек ичюн хан ве онынъ везирлери чельге келелер.

— Манъа эки огюз, сабан, тырнавуч ве айдавджы балачыкъ беринъиз, — дей укюмлю.

Истегенини алгъан сонъ, о ерни сюре ве тырнай. Ондан сонъ хангъа:

— Энди инджини сачмакъ мумкюн, лякин буны тек намуслы адам япаджакъ. О озюнинъ омюринде кимседен ич бир шей хырсызламагъан, ич кимнинъ акъкъыны ашамагъан, ич бир вакъыт хиянетлик япмагъан адам оладжакътыр. Мен исе — ич бир вакъыт хырсызламадым, лякин шимди мени ханнынъ хазинесинден къыйметли шейлерини алып къачты деп къабаатлайлар. Онынъ ичюн инджи сачмагъа меним акъкъым ёкъ.

Бундан сонъ, сачувны баш везирге теклиф эте. Лякин о, озюнинъ гунасыз олмагъаныны билип, ред этип башлады:

— Меним ханым, мен омюримде экиннен мешгъуль олмадым. Инджи дегиль, богъдай биле экмедим. Мен къорркъам

бойле укюмет ишини бозмагъа. Онынъ ичюн, бу эмиетли иштен мени бошатынъыз.

— Яхшы, онынъ ичюн инджини сайгъылы ве итибарлы къады эксин, — деди хан.

— Эй акъыллыларнынъ акъыллысы, — деди къады. Къадылар ич бир вакъыт экмедилер, не ашайт, не инджи. Меним ишим — къадылыкъ. Къадылар гунасыз дегиллер, дей халкъ. Меселя, инджи чыкъмаса, осьмесе — ким инаныр махкеменинъ догърулыгъына? Ёкъ, ёкъ, ёкъ, манъа риджа этменъиз. Алланен риджа этем. Мени бу шерефтен къуртарынъыз.

— Муфтийге бакъып, сиз, энъ намуслы, энъ инсафлы адамсыз, онынъ ичюн сиз экеджексинъиз инджини! — деди хан.

Лякин муфтий де салмакълы, эсаслы сылтав тапа ред этмеге.

Бундан сонъ хан башкъа ярдымджыларына ве везирлерине риджа этмеге меджбур ола.

— Бизнинъ улу, къудретли ве адалетли ханымыз! — деди энъ зийрекли ве акъыллы везирлеринынъ бириси, — сиз озюнъизнинъ мераметинъизнен ве алидженаплыгъынъызнен бизге буюк ишанч, шан эттинъиз, — бу девлет ишини бизге теклиф этип. Лякин биз истейимз ки, — сиз озюнъиз джумерт къолунъызнен бу инджини махсуллы тарлагъа экинъиз!

Энди ханнынъ озю бу игренч алдан чыкъмагъа меджбур олды. О озюнинъ везирлери, къадылары ве муфтийлери киби, гунасыз дегиль эди. Онынъ ичюн озю де меджбур олды ред этмеге.

Ондан сонъ къабаатлангъан адам хангъа риджа эте:

— Улу ве адалетли хан! Корьгениме ве анълагъаныма коре, сизинъ бутюн везирлеринъиз ве башкъа ярдымджыларынъыз — намуссыз, виджденсыз адамлар экен. Лякин мени, намуслы ве къабаатсыз, ич яманлыкъ этмеген адамны, сиз ольдюрмеге истейсиз! Бу адалетли ишми?

— Яхшы. Мен озюмнинъ эмиримни лягъу этем, — деди хан. Эльбетте, сен намуслы ве къабаатсыз адамсынъ, онынъ ичюн бар эк инджини.

Бу адам сюрюльген тарлагъа бара ве инджи эке.

Ишини битирген сонъ, о хангъа айта:

— Энди мен озюмнинъ экинимни къорчалайджам, чюнки джинаетчилер я да къушлар хырсызламасынлар. Даа, манъа

учь ай керек бу инджи тарласыны козьлемеге ве къорчаламагъа. Учь айдан мында тюрлю ве къыйметли инджи осер.

Шу арада хан къулларына эмир этип, тарланынъ ортасында чалаш яптырта ве онынъ янына къаравул къоя — инджи сачувджы адам къачмасын, деп.

Бир къач кунь кечкен сонъ, инджи сачкъан адам къача. Гедже о къаравулны юкълаткъан иляджнен сыйлай ве башкъа мемлекетке къача. О яхшы биле эди ки, инджи ич бир вакъыт осьмейджек, чюнки инджини отьмек киби осьтюрмеге имкян оладжагъына инангъан адам, — акъылсыз кишидир!

ВАСИЕТ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Къарасувбазар шеэри янында, Акъ-къая дагъынынъ этегинде уста бир чёльмекчи яшагъан экен. Бу чёльмекчининъ ясагъан аджайип бардакъларына буллюр чокъракъ сувуны толдурып, бир афта, бир ай, бир йыл тутсанъ биле, о кене, чокъракътаки киби, буллюр, салкъын ве лезетли къала экен.

Чёльмекчи бардакъларыны зенгинлерге бир кумюшке, фукъарелерге исе бир капикке саткъаны ичюн де севе ве урьмет эте экенлер.

Бу чёльмекчининъ бирден-бир огълу бар экен. О, огълуна, балалыкъ чагъындан башлап, усталыгъынынъ сырларыны огреткен. Уста чёльмекчи, кунь сайын дегиль, саат сайын оськен огълуна бакъар экен, ишини девам эттиреджек адамы олгъанына къувангъан.

Куньлернинъ биринде чёльмекчи агъыр хасталыкъкъа огърагъан. Олюм янына келип, шойле деген:

— Сен омюр бою адамларгъа яхшылыкъ япып кельген адамсынъ, шунынъ ичюн озюнънинъ ердеки ишлеринъни битирмеге даа бир кунь багъышлайым...

Уста олюмден къоркъмады, тек муляйим-муляйим кулюмсиреди. О, омюри ичинде о къадар аджайип савутлар ясагъан ки, онынъ ясагъан савутлары деерлик эр эвде бар. Адамлар олардан къуллангъандже оны хатырлайджакъ, адыны анъаджакълар...

Чёльмекчини тек бир шей раатсызлай экен — бу да озюнинъ огълу. Сонъки вакъытларда огълу ишине эхмаллыкънен янаша экен. Сыкъ-сыкъ шеэрге кете, вакъытыны анда кечире экен. Чёльмекчи огълуны янына чагъырып:

— Огълум, тезден мен оледжем, — деген. — Бу дюньяны терк этем. Мен санъа озь усталыгъымны ашладым, урьметнен анъылгъан адымны санъа къалдырам, урьметимни джойма, адым адамларнынъ анъындан силинмесине ёл берме. Мына бу сандыкъ ичинде мени сонъки ёлума озгъармакъ ичюн бутюн керекли шейлер бар. Анавы бардакъ ичинде исе омюр бою чалышып топлагъан параларым бар. Сен де яхшы чалышсанъ, бу пара санъа янъы эв къурмагъа да, эвленмеге де, балаларынъны осьтюрип буютмеге де этер. Дюньяда эр шей ола. Агъыр вазиетке къалгъан киби олсанъ, санъа ярдым керек олса, Зейнеп аланъа бар, о санъа ярдым этер.

Экинджи куню уста кечинген. Оны адетлеримиз боюнджа урьметнен дефн эткенлер. Онынънен сагълыкълашмакъ, сонъки ёлуна озгъармакъ, яхшы сёзлернен анъмакъ ичюн пек чокъ адам топлангъан.

Бабасынынъ дувалары кечирильген сонъ, огълу, ишини девам эттирмек ерине, бардакътаки параларны алып, шеэрге кеткен. Анда озюне фаэтон, атлар, паалы урбалар сатын алгъан, янъы достларны пейда эткен ве бол-сал, истегени киби яшап башлагъан. Чалгъыджыларны тутып, янъы достларынен фаэтонда кезинип юрген, бабасы агъыр эмекнен къазангъан параларыны аджымай, сепип-сачып, джойгъан.

Арадан бир йыл кечер-кечмез, бабасынынъ паралары биткен. Парасы биткенинен, достлары да онъа сыртларыны чевиргенлер, ондан четленип юрмеге башлагъанлар. Йигит фаэтоныны, атларыны саткъан, амма бу паралар да чокъкъа етмеген. Атта бир пите сатын алмагъа парасы къалмагъан кунь де кельген... Бойле къара куньге огърагъан йигит Зейнеп аласыны хатырлагъан. О тувгъан коюне къайтып, догърудан-догъру Зейнеп аласынынъ эвине баргъан, онъа бабасынынъ васиетини айткъан. Аласы сандыкътан анахтар чыкъарып, огълангъа узаткъан ве шойле деген:

— Эвинъизде кучюк бир одачыкъ бар, бабанъ анда озюнинъ иш урбаларыны сакълай эди. Оданынъ къапысыны ачып, ичине кир, къалгъаныны озюнъ тапарсынъ.

Огълан бабасынынъ эвине барып еткен, килитни ачып одагъа кирген, бакъса, не корьсин: оданынъ ортасында курьсю тура, онынъ узеринде исе тавандан асылгъан йип... Огълан бабасынынъ сонъки сёзлерини хатырлагъан: «Эмекнен къазанылгъан параларны билип масраф этмеге огрен, эгер огренмесенъ, сенден адам олмаз...» Огълан ичинден: «Демек, бабам, эгер адам олмасанъ, озь-озюнъни асмакътан гъайры башкъа ёлунъ ёкъ», — демеге истеген.

Огълан курьсюге минген, башыны ильмекке кечирген — ве асылгъан!

Лякин джаны ичинден чыкъып етиштирмеген, йип узюльген, огълан ерге йыкъылгъан, таванда пейда олгъан тешиктен исе алтынлар тёкюлип башлагъан...

Огъланнынъ эси башына кельгенинен, параларны джыймагъа башлагъан ве, бабасынынъ диваргъа асылгъан оглюгине бакъып, ярындан башлап, янъы омюр башлайджагъына ант эткен. О да, бабасы киби, Акъ къая дагъы этегиндеки топракъны къазып чыкъараджакъ, чамур азырлайджакъ, ве ойле чанакъ-чёльмек ясайджакъ ки, адамлар оларгъа бакъып, эм бабасынынъ адыны анъаджакълар, эм: «Бакъынъыз, къарт чёльмекчининъ огълу да акъикъий уста олгъан!» — деп айтаджакълар.

АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗ

Бир ханнынъ огълу озюне къыз къыдырып, ёлгъа чыкъа. Бир чокъ шеэр ве койлерни кечкен сонъ, кучюджик бир эвнинъ алдында агъач парлап отургъан бир къызны расткетире. Сорамадан-сокъмадан азбаргъа кире. Къыз, чагъырылмагъан бу мусафирни корьгенинен:

— Ой, бу къулакъсыз эвнинъ Алла белясыны берсин, — дей.

Хан огълу бу сёзнинъ манасыны анълап оламай, лякин сорап бильмекни озю ичюн ляйыкъсыз бир шей таный. О, къызнынъ янына барып:

— Бабанъ къайда, ананъ къайда, не пиширесинъ? — деп сорай.

Къыз:

— Бабам ер девирмеге, анам бирни эки этмеге кетти, — дей. Пиширген ашым беши минер, беши энердир.

Хан огълу бу сёзлернинъ манасыны анълап бильмек ичюн чокъ тюшюнип бакъса да, акъыл кестиралмай ве азбардан чыкъып кетмеге меджбур ола.

Кете-кете, озен янында сабан сюрген бир къартчыкъны раскетире. Селямлашалар. Хан огълу эшиткен сёзлерини къартчыкъкъа айта ве маналарыны анълатып бермесини риджа эте.

— Эй, огълум, бойле шейнинъ манасыны да анълап оламадынъмы? — деп кулюмсирей къарт. — Къыз, сени сынап бакъкъан, сен исе тильсиз эшек киби къулакъларынъны салындырып, агъыз ачып къалгъансынъ. Динъле! Къулакъсыз эв — копексиз эв демектир. Эвде копек олгъанда сен сорамадан-сокъмадан азбаргъа кирмез эдинъ. Бабасы ер девирмеге, яни сабан сюрмеге кеткен, анасы да бирини эки этмеге, яни эбанайлыкъкъа кеткен. Беши энер, беши минер дегени де, бакъла шорбасы пиширем демектир. Бакъла пишеяткъанда, онынъ ярысы энер, ярысы да сув устюне чыкъар. Сонъ, насыл, анълadынъмы?

Хан огълу шу дередже адий шейлернинъ асылына озь акъылынен иришмегенине утаныр, ёлуна реван ола. Козь огюне къызны кетирип тюшюнген сайын, къызгъа муаббети арта.

Хан огълу сарайгъа къайтып кельген сонъ, везирлерден энъ акъыллысы деп эсапланъгъан бирини чагъыра да:

— Алтыны не яптынъ? — деп сорай.

Везир, хан огълунынъ къыз алдында шашып къалгъаны киби къулакъларыны салындыра да:

— Насыл алтыны? Анълап оламайым, ачыкъ айтынъыз, — дей.

— Эй, сени, даа везирлернинъ энъ акъыллысы эсаплана, — дей хан огълу. Озю исе «Раббиге шукюр, менден де акъылсызлар бар экен», деп къувана. Сонъ сёзюни девам этип: — Айды, бойле шейни тюшюнип тапмакъ сенинъ акъыл ишинъ дегиль, бар да фелянча ердеки койлюден сорап биль, о везир олмаса да, санъа баягъы акъыл огрете билир, — дей.

Везир неге огърагъаныны бильмей, ёлгъа чыкъа. Экинджи куню сабанджы койлюнинъ янына барып токътала. Агъыз арамакъ макъсадынен:

— Сен алтыны не яптынъ? — деп сорай.

Къарт озюни сыкъмадан, джевабыны такъыштыра:

— Алтыны тарттым, создым, он экиге етиштиралмадым: дагъларны бувакъ басты, ашагъысына туман чёкти, дегирменим де бозулды, алым пек мушкюль олды, — дей.

Везир бу сёзлернинъ манасыны анъламакъ ичюн чокъ тюшюне, лякин акъыл кестиралмай ве ахыр-сонъу койлюнинъ озюнден сорап бильмеге меджбур ола:

— Къартым, бу сёзлернинъ манасы недир? — дей.

Къарт кулюмсиреп:

— Акъылсызлардан бири де сен экенсинъ де, къардашым, — дей. — Бойле адий шейлерни анълап оламагъанынъ худжур бир шей. Ана отькен кунь де тыпкъы сенинъ киби бир анъкъав кельген эди. Айттым, лякин анълады мы-ёкъмы, бильмейим.

Везир, сёз хан огълу акъкъында кеткенини дуйып, юректен къувана. «Токъта сен, огълан, мени масхара эттинъ, мен де сени дубарагъа огъратырым», деп тюшюне.

— Айт, къартым, эр бир сёзюнъиз ичюн беш алтындан тёлерим, истесенъиз, мына пешин беш алтын берейим, — дей.

Къартчыкъ озюне узатылгъан алтын кисенини кери итеп:

— Акъыл базарда сатылып алынгъан бир шей дегильдир, — дей де, сёзюни девам эте: — Алтынынъ манасы алты айдыр; алтыны тарттым, создым, он экиге етиштиралмадым дегеним де, алты ай чалаштым, он экиге етиштиралмадым, демектир. Дагъларны бувакъ басты дегеним, мына башымнынъ сачлары агъарды, демектир. Ашагъысына туман чёкти дегеним, козьлерим арув корьмей, туманлы коре башладым демектир. Эбет де бундан сонъ меним алым мушкюль олмай насыл олсун?

Везир къартчыкънынъ джевапларыны эшитип, шашып къала. Сагълыкълашкъанда мерагъыны къандырмакъ макъсадынен:

— Къартым, якъынларда сизинъ койге бир яш йигит келип кетмедими? — деп сорай.

— Санъа ошагъан бир матюв келип кеткен эди. О, меним къызым Теслиенен лаф этмеге ынтылгъан. Къызнынъ айткъанларындан бир шей анълап оламагъанындан, манъа келип акъыл танышты.

Везир, сарайгъа къайтып келе. Алгъан джевабыны хан огълуна айта. Хан огълу везирнинъ якъасыны кене де бошамай:

— О къарткъа бар да, шу койнинъ энъ якъыллы къызынынъ адыны билип кель, — дей.

Везир къопая берип:

— О къызнынъ ады Теслиедир, — дей.

— Я бабасы ким экен?

Везир хан огъluны мыскъыллап:

— Онынъ бабасы сизге акъыл огреткен сабанджы койлюдир, — деп джеваплана.

Хан огълу, утангъанындан, ер ярылса, ернинъ астына кирип кетмек дереджесине келе, ачувлана, везирни айдап йибереджек ола, лякин насыл да олса, озюни эльге ала, бираз тынчлангъан сонъ:

— Мен сени шу къызгъа къудалыкъкъа йиберем, — дей. — Барып о къызнынъ бабасына айт, къызыны келин этип сарайгъа тюшюрмек истейим. Эминим, койлю къызы бойле бир теклифке къувана-къувана разылыкъ берир.

Везир кете. Шу куню сабанджынынъ эвинде къонып, не ичюн кельгенини айта. Везир:

— Ана, къартлыгъынъда хан огълунынъ къайнатасы оладжакъсынъ, — деп иляве эте.

Къартчыкъ къуванмай, чырайыны сытып, тюшюнджелерге дала. Сонъ, везирге айланып:

— Къызымдан сорайыкъ, о не десе, шу олур, — дей де къызыны чагъырта. Къызына хан огълунынъ теклифини бильдире.

Везир:

— Хан огълу даа якъынларда сизинъ эвинъизге келип кеткен эди, сени корип дели-диване олып къалды, — дей.

Къыз, бабасынынъ алдында тиз чёкип:

— Бабай, чокътан ёкъкъа бармам, ёкътан чокъкъа учып барырым, — дей де, эвден чыкъып кете.

Везир къартчыкътан:

— Къызынъыз не айтты, хан огълуна бармагъа разылыкъ бердими? — деп сорай.

Къартчыкъ анълата:

— Къызым: чокътан ёкъкъа бармам деди, яни малы чокъкъа, акъылы ёкъкъа ерге чыкъмам, деди. Ёкътан чокъкъа учып барырым, деди, яни малы ёкъкъа къуванып эрге тиерим, деди.

Шай этип сабанаджы къызы хан огълунынъ къудасыны къайтарып йибере.

КОЙЛЮ ВЕ ШЕЙТАН

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койде бир койлю бар экен. Онынъ да бир тарласы бар экен. Къыш битип, баарь де келе, койлюнинъ исе экмек ичюн урлукъ сатын алмагъа парасы ёкъ экен. Бичаре койлю тарланынъ бир четинде отурып, агъыр кокюс кечире. Шу арада бу ерде шейтан пейда ола, о, койлюнинъ янында токътап ондан сорай:

— Хайыр ола, мухтерем койлю, не бу къадар агъыр кокюс кечиресинъ?

— Урлукъ алмагъа парам олгъанда, топрагъым ёкъ эди. Энди топрагъым бар, амма урлукъ алмагъа парам ёкъ, — дей койлю.

— Эгер мен санъа урлукълыкъ пара берсем, сен манъа оладжакъ берекетнинъ ярысыны берирсинъми? — деп сорай шейтан.

Койлю тюшюнип бакъа ве разы ола. Олар тарлагъа мысырбогъдай экелер. Мысырбогъдай осе, пише. Энди етишкен берекетни насыл пайлаштырсалар да, бирисининъ джаны агъырмаса?

— Къайсы ерини зияде бегенесинъ, оны ал, — дей койлю шейтангъа.

Шейтан мысырбогъдайгъа бакъа, сабакълары чокъ, олар узун ве къалын, къочанлары исе аз, эр бир сабакъта экишер, учер дане. «Зияде олгъан къысмыны алайым» — деген къарар-гъа келе шейтан.

Берекетни пайлаштыралар: шейтан бир оба сабакъны ала, койлю исе бир маджар къочан юклеп алып кете. Койлю мысырбогъдайны базаргъа чыкъара ве яхшы акъчагъа сата. Шейтангъа исе бир оба сабакъ ичюн бир къач капик берелер.

Шейтаннынъ джаны агъырып:

— Сенде намус деген шей ёкъ экен, мени алдаттынъ, — дей койлюге.

Койлю исе:

— Я сен озюнъ сайладынъ, бегенгенинъни алдынъ да. Айды, джанынъ агъырмасын, бир даа берабер экейик де, джанынъ истегенини алырсынъ — дей.

Анълашып тарлагъа сарымсакъ экелер. Баарь энди кучь-ке кире, тарлада исе сарымсакънынъ сабакълары ем-ешиль

олып котерилелер. Берекетни пайлашмакъ вакъытры келе. Шейтан:

— Бу кереси мен озюме топракънынъ устюнде оськен тарафыны аладжам, — дей.

— Яхшы, манъа тамырлары да етер, — деп разы ола койлю.

Шейтан сарымсакънынъ сапларыны кесип, оларны дестелеп багълай ве базаргъа алып бара. Койлю исе сарымсакъны чыкъарып, сепетлерге толдура, къышта сарымсакъ паалы олгъанда, оны базаргъа чыкъарып сата.

Шейтан кене джёремеге огърай, бир капик биле къазанмай. Бутюн кунь базарда отурып бир багъ сабакъ биле саталмай. «Эй, ахмакъ шейтан, я сарымсагъынъ къайда?» — деп эриштирелер муштерилер.

Койлю оны бу кереси де алдаткъаныны анълагъан шейтан, оны ёлда тутып, алекет котере:

— Вид жданынъ ёкъ! Мен санъа эки йыл хызмет эттим, амма бир капик къазанмадым! — дей.

Шейтан койлюни джезаламакъ къарарына келе. Ёлнынъ кенарында балабан бир таш ята экен, шейтан о ташны котерип ала, амма ерге ташлап етиштиралмай. Койлю таш къапаткъан чукъурда бардакъ яткъаныны коре ве аман чапып барып бардакъны ала. Бакъсалар — бардакъ алтын толу экен!

— Айды, алтынны экиге пайлаштырайыкъ! — теклиф эте койлю.

— Ёкъ, — дей шейтан, — бу кереси алтынны ким буюк олса, о аладжакъ! Мен сенден буюк, демек, бардакъ меним олмакъ керек.

— Я сен къач яшындасынъ? — деп сорай койлю.

— Бу йыл тамам эки юз яшыны толдурдым! — дей гъурурнен шейтан.

— Олгъаны-оладжагъымы?! — тааджипнене койлю. — Хаберинъ олсун, эки юз йыл эвельси ольген меним энъ кучюк къардашым тамам юз яшында эди!

— Мен сенинъ тарланъда эки йыл чалыштым. Демек, эки кере сайламагъа акъкъым бар! Меним сонъки сёзюм — айды, бири-биримизни невбетнен аркъаларымызда алып юрейик ве йырлайыкъ. Ким енъсе, алтыннынъ эписи онынъки олур, — дей шейтан.

Койлю шейтаннен давалашып отурмай, оны омузларына отурта да сокъачыкъ бойлап адымлай. Шейтан учь кунь ве учь гедже койлюнинъ омузларында отурып йырлай. Дёртюнджи кунь сусып къала. Шейтан бильген йырларынынъ эписини йырлап битире.

Энди койлю шейтаннынъ елькесине отура. Ёл дагъ этеклери бойлап созула, койлю де озь йырыны соза:

Аяй-ай, дагъ башлана.
Аяй-ай, дагъда дагъ осе.
Аяй-ай, дагъда къызылчыкъ пише...

Бутюн кунь шейтан дагъ бойлап кете, койлю де бутюн кунь дагъда корьген, бильген шейлери акъкъында уйдурып йырлай. Экинджи куню ёл озен бойлап созула. Койлю де бутюн кунь озен акъкъында, онынъ салкъын сувлары, аджайип балыкълары акъкъында йырлай. Сонъ олар чёль ичинден кечелер, койлю кене корьген шейлери акъкъында: «Аяй-ай, бу чёллернинъ гузеллиги...» деп озь йырларыны соза.

Бешинджи куню шейтаннынъ сабыр-такъаты бите:

— Тюш, етер! Сенинъ йырларынъдан къулакъларым чынълай! — дей.

Койлю исе:

— Шаштынъмы шу?! Мен бильген йырларым бир йылгъа етеджек. Юр, ёлумызны девам этейик, — дей.

Шейтан койлюни аркъасындан ташлап, сёгюне-сёгюне, артына-огюне бакъмай къача. Бунынънен оларнынъ достлугъы бите. Алтын толу бардакъ да койлюге къала.

ЧОБАН ОГЪЛЫ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падишанынъ учь къызы бар экен. Бир кунь падишагъа везири учь къавун кетире.

— Падиша азретлери! — дей везир. — Чобатар къавун пишкен, шыралангъан, оны кечиктирмей ашамакъ керек. Бундан сонъ чытла къавун да пишип етишеджегине шубе ёкъ. Сонъ-

ра багъарпитин къавуны пишер. Бу махсуллар вакъытында орькенден узюлип, ашалмаса, тургъан ериндн солып, бурюшип къалырлар.

— Не демек истейсинъ? Фикиринъни ачыкъ айт! — дей падиша.

— Сизинъ учь къызынъыз бар, падиша азретлери. Уйкени чагъына кельди. Оны эвлендирмек керек. Сонъ ортанджысынынъ, даа сонъра кучюгининъ тойыны япмалы.

Падиша бунъа разы олгъан сонъ, деллял онынъ ферманыны бутюн мемлекетке бильдирген: «Эй, адамлар, сонъундан, эшитмедим деменъиз. Падишалыкънынъ эр бир сакини падиша къызларынынъ сарайы огюнден кечмеси эмир этиле. Падишанынъ уйкен къызы кимни алтын топнен урса, о йигит падишанынъ киеви оладджакътыр!»

Бойледже, падишанынъ уйкен къызы алтын топнен ургъан йигитке нишанланып, къыркъ кунь, къыркъ гедже той этип, эрге чыкъа. Олар дост-муаббет яшайлар.

Невбет ортанджы къызына келе. О да аптеси киби, беген-ген йигитини топнен ура. Оларнынъ тойларыны да япып, эки генчни бири-биринен къавуштыралар.

Вакъыт кечтикче падишанынъ кучюк къызы да чагъына ете. Кене деллял багъыртыла. Сарай огюнден мемлекетнинъ бутюн эалиси кече. Лякин къыз ич кимсени бегенмей.

— Бу насыл олды? Ёкъса сарай огюнден кечмегенлер къалдымы, — дей падиша.

— Къаз кумесини темизлеген тазбаш огълан къалды, — дейлер.

О да эмир муджиби, сарай огюнден кечеяткъанда, падишанынъ кучюк къызы таз огъланынъ башына алтын топнен ура. Буны шу саат падишагъа бильдирелер. Падиша тааджиплене ве:

— Олмайджакъ шей, къызым янълышкъандыр. Падишалыкънынъ бутюн эалиси бир кере даа сарай огюнден кечирильсин! — деп эмир бере. Лякин экинджи кересинде де, падишагъа, къызы топнен таз огъланны ургъаныны айталар. Баба къызыны узурына чагъыртып:

— Сен озюнъе кимни ляйыкъ корьдинъ, къомшу мемлекетлернинъ падишалары мени куледжеклерини, акъаретлейджеклерини тюшюнмединъми? — дей.

— Такъдир ойле экен, баба. Меним борджым таби олмакъ, — дей къызы.

— Такъдирге баш эгмек истесенъ, бар къаз кумесине. Санъа той япмам, джиез бермем! — дей падиша.

— Сагълыкънен къалынъыз, баба! — дей къыз ве башкъа бир сёз айтмадан, сарайдан чыкъып кете.

Кунеш дагълар артына сакълангъан сонъ «тазбаш огълан» башындаки ишкенбени чыкъарып, дюльдюлине минип, байырлар этегинде, гуль багъчалар четинде джесаретликлер косьтере. Буны дефаларджа сейир эткен къыз, къоркъу бильмез йигитнинъ гурь сия сачларыны, далфидан боюны бегенген, онъа гизлиден севда олгъан экен.

— Мен кельдим, — дей къыз араба къапты огюнде токътап. — Бабам той япмайджакъ, джиез бермейджек. Къабул этсенъ, апайынъ олурым!

— Ичери киринъиз. Ляйыкъ корьсенъиз, сизни апайым этип алмагъа разым, — дей огълан.

Къыз, йигитнинъ дегенине коне ве ичериги кире.

Арадан азмы кече, чокъмы кече, куньлернинъ биринде къомшу къыралданъ бу падишалыкъкъа дженк илян этильгени акъкъында хабер келе. Падиша аскерлерини дженкке азырлай. Эки киеви де дженкке кетмек тедаригини корелер.

«Тазбаш огълан» апайына:

— Барып бабанъа айт, манъа, дженкке кетмек ичюн бир ат берсин, — дей.

Къыз бабасына келип, къоджасынынъ истегини бильдире.

— Анда, эски аранда, къарт мали оладжакъ. Оны алсын да, къайда истесе анда кетсин! — дей падиша.

Йигит къарт малиге минип, ёней ве ёлда бир батакълыкъ ичинде аселет батып къала. Падишанынъ киевлери ве аскерлери онынъ янындан куле-куле кечип кетелер. О исе, орман ичинде сакълы тургъан дюльдюлине атланып, учурымлы бир юксекликтен урушны сейир эте. Къырал къуветлери эп огге йылышалар. Падишанынъ аскерлери кери чекип, магълюбиетке огърайджакъ бир вакъытта, дженк мейданында учар ат устюнде бельгисиз бир йигит пейда ола.

О, падиша аскерлерини кериде къалдырып, къырал аскерлерини сагъына-солына къакъыштырып, къырып башлай. Тап сонъунда душман аскерлери уруш мейданындан къачмагъа медж-

бур олалар. Падиша: «Эшкъ олсун пельвангъа. Учь киевим олгъандже, бир дане бойле огълум олгъан олса эди», — деп тюшюне.

Падишагъа, пельван сол элинден яралангъаныны бильдирелер. О, пельваннынъ ярасыны багъламакъ ичюн озь пошусыны берип йибере.

Падиша гъалебе къазанып, аскерлеринен берабер къайтаяткъанда, «Тазбаш огълан батакълыкъ ичинден чыкъалмай, салланып тургъаныны коре. Падиша, онынъ уйкен киевлери, аскерлер огъланны мыскъыллап, чешит куфюр сёзлернен акъаретлеп, онынъ янындан куле-куле кечип кетелер.

Йигит къаз кумесине къайтып кельген сонъ, эки кунь турмадан юкълай. Къарысы, онынъ джебинден корюнип тургъан, бабасынынъ пошусыны таный ве пошуны догъру сарайгъа, бабасына алып бара да:

— Мынавы пошунъызны акъайымнынъ джебинден таптым, — дей,

Падиша айретте къала:

— Бу насыл ола я? Къана, тез ол, акъайынъны чагъыр, мында кельсин! — дей.

Къары-къоджа падиша узурына келелер.

— Бу пошуны сен кимден алдынъ? — деп сорай падиша «Тазбаш» киевинден.

— Кимседен. Дженкте сол элимден яраландым. О вакъытта кимдир кетирип багълады, — дей киеви.

— Сол элинънинъ ярасыны косьтерчи!

Ишнинъ асылына анълагъан падиша:

— Сен озюнъ ким оласынъ? — деп сорай.

— Темиркъая чобаннынъ огълы Бектемир олам, дей огълан.

— Аферин бабанъа. Мемлекетке садыкъ йигит тербиелеген. Тиле мырадынъны, джанынъ не истей? — дей падиша.

— Бизге ич бир шей керекмей. Бизим зенгинлигимиз, бири-биримизге олгъан севгимиздир, — дей йигит.

Падишанынъ текрар талабына джевап оларакъ:

— Ойле исе, падишалыкъта зулумлыкъ ёкъ этилип, эр ким мусавий укъукъта яшамасыны истерим. Истегим будыр, — дей Бектемир.

Падиша йигитнинъ истегини ерине кетирмеге сёз берген. Лякин, сёзюне садыкъ падишалар ялынъыз масалларда олгъан, дейлер.

КИМ АКЪЫЛЛЫДЖА?

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падиша яшагъан экен, онынъ везири исе къарт ве пек акъыллы адам экен. Вакъты кельгенде, бу везир ольген ве падишагъа янъы везирни къарт везирнинъ эки ярдымджысындан бирисини сайламакъ керек олгъан экен. Падиша, къайсы бирисини къояйым экен деп, чокъ тюшюнген. Сечип алгъан адамында янъылса, озю пешман этеджек. Асылзаделеринен де меслеатлашмагъа чокъ истемеген. Дегерли везирни сечип алмагъа падишанынъ озюнде акъылы етмеген, деп айтырлар.

Падиша сынав кечирмек къарарына кельди. О, къарт везирнинъ ярдымджыларыны янына чагъырып, шойле бир суаль бере:

— Омюрде байлыкъмы ёкъса талий биринджи ерде тура? Сиз насыл фикирдесинъиз?

Асылзаделер тюшюнджеге далгъанлар. Сонъ бириси шойле деген:

— Эбет байлыкъ, падишам. Сиз мемлекетимизнинъ энъ зенгин адамысынъыз шунынъ ичюн де мемлекетимиз чечекленмекте. Сизинъ боллугъынъыз акъкъында шурет чокъ мемлекетлерге етти. Икметлилер исе: «Саип зенгин ве джумерт олса, хызметчилери де бахыт ве эйиаллылыкъта яшайлар», — дегенлер.

Экинджи асылзаде тюшюнген сонъ шойле деген:

— Мен исе, Алий азретимиз, омюрде талий байлыкътан муимдир, деп саям. Бабанъызны хатырланъыз. О, тахткъа отургъанда, мемлекетимизде ачлыкъ ве къалабалыкълар укюм сюре эдилер. Эр бир бай озюни хан деп сайгъан ве падишагъа бойсунмагъа истемеген. Амма бабанъыз, акъылы ве талийи саесинде боюнларыны эгмеге истемеген байларны енъди ве мемлекетни бирлештирип олды. Эр шейде талий онъа ярдым: урушларда да, тиджаретте де, тек озь адамларынынъ дегиль къомшуларынынъ ишанчыны къазанувда да. Бабанъыз, акъылы ве талийи саесинде сизге кучьлю ве зенгин девлет къалдырды...

Падиша кимнинъ тарафыны аладжагъы акъкъында тюшюнджеге далгъан. Козю пенджереге тюшкенде, сарайынынъ ашханесине эр кунь одун ташыгъан одунджыны корьди.

— Барсын, экинъизнинъ аранъыздаки бу даваны бу адам чезсин, — деген падиша. — Оны сынап бакъынъыз.

Бириндҗи олып, одунҗынынъ янында омюрде энъ муим шей байлыкъ деп сайгъан асылзаде баргъан. Одунджыгъа бир алтын динар багъышлагъан. Одунджы онъа узатылгъан динарны корип, тааджипленген:

— Бу мукяфатны манъа не ичюн бересинъиз? — деп сорагъан о асылзадеден.

— Пек эмексевер ве гъайретли адам олгъанынъ ичюн, — деп джевап берген асылзаде. — Сен чокъ йыллардан берли — ягъмур, къар ягъамы, сувукъмы, сыджакъмы — сарайгъа одун ташыйсынъ, сарай ашханесини бир кунь биле одунсыз къалдырмадынъ. Бу агъыр ишинъден сени бошатам. Азачыкъ раатлан, истегенинъ киби яша.

Асылзаде сарайгъа къайткъан сонъ шойле деген:

— Мен бу адамгъа олгъаны-оладжагъы бир алтын динар багъышладым. Фукъаре ичюн бу буюк байлыкъ. Ярын о мында энди кельмез...

Падиша:

— Айса, ярынгъадже беклейик, — деген.

Одунджы исе о арада омузындаки агъыр юкни ташлап, эвине къайтаджакъ олгъан. Ёлда адам бир тюкянгъа кирген, сатыджыгъа алтыныны берип, бир кумюшлик чешит тюрлю лезетли шейлер бермесини риджа эткен.

Сатыджы онынъ айткъанларыны эписини теразеде чекип азырлагъан. Одунджы бу шейлерни торбасына къояджакъта, сатыджы:

— Малым ичюн башта парасыны оде, сонъ алырсынъ. — деген.

Одунджы сымарлагъан малы ичюн параны энди бергенини не къадар исбатлайджакъ олса да, онъа кимсе инанмагъан. Эр кес онынъ устюнден кулип, тюкяндан къувып чыкъаргъанлар.

Экинджи куннинъ сабасына одунджы кене орманъа баргъан, одун кесип топлангъан ве кене сарайгъа алып баргъан. Оны къапы янында тааджипленген асылзаде къаршылап алгъан ве алтыныны неге масраф эткенини сорагъан. Одунджы онъа эр шейни олгъаны киби айткъан сонъ, о онъа энди бинъ дане кумюш динар багъышлагъан.

Одунджы кумюш толу торбасыны аркъасына урып, эвине къайтаджакъ олгъан. Ёл бою ярын къадынынен берабер базаргъа бараджагъы, бу парагъа ашаладжакъ шейлерни, урба, ат, сыгъыр ве къойлар, тавукъ алып эвге кельген сонъ, бахытлы ве эйиаллылыкъта яшайджакълары акъкъында хаяллангъан. Одунджы энди эвине якъынлашаяткъанда, тёпеден устюне къартал атылып, аркъасындаки торбасыны тавшан беллегеп чекип алгъан ве кене тёпеге учып кеткен.

Сабасына одунджы кене сарайгъа одун алып кетмеге меджбур олгъан. Сарайнынъ къапысы огюнде оны кене тааджиплеңген асылзаде къаршылап алгъан. Одунджы онъа эр шейни олгъаны киби айтып берген, бир шейни гизлемеген. Бундан сонъ асылзаде хызметчисине яхшы бир атны кетирмеге эмир эткен, атнен берабер одунджыгъа бир торба алтын да берген.

Одунджы атны алгъан ве югенинден тутып, эвине тараф ёл алгъан. Эм кете. Эм хаяллана. Янъы эв къураджагъы, зенгин урбалар аладжагъы, бутюн къомшулары, атта энъ зенгин сойлары биле онынъ янындан кечкенде башларындаки къалпакъларыны чыкъараджакълары акъкъында хаяллангъан...

Одунджы орман ичинде кете экен. Апансыздан тереклер арасында къашкъыр чапып чыкъкъан, ат къоркъкъанындан одунджынынъ къолундаки югенни узип, къачып кеткен. Одунджы атны чокъ арагъан, амма ойле де тапмагъан. Эм атсыз, эм парасыз къалгъан.

Дёртюнджи куню одунджы омузындаки одунларнен кене сарайгъа кельгенини корьген падиша шойле деген:

— Бу адам учь кере бизден къолунда байлыкънен къайтты, амма ойле де зенгин ве бахытлы олгъангъа ошамай. Энди онъа талийини сынамакъ невбет кельди.

Экинджи асылзаде одунджынынъ янына келип, онъа кетирген одунлары ичюн бир кумюш берген ве шойле деген:

— Бахтынъны сына да бакъ, бу парагъа ёлунъда бирннджи расткельген шейни сатын алып бакъ.

Одунджы эвине къайтаяткъанда, ёлунда агълап отургъан бир яш чобанны расткетирген. Одунджы ондан:

— Санъа не олды? Не ичюн агълайсынъ?

Яш чобан шойле джевап берген:

— Шорбаджым базаргъа къой сюрюсини айдап кетирмекни авале этти. Гедже исе чёльде сюрюмизге къашкъырлар

атылды, бутюн сюрюм дарма-дагъын олды, къойлар къачып кеттилер. Энди бутюн байлыгъым — мына бу чобан таягъы...

Одунджы асылзаденинъ айткъаныны хатырлагъан ве чобангъа деген:

— Бу таягъынъны манъа сат, мен санъа онынъ ичюн бир кумюш берерим.

Одунджы таякъны сатын алып, омузына къойып кете, эвинде оны ач къорантасы беклегени, къомшу байгъа барып ялвармакъ керек оладжагъы акъкъында тюшюне экен. Ормандан, къарт алма тереги янында кечкенде, бир къач алма аладжакъ олып, таякъ аткъан, бакъса, не корьсин, алма ерине огюне кумюш динарларнен толу кисе тюшкен. Албу ки, къартал алып къачкъан кисеси экен.

Одунджы параны эвине алып кельген, къадыны исе:

— Бу талий, оны санъа Алла берди,— деген. — Ярын джума, къомшу койдеки джамиге намазгъа барып, Аллагъа дуа эт, бергенлерине сагъ ол, де.

Одунджы къадыны айткъаныны динълеген, эртеси куню танъ аткъанынен къомшу койге ёл алгъан. Ёлуны къыскъартмакъ ичюн тарла ичинден кеткен. Чалылар янындан кечкен вакъытта ат кишнегенини эшиткен. Одунджы чалыларны ачып бакъса, не корьсин! Онъа багъышлангъан ат тура, аякълары йипке сарылгъан, янында исе от устюнде торбасы ята. Одунджы атны бошатты, торбаны устюне юкледи, озю де аткъа минип, эвине къайтты.

Падиша одунджыны учь кунь беклеген, амма о ойле де бир даа сарайда корюнмеген. Иште, бундан сонъ падиша везирликни биринджи ерге талийни къойгъан асылзадеге ишангъан...

БАХТ АРАЙЫДЖЫЛАР

Бу пек чокъ заманлар эвельси олып кечкен вакъиа олгъанына бакъмадан акъикъатен де олдымы, ёкъмы, шимди айтмакъ кучь, амма, койлернинъ биринде учь йигит, учь дост яшагъан экен. Олар койлернинъ чокъусы сакинлери киби, пек фукъаре экенлер. Араларында энъ яш сою пек эмексевер ве чокъ пара къазаныпп, эки ат, эки огюз, эки сыгъыр сатын алмакъ, эв къур-

макъ арз эткен олса, къалгъан эки досту ёлдан алтын ве къыйметли ташларнен толу киселерни тапып, койлеринде энъ зенгин ве намлы адамлар олмакъны арз эте экенлер.

Шу эки йигит ёлларында алтын ве къыйметли ташчыкъларнен толу киселерни тапмагъан сонъ, озьлерине къысмет ве бахыт араштырмакъ ниетинен дюньяны доланмакъ къарарына кельгенлер. Учюнджи, энъ яш союны, къандырмакъ ичюн чокъ тырышкъанлар, ниает, о да разы олгъан.

Арадан азмы, чокъмы вакъыт кечкен, чокъ мемлекетлерни айланып, чокъ диярларны корьгенлер, куньлернинъ биринде исе буюк бир шеэрге келип чыкъкъанлар. Ёлларында биринджи расткельген къавеге кирип, къалгъан параларына бирер фильджанчыкъ къаве сымарлагъанлар, бираз раатлангъан сонъ исе бахыт ве къысмет акъкъында лаф этип башлагъанлар.

— Эй, достчыкъларым, — деген араларындан энъ буюги, — бу мемлекетнинъ падишасы пек зенгин, деп айталар. Мукъаддес девенинъ бу огълу мени мусафирликке чагъырып: «Билем, Али, сен пек, фукъаресинъ. Менден бахшыш оларакъ мына бу къыйметли ташларнен толу кисени ве бу атны санъа багъышламагъа истейим. Бунынъ киби атны бутюн падишалыгъымда башкъа тапмазсынъ!» — деген олса эди. Кисени алып, аткъа минер де бир къач куньден сонъ эвимде олур эдим!

Экинджиси достуны дикъкъатнен динълеген сонъ, шойле деген:

— Бу делибаш мени сарайына чагъыртып: «Эй, Османнынъ огълу, хазинемден санъа бир торба алтын ве аремимден яш эсиремни санъа багъышлайым. Ал да, эвинъе къайт!» — деген олса, не олур эди.

Учюнджиси, араларында энъ яш сою, кулюмсиреген де, шойле деген:

— Дуньяда бу энъ къызгъаныч шакал сизинъ истеклеринъизни ерине кетиреджегине инанасынъызмы?!

Учь достнынъ бу мемлекет падишасынынъ ярамай бир адети олгъанындан хаберлери ёкъ экен. Падиша исе устюне адий эснаф урбасыны кийип, шеэрни кезинмеге, хызметкярлары онынъ акъкъында нелер айткъанларыны динълемеге севе экен. Иште, оларнынъ бахытсызлыкъларына, шу куню де падиша везиринен берабер шу къаведе, къомшу къона башында отурып, къаве иче, бахыт арайыджыларнынъ лафларыны динълей экенлер.

Эртеси куню сарай бекчилерининъ эмири оларны тапып, шойле деген:

— Падишамыз мемлекетине учь задекян эджнебий кельгенини эшиткен ве онынъ мусафирченлигини ред этмеменъизни риджа эте.

Достларнынъ уйкенлери къоркъкъанларындан къалтырап башласалар да, зенгин олмакъ истеклери пек буюк олгъанындан учюнджи достларыны да къандырып, бекчилернинъ эмири артындан мазлум олып кеткенлер.

Падиша оларны къабул эткен, мусафирченлигини косьтеререк, шойле деген:

— Боллугъым акъкъында эшиткен олсанъыз керек, узакътан кельген мусафирлерим, сиз менден не алмагъа истейсинъиз?

Достларнынъ уйкени шойле деген:

— Эй, мусульманларнынъ эмири! Биз фукъаре адамлармыз, диярымыздаки яшайышымыз пек агъыр олды, шунынъ ичюн де бахт арап, сизинъ мубарек падишалыгъынъызгъа кельдик. Мен мукъаддес къолунъыздан къыйметли ташларнен толу кисени ве ель киби чапкъан атны бахшыш алмакъ истер эдим...

— Я тюневин къаведе бу бахшышынъны алмакъ истеген адамны насыл адландырдынъ? — деп сорагъан падиша.

— Гуналарны багъышламакъ — эмирлернинъ такъдири, — ялварды достлардан уйкени, падишанынъ аякъларына йыкъылып. — Мерхаметли олунъыз, аджынъыз мени, мен сизге мукъаддес девенинъ огълу дедим.

— Беринъиз онъа истегенини, — эмир эткен падиша.

Соруджыгъа къыйметли ташларнен толу кисени ве падишанынъ атханесинден яхшы, Арабистандан кетирильген атны кетирип бергенлер.

— Я сен не истейсинъ? — деп сорагъан падиша экинджисинде.

— Эй, падишаларнынъ улусы! Алла-Тааля манъа эв, садыкъ къадын бермеди. Сизден бир кисе алтыннен, дюльбер къулларынъызнынъ бирисини сорамакъ истер эдим...

— Истегенинъни алырсынъ, амма башта тюневин къаведе мени насыл адландыргъанынъны айтырсынъ!

— Мераметлигинъ боллугъынъдан да арткъач олсун! — ялваргъан соруджы. — Алидженап гъадабынънынъ къыгъыл-

чымлары манъа токъунмасынлар. Мен сизге Делибаш дедим. Алла-Таала манъа бу ахмакълыгъымны багъышласын!

— Беринъиз онъа истегенини, — эмир эткен падиша.

Учь достнынъ экинджисине алтын толу торбанен падишанынъ ареминден къыз ве атта даа бир атны кетирип бергенлер.

— Энди менден бахшыш сорамагъа сенинъ невбетинъ кельди, — деп мураджаат эткен падиша учюнджи досткъа. — Санъа да дегерли бахшыш бермек керек, гъалиба.

— Манъа сизден бир шей керекмей, — деген йигит дегерликнен.

— Етти, утанмаз быралкъы! — багъыргъан падиша. — Арам аякъларынъа юз таякъ урулмасы акъкъында арз этесинъ, гъалиба! Истегенинъни алырсынъ!

Падишанынъ хызметкярлары йигитни тутып сюйреп алып кеткенлер ве табанларына юз таякъ ургъанлар.

Учь дост шеэр къапысындан чыкъып кеткенлер. Биринджиси Арабистандан кетирильген ат устюнде, къойнунда къыйметли ташларнен толу кисенен. Экинджиси де ат устюнде, огюнде дюльбер къыз, янбашындан асылгъан торбанынъ ичинде исе алтынлар чынъылдай. Учюнджиси исе вуджудында падишанынъ зенгин бахшышыны алып кетерек, зорнен адым ата.

Уйкени кучюк достуны аджыгъан да, атындан тюшип устюне яралы достуны отурткъан. Озю исе янында, атны югенинден тутып кеткен.

Падиша башыны огюнде эгмеге истемеген йигиттен ахтыманыны алгъан олса да, тынчланмагъан, къатты юрекли падишанынъ гъадабы сёнмеген. Эджатларынынъ адетлери мусафирни шеэр сынъырларында ольдюрмеге имкян бермегенлер. О, бекчилернинъ бирисини чагъырып, ёлджуларнынъ артындан етмеге эмир эткен.

— Шеэримизнинъ къапысы артында учь ёлджуны корерсинъ: экиси ат устюнде, учюнджиси исе джаяв кете. Оны етип, ольдюрирсинъ!

Бекчи, ат устюне минип, ёлджулар артындан ёлгъа чыкъкъан. Шеэрден чыкъкъанынен оларны еткен ве ат янында джаяв кеткеннинъ башыны къылычынен кескен.

— Мына санъа падишанынъ бахшышы, — деген кучюги достунынъ къабири устюне таш парчасыны ерлештиререк.

Бекчи исе сарайгъа къайтып, падишагъа эмирини эда эткени акъкъында бильдирген. Лякин падиша ольдюрмеге истеген адамы ерине башкъасы эляк олгъаныны анълагъан.

— Не гунасы бар, — деп кульген падиша, — бар да, кене артларындан етип, ат устюнде янъгъыз, янында къызсыз кеткен союны ольдюр! — деп эмир эткен.

Бекчи кене ёлджуларнынъ артындан ёлгъа чыкъкъан.

Достлар исе баягъы ёл кечкен сонъ атлары болдургъанларыны дуйып, бираз токъталгъанлар.

— Къыз азачыкъ сенинъ атынъ устюнде отурсынъ, — деген. — Атым ёрулды, бираз раатлансын.

Олар энди ёлларыны девам эткенлер, артларындан бекчи еткен де, ат устюнде янъгъыз олгъан атлыны къылычынен урып, башыны кескен ве кери айланып кеткен.

— Падиша мерхаметининъ сынъыры ёкъ экен...— мугъайып айткъан кучюги, достуны къабирге къо練ракъ.

Бойледже, олар къызнен берабер ёлларыны девам эткенлер.

Кунь къонып башлагъан, энди геджелемек ичюн ер араштырмакъ керек олгъан. Ёлджулар ёлдан бираз авлакъта бир къобаны корьгенлер ве онъа кирип, ятмагъа тедарик корьгенлер. Гедженинъ бир маалинде йигит юкъу арасы насылдыр фысылды эшитип, уянгъан: «Чыкъар мени мындан, мерхаметли ёлджу...» Йигит яткъан еринден аякъкъа атылып тургъан — сес-солукъ ёкъ. Кене ятаджакъ олып, энди башыны ташкъа таяндыргъанынен. Кене фысылды! Йигит таш устюне яйдыргъан кийизни четке чекип, къулагъыны ташкъа тийдирген ве фысылды таш ичинден чыкъкъаныны анълагъан.

Йигит, ташны къоба ичинден тышкъа чыкъарып, къаягъа атып, экиге сындыргъан. Шу ань таш ичинден пармакъ буюклюгинде бир адамчыкъ чыкъкъан ве йигитнинъ козю алдында бир тирсек къадар оськен.

— Я сен кимсинъ? — тааджипленип сорагъан йигит. — Сени бу таш ичине ким сакълап къойды?

— Меним адым Кичкене. Адамларгъа ярамайлыкъ япмагъа имкян бермегеним ичюн къарт Джин мени тылсымлады, — деген Кичкене. — Мени эсирликтен азат эткенинъ ичюн сагъ ол! Таш ичинде пек чокъ вакъыт отургъаным ве тылсымларнынъ чокъусыны унуткъаным. Амма бириси акъылымда къалды. Шунынъ ичюн энъ буюк истегинъни ерине кетире билем!

Йигит бираз тюшюнген сонъ, шойле деген:

— Бу мемлекетнинъ падишасы саба юкъусындан уянып, кузьгюге бакъкъанда, озюнинъ юзю ерине узун къулакълы къатырны корьгенини истейим...

Кичкене къолларыны бири-бирине ышкълагъан, устьлерине уфюрген ве насылдыр тылсымлы сёзлерни фысылдагъан. Шу ань къоллары арасында атешчик алевленген де, сёнген.

— Истегинъни ерине кетирдим, — деген Кичкене ве козьден гъайып олгъан.

Йигит исе къызнен берабер эвине къайткъан, бутюн алтынлары ве ташларыны учь тенъ къысымгъа больген, экисини достларынынъ ана-бабаларына алып кетип берген. Озь къысымына исе эв къургъан, озюнен берабер кетирген къызгъа эвленген, топракъ сатын алгъан ве багъча асрап башлагъан, богъдай ось-тюрген, балкъурт асрап, бал чыкъаргъан. Куньлернинъ биринде оларнынъ коюне якъын шеэрге мал сатын алмакъ ичюн базаргъа баргъан, анда бир базиргяннен таныш олгъан. Шу базиргян къомшу мемлекетте яшай экен. Йигит падиша акъкъында сорагъан. Базиргян исе шойле джевап берген:

— Эки йыл эвельси падишамыз гъайып олды! Айткъанларына коре, кимдир узакъ дагъда онъа таштан юксек бир къале къургъан ве гъарез падишаны анда тута экен. Падишанынъ башы гъадабындан джанавар башына чевирильген, козьлери атеш киби парылдай, башында исе бойнузлары ве къатыр къулакълары бар.

Йигит Кичкенени миннетдарлыкънен хатырлап, кулюмсиреген.

КЪЫЗГЪАНЫЧ ВЕ ХАСИС

Бир заманларда койлернинъ биринде бир бай адам яшагъан. Онынъ лагъабы Къызгъаныч экен. Лагъабыны бойле деп нафиле къоймагъанлар: ягъмурлы куньде ондан бир мешребе сув сорап алмакънынъ биле чареси ёкъ экен. Узакътан мусафирлер кельсе, бир пите чыкъара, оны уфачыкъ парчачыкъларгъа болип, оларны сыйлай, бу питени бир сюрю къойгъа сатын алгъаны, оны азиз бир адамдан сатын алгъаны, бу

адам онъа питени бергенде онынънен бинъ адамны тойдурмакъ мумкюн деп, ишандыргъаны акъкъында айта экен.

— Ашанъыз, азиз мусафирлерим, сыйланынъыз, — дей экен о кулюмсиререк. — Ашанъыз да, айтынъыз, бу азиз адам пите коктен сепильген ундан пиширильди деп, мени алдатмагъанмы, оны ашап бакъкъан адамнынъ козьлери даа яхшы кореджек, къоллары даа кучьлю оладжакъ, череси исе даа дюльбер оладжакъ экен...

Мусафирлер къуру питени ашап-ашап, бири-бирине бакъа ве эр бириси, ичинден: «Керчек экен! Черем денъишип башлагъан, демек пите тесир этип башлагъан», — деп тюшюне экен. Ве шорбаджыгъа бир агъыздан тойгъанларыны айтып, сыйлагъаны ичюн миннетдарлыкъларыны бильдире экенлер...

Куньлернинъ биринде бу Къызгъаныч Акъярда къызгъанычлыкъта ве хасисликте ондан кери къалмагъан бир адам яшагъаныны эшитип къалгъан ве акъикъатен де ойлеми экен деп, озю тешкерип бакъмакъ къарарына кельген. Устюне энъ яхшы джуббесини кийген, башыны янъы сарыкъ саргъан, къолуна къыйметли орьнекли къолтаягъы алгъан ве ёлгъа чыкъкъан — барсын, бу хасис онъа мусафирликке олмайджакъ бир фукъаре дегиль де, намлы ве зенгин адам кельгенини анъласын.

Хасис мусафирни къуванчнен къаршылап алгъан, эвине кирсеткен, тёрге отурткъан, сагълыгъы, къорантасы, бала-чагъасы, торунлары, якъын ве узакъ сой-акърабалары, койлериндеки намлы адамлары, тарлалардаки ве багъ-багъчалардаки берекет, ава акъкъында сораштыргъан. Сораштырмагъа шей къалмагъан сонъ исе шойле деген:

— Сайгъылы мусафирим, сизни озь эвимде, ляйыгъынджа сыйламагъа истер эдим, амма чёюн къазаным чатлады, шеэримизнинъ энъ яхшы чёюнджыларына сымарлагъан къазаным исе даа азыр дегиль. Шунынъ ичюн сизни базарымызгъа давет этмеге истейим. Анда энъ яхшы ашчыларымызнынъ пиширген пилявлары, кебаплары, чибереклеринден, джанынъыз истеген шейлерден ашап бакъарсынъыз ве усталыкъларына къыймет кесерсинъиз...

Базаргъа кельгенлеринен, мусафир шойле деген:

— Азиз къонакъбай, базарынъызда энъ лезетли къатыкъ сатылгъаны акъкъында лаф та бизим коюмизге де етти, башта бу къатыкънынъ дамыны ашап бакъмакъ истер эдим...

Хасис базардаки къатыкъ сатыджысыны тапкъан ве:

— Бу намлы адам манъа мусафирликке узакълардан кельди, оны сенинъ аджайип къатыгъынънен сыйламагъа истейим, — деген.

— Мусафиринъизни манъа алып келип, догъру япкъансынъыз! — джевап берген къуванчнен къатыкъчы. — Меним къатыгъымнынъ намы бутюн Къырымгъа джайрагъан! Оны тек тазе къаймакънен тенъештирмек мумкюн!

— Тазе къаймакънен дейсинъми? — деп сорады Хасис. Эгер сен къатыгъынъны тазе къаймакънен тенъештирсенъ, демек къаймакъ къатыкътан яхшы экен де! Айса мусафиримни тазе къаймакънен сыйлайым. Азиз мусафир ичюн нелер япмазсынъ!

Хасис мусафирини къаймакъ сатыджысы янына алып баргъан ве:

— Мусафиримни энъ тазе, энъ татлы къаймакънен сыйламагъа истейим! — деген.

Къаймакъ сатыджысы муштериге къуваныП:

— Меним къаймагъым киби къаймакъны бутюн базарны айлансанъыз, тапмазсынъыз, — деген. — Ондан да яхшы ве файдалы тек зейтун ягъы ола биле.

— Зейтун ягъы дейсинъми? — къувангъан Хасис. — Айса, сагълыкъ ичюн къаймакътан файдалы ве лезетли зейтун ягъы олса, азиз мусафиримни онынънен сыйлайджам!

Хасис мусафирини ягъ сатыджысы янына алып кельген ве шойле деген:

— Бизге энъ яхшы, сагълыкъ ичюн энъ файдалы ягъынъдан бер! — деген.

Сатыджы, къувангъанындан, шойле деген:

— Меним ягъым бутюн Къырымда сагълыкъ ичюн энъ файдалыдыр! О, дагъдаки чокъракъ суву киби, буллюр, ве темиз.

— Дагъ чокърагъындаки сув киби, дейсинъми? — деп сорагъан Хасис сатыджыдан ве мусафирини сув сатыджылары янына алып кеткен. Сув сатыджылары янына келип, дагъ чокърагъындан сув кимде бар? — деп сорагъан.

— Меним яныма келинъиз, — деген сувджыларнынъ бириси. — Сувны Демирджи дагънынъ этегиндеки кумюш чокъракътан алып келем. Бир мешребе сувумдан ичсенъиз, шу чокъракъ янында бир ютум нефес алгъан киби олурсынъыз!

— Демек, чокъракъ янында нефес алгъанынъ бир мешребе сувдан файдалы экен деп бир даа сорады Хасис сувджыдан ве кетмеге истемеген мусафирини дагънынъ этегине сюйрекледи.

Чокъмы кеттилер, азмы, ниает, дагъ чокърагъы янына келип еткенлер. Бираз раатланмакъ ичюн отургъанларында, оларны чокъракътан сув алгъан къарт корьген экен ве шойле деген:

— Дагънынъ тёпесине котерилип, анда бир ютум нефес алгъан олса эдинъиз, Къырымда энъ темиз, сагълыкъ ичюн энъ файдалы ава насыл олгъаныны анълар эдинъиз!

Хасис, мусафирине раатланып, нефесини ерине кетирмеге биле вакъыт бермеген ве енъинден тутып, дагънынъ тёпесине чекмеге башлагъан. Мусафирнинъ сабыры тюкенди, даянамагъанындан, ерге отургъан ве бираз озюне кельген сонъ шойле деген:

— Сайгъылы достум, санъа джумертлигинъ ичюн джанюректен тешеккюр бильдирем! Эвиме къайткъан сонъ сенинъ мусафирченлигинъ акъкъында эр кеске айтырым.

Олар къучакълашкъанлар, бири-бирине сагълыкъ-селяметлик тилеп, эр бириси озь ёлуна мингенлер. Ач, болдургъан-талгъан къызгъаныч ёл бою кете ве: «Дюньяда энъ къызгъаныч, энъ айнеджи адам меним деп, янълыш беллеген экеним», — деп тюшюне экен.

БИР КЪАШЫКЪ ТУЗ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падишанынъ учь къызы бар экен. Куньлернинъ биринде падиша озюнинъ энъ буюк къызыны чагъырткъан да, ондан:

— Къызым, сен мени не къадар севесинъ? — деп сорагъан.

Къызы бабасына:

— Баба, мен сизни бир дюнья къадар севем, — деген.

Эртеси куню падиша ортанджы къызына да айны шу суальни берген.

— Мен сизни бутюн дюньядан да зияде севем, — деп джевап берген ортанджысы.

Падиша учюнджи куню энь кучюк къызындан сорагъан:

— Къызым, я сен мени не къадар севесинъ?

— Бабачыгъым, мен сизни бир къашыкъ туз къадар севем, — деп джевапланган кучюк къызы.

Падиша энъ севимли къызынынъ джевабыны эшитип, онъа пек джаны агъыргъан ве ачувлангъан. О, озюнинъ везирине:

— Саба сарайгъа биринджи ким де тиленип кельсе, кучюк къызымны онъа беринъиз! — деп эмир эткен.

Эртеси куню сабадан падишанынъ сарайы огюнде бир йигит пейда олгъан. Къызны меджбур этип, онъа бергенлер. Бойледже, йигит къызны озь эвине алып кельген. Къыз йигитке бир алтын берген де онъа:

— Базардан ашамагъа бир шейлер алып кель, — деген.

Йигит онынъ айткъаны киби япкъан. Бундан сонъ олар яхшы бир эв къургъанлар ве муаббет яшап башлагъанлар. Оларнынъ бир огъланчыкълары олгъан.

Бала бираз буюген сонъ сарайгъа, къартбабасына къатнап башлагъан. Бир кунь о, къартбабасына шойле деген:

— Къартбаба! Мен сизге пек чокъ келем, я сиз бизге не ичюн ич кельмейсинъиз?

Падиша торунынынъ сёзюне тааджипленип, онъа:

— Сиз мени мусафир этип оламазсынъыз, — деген. — Чюнки манъа, эвинъизге везирлерим, аскерлеримнен берабер бармакъ керек оладжакъ.

Бала эвге келип, къартбабасы не деген олса, эписини анасына айткъан. Анасы исе огълуна:

— Къартбабанъа барып айт, о не къадар адамнен кельсе кельсин, оларнынъ эписи мемнюн олып къайтырлар, — деп тенбиелеген.

Падиша торундан къызынынъ теклифини эшитип, оларнынъ эвине бармагъа разы олгъан.

Къызы бабасынынъ келеджек кунюне къыркъ тюрлю емек пишире. Емеклернинъ отуз докъузыны пек лезетли азырлагъан, къыркъынджысыны исе тузсыз пиширген.

Падиша келип отургъанынен, онынъ огюне шу тузсыз пиширильген ашны кетирип къойгъанлар.

Падиша ондан бир къашыкъ къапкъанынен, къашыгъыны софра устюне ташлагъан. Бу арада одада къызы пейда олгъан.

— Баба, не ичюн ашкъа буюрмайсынъыз? — деп сорагъан.

Падиша къызына:

— Не, сен мени масхара этмек ичюн чагъырдынъмы? — дей.

Къызы исе озюни сыкъмадан:

— Не ичюн бойле дейсинъиз? — деген. — Мен сизни асла да масхара этмек истемедим, аксине, сизге бир къашыкъ тузнынъ къыйметини анълатмакъ истедим.

Шундан сонъ падиша озюнинъ янълышыны анълап, къызындан афу сорагъан ве буюк той япкъан.

УСТА ЙИГИТКЕ ЕТМИШ УНЕР ДЕ АЗЛЫКЪ ЭТЕР

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, эвель бир заманларда Солхат деген шеэрде бир туджджар яшай экен. Онынъ Алим адлы бирден-бир огълу бар экен. Огъланчыкъ пек зеинли ве зийрек олып осе. Не ичюн кунеш къыздыра, ай исе къыздырмай? Ель не ичюн эсе, о, кучьни къайдан ала? Не ичюн озеннинъ суву таТлы, денъизнинъ суву исе тузлу? Огъланчыкъ буларнынъ эписини бильмеге истей, эписине джевап къыдыра.

Огълу он алты яшыны толдургъан сонъ, бабасы онъа бинъ алтын бере ве керван иле узакъ диярларгъа озгъара. Барсын йигит дюньяны корьсин, алыш-вериш япмагъа огренсин, бабасынынъ байлыгъына байлыкъ къошсын, дей бабасы. Азмы кете, чокъмы кете, бир заманда керван етмиш эснаф ве санат гурьлеген бир шеэрге келип токътай.

Унер огренмек, аджайип шейлер яратмакъ санатыны менимсемек ичюн адамлар бу шеэрге бутюн дюньядан келелер. Мында язмагъа, сызмагъа, окъумагъа, чалгъы алетлери чалмагъа, демир дёгмеге, джесюр аскер олмагъа огренмек мумкюн экен. Он йылда бир кере шеэрнинъ башы — халиф ярыш отькере: етмиш кунь ичинде инсан озюнинъ етмиш унерини, хусусан шахмат оюнында санатыны нумайыш этмек керек экен.

Бу шеэрде белли усталар яшайлар, эр бир эснафнынъ озь цехи, эр бир цехнинъ салефнамеси, озь байрагъы, озь тамгъасы, мусафир къабул эткен эвлери, озь базарлары бар экен.

Туджджарлар керван сарайда токътайлар ве эр бири озюне керек олгъан базаргъа ёл ала. Йигит исе шеэрни сейир этмеге истей. О, шеэр бойлап кезингенде дюльбер пармакълыкънен къоралангъан бир багъчанынъ янында токътай. Багъчада чокъ чыракълар яна, масалар башында отургъан йигитлер насылдыр оймалы шекиллерни сюрип ойнайлар. Алим къапы огюнде тургъан хызметкярдан сорай:

— Агъа, айтсанъыз, багъчада отургъанлар кимлер ве олар не япалар я?

— Бу йигитлер шахмат ойнамагъа огренелер, — дей хызметкяр.

— Я бу мектепке насыл этип кирмек мумкюн?

— Мында кирмек мумкюн, амма окъумакъ ичюн чокъ пара тёлемек керек. Юз кунь ичюн юз алтын! Бир кунюнъ — бир алтын! Бундан сонъки юз кунь ичюн куньде эки алтын бермек керек. Учюнджи юз кунь ичюн куньде учь алтын ве иляхре.

Алим багъчагъа кире, юз алтын берип, чебер устанынъ реберлигинде шахмат ойнамагъа огренип башлай. Бойлеликнен юз кунь кече, мектепнинъ энъ айтувлы усталарынынъ бириси биле Алимни енъип оламай. Мектепнинъ башы йигитни янына чагъырып, догъма Солхат шеэринде олгъан Алим юксек уста унванына наиль олгъаны акъкъында онъа Фетва — Диплом такъдим эте.

Бойлеликнен, Алим беш йыл девамында бир мектепнен дигер мектепке авушып, чокъ унер огрене, кисесинде бир алтын къалгъанда исе деведжи олып бир керваннен эвлерине къайта. Устюнде чул-чубур, къолунда таягъынен кельген огълуны корьген бабасы пек кедерлене:

— Мен сенинъ элинъе арттырырсынъ деген умютнен байлыкъ бердим, сен исе тиленджи олып къайттынъ! Мен о параларны фукъарелерге даркъаткъан олсам, эйи олур эди, — дей афакъанланып.

Куньлернинъ биринде баба ве огъул эснаф сыралары бойлап юрелер. Демирджилернинъ янына баралар, бабасы демирджининъ не къадар чеберликнен чалышкъаныны сейир этип:

— Сени демирджиге шегиртликке бермек керек эди! Бельки, сен де яхшы демирджи олып чыкъардынъ, — дей.

Огълу индемей. О, демирджининъ янына барып, онынъ къолундан чокъмарыны ве къызгъан демирни ала ве ондан

гуль ясай! Йигитнинъ усталыгъында демирджи уста биле шашып къала:

— Бизим шеэрде экинджи бойле устаны тапмазсынъ, — дей о.

Баба ве огъул чалгъы алетлери ясагъан усталарнынъ янына баралар. Огълу кеманени къолуна алып бир ава чала. Сантырны ала — сантыр чала, сазны ала — саз чала, къавалны ала — къавал чала, сонъра усталаргъа бакъып:

— Алетлеринъизнинъ сеси ярамай! — дей.

О, усталар азырлагъан тахтачыкъларны ала, олар тутъкъал ве бояны насыл къайнаткъынларыны козете де, оларнынъ янълышларыны косьтере, оларгъа бу ишлерни насыл япмакъ кереклигини анълата. Усталар айретте къалып, бу улу уста къайдан кельгенини туджджардан сорайлар.

Баба ве огъул джанбазлар ве курешчилер озь усталыкъларыны нумайыш эткен мейдандан кечелер. Батыр адлы пельван озь ракъиплерининъ курееклерини ерге мыхлагъаныны сейир этелер. Пельван эр кесни енъе, курешни алып барыджы кисесинден бир алтын чыкъарып:

— Мен бу алтынны енъильмез Батырнынъ куреклерини учь сефер ерге тийсеткен адамгъа береджем, — дей.

Бабасы чевирилип бакъкъандже огълу энди даиреге чыкъа. О, пельваннынъ къаршысында санки эркекнинъ къаршысындаки бала киби тура. Олар къол тутушалар, бабасы исе къоркъусындан козьлерини юма. Козьлерини ачып бакъса не корьсин — пельван ерде ята. Курешни сейир эткен адамлар агъызларыны ачып да етиштиралмайлар. Пельван учь сефер де ракъибине къаршылыкъ косьтереджек ола, лякин учь сефер де ерге мыхлана.

Огълу бабасынынъ янына келе де, алтынны онъа узатып:

— Баба, мени бакъыр бир капик биле къазанып оламайджакъ, дие къоркъкъан эдинъ, — дей.

Олар эвлерине къайтып келелер, бабасы сандыкътан бинъ алтын чыкъарып огълуна дей:

— Мен санъа берген параларны зая масраф этмегенинъни корем. Амма сен меним бирден-бир огълумсынъ. Дедем туджджар, къартбабам туджджар, бабам туджджар эди, сен де сюлялемизнинъ ишини девам эттирмек керексинъ. Мен санъа кене бинъ алтын берем. Ёлунъа реван ол да, озь несилинъе мунасип олгъанынъны исбат эт.

Бу куньлерде зенгин бир туджджарнынъ керваны Солхаттан Къытайгъа кете экен, иште, о туджджар Алимни озюне ярдымджы этип алмагъа разы ола.

Чин мемлекетине алып баргъан ёл туджджарнынъ тувгъан шеэринден кече экен. Керван келип мында токътай. Туджджар Алимни озь эвине давет эте, къадыны ве къызынен таныш эте. Алим къызны корьгенинен онъа севда ола. Бир афтадан сонъ, керван шеэрден кетеяткъанда, бабасыны озгъармакъ ичюн къыз анасынен берабер ёлгъа чыкъып, керваннынъ артындан чокъ вакъыткъадже явлугъыны саллай... Деве айдавджыларындан бириси Алимге бакъып:

— Шорбаджымызнынъ къызы бабасыны бойле сыджакълыкънен озгъаргъаны биринджи кередир, — дей. Бу къарт хызметкяр къызнынъ кимге явлукъ саллагъаныны анъламай, эбет.

Гедже, керван эснафлар шеэринден кечеяткъанда, Алим къарт хызметкяргъа, мында къалгъанымны шорбаджынъа айтырсынъ, деп риджа эте ве керванны терк эте.

Алим даа бир къач йыл девамында янъы эснаф ве санатларны огрене. Акъчасы биткен сонъ кене эвлерине къайтаджакъ ола. О, базаргъа барып озюне ат алмагъа истей ве мейдандан кечеяткъанда хаберджининъ сесини эшите:

— Гузель шеэримизнинъ сакинлери! Эшитмедим, деменъиз. Бизим халиф, Алла ондан разы олсун, онынъ къыйметли омюрини узун этсин, шеэримизге дюньянынъ энъ яхшы шахматчыларыны давет этти! Ярын ярыш башлана, бу оюнда усталыгъы коклерге котерильген шеэрлилернинъ эписи бу мейдангъа келип, ярышта иштирак этебиле. Ярышны юткъан озюнинъ чекиси къадар алтын мукяфат аладжакъ. Ярышнынъ гъалиби халифнинъ озюнен тутушмагъа разы олса, о, халифнинъ къыйметли мисильсиз олгъан шахматларынен мукяфатланаджакъ! — деп багъыра хаберджи.

Экинджи куню Алим озюнинъ энъ яхшы урбаларыны кие, къолуна шахмат эснафында берильген весикъа иле мейдангъа таба ёл ала. Алим ярышлашаджакъ шахматчыларнынъ джедвелинде къыркъынджысы ола. Ярыш къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам эте. Алим дюньянынъ энъ айтувлы шахматчыларыны енъе, энди халифнен тутушмакъ вакъыты келе. Хаберджи, шахмат къыралларынынъ тутушувы учюнджи гъалебегедже девам этиледжегини бильдире.

Биринджи оюнны — Алим, экинджисини халиф юта. Учюнджи оюнны — Алим, дёртюнджиси кене халиф юта. Аль этиджи бешинджи оюн бутюн кунь девам эте, Алим гъалип чыкъа! Халиф аджайип оюн ичюн Алимге озь шахсий шахматларыны эдие эте. Бундан да гъайры, о буюк ве кучьлю бир деве кетирмекни ве онынъ устюне котергени къадар алтын ве зийнетлер юклемекни эмир эте.

Алим халифнинъ къолундан мукяфатлар алгъан куню шеэрге Алимни мында кетирген туджджар келе. О, Алимге онынъ керванына къошулып эвлерине къайтмасыны теклиф эте. Алим разы ола. Экинджи куню туджджар бу шеэрде озь ишлеринен бираз вакъыт къалмасы керек олгъаны анълашыла. О, Алимге кервангъа баш олып, оны туджджар яшагъан шеэрге алып бармасыны теклиф эте. Бундан да гъайры, о, Алимге онынъ къызына эвленип, онынъ вариси олмасыны да теклиф эте. Бу йыллар девамында яш къызны хатырлап тургъан Алим бу теклифлерге къуванчнен разы ола. Туджджар къадынына мектюп ёллай ве къадыным тойгъа азырлансын, деп яздым, дей Алимге.

Алим ёлгъа чыкъа. Бараджакъ шеэрлерине бир куньлюк ёл къалгъанда Алим къоюн джебинден мектюпни чыкъара, не ичюндир бу мектюп Алимни бутюн ёл раатсызлай. Туджджар оны оплап, пек ялтакъланды, бунда бир сыр бар, гъалиба, деп шубелене. Алим мектюпни ачып окъуй ве шашкъанындан агъызы ачылып къала! Туджджар къадынына алтын акъкъында хабер этип, баргъан геджеси мусафирни гъайып этмесини эмир эткен...

Алим бу мектюпнинъ ерине башкъасыны яза, онда, мени беклемей къызымызны зенгин мусафирге къоджагъа бер, дей туджджар. Алим аман-эсен шеэрге етип келе, мектюпни бере, бу йыллар девамында оны беклеген къызнен корюше. Къызнынъ анасы бабасынынъ мектюпте бильдирген истегини ерине кетире... Той къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам эте, къыркъ биринджи кунь дегенде туджджар да къайтып келе. Олгъан шейге разы олып, киевинден афу сорамакътан гъайры башкъа чареси къалмай.

Арадан ярым йыл кечкен сонъ, Алим яш къадыны иле тувгъан Солхат шеэрине къайта. Бабасы онынъ къыйметли бахшышларындан айретте къала. Эр шейден зияде исе ана-баба

оларнынъ гонълюне яткъан яш келинге къуваналар. Бу вакъытта узакъ Мысырдан Солхат шеэрине айтувлы эким келе. О, Алимнен якъынджа таныш олгъан сонъ, оны озюне ярдымджы этип ала. Бир йыл шегиртликтен сонъ, Алим озюнинъ намлы оджасындан бир шейде артта къалмай. Бабасы исе, санъа етмиш унер азлыкъ этип, энди етмиш бириндҗисини огренесинъ, дие сёйлене экен.

Бизим Солхат шеэримизде, уста йигитке етмиш унер де азлыкъ этер, деген аталар сёзю, иште, о вакъыт пейда олгъандыр.

АДЖЫ ВЕ ЙЫМЫРТАДЖЫ

Эвель заманда адамларнынъ бириси аджылыкъкъа кете экен. Пароходгъа минеджек вакъытта бир йымыртаджыдан он дане йымырта сатын ала. Онынъ парасы пек теренде экен. Шу аньде пароход кочеджек олгъанындан йымырталарнынъ парасыны берип етиштиралмай, чапып пароходгъа мине де, ёнеп кете.

О, адам Меккеге бара, аджы адыны ала. Лякин он йымыртанынъ акъчасыны берип оламагъанына пек раатсызлана, виджан азабы чеке.

Аджылыкътан къайткъанда кене шу шеэрге тюше, онъа йымырта саткъан адамны араштырып тапа. О вакъыт акъчасыны бералмагъаны ичюн йымыртаджыдан афу сорап, онъа он йымырта ичюн 50 капик бере.

Йымыртаджы исе аджыдан он къат зияде пара сорай. Аджы бунынъ себебини сорагъанда, йымыртаджы шойле джевап бере:

— Мен о он йымыртадан он чипче чыкъарыр эдим, он чипче исе шимди он дане тавукъ олур эди, дей.

Аджынен йымыртаджанынъ давасы макемеге тюше. Олар экиси де къадыгъа баралар.

Къады оларнынъ давасы неден ибарет олгъаныны динълеп, озю буларнынъ бир де-бириси къабар бермезми экен деп, оларнынъ козьлерине джылпын-джылпын къарай ве айны заманда дава китабыны акътара.

Къады не къадар тюшюнсе де, китабыны не къадар акътарса да, даваны чезип оламай.

Ниет, даванынъ бакъылмасы муфтиге авале олуна. Муфти даваджыларны динълей, чокъ тюшюне-ташына, амма даваны о да чезип оламай.

Даванынъ чезильмегенинден виджадан азабы чеккен Аджы ёлгъа чыкъамай. Йымыртаджы да онынъ якъасыны бошамай. Бу дава чокъ узангъанынындан себеп бутюн мемлекетке даркъай. Эр кеснинъ агъызында юре.

Куньлерден бир кунь муфти шеэрде кезингенде бир сюрю балагъа расткеле. Балалар озь аралары насыл оюн ойнамасыны тюшюне экенлер. Араларындан бириси тура да:

— Айдынъыз, аджынен йымыртаджынынъ давасыны ойнайыкъ, — дей.

Балаларнынъ эписи разы олалар. Энъ акъыллысыны къады сайлайлар, эки даваджы айырыла ве къалгъанлары даваны динълемеге отуралар. Меракълангъан муфти де бир кенарда отурып, балаларнынъ оюныны сейир этмеге башлай.

Къады олгъан бала аджыдан сорай:

— Аджы эфенди! Сиз меним узурыма насыл бир анълашылмагъан ишнен кельдинъиз?

«Аджы» бала:

— Къады эфенди, мен аджылыкъкъа кете эдим. Гемимиз ёнейджекте шу йымыртаджыдан он дане йымырта алдым. Йымырталарнынъ акъкъыны — 50 капик акъчаны берип етиштиралмадым. Чюнки шу арада геми ёнеп кетти. Аджылыкътан къайткъанда иште шу йымырталарнынъ акъчасыны берем. О, исе алмакъ истемей. Менден йымырталар ичюн он къат зияде истей. Сизге риджа этем, бу меселени акълыджа аль этинъиз.

«Къады» бала, «аджы»гъа бакъып шойле дей:

— Бир кимсенинъ акъкъыны ашамакъ истемеген акъикъий аджы экенсиз. Меккеге аджылыкъкъа барып, башына сарыкъ саргъанларнынъ чокъусы аджы дегиль де, гаджидир. Бабаларымыз да шай дейлер.

Сонъра йымыртаджы баладан сорай:

— Йымыртаджы! Сёйле бакъайым, сен не себептен он къат зияде акъ истейсинъ?

Йымыртаджы бала дей:

— Къады эфенди, эгер бу аджы шу он дане йымыртаны менден алмагъан олса, мен он йымыртадан он дане чипче алыр эдим, олар да шимди он дане тавукъ олур эдилер. Шунынъ ичюн.

— Я сенинъ бу аджыгъа саткъан йымырталарнынъ пишкен эдими, чий эдими?

— Пишкен эди, къады эфенди.

Къады балагъа ачувланып багъыра:

— Ой сени, ахмакъ! Не, акъылынъны ойнаттынъмы? Пишкен йымыртадан чипче чыкъармы?

Динълеп тургъан балалар шу ерде йымыртаджы баланы тутып уралар.

Балаларнынъ оюнларыны кенардан сейир эткен муфти аман алель-аджеле озюнинъ дава бакъкъан ерине ашыкъа ве даваджы йымыртаджынен аджыны озь узурына чагъыра. Олар етишип келелер ве муфти оларгъа даваларынынъ текрар бакъыладжагъыны анълата.

Муфти йымыртаджыдан сорай:

— Йымыртаджы! Бу аджыгъа саткъан йымырталарынъыз пишкен эдими, чий эдими?

— Пишкен эди, муфти эфенди, — дей йымыртаджы.

Муфти бу кересинде ачувнен:

— Ах сени, ахмакъ эриф! Пишкен йымыртадан чипче чыкъкъаныны сен не вакъыт корьдинъ? — деп, йымыртаджыгъа ерсиз давасы ичюн джеза берильмесини укюм эте.

ТЕЗЕК

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Кениш чёльде бир къартнен къартийнинъ къорантасы яшагъан. Огъуллары къой, сыгъыр, деве сюрюлерини бакъып юргенлер. Келинлери малларны сагъа, сагъгъан сютлеринден къатыкъ, къумыс, пенир, ягъ япкъанлар, бавурсакълар пиширгенлер. Къарт терилерни сепилеп, олардан сыджакъ джуббелер, къалпакъ, чызма ве чарыкълар тиккен. Къартий торунларынен берабер чёльге чыкъып, мал кубресини топлагъан, тезеклер ясап оларны кунеште къуруткъан сонъ обалап къойгъан.

Къартий сонъки тезек обасыны эвден якъын бир ерде обалай. Энъ тёпесине тегиз союны дегиль де, къоюн юньлерине булгъалангъан томалакъ тезекни къоя. Ве онъа адий тезек демей, къолубокъ дегенлер, яни бокътан ясалгъан тезек.

Къышта сувукълар тюшкен сонъ, айванларны къошаргъа къапайлар, къоранта исе оджакъ этрафында топлана, оджакъта алевленип янгъан тезек эвни къыздыра.

Башта энъ узакътаки обаларнынъ тезеклерини якъалар ве тек эрте баарьде эвнинъ янындаки обаны якъып башлайлар. Энъ сонъуна къолубокъны якъалар, иште, о вакъыт керчектен де баарь келе!

О йылы баарьнинъ башында шиддетли, сувукъ еллер уфюре. Обанынъ тёпесиндеки томалакъ тезек ерге тюшип, санки къамчылангъан дандюрик киби чёль бойлап тыгъырып кете.

Тезек тыгъыра-тыгъыра кете, онынъ къаршысына исе ач Аюв чыкъа. Аюв дагъдан тюшип, чёльде озюне ем къыдыра. Аюв тезекни токътата, о оны томалакъ пенир беллей ве:

— Расткельгенимиз не къадар яхшы олды. Мен энди къач куньден берли ач юрем. Сени ашасам не ола я... — дей.

Тезек исе:

— Шаштынъмы шу, Аюв, мен ашалгъан шей дегилим... Устюм къоюн юнюнен къаплангъанына бакъма, ичим бокъ толу, мен адий тезек. Ашасанъ, олюрсинъ, балаларынъ исе орталыкъта бакъымсыз къалырлар...

Аюв тезекни къокълап бакъа, керчектен де пенир къоркъусы ёкъ. Демек, догърусыны айта. Аюв тезекке бир панджа ура. Томалакъ тезек тыгъырып кете.

Тезек тыгъыра-тыгъыра ёлуны девам эте. Онынъ къаршысына исе ач Къашкъыр чыкъа. Тезекни токътатып ондан сорай:

— Къайда ашыкъасынъ?

— Ель эскен тарафкъа, — дей тезек.

Къашкъыр исе:

— Мен бир къач куньден берли ач юрем, сен исе бир къасеветинъ ёкъ, чёль бойлап кезинесинъ. Яхшысы, мен сени ашайым, — дей.

Тезек онъа бойле джевап бере:

— Шаштынъмы шу, Къашкъыр агъа! Мен ашалгъан шей дегиль де. Устюм къой териси олгъанына бакъма, ичимдеки

эт дегиль, адий кубре. Мен тезегим. Мени ашасанъ, зеэрленир олюрсинъ, балаларынъ оксюз къалырлар...

Къашкъыр тезекнинъ о ян бу яныны къокълай — эт къокъусыны дуймай. Тезекке бир тепме ура, гъарип тезекни ель тыгъыртып алып кете.

Тезек тыгъыра-тыгъыра ёлуны девам эте. Бир вакъыт онынъ къаршысына Тильки агъа чыкъа. О, тезекни токътатып, о яна бу яна чевирип бакъа ве дей:

— Мен къач куньден берли чёльде ач чапкъалап юрем, исленген бу эт парчасы исе бир гъамсыз тыгъырып юре. Шимди къапынырмыз!

Тезек исе онъа:

— Ашама сакъын! Мен ашалгъан шей дегилим. Мен адий тезек.

— Манъа масал айтма, — дей Тильки агъа. — Санки дерсинъ, мен исленген этни кубреден айырып оламайджам! — дей де тезекни ялмап юта. Ашай, юткъуна ве тааджиплене: — Худжур бир эт... Къуру, датсыз...

Тильки агъа ёлуны девам эте. Амма кеткен сайын ярамай ола. Юреги былана, къуса, ичи-ичеги узюле... Сув олса эди, амма якъын этрафта бир озенчик де ёкъ. Тильки агъа йыкъылып ятып къала, зорнен нефес ала. Бу вакъыт чёль узеринде Къартал учып юре. Тёпеден Тилькини корип онынъ устюне къона ве онынъ джеседини котерип, яш карталчыкълары беклеген ювасына алып кете. Бойлеликнен, Тильки агъанынъ озю ем ола.

Чёльде: «Эр бир тыгъыргъан шей джанлы олмай, эр бир къокъугъан шей ашалмай» деп нафиле айтмагъанлар.

ПАДИША ВЕ ОНЫНЪ ДЖУЙРЮГИ

Бир девлет падишасынынъ севимли джуйрюги бар экен. Бу джуйрюги байрам къомшуларында эр кесни озып кельген, падишанынъ алып баргъан дженклеринде онынънен бирге олып, къач кере джаныны да къуртаргъан, авджылыкъта онъа ярдым эткен экен.

Кель заман, кет заман, бир кунь падишанынъ джуйрюги агъыр хасталана ве атбакъыджы оны не къадар чокъ бакъса да, бир шей файда бермей. Атбакъыджы падишагъа келип:

— Улу падишам! Сизинъ джуйрюгинъиз пек ярамай хасталанды ве оны энди кимсе къуртарып оламаз... — дей.

Падиша буны эшиткен сонъ:

— Мына бу алтыннен толу кисени ал да, энъ яхшы табиблерни чагъыр. Олар джуйрюгимни къуртарсынлар! Бакъ, джуйрюк ольсе, башсыз къалырсынъ. Джуйрюгим ольгени акъкъында ким хабер этсе, мен онынъ башыны кесип ташламагъа эмир береджем! — деп тенбиелей.

Куньлер, геджелер кече, джуйрюк исе бетер зайыфлаша. Табиблер дюнья къадар иляджлар бере экенлер — бир ярдымы олмай! Атбакъыджы энди башсыз къаладжагъындан къоркъып башлай. Падишагъа келип, джуйрюги ольгени акъкъында айтмакъ керек оладжагъыны анълай.

Атбакъыджыны куськюн алда корьген апайы:

— Санъа не олды, акъай, не ичюн кедерли юресинъ, кейфинъ де чокътан бозукъ, неден къоркъасынъ аджеба? — деп сорай.

Атбакъыджы падишанынъ севимли джуйрюги хасталангъаны акъкъында, барып да о ярын ольсе бу акъта хабер этеджек адамны падиша насыл джезалайджагъы акъкъында айтып бере. Атбакъыджынынъ апайы бутюн гедже козь юммай, акъайыны бу джезадан насыл къуртармакъны тюшюне.

Эртеси куню падишанынъ севимли джуйрюги джан бере.

Падиша озь хызметчилеринен кенъешкенде атбакъыджы сарайнынъ къапыларына келип янында тура. Падиша оны корип озюне чагъыра:

— Сонъ, севимли джуйрюгим тюзельдими? — деп сорай ондан падиша.

— Табиблер о, тюзелип башлады, деп айталар, — джеваплана атбакъыджы, — Лякин джуйрюгинъиз нечюндир бир шей ашамай, бир шей ичмей...

— Я не ичюн ашамай экен?

— Бельки де кунь бою янбашында яткъаны ичюн онъа ашамагъа да онъайтсыздыр.

— Янбашында ятамы? — деп тааджиплене падиша, — Я не олды онъа?

— Бильмейим, — джеваплана атбакъыджы, — О аякъларыны узатып индемей ята. Бельки де о аш-сувдан вазгечмеге ант эткендир. Бу пек акъыллы джуйрюк де, сизден башкъа онынъ устюнде даа кимсе отурмады...

— Я онъа не олды экен? — деп тааджиплене падиша. — Мени онынъ янына алып барынъыз! — деп эмир бере. — Мен онъа не олгъаныны озь козьлеримнен корьмек истейим!

Падиша ве онынъ хызметчилери ат аранына баралар. Падиша джуйрюги джансыз яткъаныны корип:

— Меним севимли джуйрюгим ольгени акъкъында нечюн манъа айтмадынъ? — деп атбакъыджыгъа ачувланып джекире.

Атбакъыджы исе:

— Эй, улу падишам, эгер де ким джуйрюгинъиз ольгени акъкъында айтса онынъ башыны кесмеге эмир береджегинъизни озюнъиз айткъан эдинъиз де! — деп джеваплана.

Падиша бираз тюшюнген сонъ:

— Демек, мен бу хаберни биринджи олып озюм айттым, шаймы... — деп кулип йибере.

Падишанынъ сёзлеринен янында тургъан бутюн хызметчилери разы олалар. Падиша атбакъынджыгъа бахшыш берип оны эвге сагъ-селямет озгъара.

ФАЛДЖЫ НАДЖИЕ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, узакъ бир падишалыкъта фукъаре бир башмакъчы яшай экен. Онынъ къорантасы буюк олгъаны себебинден, балаларыны ашатмакъ, кийиндирмек, окъутмакъ ичюн о саба танъдан акъшам къаранлыгъына къадар чалыша. Башмакъчынынъ Наджие адлы къадыны бар экен. О пек ишкир къадын олып, балаларыны да бакъа, акъайына да ярдым эте, эвини де бакъып етиштире экен.

Алланынъ эмири иле вакъыты-саати кельгенде башмакъчы оле. Наджие къаарь-къасевет ичинде къала. Балаларны насыл бакъмалы, оларны насыл этип адам этмели? Бир кунь арандаки эски шейлерни къарыштыргъанда къартанасынынъ юнь чорабыны тапа, чорапнынъ ичинде бир тююмчик сакълы экен. Наджие тююмчикни чезип бакъса, сантырач явлукънынъ ичинде бир авуч сырлы бакъла бар экен.

Бу да не экен, деп чокъ тюшюне ве хатырлай! О даа кучюк къызчыкъ олгъанда къартанасынен берабер базаргъа

бара эди. Къартанасы базар къапысы огюнде отурып, сантырач явлугъыны чезе, бакълаларыны сепе — фал бакъа эди. Къартанасыны ольгени энди чокътан, амма шеэрлилер Айше фалджыны даа хатырлайлар...

Наджие сырлы бакълаларгъа бакъып, бу бакълаларнынъ эр бири нени бильдиргенини хатырламагъа тырыша... Эвде бир отьмек уфагъы биле къалмагъанда исе, бакъла тююмчигини ала да, базаргъа таба ёл ала. Бир четте отурып, огюне тёшей, устюне бакълаларыны обалап, отурып беклей...

О куню бир койлю атыны джоя. Къыдыра, къыдыра тапалмай, ёрулып эвине къайтып келе. Къадыны онъа:

— Я сен базарнынъ къапысы огюнде отургъан фалджылардан сорамадынъмы? Къайда къыдырмакъ керекликини, бельки, олар айтырлар? — дей.

Койлю къадыны айткъаны киби япа, базаргъа келип фалджы къадынгъа мураджаат эте, джоюгъы акъкъында икяе этип, бир алтын бере де:

— Эгер атымны тапмагъа ярдым этсенъ, мен санъа бундан учь кере артыкъ акъча беририм, — дей.

Наджие бакълаларны авучына топлап, явлукънынъ устюне ташлай, бакъса — бакълалар учь обачыкъ олып тюшелер, обачыкъларнынъ артына исе кучюк бир бакълачыкъ тыгъырып кете... Бичаре Наджие тюшюне, тюшюне де, акъылына кельгенини айта:

— Мына, шеэрнинъ четиндеки юксек учь байырны коресинъми? Сенинъ атынъ иште о байырларнынъ артында отлап юре!

Койлю севинч-къуванч ичинде ёлуна реван ола. Байырдан-байыргъа ярым кунь кете, энъ юксек байырны кечип, озеннинъ ялысында отлагъан атыны коре!

Экинджи куню сабасына Наджие кене базаргъа келип ерлешкенде, онынъ янына койлю келе, фал догъру чыкъкъаныны ичюн «сагъ ол» деп, ваде эткен учь алтынны да бере, озю исе таныш-билишлернинъ эписине, базарнынъ къапысы огюнде отургъан фалджыны макътай. Наджие фалджынынъ намы бутюн шеэр ве онынъ чевресине даркъала.

Куньлернинъ биринде айдутлар падиша сарайындан онынъ къызыны хырсызлайлар. Оны башкъа мемлекетлерге алып кетип, буюк акъчагъа сатаджакъ олалар. Падишанынъ

хызметкярлары къызны къыдырып бармагъан кошелери къалмай, лякин оны бир ерде тапып оламайлар. О вакъыт падиша падишалыкъынынъ бутюн фалджыларыны топламакъны эмир эте.

— Фал бакъмакъ ичюн мен сизге къыркъ кунь ве къыркъ геджелик муддет берем. Эгер къызымны тапсанъыз — алтынгъа комерим! Тапмасанъыз, эпинъизни джеллят этерим! — дей падиша фалджыларгъа.

Падиша эр бир фалджыны айры одагъа ерлештирмелерини, оларгъа къыркъар бардакъ емек ве бирер бардакъ татлы шербет бермелерини эмир эте. Тек бир фалджы Наджиеге балаларынынъ янына къайтмагъа изин бериле. Озюни ве аш, шербет толу бардакъларны эвине алып кетип ташлайлар.

Айдутлар исе падиша къызыны шеэрден авлакътаки къобада сакълайлар, озьлери де падиша сарайы янында, базарда, джамиде адамлар хырсызлангъан къыз акъкъында не айткъанларыны динълеп юрелер. Падиша бутюн фалджыларны топлагъаныны эшитип, айдутлар бу хаберни аман буюклерине етиштирелер. Эр кестен зияде фалджы Наджиеден сакъынмакъ керекликини де айталар. Падишанынъ къызы къайда сакълы олгъаныны ве оны ким хырсызлагъаныны Наджиеден гъайры кимсе айтып оламайджагъыны тенбиелейлер. Айдутларнынъ башы тюшюнджеге дала ве:

— Биз бу къадыннынъ эр бир арекетини козетип турмакъ керекмиз. Эр акъшам бир де-биринъиз онынъ эвине кирип, айткъан эр бир сёзюни къачырмай динъленъиз, — дей.

Къаранлыкъ тюшкенинен айдутларнынъ бириси фалджынынъ чардагъына чыкъып таванында бир тешик оя ве къулагъыны бу тешикке къойып, динъленип ята. Къоранта акъшамлыкъ емекке азырлыкъ коре, къызлары аш толу бардакъны алып келе, анасы исе:

— Мына, биринджиси энди кельди... Оны не япмалы? Къыздырайыкъмы я да бойле ашайыкъмы? — дей.

Айдут бу лафларны эшитип, табана къувет берип къача. Буюклерине келип:

— Фалджы, мен оны козеткенимни аман сезди. Мен чардакъта даа ерлешип етиштиралмадым, о, балаларына: «Мына, биринджиси энди кельди. Не япайыкъ, къызартайыкъмы я

да бойле ашайыкъмы?!» — деди. Худжур бир къоранта...адам ашайлар! — деп шикяетлене.

Башлыкълары айдуткъа инанмай, экинджи куню энъ акъыллысыны ёллай. О, акъшам чардакъкъа чыкъып, тешикке къулагъыны къойып динъленип ята. Шу арада:

— Мына, экинджиси де кельди... Не япайыкъ, къыздырайыкъмы я да бойле ашайыкъмы? — деген сёзлерни эшите.

Айдутнынъ отю патлап, буюклерине чапып бара да:

— Тюневин сен нафиле инанмадынъ! Мен даа чардакъкъа чыкъып етиштиралмадым, фалджы: «Мына, экинджиси де кельди, — деп айтты. Меним акъкъымда айтты, эбет. Сонъ: — Не япайыкъ, къызартайыкъмы я да бойле ашайыкъмы?» — деп сорады.

Айдутларнынъ буюклери бу сёзлерге инанмай, пек ачувлана ве:

— Сиз айдут дегиль де, къоркъакъсынъыз! О бичаре къадын падиша къызыны биз хырсызлагъанымызны къайдан бильсин?! — деп бу кереси фалджынынъ эвине озю бармакъ къарарына келе.

Къаранлыкъ тюшкенинен о, чардакъкъа чыкъып, тавандаки тешикке къулагъыны къойып ята. Шу арада Наджие балаларны арандан емек олгъан бардакъны ве шербет толу бардакъны алып кельмек ичюн ёллай. Огълу энъ буюк бардакъны алып келе, буны корьген Наджие:

— Мына, энъ буюги де кельди... Оны абрамакъ къыйынджа оладжакъ... — дей.

Айдутларнынъ башы, фалджы къадын олар акъкъында эр шейни бильгенини анълай. Чардакътан тюшип, къапыны къакъа, оны эвге давет этелер. Айдут:

— Наджие ханым, мен ханнынъ къызыны хырсызлагъан айдутларнынъ башы олам. Сиз артыкъ эр шейни бильгенинъизни анъладым, шунынъ ичюн де келинъиз, яхшыджасына анълашайыкъ. Падишагъа айтып, бойнумызны урманъыз, мен сизге падишанынъ къызы къайда олгъаныны айтайым... Истегенинъиз къадар акъча берирмиз, — деп ялвара.

— Яхшы, — разы ола фалджы Наджие, — мен сизинъ рицжанъызны ерине кетиририм, лякин бир шартым бар: сиз бу падишалыкъны терк этип, бир даа мында къайтып кельмейджексинъиз.

Айдут къадыннынъ айткъанларына разы ола. О, падишанынъ къызыны къайда гизлегенлерини айта ве бу падишалыкъны эбедий терк этеджеклерине сёз бере.

Экинджи куню фалджы къадын сарайгъа келип, падишагъа онынъ къызы къайда олгъаныны бильдире. Падиша аман атына минип, везир ве хызметкярларынен берабер дагъгъа таба ашыкъа. Иште, бу ердеки къобаларнынъ биринде сакълангъан къызыны тапа. Падиша къызы тапылгъаны мунасебетинен падишалыкъта къыркъ кунь ве къыркъ гедже той япалар. Падиша бутюн фалджыларны сарай багъчасына топлай, софралар донатып, оларны зияфет эте.

Падиша джемаат ортасында фалджы къыдынгъа сагъ ол айтып, ваде эткен мукяфатыны бермек ичюн багъчагъа келе. Багъчагъа кетеяткъанда секирген чегерткини корип, оны тутаджакъ ола. Чегертки биринджи кере секирип кете, экинджи кере де секирип кете, учюнджи кереси тутула. Падиша туткъан чегерткисини авучы ичине сыкъып багъчагъа келе. Келе де:

— Меним авучымда не олгъаныны тапкъан падишалыгъымнынъ баш фалджысы оладжакъ! — дей.

Фалджылар падишанынъ огюнде бирер-бирер кечелер, амма онынъ авучында не сакълангъаныны кимсе тапалмай. Невбет артыкъ Наджиеге келе. О, падишанынъ къаршысына келип тура, амма не айтаджагъыны бильмей. Къадын шашмалай, озь ичинден исе: «Чегертки киби къолгъа тюштинъ, иште» — деп тюшюне ве:

— Эй падишам, не айтайым?! Чегертки бир секирди — къолгъа тюшмеди! Эки секирди — кене къуртулды! Учюнджи кереси исе къолгъа тюшип, авучнынъ ичине сыкъылды, иште! — дей.

Падиша кулип, авучыны ача, авучынынъ ичинде исе чегертки секирип чыкъа ве къачып кете.

Падиша Наджиени падишалыкънынъ баш фалджысы этип тайинлейджек ола, лякин къадын падишагъа озь миннетдарлыгъыны бильдирип, ред эте. Падиша къызыны тапмакъ ичюн озюнинъ фалджы истидатларынынъ эписи гъайып эткенини ве артыкъ фал бакъып оламайджагъыны айта.

Падиша онъа инана. Наджие ве онынъ балалары ичюн буюк эв къурмакъны эмир эте ве онъа чокъ бахшышлар бере.

Айдутлар да сёзлери устюнде турып, Наджиеге бир кисе алтын ве къыйметли бахшышлар къалдырып кетелер.

Фалджы Наджие озь балаларны бакъып, аякъкъа турсата. Огъланларыны эвлендире, къызларыны акъайгъа бере, торунлар коре. Вакъты-саати кельгенде бу дюньяны терк эте, лякин фалджы Наджие акъкъындаки чешит уйдурма икяелерни аля даа эшитмек мумкюн...

КЕМАНЕ, ДАРЕ ВЕ КЪАВАЛ

Кемане сокъакъ бою кете эди. Аркъасында богъчасы, богъчасынынъ ичинде исе онынъ бутюн йырлары. Чокъмы кете, азмы кете — болдурып, ёл кенарындаки ташчыкъкъа отурып, тюшюнджеге дала. Онынъ бутюн дюньяда бир досту биле олмагъанына, богъчадаки йырларынынъ да эписи бири-биринден аджыныкълы олгъанына окюнип окюр-окюр агълай. Агълап тойгъан сонъ, кене ёлуны девам эте.

Кет-кете кемане баягъы ёл кече. Бирден къулагъына бир гурюльти эшитиле. Башыны котерип бакъса, байырдан ашагъы Даре тыгъырып тюше. Озю де ойле бир гурюльтинен келе ки, дерсинъ огюз сюрюси чапа. Даре Кеманени корип токътай:

— Селям алейкум, Кемане. Огъурлар олсун, къайда кетесинъ я?

— Козьлерим бакъкъан тарафкъа, — деп джеваплана Кемане.

— Мен де о якъкъа кетем. Айды, берабер кетейик. Бири-биримизге аякъдаш олурмыз.

Кетелер. Даре, онынъ пешинден Кемане. Узакътан аджыныкълы бир ава эшитиле. Якъынджа келип бакъсалар — чалы тюбюнде Къавал отура ве яваштан инълей. Экиси де бир кереден:

— Селам алейкум, Къавал бей! Не олды я? Пек эфкярлы йырлайсыз?

— Къуванмагъа шей ёкъ, — дей Къавал. — Къашкъырлар бутюн къой сюрюсини богъып, чобанларны да таладылар. Оларны аджыйым.

— Юр бизнен, бири-биримизге аркъадаш олурмыз, — деп теклиф эте Даре.

Энди учевлешип кетелер. Козь къаранлыгъы тюшкенде бир дагъынынъ янына келип чыкъалар. Атеш якъып къызыналар, раатланалар. Азачыкъ озьлерине кельген сонъ, къана, берабер йырлап бакъайыкъ, дейлер…

Кемане яваштан чалып башлай, онынъ артындан Даре истер-истемез домпулдай, Къавал да инълей-инълей оларгъа зиль тута. Бу агъыр ве аджыныкълы нагъмеден бутюн дагъны къаарь-къасевет сарып ала, атеш де сёне, чегерткилер де суса, атта коктеки йылдызлар биле сёне…

Сабасына достлар кете-кете бир койге барып чыкъалар. Бу койнинъ сакинлери бол берекет алгъан, амбарларны толдурып, энди Алтын Кузьнинъ догъгъан куню — Дервизагъа азырлана экенлер. Этраф койлерден мусафирлер чагъыргъанлар, софралар донаткъанлар. Эр кес ашай, иче. Лякин недир етишмей, не етишмегенини койлюлернинъ озьлери де анълап оламайлар…

Иште, бу арада Кемане, Даре ве Къавал пейда олалар. Оларны корип: «Бизге етишмегени бу экен! Чалгъысыз байрам байрам олурмы?» — дей койлюлер. Достларны тёрге кечирелер. Ашаталар, ичирелер. Мусафир эткен сонъ, шенъ бир ава чалмакъны риджа этелер. Авагъа джошып эр кес оюнгъа тюше.

Адамлар сабагъадже ойнап йырлайлар. Сонъра эвлерине, озь койлерине къайталар. Шенъ чалгъыджылар: Кемане, Даре ве Къавал акъкъында эйи хабер бутюн алемге даркъай.

О йылы кузь узун ве сыджакъ ола. Эр бир койде байрам, той-джыйын отькериле. Чалгъыджы достларнынъ къаарь-къасеветке вакъытлары къалмай.

Эвинъде бутюн керегинъ олса, эр кес сагъ-селямет олса, амбарлар толу олса, айванлар токъ, бакъылгъан олса адамлар да джумерт ве мусафирчен олалар. Эр бир койде, койлюлер чалгъыджыларны озгъарыр экенлер, багъышлагъан къуванчлары, эмеклери ичюн хатырларыны пек хош эткенлер.

Достлар, къазангъанларыны топлап топракъ алалар, эв къуралар, багъ етиштирелер. Бу буюк дюльбер эвнинъ янындан кечкенлер: «Бу Кемане, Даре ве Къавалнынъ эви», — дейлер.

Куньлернинъ биринде достларны буюк ве зенгин тойгъа чагъыралар. Той гедже-куньдюз бир афта девам эте. Кемане келин ве онынъ джариелери ичюн шенъ йырлай. Къавал киев ве онынъ достларыны шенълендире. Даре исе — ортагъа кучь сынашмакъ ичюн чыкъкъан пельванларгъа зиль тута.

Бир афта девам эткен той да бите. Киевнинъ бабасы чалгъыджыларны разы этип, оларгъа алтын бере. Толу бир даре алтын. Достлар пек хош олып эвлерине къайталар. Кельген сонъ алтынларны пайлаштырмакъ къарарына келелер. Алтынларны къонанынъ устюне обалап, этрафына отуралар. Эр бири обадан бирер алтын алып, озь янына топлап башлай. Алтынларны учь къысымгъа болелер, лякин ортада бир алтын капик къала...

Достлар къона устюнде къалгъан алтынгъа бакъып, не япаджакъларыны бильмейлер. Бир алтынны учьке насыл боледжеклери не чаре тапмай, шашмалап къалалар.

— Аранъызда энъ сесли, энъ итибарлы меним, — дей Даре. — Демек, алтынны мен алмакъ керегим.

— Ёкъ, — дей Кемане. — Къальблерни сызлаткъан, энъ назик сес киминъки? Меним сесим. Демек алтын меним оладжакъ.

— Бакъ сен бу къопайчораларгъа! — секирип тура Къавал. — Киев ве онынъ достларыны ким шенълендирген эди? Мен. Алтын да меним олмакъ керек.

Достлар чокъ вакъыткъадже тартышып, давалашалар. Амма бир сёзге келип оламайлар. Тюшюне-тюшюне, шу алтын капикни багъчагъа тереклернинъ тюбюне комип, барып адамлардан акъыл танышмакъ къарарына келелер. Олардан ангиси бириси бу алтынгъа ляйыкъ олгъаныны адамлар айтсынлар.

Озь байлыгъыны ташлап кетмеге бириси де истемей. Эр бири озь алтынларыны алып ёлгъа чыкъа. Олар гедженинъ бир маалинде атеш этрафында отургъан адамларгъа растកелелер. Бу — зияфет башында отургъан айдутлар экен. Чалгъыджыларны корип пек къуваналар. Оларны ортагъа алып, чалынъыз дейлер. Чалгъыджылар исе индемей туралар. «Сиз бизни кейфлендирмеге истемейсинъизми!», — деп ачувлана айдутларнынъ башы. Кемане оларгъа бойле джевап бере:

— Сайгъылы айдут азретлери! Биз гонъюнъизни хош этермиз, амма башта сиз давамызны чезмек керексинъиз:

бизим анги биримиз баш, анги биримиз энъ итибарлы? Демек алтын да онынъки олмалы.

— Бу даваны чезмеден эвель, биз бу алтын насыл олгъаныны корьмек керекмиз...

Айдутларнынъ башы шейтан киби айнеджи экен. Даванынъ къокъусыны бир кереден анълай...

Кемане озь алтынлары сакълагъан богъчаны ача. Атешнинъ ярыгъында алтынлар гуя коктеки йылдызлар киби парылдайлар. Айдутлар алтынларны корип Кеманенинъ устюне атылалар. Онынъ теллерини къопаралар, къулакъларыны сындыралар, багърыны эзелер. Алтынлар ичюн ойле котек чыкъаралар ки, достлар зорнен къачып къуртулалар.

Учюнинъ де кейфи ёкъ, кетелер. Баягъы кеткен сонъ яйлядa йылкъыджыларны расткетирелер. Адамларнынъ башлары эгик, кейфлери ёкъ, отуралар. Сатмагъа айдагъан ат сюрюси къашкъырлардан къоркъып, озюни яргъа аткъан. Йылкъыджылар энди атларнынъ шорбаджыларына насыл джевап береджеклерни тюшюнип, гъам-къасевет ичинде отуралар.

Олар чалгъыджыларнен селямлашып, ал-хатыр сорагъан сонъ, бир ава сымарлайлар, амма чалгъыджылар индемей туралар. Йылкъыджыларнынъ энъ уйкени: «Сиз бизни урьмет этип, къасеветимизни савултмакъ истемейсинъизми?», — дей. Къавал онъа бойле джевап бере:

— Сайгъылы йылкъыджы эфендилер! Биз мытлакъы чалармыз, амма сиз башта бизим давамызны чезмек кереκсинъиз: анги биримиз баш, анги биримиз алтынгъа ляйыкъ...

Къана о алтын?, — деп сорай бир йылкъыджы. — бельки онынъ ичюн дава котермекнинъ аджети ёкътырдыр?

Бу акъаретли сёзлерни эшиткен Къавал даяналмай. Торбасыны чезип, йылкъыджынынъ огюне озь байлыгъыны сепе. Йылкъыджылар алтынларны корелер, бутюн дюньяларыны унутып, оларны джыйып башлайлар. Къавал ачувланып, озь байлыгъыны къорчаламагъа атыла, амма йылкъыджылар оны да, достларыны да дереге котерип аталар...

Сабасына достлар дереден зар-зорнен тырмашып чыкъалар. Бири-бирине къолтутып, яваш-яваш кетелер. Буюк ёлда оларгъа кой пельванлары расткеле. Олар да котектен когерген, шишкенлер. Ялынаякъ, устьлеринде тек шалварлары бар экен... Олар базар куню ярмалыкъкъа, башкъа ку-

решчилернен кучь сынашмакъ, баш мукяфатны къазанмакъ ичюн баргъан экенлер. Амма куреш вакъытында оларнынъ арабаларыны да, атларыны да, урбаларыны да айдутлар алып къачкъанлар. Курешчилер не къадар тырышсалар да баш мукяфатны къазанып оламагъанлар. Энди масхара олып койлерине къайталар. Койдешлеримизнинъ козьлерине бу сыфатта насыл корюнир экенмиз деп, ойланып кете экенлер...

Пельванлар чалгъыджыларны корип пек къуваналар. Оларны сарып алып, шенъ бир ава чалмакъны риджа этелер. Чалгъыджылар исе индемей туралар. Пельванлар ачувлана: «Сиз энди акъчасыз чалмагъа да истемейсизми?».

— Биз истеген аванъызны чалырмыз, — дей Даре, — амма сиз башта давамызны чезинъиз: бизим арамызда энъ яхшы ким, энъ мунасип ким, алтын кимнинъ олмалы...

Курешчилер бири-бирине бакъалар. Оларнынъ буюги бойле дей:

— Сизинъ даванъызны чезмеден эвель, биз алтын керчектен де алтын олгъанына эмин олмакъ керекмиз. Бельки о, алтын дегильдир...

Бу сёзлер Даренинъ джанына тие. О, торбасыны чезип, ёлгъа бутюн барлыгъыны сепе. Пельванлар алтынны корип, къуванчларыны ичлерине сыгъдырмайып, багъырып алтынгъа атылалар. Даре оларнынъ бирини, дигерини четке чеке, амма къайда! Олар дарени тепмелейлер, мешин кольмегини йыртып, ойле фырландыралар ки, Кеманенен Къавал оны ёл четиндеки арыкътан зорнен къыдырып тапалар.

Бутюн байлыкъларыны джойып, котек ашап, бир алтынгъа ола не къадар акъаретлерге огърап, чалгъыджылар эвлерине къайталар. Шу алтынны къазып алып базаргъа кетелер. Догъру эснафчылар устаханесине кирелер.

Оларны анда низам-тертипке кетирелер. Кеманеге янъы садеф къулачыкълар къоялар, янъы теллер чектирелер, эзильген якъларына лак сюртелер. Дареге янъы мешин кольмек кийдирелер, ялкъылдагъан зильчиклер такъалар. Къавалнынъ исе козьчиклерини буллюр шыранен ювып, янъы тончыкъ кийдирелер.

Достлар бир ерге топланып, бири-бирине бакъып къалалар, озьлерини танып оламайлар: о къадар дюльбер олгъанлар. Кемане къувангъанындан артыкъ даянып оламай: янъы тел-

лерини черте. Даре онъа зиль тута. Къавал да янъгъыравукъ нагъмесинен достларгъа къошула. О куню базарда олгъан бутюн халкъ шенъ чалгъыджыларны динълемеге топлана.

Иште, о куньден берли достлар бир даа давалашмайлар. Татлы-муаббет яшайлар. Шимди де шай яшайлар. Кой-койден кезип той чалалар, байрамларда адамларны шенълендирелер. Олар эр даим къуванч, йыр олгъан ерде, къайтарма янъгъырагъан ерде булуналар. Бу ханлыкъта Кемане, Даре ве Къавалдан да итибарлы ве намлы кимсе олмагъан...

УЧЬ КЪЫЗНЫНЪ КЪУРНАЗЛЫГЪЫ

Фукъаренинъ бири шорбаджысынынъ ерини сюреяткъанда, сабаннынъ тюрени бир бардакъкъа урулып, оны парлай. Фукъаре бакъса не корьсин, бардакънынъ ичи алтын толу. О, бу алтынларны джебине толдурмакъ ичюн ерге эгиле. Эгиле амма, бу арада шорбаджысы келип къала ве меселени анълап:

— Меним топрагъымдан тапылгъан алтын — менимдир! — деп бутюн алтынларны тутып ала.

Заваллы фукъаре башыны тёбен алып, тюшюне-тюшюне эвине къайтып келе. Онынъ бири-биринден дюльбер учь къызы бар экен. Бу къызлар бабаларынынъ эфкярлангъаныны корип:

— Баба, сизге не олды? — деп сорайлар.

Фукъаре, башына келип кечкен шейни къызларына айта. Къызлар озь аралары бираз мушавերелешкен сонъ:

— Баба, чокъ тюшюнменъиз, биз о зенгинден сиз тапкъан алтынларнынъ эписини къайтарып алырмыз, — дейлер.

Экинджи куню сабасы къызлар озьлерининъ энъ яхшы урбаларыны кийип, къушаналар ве эр бири озюне бир лагъап уйдура. Буюк къыз:

— Меним адым «Меним киби» олсун, — дей.

Ортанджасы:

— Меним адым «Менден бетер» олсун, — дей.

Кучюги де:

— Меним адым «Не ерде ойнайыкъ» олсун, — дей.

Иште, бойле этип, къызлар зенгиннинъ эвине кетелер. Зенгиннинъ къапы бекчиси олардан ким олгъанларыны ве къайдан кельгенлерини сорай. Буюк къыз:

— Биз Ирандан кельдик. Иран падишанынъ къызларымыз, бу ерлерни кезип корьмек истеймиз, — дей. Къызлар озьлерининъ лагъапларыны айталар.

Зенгин, бу хаберни эшиткенинен, эвден чапып чыкъа да, мусафир къызларны буюк бир сайгъынен къаршылап ала. «Иран падишасынынъ къызлары» шерефине буюк бир зияфет япа. Зенгин озюне урьмет косьтерген бойле мусафирлерге къуванып, къарардан зияде ичип, сархошланып къала. Къызлар, бабалары тапкъан алтынны явлукъкъа сарып алалар ве чыкъып кетмеге азырланалар. Бу арада кучюк къызнынъ козюне зенгиннинъ устрасы илише:

— Мен бу мусафир севген адамгъа озюмнинъ хатырамны къалдырмакъ истейим, — деп, устраны ала да, онынъ сакъалынынъ бир тарафыны тыраш эте, экинджи тарафыны тырашсыз къалдыра.

Ортанджысы:

— Мен де сырадан къалмагъа истемейим, — деп зенгиннинъ мыйыгъынынъ бир тарафыны тыраш этип ала.

Буюги:

— Я меним сизден не эксиклигим бар, — деп зенгиннинъ къашлары ве баш сачларынынъ ярысыны тыраш этип ала.

Къызлар кулюше-кулюше эвлерине къайтып кетелер. Зенгин исе, бираздан сархошлыкътан айынып, о якъ-бу якъкъа бакъа, амма къызларны корьмей, азбаргъа чыкъа ве къапы бекчисинден:

— Меним кибини корьмединъми? — деп сорай. Къапы бекчиси, маймунгъа ошагъан шорбаджысына бакъып, кульkюден къатып къала да:

— Сенинъ кибини, шорбаджы, даа омюримде корьмедим, — дей.

Зенгин соравларыны девам этип:

— Я, Менден бетерни де корьмединъми? — дей.

Къапы бекчиси, шорбаджысы шакъа этедир беллеп:

— Сенден бетери, шорбаджы, дюньяда тапылмаз, — дей.

Зенгин текмиль шашмалап башлай:

— Я, Не ерде ойнайыкъны корьмединъми? — деп багъыра.

— Эй, шорбаджы, менден сорагъанынъыз не, истесенъиз сокъакъта ойнанъыз даа! — дей.

Зенгин шашып-шашмалагъанындан, сакъалыны сыйпайджакъ ола — бакъса, сакъалынынъ ярысы ёкъ. Мыйыгъыны бураджыкъ ола — бакъса, мыйыгъынынъ ярысы ёкъ. Къаарь-къасеветтен къолунен башына япыша — бакъса, баш сачынынъ да ярысы ёкъ.

Зенгин, яйрагъа къопарып:

— Тут, тут! — деп къапы бекчисине эмир эте.

— Кимни тутайым, шорбаджы?

— Кимни дегенинъ не? Тез ол, Меним кибини тут!

Къапы бекчиси, бу адам делирген, гъалиба, деп шорбаджысыны къучакълап тута.

— Ёкъ, ёкъ, мени дегиль. Менден бетерни тут!

Къапы бекчиси шорбаджысыны къучагъындан чыкъармайып:

— Туттым, туттым, шорбаджы, сенден бетери бир ерде ёкътыр, — дей.

— Я, не ерде ойнайыкъ?

Къапы бекчиси:

— Эй, шорбаджы, бу алынъызнен даа ойнамакъ истейсизми? Юр, эвге киринъиз! — дей де оны дели санып, эв ичине къапай.

МУДЖИЗЕЛИ БАЛЫКЪ

Заман заман экенде, эвель заман экенде, Къара денъизнинъ ялысында бир къарт балыкъчы яшагъан. Онынъ бирден-бир огълу бар экен. Олар пек фукъаре экенлер. Бутюн байлыкълары — къайыкънен эски балыкъ агъы. Оны да токътамай ямамакъ керек ола экен. Бу ишни огълу япа экен. О, агъны ялыда, сув янында яйдыра, эм ямай, эм йырлай экен. Сеси де о къадар яхшы экен ки, оны эшиткен адам бир даа эшитмек истей экен. Йырлары да бир вакъыт текрарланмай, къарт балыкъчынынъ озю биле эр вакъыт тааджиплене, огълу бу къадар йырларны къайдан огрене экен, деп. Бу йырларны

огълу озю токъуй, деген фикир къарт балыкъчынынъ акъылына биле кельмей экен. Йырларнынъ эзгиси, денъизни динълегенде догъа, сёзлерини исе озю токъуй. Эм йырлары о къадар яхшы олып чыкъа ки, атта чагъалалар ве юнус балыкълары ялыгъа якъын топланып, динълей экенлер.

Денъиз сакинлери ялыда балыкъ агъыны ямап, аджайип йырларны йырлагъан йигит акъкъында бильселер керек. Куньлернинъ биринде йигит, агъыны тамирлеп битирген сонъ, бабасы оны сынамагъа истеген экен. Агъны сувгъа ташлагъан, чекип чыкъарып, къайыкънынъ ичине бошаткъан сонъ исе гъает тааджипленген: о къадар йылдан берли балыкъ тута, амма бойле сою агъына бириндожи кере тюшкен! Къарт ялыгъа келип тюшкен сонъ янына огълуны чагъыргъан:

— Бакъ, огълум, насыл аджайип балыкъ агъымызгъа тюшти! Сен оны бакъып тур, мен исе падишагъа барып айтайым. Бельки, о, бу балыкъ ичюн бизге чокъ пара берир, янъы агъ алыр эдик.

Къарт кеткен, йигит исе балыкъны сейир этип тааджипленген: пуллары кумюш, къуйругъы исе алтын, козьлери исе — эки балабан ешиль зюмрют! Балыкъ исе вира чапалана, джаныны къуртармагъа тырыша. Йигит бу муджизели балыкъны аджыгъан. Падишанынъ ашчысы бу аджайип балыкъны къавурып, софрасына къояр, деп тюшюнген. Падишанынъ балыкънынъ дюльберлиги акъкъында хабери биле олмаз. Йигит ойле тюшюнген ве, балыкъны алып, денъизге ташлагъан.

Арадан чокъ вакъыт кечмей, денъиз ялысына къаравуллар озгъарувында падишанынъ везири кельген. Йигитнинъ бабасы оны къайыкънынъ янына алып келе — къайыкънынъ ичинде исе балыкъ ёкъ.

— Падишамызгъа бахшыш бермеге истеген муджизели балыгъынъ къана? — деп сорагъан везир.

Йигит башыны салындырып, везирге:

— Дюльбер балыкъны аджыгъанымдан, оны денъизге къайтарып ташладым, — дей. Везир, ачувланып, къарт балыкъчыны къыркъ кере къамчынен урмагъа, огълуны исе багълап, къайыкъ ичинде денъизге ташламагъа эмир берген.

Къарт балыкъчы ялынынъ четинде турып, далгъалар къайыкъны алып кеткенлерини агълап-агълап, сейир эткен. Къол-

лары, аякълары багълы алда яткъан йигит исе къайыкъ далгъалар устюнде салланып турмай, санки дерсинъ, оны бир де-бириси айдагъан киби, сув устюнде кеткенини сезген экен. Экинджи куню, йигит, къайыкъ сувгъа толгъаныны корип, олюмге азырланды. Къайыкъ исе ялыгъа келип токътагъан ве бурнунен къумгъа комюльген. Къайыкъ янына насылдыр йигит якъынлашкъан, огълангъа ялыгъа чыкъмагъа ярдым эткен, сонъ къолу аягъыны чезген ве эвине давет эткен.

Яш балыкъчы озюне кельген сонъ, къуртарыджысынен бири-бирине бир тамчы сув киби ошагъаныны, янларындан кечкен адамлар, гуя бири-бириниден айырып оламагъан киби, де онъа, де аркъадашына бакъкъанларыны тааджипнен анълагъан. Куньлерден биринде йигитлер шеэрге чыкъып, деллял шеэр дивары устюнде турып, нелердир багъырып айткъыныны эшиткенлер. Йигитлер токъталып, деллялнынъ айткъанларына динъледилер. Албуки, ханнынъ бирден-бир къызы бар экен. Бугунь о, он алты яшыны толдура экен, амма догъгъанындан берли даа бир сёз айтмагъан экен. Хан, оны бу хасталыкътан къуртаргъан адамгъа истеген мукяфатыны бермеге ишандыра экен. Амма алдатмагъа истегенни исе олюм джезасы беклей экен.

Достлар тааджипленгенлер ве бахытларыны сынамакъ истегенлер. Олар хан сарайына якъынлашкъанда, йигит яшбалыкъчыгъа шойле деген:

— Мен бу къызны тедавийлемек истейим. Къартбабам яхшы эким эди ве манъа да базы бир шейлерни огретти. Хан къызыны тедавийлеп олсам, бахшышларыны озьара пайлашырмыз.

Балыкъчы разы олды ве генч хан сарайына ёл алды. Сарайгъа кельген сонъ онъа къызны косьтермелерини риджа этти. Хан къызына хызмет эткен къул къадын шойле деген:

— Нафиле бу ерге кельдинъ, йигит. Мында диярымыздаки энъ намлы экимлер келип, къызны тедавийлемеге тырышкъан эдилер. Эгер хан сизге инанмаса, башынъызны кесер.

Огълангъа падишанынъ къызыны косьтергенлер ве о, къызнынъ дюльберлигине айрет къалгъан. Къызнынъ чырайы ап-акъ, козьлери исе пек мазун экен. Йигит къызнынъ огюнде башыны эгген ве шойле деген:

— Эгер меним суалиме джевап берсенъиз, мен сизни яхшы этерим. Биз учь агъа-къардашмыз. Энъ буюк агъа-

мыз — чёльмекчи. О, чамурдан дюльбер акъкъуны ясады. Ортанджымыз акъкъулар ялдагъан гольге барып, олардан тюшкен тюйлерини топлап, чамурдан ясалгъан къушны яраштырды. Кучюк къардашымыз исе аджайип чокъракъ тапып, къушны онынъ сувуна батырды ве, къуш джанланды! Акъкъу къанатларыны яйып, къакъты ве башкъа акъкъулар сюрюсине къошулып, учып кетти. Эр биримиз бу муджизе айны онынъ къолундан чыкъкъаныны исбатламагъа башладыкъ. Къана, дюльбер, айтчы, бакъайым, къайсы биримиз акълымыз?

Къыз, мазунлыкънен кулюмсиреген, бир де-бир шей айтаджакъ олгъан, амма агъызыны ачып оламагъан. Козьлеринден буллюр киби, козьяшлар акъкъан. О, агъызыны косьтерип, башыны саллагъан. Йигит ачувланып:

— Джеллят башымны кескенини истейсинъми? Айса, озюнъ башсыз къал!— багъырып, къоркъузаджакъ олгъан.

Йигит белине асылы ханджерни чыкъарып, къызгъа ураджакъ киби этти. Къоркъкъанындан, падишанынъ къызы ерге йыкъылып, бар кучьнен багъыргъанда, ачылып къалгъан агъызы ичинде йыланнынъ башы корюнди. Йылан фысылдады! Йигит исе, шашмаламады, шу ань йыланнынъ башындан тутып, чекти. Къызны йыландан къуртаргъан сонъ, башыны кесип ташлады.

Къыз, озюне кельген сонъ, башы кесильген йыланнынъ узун бедени къыбырдагъанына дешетнен бакъты. Сонъ козьяшларыны силип, шойле деди:

— Энди омюрлик сенинъ къулунъ оладжам. Мына бу юзюгимни ал да, бабама алып кет ве джанынъ истеген шейинъни ондан сора...

Йигит къызнынъ юзюгини алып, башта достуна къайтты. Балыкъчы исе энди оны тири кореджегине умютини джойып башлагъан. О, ичине сыгъмагъан къуванчындан достуны къучакъламагъа, опьмеге башлагъан, тюш олмасын деп, къолларыны, омузларыны, башыны тутып бакъкъан.

Йигит балыкъчыгъа хан сарайында олып кечкен шейлер, падишанынъ дюльбер къызы акъкъында икяе эткен, сонъ юзюкни достуна узатып, шойле деген:

— Бу падиша къызынынъ юзюги. Оны ал да, сарайгъа бар. Падиша къызыны санъа акъайгъа бермесини сора!

— Я къызны сен къуртардынъ да. Меним онъа ич бир тюрлю алякъам ёкъ да!

Йигит шойле деген:

— Мен падишанынъ къызына эвленип оламайым. Бабанънынъ балыкъ агъына тюшкен анавы балыгъым. Сен исе мени денъизге къайтарып йиберген эдинъ. Мен, сесинъе, йырларынъа мефтюн олып, эр сефер ялыгъа якъынджа ялдап келе ве сени динълеп, балыкъ агъына насыл тюшкенимни дуймай къалдым. Падишанынъ бекчилери сени йиплернен багълап, къайыкъ ичинде сувгъа ташлагъан сонъ, достларым, юнус балыкъларына къайыкъны башкъа ялыгъа алып кетмелерини ялвардым. Сени, къардашым деп, севдим, шунынъ ичюн де вакъытынджа инсангъа чевирильдим. Амма меним вакъытым бите, денъизге къайтмакъ керек! Сагълыкънен къал! Эгер де бир де-бир вакъытта ярдымыма мухтадж олсанъ, ялыгъа чыкъып йырла. Сесинъни эшитип, келирим.

Йигит, ойле деген сонъ, достунен сагълыкълашып, оны бир даа къучакълагъан ве денъиз тарафкъа кеткен. Балыкъчы исе сарайгъа, падишанен корюшмек ичюн кеткен, алтын юзюкни косьтерип, къызыны онъа акъайгъа бермесини риджа эткен. Падиша ве онынъ этрафындакилери, балыкъчы йигит падишанен тувгъанлашмакъ истегенини бильген сонъ, зияде гъадаплангъанлар! Падиша йигитни зиндангъа ташламакъны эмир эткен.

Къыз исе, бабасынынъ бойле япкъаныны бильген сонъ, о авгъа кеткенини беклеген ве бу арада йигитни азат эткен. Олар денъиз ялысына къачкъанлар. Йигит къаягъа котерилип, достуны ярдымгъа чагъырмакъ ичюн йырламагъа башлагъан.

Падиша, авдан къайтып, къызынынъ япкъаныны бильген сонъ, оларнынъ артындан адамларыны ёллагъан. Балыкъ ялыгъа якъын ялдап кельгенде, падиша бекчилерининъ ат чапышы энди эшитиле эди. Балыкъ юнус балыкъларыны чагъырып, йигитнен къызны къаршы ялыгъа алып кетмелерини риджа эткен.

Балыкъчынынъ огълу, ёлгъа чыкъмаздан эвель, падишанынъ къызындан фукъаре эвчик ичинде яшайджагъыны, ашны озю пиширеджегини, чамашырны озю юваджагъыны, балыкъ агъларыны тамирлейджегини, балаларыны озю

бакъаджагъыны билеми, деп сорагъан. Падишанынъ къызы исе онъа шойле джевап берген:

— Аремде къул олгъандже, балыкъчынынъ севгили къадыны олайым.

Падиша нафиле ерде ялыда чапкъалап, къылычыны саллагъан. Юнус балыкълары яшларны эп огге алып кете эдилер, тезден олар затен козьден гъайып олдылар. Падиша оларнынъ артындан озюнинъ дженкявер гемилерини ёллайджакъ олгъан, амма балыкъ ойле фуртуна котерген ки, падиша зорнен олюмден къуртулгъан.

Сабасына юнус балыкълары яшларны ялыгъа кетирип тюшюргенлер. Къарт балыкъчы, эвчиги янында отурып, бирденбир огълу эляк олгъанына агълагъанындан, козьлери яштан къурумагъан. Апансыздан огълуны ве янында зенгин урбаларгъа кийинген падиша къызыны корип, шашкъан. Огълу бабасыны къучакълагъан, опькен ве сонъра оны къызнен таныштырып, башына тюшкенлерини икяе эткен ве эвленмеге бабасынынъ разылыгъыны сорагъан. Бойле этип, яшлар эвленгенлер.

Балыкъчынынъ яш къадыны озюнинъ бутюн зийнетлерини саткъан, олар ялыда янъы эв къургъанлар, балабан къайыкъ, янъы балыкъ агъыны сатын алгъынлар. Балыкъчы балыкъ туткъан, къадыны оны сатмагъа азырлагъан, къарт исе тутулгъан балыкъларны шеэр базарына ташып саткъан. Иште, олар бойле яшагъанлар.

Афтада бир кере, акъшам, кунеш озюнинъ алтын сачларыны денъизге тюшюргенде, балыкъчы ялыгъа чыкъып, йырламагъа башлай эди. О, денъиз акъкъында, озюнинъ тувгъан топрагъы, дияры акъкъында, севги, достлукъ акъкъында йырлай экен. Ве, йырлагъан сайын, козьлерине сув ичинде садыкъ досту — денъиз падишасы огълунынъ алтын балыкъ къанатларыны корьген киби ола экен.

САДЫКЪ ДОСТЛУКЪ АКЪКЪЫНДА

Кучюк бир шаркъ мемлекетинде кимсеге инанмагъан, расткетирген адамны душман деп сайгъан къоркъакъ бир Хан яшай экен. Бу Ханнынъ табиаты ярамай олгъаны ичюн

онынъ ич бир якъын досту биле ёкъ экен. Эгер де къулларындан бириси онъа догъру теменна этмесе онъа къыйыш козьнен бакъса, къабаатлыны аман зиндангъа ташлай экенлер. Я да, дейик, Ханнынъ козь-къулакъчылары онынъ акъкъында бир де-бир осал лаф айткъан адам устюне чакъсалар — бу гъарипни мейдангъа чыкъарып дарагъачта аса экенлер.

Хан мейданда олып кечкен идъам джезаларыны козетмек ичюн балабан ташлардан сарай ве онынъ янында юксек бир къулле къура. Сарайгъа ябанджылардан бириси кирип оламасын деп этрафыны бири-бири артында тургъан учь диварнен къоралай. Лякин бусы да онъа аз корюне. Ахыр-сонъу Хан ким де ким онынъ акъкъында осал лаф айткъан адамны онъа косьтерсе бу чакъыджы алтыннен мукяфатланаджакъ деген ферман имзалай.

Чокъкъа бармай ханлыкъта кулькю ве шакъа-къораталарнынъ арды узюле, йырлар янъгъырамай, байрамлар нишанланмай къала. Ве эр кунь мейданда бир де-бир чакъыджынынъ етиштирген сёзлери нетиджесинде кимнидир дарагъачта асалар.

Бир кунь эки дост, экиси де къомшу шеэрге базаргъа ёл алалар. Бириси сатылышкъа къашкъавал ве ягъ, дигери багъчасындан джыйылгъан мейваларны алып бара. Ёлда оларгъа даа бир койдешлери къошула. Олар озьара лакъырды этип сарай янындан кечкенде, мейданда азыр даа бир къабаатлы адам асыладжагъы акъкъында эшителер. Бу арада достлардан бириси эгер бойле джинаетлер девам этселер бир къач йылдан сонъ мемлекетте Хан, Къады ве Джелляттан гъайры кимсе къалмаз деп сёйлей.

Достлар бутюн кунь базарда булунып, озь малларыны саткъан сонъ эвдекилерине бахшышлар алалар. Тек оларгъа ёлда къошулгъан учюнджи койлю бир шей сатып оламай ве бош къолларнен эвге къайта. Ёлда о койдешининъ Хан акъкъында айткъан лафыны ве ханнынъ ферманы акъкъында хатырлап, аман сарайгъа чапа. Къады онынъ кетирген сёзлерини динълеп, оларны дефтерине язып алып, чакъыджы койлюге хызмети ичюн бир алтын динар тёлей.

Чакъыджы базаргъа къайта лякин койдешлери акъчасы къайдан пейда олгъаныны анъларлар деп къоркъып бахшышлар алмай. Учь койдеш базар къапысындан энди чыкъаяткъанда Ханнынъ бекчилери «къабаатлы койлюни» тутып, оны

зиндангъа ташлайлар. Онынъ досту махкеме ненен битеджегини беклеп, ич бир ерге кетмей. Учюнджиси, чакъыджы сою, эвге бир озю къайта.

Саба «къабаатлыны» зиндандан чыкъаралар ве къады Ханны эм де онынъ садыкъ хызметчилерини ошеклеген койлю асувгъа укюм этиле деген эмирини окъуй.

Койлюни дарагъачнынъ янына кетирип, бойнуна йип багълайлар. Къады олюм джезасына укюм этильген койлюден онынъ сонъки арзусы акъкъында сорай. Койлю бираз тюшюнген сонъ къадыгъа озь къорантасынен ведалашмагъа истегенини айта. Къады истегенини динълеген сонъ:

— Эгер де бу мейданда булунгъанлардан бириси укюм этильгеннинъ ерине кечип, кунеш къонмагъандже бу ерде къалмагъа разы олса, онъа койге барып якъынларынен ведалашмагъа рухсет этилир, — деп джевап бере.

Олюм джезасына укюм этильген койлюнинъ досту къадынынъ сёзлерини эшитип, шартларыны ерине кетирмеге разы олгъаныны айта.

Койлю озь коюне барып ете ве акъикъатны сёйлемей къорантасынен ведалаша. О, койден энди чыкъкъанда кучьлю сагъанакъ ягъып башлай ве шеэрге алып баргъан ёл бутюнлей батакъкъа чевириле. Сым-сылакъ ве ёрулгъан койлю орман ёлунен бармагъа къарар ала. Лякин койлю энди орманга киргенде къаердендир пейда олгъан айдутлар оны тутып, элини-аягъыны багълай ве орманнынъ ичине алып кетелер. Олар койлюни озьлеринынъ ёлбашчысы узурына кетирелер. Койлю даяналмай окюр-окюр агълап башлай. Айдутларнынъ ёлбашчысы тааджипленип:

— Оледжегинъден къоркъмай акъчанъны аджыйсынъмы, олян? — деп сорай ондан.

— Акъчаны ич аджымайым, — дей койлю, — Чюнки, инанынъыз ки, менде акъча ёкъ. Мен шимди йипни озь бойнуна багълап, мейданда дарагъач астында тургъан достумны аджыйым. Эгер де кунеш къонгъандже мен къайтмасам оны меним ериме асарлар.

— Я сен Хангъа не яптынъ ки? — деп сорай ондан айдутларнынъ башы.

— Мен эгер де адамларны асмагъа девам этселер, бир къач йылдан сонъ мемлекетте Хан , Къады ве Джеллядтан гъайры кимсе къалмаз, деп айттым.

— Сен догъру айткъансынъ, — деп кулюп йибере айдутларнынъ башы. — Я сенинъ бу лафынъны хангъа ким еткизген?

— Койдешим. О бизнен берабер базаргъа баргъан эди...

— А-а... тюневин биз бир адамдан алтын динарыны чекип алдыкъ. Бу сенинъ айткъан койдешинъ олса керек.

Айдутларнынъ башы озь адамларына аткъа минип, койлюни шеэрнинъ къапылары янына кетирип анда къалдырмагъа эмир бере. Къады джеллякъкъа баш кесмеге энди изин береджекте мейданда койлю пейда ола. О, дарагъачкъа котериле, достуны къучакълай ве йипни озь бойнуна багълай.

Хан койлю озь вакътында къайтып кельгенине тааджипле-не. О, достнынъ лафына инангъан адамны шимди насыл этип асаджакъларыны къулледен сейир этеджек эди. Хан достлукъ деген шейге ич бир вакъыт инанмагъан, омюринде бир садыкъ досту биле олмагъан. Хан хызметчилеринден бириси аркъалы къатльни токътата ве койлюнинъ аятыны сакълап къала.

Эки койлю дост эвге къайтаяткъанда, орман ичинден келеяткъан инъильтилерни эшителер. Олар ким инълегенини корьмек ве онъа ярдым керек олса ярдым этмек ичюн орман тарафына чапалар. Олар тереклер янында бир терен чукъурнынъ ичинде яткъан учюнджи койдешлерини корелер. Олар оны чукъурдан чыкъаралар. Гъарип аякълар устюнде зорнен тура. Урбасы йыртылгъан, бети къоллары когерген. Айдутлар оны тили астындан алтын динарыны чыкъармагъандже котеклегенлер.

ГУЛЬДЖИАН

Къадимий заманларда мемлекетлернинъ биринде бир дев пейда ола. Дев адий дегиль де, демирден экен. О дешетли сесинен айкъырып, афан-туфан котерип, мемлекетлернинъ башына мисли корюльмеген фелякетлер кетире.

Адамлар девни ольдюрмек къарарына келелер. Олар эллерине къазма курек, балта алып, дев авына чыкъалар. Лякин вуджуды демирден олгъан девге ич бир шей япып оламайлар.

Бундан сонъ чал сакъаллы къартлар адамларнынъ авалесинен падишанынъ узурына келелер. Къартлардан бири:

— Падиша азретлери, умметинъиз башына фаджиалы аллар кельмекте. Мемлекетимизде пейда олгъан демир дев багъчаларымызны, экинлеримизни таптады, сувларымызны ичип къурутты! Бала-чагъамыз ашсыз-сувсыз къалды, — дей.

— Ойле экен, не ичюн девни ольдюрмейсинъиз? — деп сорай падиша.

— Падиша азретлери, эллерине силя тутмагъа чареси олгъан адамларнынъ эписи девге къаршы чыкътылар. Лякин дев демирден олгъаны ичюн оны ольдюрмекнинъ чаресини тапамадылар.

Падиша юмругъыны кокюсине урып:

— Мен о девге дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны костеририм! — дей.

Девге къаршы аскер топлай. Лякин оны енъип оламай. Демир дев аскерлерни тар-мар этип ташлай.

Бундан сонъ къарт везирлерден бири падишагъа шойле дей:

— Падиша азретлери, биз девни ольдюрип оламамыз, чюнки о демирден. Оны тек атешке иритип ёкъ этмек мумкюн. Бу ишни мемлекетимизде яшагъан бир къарт демирджи япабилир.

Падишанынъ эмиринен демирджини сарайгъа алып келелер.

— Сен меним падишалыгъымда пейда олгъан демир девни иритмек керексинъ, — дей падиша къарткъа. — Санъа къыркъ кунь мулет! Эгер эмиримни эда этсенъ, иритильген демирнинъ эписи сенинъ олур. Барып да къыркъ куньде девни иритмесенъ, башынъ кесиледжек!

Заваллы къарт падишанынъ залым эмирини озюнинъ бирден-бир къызы Гульджиангъа келип айта. Баба-бала къасеветке далалар.

Демирджи алкъа ве зынджырлар япа. Дев сыгъаджакъ къадар терен оджакъ къаздырып, этрафына таштан дивар чектире ве якъарлыкъ азырлай. Лякин бутюн чарелер корюльгенине бакъмадан, баба-бала демир дев ирийджегине озьлери де инанмайлар.

Геджелернинъ биринде Гульджиан «Бабамнынъ джаныны насыл этип къуртарсам экен» деп ойлана ве «Дертке дерман» дагъына барып, имдат сорамакъ къарарына келе. Эм шойле де япа. Эрте танъда юкъуда олгъан бабасына дуйдурмадан, дагъ этегине келе. Гульджиан шу дагъ огюне тиз чёке ве:

— Эй къудретли «Дертке дерман» дагъы! Бу дюньяда екяне бабамны олюмден къуртармагъа ярдым эт! — дей юректен. Шу анъ дагъ кенарындаки къувуштан:

— Демир девни иритмек ичюн атешке инсан къаны тёкюльмек керек! — деген сес эшитиле.

Къыркъынджы куню авджылар демир девни тузакъкъа тюшюрелер. Оны зынджыр ве алкъаларнен багълап, оджакъны туташтыралар. Лякин демир девге атеш де тесир этмей. Аксине, о бирден силькинип, зынджыр ве алкъаларны къопара да къачмагъа азырлана. Шу вакъыт дивар устюнден оджакъкъа агъач ташлап Гульджиан:

— Эльвида, бабам! Эльвида халкъым! — деп озюни атешке ташлай. Демир дев ирип башлай. Бойле этип, Гульджиан бабасыны олюмден, халкъны демир девнинъ хышымындан къуртара.

ЯХШЫ ДА КЪАБАКЪ КЪАДАР ДЕГИЛЬ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Бир койде бир къартнен бир къартий яшай экен, оларнынъ бирден-бир огъуллары бар экен. Огъуллары догъгъанда ана-баба пек къувана — къартлыкъта оларны бакъаджакъ огъуллары бар да! Огъланчыкълары осер-буюр, ер къазар, айван бакъар, къышлыкъ одун топлар, олар, къартлар, исе раатланырлар! Мына огъуллары да осип-буюди, ана-баба энди къартайды, амма раатлыкъ не экенини аля даа бильмейлер. Огъуллары азбаргъа чыкъып, кунешнинъ сыджакъ нурлары астында отларнынъ устюнде созулып ята, гъарип къартлар исе эп чалышалар. Огълан яткъан еринде хаяллана — шеэрге бараджакъ, ёлда исе чалыларнынъ тюбюнде алтын толу торба тападжакъ...

Кель заман, кет заман, къартлар олелер, огълан янъгъыз къала. Бабасындан асабалыкъ къалгъан топракъны, айванларны сатып, акъчасыны масраф эткен сонъ, энди не япайым экен, деп тюшюнджеге дала. Бакъса, къомшулары къышкъа тедарикленелер. Дагъдан сепет-сепет фындыкъ, джевиз, алма, армут,

къызылчыкъ кетирелер, къышлыкъ одун ташыйлар. Огълан да дагъгъа барып, джевиз джыяджакъ ола, бир авуч джевиз ашасанъ, бутюн кунь токъ юреджень, деп тюшюне.

Къолтугъына буюк бир чувал къыстырып дагъда доланып юре. Юре-юре буюк джевиз тереги тюбюнде токътай. Устюнде пек номай джевизи бар. Амма оларны насыл джыяджакъсынъ?! Терекке чыкъмаздан эвель, бираз ятып раатланаджакъ ола. Джевиз тереги тюбюнде ятып хаяллана: эгер эр бир джевиз къабакъ къадар олса, бир джевизнинъ ашы бир афтагъа етер эди! Афтада бир келирсинъ, бир джевиз-къабакъ къопарырсынъ, весселям, бир афтагъадже ич бир тюшюндженъ олмайджакъ!

Хаяллана, хаяллана юкъугъа далгъаныны сезмей къала. Тюшюнде о, балабан джевиз-къабакъны шеэрге алып кельген ве оны падишанынъ сарайына давет эткенлер. Падиша бу джевизнинъ ерине онъа падишалыгъынынъ ярысыны береджек ола, огълан исе разы олмай, бутюн падишалыкъны ве падишанынъ къызыны бермелерини талап эте. Буны эшиткен падиша ойле ачувлана ки, йигитнинъ башына бир таякъ ура!

Огълан атылып тура, неге огърагъаныны анъламай, бакъса, манълайында онынъ башына теректен тюшкен джевиз къадар шишик пейда олгъан. Огълан терек тюбюнде отурып манълайыны сийпай ве: «Яхшы да, джевиз къабакъ къадар дегиль» — деп къувана.

АЛТЫНЫ ЧОКЪ, ШЕНЪЛИГИ ЁКЪ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир бай ве бир фукъаре — дивардаш эки къоранта бар экен.

Къаранлыкъ тюшкени киби, бай, аилесинен берабер эвге къапалып, азбаргъа, балабан борюбогъар копегини йибере экен. Дивар артындаки къомшусы исе, яз акъшамлары азбарда софра къурып, ур патласын, чалгъы чалып, шенъ-шерамет яшай экен. Бай кимерде копек авулдысына азбаргъа чыкъкъанда, фукъаренинъ шенълигини эшитип, шашып къала экен.

— Олян, къомшу — дей бай сойы бир кунь фукъаресине, — баш кестирем, джебинъни ярым саат къармаласанъ ярым ша

тапылмаз. Ойле экен, сенинъ къорантанъа бу къадар шенълик къайдан келе?

— Эгилип кирер эвим олгъан сонъ, ялмап ютар ашым олгъан сонъ, джувурып джурген балаларым олгъан сонъ, меним даа не къасеветим оладжакъ?

— Сенинъ балаларынъ тезден бойгъа еткен йигитлер оладжакълар. Сен оларнынъ келеджегини тюшюн. Мен санъа бир бардакъ алтын багъышлайым, огъулларынъ ичюн сакъла, — деп, бай фукъареге бир бардакъ алтын бере.

Фукъаре алтынны эвине алып келип, апайы ве балаларына косьтере. Олар алтынны не япмагъа бильмейип, ахыр-сонъу азбарнынъ бир кошесине комелер.

Шу куньден башлап, фукъаренинъ азбарында не кулькю, не де чалгъы эшитиле. Гъарип фукъаре десенъ, тёшегине кирген сонъ да, козьлерине юкъу кирмей. Бай къомшусы исе, оны корьген сайын янындан кулюмсиреп кече. Айнынъ битер геджеси бу ал фукъаренинъ джанына барып тие. О, алтын толу бардакъны байгъа алып келе де:

— Ма, ал бу бахшышынъны! Сен манъа бир бардакъ алтын дегиль де, бир бардакъ дерт багъышлагъан экенсинъ, — дей ве алтын толу бардакъны ташлап, чыкъып кете. Бираздан сонъ фукъаре азбарындан кене эвелькиси киби кулькю, шенълик ве чалгъы сеслери эшитиле.

ХЫРСЫЗ АМЕТ ВЕ ЯНКЕСИДЖИ МЕМЕТ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир балабан шеэрде Зейнеп деген къыз яшай экен. Зейнепнинъ анасы-бабасы ольген сонъ онъа асабалыкъкъа эвлери къалгъан экен. Иште, бу Зейнеп деген къыз озюни кечиндирмек ичюн эвининъ бир къысмыны кирагъа бермек къарарына кельген. Куньлерининъ биринде онынъ эвине Амет адлы бир адам келип, кирагъа эв алмагъа истегенини айткъан. Амма тек куньдюз келип юкълайджагъы, геджелери исе чалышаджагъы акъкъында айткъан.

Зейнеп бу адам геджелери бир ерде къаравуллыкъ япа деп беллеген, амма къайда чалышкъаныны сорамагъан.

Арадан бир афта кечкен сонъ даа бир адам келип, кирагъа эв сорагъан. Ады Мемет экен. О, куньдюзлери эвде олмайджагъыны, гедже исе юкъламагъа келеджегини айткъан. Зейнеп акъыллы къыз олгъанына бир оданы бирден эки адамгъа берип, эки кере зияде пара ала биледжегини акъылы кести, эм ойле де япты.

Зейнеп тек бир шейни: Амет къаравул олып чалышмагъаныны, геджелери хырсызлыкъ япып, куньдюзлери юкълагъаныны бильмеген. Мемет исе янкесиджиликнен (джеп хырсызы) огърашкъан. О, саба эрте эвден чыкъып кете ве къаранлыкъ тюшкендже шеэр базарларында юрип, зенгин алыш-веришчилернинъ киселерини хырсызлай экен.

Мемет де, Амет де яш эв саибесини бегенгенлер. О, оларны лезетли ашларнен сыйлай, эвини темиз-пак тута, тёшек-ятакълары да даима темиз ола экен. Аметнен Мемет къызгъа севда олып, къудалыкъ япмагъа башлагъанлар. Бириси кунь баткъандже севгиси акъкъында айтып, акъайгъа чыкъмагъа чагъыра, экинджиси исе акъшамдан сабагъадже.

Зейнеп эвинде яшагъан бу адамлар ненен огърашкъанларыны билип къалгъан сонъ тюшюнджеге далгъан ве бир де бириси бу хавфлы зенаатыны ташлагъан союна акъайгъа бармакъ къарарына кельген. Бойледже эм муштерилерини сакълар, эм де бекленильмеген киевлерден къуртулыр, деп тюшюнген.

Куньлернинъ биринде Амет эвге чапып кельген ве вакътынджа шеэрден къачмагъа меджбур олгъаныны айткъан. Зейнеп онъа урбасыны денъиштирмеге тавсие эткен, ёллукъ янына ярым отьмек, тёгерек пенирнинъ ярысыны, бир баш сарымсакъ берип, шеэр къапысынадже озгъаргъан.

Зейнеп энди эвине къайтып киргенде Мемет чапып кельген, къоркъкъанындан юреги патлайязгъан. О да шеэрден вакътынджа къачмагъа меджбур олгъаныны айткъан. Зейнеп экинджи киевни де ёлгъа азырлап, озгъаргъан. Мемет де Аметнинъ артындан, айны шу ёлдан ашыкъып кеткен.

Баягъы ёл юрген сонъ болдургъан Амет чокъракъ янында, терек талдасында отурып раатланмакъ къарарына кельген. Торбасындан отьмекни, пенирни, сарымсакъны чыкъарып, би-

раз къапынаджакъта, янына Мемет де келип етишкен. Аметнен селямлашып, янына отургъан, торбасындан отьмеги, пенири, сарымсагъыны чыкъаргъан. Амет исе тааджипнен Меметнинъ торбасына козь ташлагъан ве олар бири-бирине бир тамчы сув киби ошагъанларыны корьген, отьмеги де онынъ отьмегининъ ярысы, пенири де онынъ пенирининъ ярысы, атта сарымсакъ биле тыпкъы онынъкиси киби. Амет янъы танышындан ким олгъаныны ве къайда ёл туткъаныны сорагъан.

Мемет къайдан олгъаныны, къайсы сокъакъта ве насыл эвде яшагъаныны, бу эв онынъ нишанлысынынъ эви олгъаныны айткъан.

— Токъта, токъта, сайгъылы! — деген Амет. — Бу эвде мен яшайым да, нишанлым деп айткъан къызынъ исе — меним нишанлым да!

Тааджипленген Мемет къулакъларына инанмагъан. О, болюнген отьмеклерни алып, бири-бирине къошкъан — бутюн отьмек чыкъкъан. Пенирлерни алып, бири-бирине къошкъан, бутюн бир тёгерек олып чыкъкъан...

Зейнеп киевлеринден чокъ вакъыт хабер-тебер алмагъан, амма бир кунь ола экиси де къайтып кельгенлер. Къыз, бу сефер олардан къолайнен къуртулып оламайджагъыны анълагъан сонъ, шойле деген:

— Къайсы биринъиз озь ишининъ устасы олгъаныны исбатласа, онъа акъайгъа барырым! — деген.

Аметнен Мемет къызнынъ къойгъан шартына разы олгъанлар. Башта Мемет сынавдан кечеджек олгъан ве Аметнен берабер шеэр базарына чыкъкъанлар. Базарда башкъа мемлекеттен кельген зенгин адамны козьге алгъан. Бу адам ерли алыш-веришчиге алгъан малы ичюн пара тёлеп, къалгъан алтынларыны кисесине къойып, къойнуна сакълагъан.

— Энди не япаджагъымны бакъ, — деген Мемет Аметке.

Бу сёзлерни айткъан сонъ о эджнебийнинъ янына барып, кисени къойнундан ойле усталыкънен чыкъарды ки, эджнебий бир шей дуймагъан. Сонъ башкъа сокъакъкъа айланып, алтынларны сайып чыкъкъан, докъуз алтынны озюне къалдыргъан, къалгъанларыны исе кене кисеге толдургъан ве ичине озюнинъ кумюш юзюгини де ташлагъан.

— Энди не оладжагъыны бакъ! — деген о Аметке. Мемет тюкянлар арасында юрген эджнебийнинъ янына къайтты,

кисени къойнуна къайтарып тыкъкъан ве четке чекильген. Бираздан сонъ Мемет кене бу адамнынъ янына келип, якъасындан туткъан.

— Ах сени, хырсыз! — багъыргъан о эджнебийге. — Манъа, эдепли тутджаргъа чапкъылмагъа истединъми? Къаравул, ярдымгъа келинъиз! Султанымызгъа садыкъ олгъан адамларны ынджыталар!

Шу ань къаравуллар чапып кельгенлер ве Мемет тирелип тургъан эджнебийни къадыгъа чеккелеп алып кеткен.

— Эй, икметли ве парагъа сатылмагъан шеэримизнинъ къадысы! — Мемет, этрафтакилери эписи эшитсинлер деп багъыргъан. — Бу динсиз эджнебий меним ичинде алтынлар олгъан кисемни хырсызлады!

— Эй, сайгъылы къады! — деди эджнебий. — Бу адам сени алдата. Къойнумда озюмнинъ кисем бар. Эр кес шаат олсун, оны озь къолумнен Сизге берем. Озюнъиз ачып бакъынъыз.

— Ичинде не къадар алтыны бар эди, мухтерем? — деп мураджаат эткен къады эджнебийге.

— Ичинде тамам бинъ алтын, урьметли! Буны сарраф (Меняла) да тасдикълай биле. Параны манъа о бозгъан эди. Эгер ичинде бир капик биле эксик олса, бу парадан озюм ред этерим!

— Я сен? — деп сорады къады Меметтен. — Бу киседе къач алтын бар?

— Аллагъа ант-емин этем! — деген янкесиджи. — Кисенинъ ичинде докъуз юзь докъсан бир алтыннен устюнде тамгъам олгъан юзюгим олмакъ керек!

Къады киседеки алтынларны огюндеки табакъкъа бошаткъан ве, ашыкъмай, сайып чыкъкъан. Анда акъикъатен де докъуз юзь докъсан бир алтыннен тамгъалы кумюш юзюк олгъанына эмин олгъан сонъ къады гъает тааджипленген.

Къады, къанунгъа коре, Меметке алтынларнен юзюкни узатып, яланджы эджнебий исе отуз кере таякънен урулып, джезаланмасыны эмир эткен.

Киевлер эвге къайтып кельген сонъ, Зейнепке кисенен олып кечкен вакъианы икяе эткенлер ве айткъанларыны исбатлап, этегине алтынларны бошаткъанлар.

— Бу алтынлар, — деген Мемет, — усталыгъымнынъ исбаты!

Зейнеп Меметни макътагъан ве дюньяда даа бир янкесиджи оны усталыгъында енъип оламайджагъыны айткъан.

— Энди исе сенинъ невбетинъ, — мураджаат эткен о Аметке. — Бар да чевиклигинъни косьтер!

Амет геджени беклеген, сонъ йип ве ченгеллерни алгъан, Меметни чагъыргъан ве экиси султан сарайына ёл алгъанлар. Сарайнынъ юксек диварына якъынлашкъанларынен, Амет ченгеллерини атып, диваргъа саплагъан, диварнынъ устюне чыкъкъан сонъ устюне Меметни де котерип алгъан. Бундан сонъ олар султаннынъ хазинеси сакълангъан ерни арамагъа башлагъанлар.

Мемет джесюр хырсызнынъ аркетлерине бакъып, пек къоркъкъан. Амет исе джебинден майманчыкъларны чыкъарып, къалын демир къапынынъ килитини ачкъан. Олар экиси хазинеге киргенлер ве Амет оданынъ ичинде олгъан зенгинликлер арасындан зийнетлернен толу дюльбер бир къутучыкъны алгъан. Султаннынъ ашханесинден кечкенде, Амет, къоръкудан тилини джойгъан Меметнинъ къолуна къызартылгъан къазнен ичинде шарабы олгъан бардакъны ве устьлеринде султаннынъ тамгъасы олгъан эки къадени туттургъан.

Султан юкълагъан пенджереге келип еткен сонъ. Амет Меметке пенджере тюбюнде гизленип, оны беклемекни эмир эткен. Мемет, къоркъкъанындан, онъа ялвармагъа башлагъан:

— Санъа Аллагъа ялваргъаным киби, ялварам! — фысылдагъан о, отю патлайязгъан алда. — Йибер мени, эвге къайтайым. Къызны озюнъе ал, мен разым.

— Билемиз сизинъ киби сойларыны! — кульген Мемет. — Шимди ред этесинъ, амма эвге къайткъанынънен эр шейни унутырсынъ. Токъта, султаннынъ озюнден сорап бакъайым, къайсы биримиз бу къызны алмагъа ляйыкъ?

Амет, явашчыкътан пенджереден атлап, оданынъ ичине кирген. Анда тахта устюнде юкълагъан султанны, янында исе яш хызметкяры отурып, табанларыны къашыгъаныны корьген. Хызметкяр, юкълап къалмайым деп, къокъулы сакъыз чайнай экен. Амет, явашчыкътан аркъасындан якъынлашып, бурну астына юкълаткъан иляджны тыкъып, къокълаткъан. Хызметкяр бир тамам юкълап къалгъан сонъ, Амет оны котерип, янында тургъан балабан сепет ичине отурткъан ве тавандаки ыргъакъкъа ильген, озю исе ерине отурып, султаннынъ табанларыны къашымагъа башлагъан.

— Султаным, — явашчыкътан мураджаат эткен о юкъламсыргъан султангъа. — Бир дакъкъагъа уянсанъыз, сизге бир масалны икяе этер эдим.

Султан козьлерини бираз ачкъан киби олды, амма этрафтаки деньишмелерни сезмей, яры юкъуда:

— Айт, динълейим. — деген...

Амет икяесини Меметнен насыл корюшип танышкъанындан, къыз оларнынъ огюне насыл шарт къойгъанындан, зияде чевикликлиги ве энъ уста къылыгъынен айырылгъангъа акъайгъа бармагъа сёз бергенинден башлады. О султангъа бу шейлерни икяе эткен арада къоркъкъанындан акъылыны джояязгъан Мемет бар сеснен Аллагъа дуа окъумагъа башлагъан.

— Къазнынъ лезетини бакъсанъ бундан яхшы олур эди,— деп ташлагъан онъа Амет икяеси арасында. Сонъ султангъа насыл Мемет базарда эджнебийни усталыкънен алдаткъаны, экиси сарайгъа кирип, хазинеге далгъанлары акъкъында, султаннынъ ятакъханесине кирип, хызметкярыны юкълаткъаны акъкъында икяе эткен.

Иште, Амет отурып, султаннынъ табанларыны къашый, онъа меракълы-меракълы икяелер айта. Юкъла, султаным, юкъла, бир шей юкъунъны бозмасын.

Арада Меметке таба чевирилип:

— Сонъ, насыл, султангъа азырлангъан къаз лезетлими, онынъ софрасына къоюладжакъ кибими? — деп сорагъан.

Амет, Мемет икяесини девам эткен арада къойнуна къазны сокъып, къокъудан еринде къатып къалгъан. Султаннынъ джелляты башыны насыл кескенини тасавур эте экен. Амет исе султангъа якъынджа эгилип, явашчыкътан:

— Эй, акъыллыларнынъ акъыллысы султаным, айтынъыз бакъайым, бу эки хырсызнынъ къайсы бириси дюльбер Зейнепни алмагъа ляйыкъ?

Султан яры юкъуда:

— Эбет, Амет! О бу ярышта мувафакъиетнен гъалип чыкъты ве дюльбернинъ акъайы олмакъ укъукъыны къазанды. — деп джевап берген.

— Султаннынъ къарарыны эшиттинъми? — деп сорагъан Амет Меметке тараф башыны чевирип.

— Эшиттим, эшиттим, — фысылдады Мемет къалтырай, къалтырай. Аллагъа ялварам, ал, ал оны, тек мени бу ерден йибер!

Ракъиби бириндживерни онъа бергенине эмин олгъан Амет султаннынъ ятакъханесинден чыкъты ве кельген ёлларынен эвге къайткъанлар. Куньдеши узериндеки гъалебесини исбатлап, къызнынъ огюне хазинеден хырсызлагъан къутуны, къавурылгъан къаз ве шарап бардагъынен эки кумюш къадени къойгъан.

Султан саба юкъудан уянса, садыкъ хызметкяры тавангъа асылгъан сепет ичинде хурулдап юкълагъаныны корьген. Башкъа хызметкярларыны чагъырып, оны ерге тюшюрмеге эмир эткен.

— Я сен бу сепетке насыл тюштинъ? — деп сорагъан хызметкярындан султан ачувнен.

Хызметкяры исе бир шей анъламагъан адам киби, этрафына бакъып, бир шей акъылында олмагъаныны айткъан. Бундан сонъ султан гедже олып кечкен шей тюш олмагъаныны, табанларыны ким къашыгъаныны ве ким масал айткъаныны анълагъан. Дерьал везирлерини чагъырып, оларгъа олып кечкен вакъиа акъкъында икяе эткен. Хазинесинден энъ зияде бегенген къутусы гъайып олгъанына эмин олгъан сонъ хырсызны тапып кетирмеге эмир эткен.

Деллялар бир афта шеэрнинъ мейданларында, базарларында юрип, султаннынъ ферманыны окъугъанлар, ферманда исе султан хазинеден къутусыны хырсызлагъан адамгъа къабаатыны багъышлагъаны ве атта мукяфат береджеги акъкъында айтыла экен.

Амет яш къадынынен меслеатлашкъан сонъ къутуны алып, сарайгъа баргъан. Султан оны кулюмсиреп къаршылап алгъан ве шойле деген:

Мемлекетимнинъ энъ уста хырсызы, бойле джесюр арекетни япмагъа сени не меджбур этти? Айт, гъадабымдан къоркъма!

Амет султангъа кене эр шейни олгъаны киби айткъан. Икяесини битирген сонъ султан кулькюсини токътатмай, шойле деген:

— Сен киби ачыкъкозь, беджерикли адамгъа хырсызлыкънен огърашмагъа ляйыкъ дегиль. Хазиненинъ баш бекчисининъ ерини алмагъа ляйыкъсынъ. Бу куньден башлап, хазинемден бир капик биле гъайып олмайджагъына эминим!

Бойле этип, Амет Султаннынъ везирлеринден бириси олды. Ве эльбетте, Меметни озюне ярдымджы алып, эджнебийни тапмагъа, онъа ичинде бинъ алтыны олгъан кисесини къайтармагъа эмир эткен.

АКЪЫЛЛЫ ЭШЕК

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир шеэрде уста бакъырджы яшагъан экен. Онынъ пек акъыллы бир эшеги бар экен. Бакъырджы акъыллы эшегини пек севе экен ве къаведе отурып, къаве ичкен сайын эшегинен макътанмагъа севе экен.

— Эшечигим, Алла омюрини узун этсин, падишамызнынъ хызметчилеринден бинъ къат акъыллы!

Онъа инанмагъанларны исе бахыс (парри) теклиф эте экен: эшеги устюне озю ясагъан къуманларны, чанакъ-чёльмеклерни юклеп ёлгъа чыкъара экен. Арадан бир саат кечкен сонъ бахысчылар базаргъа келе экенлер, эшек исе юкю такъымынен шорбаджысыны энди анда беклей экен!

Куньлернинъ биринде бакъырджы озюнинъ назик малыны эшеги устюне юклеп, базаргъа кеткен. Ёлу падишанынъ сарайы янындан кече экен. Падишанынъ сарайы исе устюнден копюр кечкен озеннинъ ялысында ерлешкен экен. Копюрден кечильгенинен базар ве атлар къошулары кечкен мейдан ерлешкен экен. Бу ат къошулары мейданында эр йыл девлеттеки энъ чевик атларнынъ къошулары кечириле ве эр йыл бу къошуларда падишанынъ озю де иштирак эте экен.

Куньлернинъ биринде бакъырджы, огюнден устю къуманлар, чанакъ-чёльмеклер юклю эшегини айдап кете экен. Копюрге якъынлашкъанда устюнден кечмек ичюн кумюш пара тёлеп, эшегине энди барып еткенде, бирден эшегининъ аягъы агъачлар арасында кирген ве о йыкъылгъан, бакъырджы да, онъа сюрюнип, устюне йыкъылгъан. Эшекнинъ устюндеки бутюн юк авдарылып, эзильген.

Бакъырджы бош къолнен эвине къайтмагъа меджбур олгъан. Бир ай къорантасы парасыз отургъан, сувнен отьмек ашагъан. Бир айдан сонъ исе о, эшеги устюне янъы ба-

къыр савутларны юклеп, кене базаргъа ёл алгъан. Амма копюр янына кельгенлеринен, эшеги токътап къалгъан! Бакъырджы онъа ялварып да бакъкъан, югенинден чекип еринде де къыбырдатаджакъ олгъан, тепменен де урып бакъкъан, амма эр шей нафиле! Эшеги огге бир адым биле атмагъа истемеген.

Бакъырджы ачувлангъанындан эшегининъ устюне къычырмагъа башлагъан:

— Инат айван! Падишанынъ Алла сагъылыгъыны берсин, везирлеринден бинъ къат акъыллы олгъаныны билем! Я сен де эвимизде не капик, не отьмек уфагъы биле къалмагъаныны анъламакъ керексинъ де! Ёкъса, копюр устюнде турып, садакъа сорагъанымны, я да бир де-бирининъ джебине далгъанымны истейсинъми? Тек бизим акъылсыз везирлеримиз копюрден кечкенимиз сайын бизден пара сыдырмагъа билелер. Амма копюр не алгъа кельгенини корьмейлер, оны тамир этмеге истемейлер!

Бакъырджы эшегини сёгип отургъан вакъытта падиша балконгъа чыкъып, насылдыр фукъаре бакъырджы онынъ везирлери акъкъында ярамай сёзлер айткъаныны эшиткен. Ачувланып, шу багъыравукъ адамны сарайгъа кетирмелерини эмир эткен.

Бакъырджыны сарайгъа, падишанынъ огюне кетирдилер. О, падишанынъ огюнде тиз чёккен. Падиша исе шойле деген:

— Меним садыкъ везирлеримни акъаретлемеге санъа ким изин берди?! Озюнънинъ олмайджакъ эшегинъни бу акъыллы адамларнен тенъештирмеге не акъкъынъ бар?

Ве бундан сонъ бекчилерине бу арсызны таякъларнен котеклеп, зиндангъа ташламагъа эмир эткен.

Амма бакъырджы падишанынъ гъадабындан къоркъмагъан ве шойле деген:

— Эй, акъыллыларнынъ акъыллысы олгъан алий азретимиз! Эшегим, Алла-Таалягъа оны манъа багъышлагъаныны шукюрлер олсун, севгили везирлеринъден акъыллы, деп нафиле айтмагъандырым. Меним агъызымнен сарайынъ узеринде учып юрген мелеклер сёйлегенлерине инан! Тамам бир ай эвельси эшегимнен берабер копюр устюнден кечкенимизде, копюрнинъ вакъыттан чюрюген агъачы сынды. Эшегим, аз къалды, аякъларыны, башыны сындырмагъа, бутюн ясагъан чанакъ-чёльмеклерим, къуманларым эзильди, бир ай къорантам ач отурмагъа меджбур олды.

Шундан сонъ акъыллы эшечигим, озюнъиз корьгенинъиз киби, бу копюр устюне басмагъа биле разы олмай. Не оп, не сёгюнч тесир этмей. Тезден ат къошулары башлайджакъларыны да о манъа хатырлатты. Бу къошуларда энъ тез, энъ чевик атчылар иштирак этеджеклер. Сиз де, дженап азретлери озюнъизнинъ йылдырым киби атынъыз устюнде байрамгъа ашыкъып, бу копюрден чападжакъсынъ, я барып да, Алла косьтермесин, омюринъиз узун олсун, севгили атынъызнынъ аягъы анавы тешикке кирип къалса, аягъы сынса, мемлекетимиз, озюнинъ шанлы падишасыз къалса?

Везирлеринъизнинъ хызметчилери копюрден кечкен адамлардан пара алалар да, куньде бинълернен дихрем топлайлар. Сизинъ къыйметсиз джанынъызны къайгъырып, бу куньгедже копюрни тамир этмек мумкюн дегиль эдими? Бундан сонъ озюмнинъ акъыллы эшегимни бу акъылсызларнен насыл этип тенъештирмейим? Олар тек озь джеплерини толдурмакъны къайгъыралар!

Падиша бакъырджынынъ айткъанларыны сабырнен динълеген сонъ, хызметкярына копюрге барып, онынъ айткъанлары догърумы, яланмы, деп тешкермеге эмир эткен. Хызметкяры, эмирини эда этип, кери къайткъан сонъ бакъырджынынъ айткъанларыны тасдикълагъан.

Падишагъа бакъырджынен разы олмакътан гъайры башкъа шей къалмагъан. О, бакъырджыгъа бир торба алтын берип, эвине къайтаргъан.

Бу вакъиадан сонъ бир гедже копюрни гъайрыдан, демир киби къавий эмен агъачындан ясап чыкъкъанлар. Бу копюр падишанынъ озюне де, варислерине де хызмет эткен.

ДОКЪСАН ДОКЪУЗ АЛТЫН

Бир маалледе бир зенгиннен бир фукъаре ян-янаша яшагъанлар. Олар джамиге кельгенде фукъаре дуанынъ сонъунда сакин сеснен: «Яраббим, манъа эйилик эйлеп, юз алтын берменъни риджа этем. Амма берсенъ тек юз алтын олсун, зияде олмасын! Эгер сен ниязымны ерине кетирсенъ мен он баш къойны къурбан чалып бутюн койни дуагъа чагъырырым», деп эр сефер айта экен.

Зенгин фукъаренинъ бу риджасыны даима динълеп бир кунь текмиль тюнъюльген сонъ онъа бир къурназлыкъ этмек къарарына келе. Зенгин кисеге докъсан докъуз алтын къойып, озь хызметкярына фукъаре эвде олмагъанда онынъ эвине барып бу кисени тавангъа асып къоймасыны эмир эте.

Эки къомшу джамиден къайтып кельгенде фукъаре эвине кире ве тавандан саркъып тургъан кисени коре. Фукъаре кисени алып ичини бошата ве алтынларны дане-дане сайып чыкъа. Эписи олып докъсан докъуз алтын! Фукъаре бинъ шукюр айтып Алла бахшышынен макътанмакъ ичюн аман зенгин къомшусына чапа. Чюнки зенгин бутюн койдешлер алдында фукъарени даима мыскъыллай эди. Фукъаре зенгинге кисени косьтере ве:

— Алланынъ мерхаметине инанасынъмы? Сен устюмден кулип Алла бир вакъыт дуаларымны эшитмез деген эдинъ. О исе дуаларымны эшиткен ве бакъ манъа не къадар алтын берген! — дей.

— Амма сен юз алтын сорагъан эдинъ де, киседе исе олгъаны-оладжагъы докъсан докъуз алтын! — джеваплана зенгин.

— Я киссемде не къадар алтын олгъаныны къайдан билесинъ? — деп сорай фукъаре.

— Яхшы, къомшум, олгъаны киби айтайым. Мен санъа шакъа эттим. Бу киседеки алтынлар менимкидир. Сен юз алтын ерине докъсан докъуз алтынны алырсынъмы-ёкъмы, деп бакъаджакъ олдым. Сен тек юз алтын алырым, деп емин этkенинъ акълынъдамы?.. Алла-Тааляны алдаткъансынъмы ёкъса?!

— Токъта къомшум, сен параны сайгъанъда кисе акъкъыны унуткъансынъ, о исе йипектен тикильген ве фияты бир алтындан эксик дегиль!

Зенгин бу сёзлерни эшиткен сонъ:

— Сонъ, не олгъан, о меним кисем! Эгер оны манъа къайтарып бермесенъ, сакъын, шеэрге къадынынъ янына барырмыз. Къады озю бакъсын да къарар чыкъарсын!

— Яхшы, — деп джевап бере фукъаре, — мен къадыгъа бармагъа разым, о озю къарар чыкъарсын.

Эртеси куню саба, ава пек сувукъ олгъан маальде къомшулар шеэрге ёл алалар. Зенгин паалы къушакънен къушангъан къалын тон кийген, ат устюнде кете. Ипрангъан халат кийген фукъаре исе арыкъ бир эшекке минген. Олар яры ёлны кечкен сонъ фукъаре токътап:

— Олды мен энди кетмейджем. Кемиклергедже бузладым, эвге къайтаджам. Санъа сыджакъ олса керек, бакъ насыл къалын тонынъ бар...

Лячаре, зенгин озь тоныны фукъареге бере. Тоннынъ фияты бир алтындан азчыкъ эксикче эди... Фукъаре тонны кие ве паалы къушакънен къушана. Зенгин исе тешильген халат кие.

Кете-кет, эки къомшу баягъы ёл оза, энди шеэр де узакътан корюне башлай. Фукъаре эшегини кене токътата:

— Етер энди, мен башкъа бармайджам! Эвге къайтам. Бакъ сен насыл яхшы кетесинъ, сенде токъ джуйрюгинъ бар, астынъда эгеринъ бар, мен исе эшекнинъ арыкъ аркъасында отурам, бутюн кемиклерим агъыра.

Лячаре, зенгин джуйрюкни сонъ бир алтынгъа да сатын алырым, деп озь джуйрюгини фукъареге бере. Фукъаре аткъа мине, зенгин исе эшекке. Бойле этип олар экиси шеэрге кирип къадынынъ янына келелер. Къады оларгъа озь шикяетини бирер-бирер айтып бермесини эмир эте.

Кисе акъкъында башта зенгин айтып бере. Фукъаре исе оны динълеген сонъ:

— Урьметли къады эфенди! Бу адам акъикъаий яланджыдыр. О, Алла-Таалянынъ адыны биле лекелемектен утанмай! Юзьсюзлигине бакъынъыз, манъа Алладан бахшыш оларакъ берильген кисе онынъки эмиш. Мына бу атымны да онынъки, деп айтабиле.

Зенгин даяналмай:

— Урьметли къады эфенди! Бу тиленджи тек кисемни дегиль, атымны да озюне аладжакъ ола! — деп къычырып айта.

Фукъаре исе куле де:

— Коресинъизми, урьметли ве адалетли къады эфенди! Бу яланджы адам манъа тиленджи, деп айта. Оны динълесенъиз мына бу тонымнен паалы къушагъым да онынъки олып чыкъа...

Зенгин текмиль шашкъан сонъ:

— Меним устюмдеки эски халат сенинъки дегиль, менимки, деп айтаджакъ оласынъмы!? Ах, сени тиленджи! Мен сени...

Къады зенгинни шу ерде токътатып:

— Эгер бу урьметли адамны даа бир кере яманласанъ мен аскерлерге сени дирекке байлап къыркъ кере таякънен котеклемеге эмир беририм...

Ниает, эки къомшудан ангиси акълы олгъаныны бильмек ичюн къады оларгъа кисени чыкъарып косьтермелерини риджа эте. Фукъаре ичинде докъсан докъуз алтын яткъан кисени къадыгъа узата. Къады алтынларны сайып чыкъкъан сонъ кисенинъ устюнде арапча язылгъан сёзлерге косьтерип:

— Мында не язылгъаныны манъа ким айтыр? — деп сорай олардан.

Зенгин тек омузларыны къысты — кисенинъ устюнде не язылгъаныны окъумагъа акълына биле кельмеди. Фукъаре исе къурназджасына кулюп йиберди. Бир кунь о, базарда юрьгенде кисе саткъан сатыджыдан малынынъ фиятыны сорагъан эди. Сатыджы фиятыны айткъан. О вакъыт фукъаре кисе устюнде нелер нагъышланып язылгъаныны да сорагъан эди. Сатыджы кисенинъ устюнде Къурандан алынгъан сёзлер язылгъаныны анълатты. Арапчадан бу сёзлер: «Алла сени къорчаласын!» деген мананы бильдире экенлер.

Фукъаре кульди ве:

— Урьметли къады эфенди! Бу кисенинъ устюнде: «Алла сени къорчаласын!» деп язылгъан.

Къады фукъареге алтын толу кисени къайтаргъан сонъ зенгинни дегерли адамны къаралагъаны ичюн къыркъ кере таякънен котеклемеге эмир бере. Къадынынъ къарары аман ерине кетириле.

Къомшулар койге къайткъан сонъ, зенгин таякълардан къалгъан яра излери тюзельмегендже озюнинъ йымшакъ тёшегинде ятты. Фукъаре исе сёз бергени киби он баш къойны къурбан чалып бутюн койни дуагъа чагъыра.

КОСЕЛЕРНИНЪ ДАВАСЫ

Эвель заманларнынь биринде Джаманакь койинде докъуз косе, Такъылда бир косе олгъан. Бу коселер, сыгъырларымызны бирликте бакътырайыкь, деп бир туварджы туткъанлар. Туварджынынь акъкъыны тёлемек вакъты кельген, Джаманакь коселери баш тартмагъанлар, озь пайларыны бергенлер. Такъыл косеси исе баш тарткъан, бермейим деген. Джаманакь коселери:

— А-а, бермейджек оламы? — деп ачувланалар. — Айса биз онъа джемаат котеги чекермиз, дейлер.

Джаманакъ коселери, чокъмар таякъларыны алып, Такъыл косесини котеклемеге кетелер. Кетелер амма, джемаат котеги ашайджагъыны эшиткен Такъыл косеси, сыгъырыны ала да, койден зува.

Кель заман, кет заман, куньлерден бир кунь Такъыл косеси бир сюрю мал айдап, койине къайтып келе. Буны эшиткен Джаманакъ коселери, хош кельдиге барайыкъ, азыр малларны къайдан алгъаныны да билирмиз, дейлер.

Джаманакъ коселери, Такъыл косесининь азбарындаки малларны корьгенлеринен, куньджюликтен тап делиреджек дереджеге келелер.

Селям-келямдан сонъ, Джаманакъ коселеринден бири:

— Сормасы айып олмасын, бу къадар малны къайдан алдынъ? — дей.

Такъыл косеси, мыскъылнен йылмайып:

— Къайдан дегенинь не я? — дей. — Койден чыкъып кеткен сонь, сыгъырымны сойдым, гонъюнден тасма тильдим, бу тасмаларны Акъмесджитке алып кеттим, базарда саттым, тасмасына бир алтын алдым. Э, тасма сатып байымакъ зор бир ишми?!

Джаманакъ коселери бирагъыздан:

— Айса биз де ойле япайыкъ,— тасма сатмакъ эльверишли иш экен,— дейлер.

Такъыл косеси оларны къызыштырып:

— Эбет, кяр кетирген иш, тасмасы бир алтын, базарлыкъ этсенъиз эки де берирлер,— дей.

Кяр пешине тюшкен Джаманакъ коселери, эвлерине къайтып келелер, баса-бас сыгъырларыны соялар, гоньлеринден тасма тилелер ве Акъмесджитке тасма сатмагъа кетелер. Лякин Акъмесджитни дёрт-беш кере айланып чыкъсалар да,— «Тасма! тасма!» деп богъаз керселер де, тасма алыджы тапылмай.

Ана, Джаманакъ коселери, сонъки параларыны масраф этип, ач ве ачувлы бир алда, койлерине къайтып келелер. Такъыл косесини, котеклемек дегиль, ольдюреджек олалар. Оракъ, чалгъы, балта, чапанен силяланып, Такъыл косесини ольдюрмеге кетелер. Такъыл косеси бу сеферинде гъафлет къалып къачамай ве къапкъангъа тюше. Джаманакъ коселери онынь якъасындан тутып:

— Биз сени ольдюреджекмиз, сонъки сёзюнъни айт! — деп джекиредер.

Такъыл косеси:

— Э, не япайым, къабаатым олгъан сонь ольдюреджектирсиз даа! — дей.— Амма меним сизге бир риджам бар, умют этем ки, ерине кетирирсиз.

Джаманакъ коселери:

— Тез айт, о да насыл риджадыр? — дейлер.

— Мени къолунъыздаки шу къоркъунчлы силяларнен ольдюрменъиз. Сандыкъкъа къой да, денъизге ташланъыз, эйиси богъулып олейим.

Джаманакъ коселери Такъыл косесини сандыкъкъа къойып, денъиз кенарына алып баралар ве сандыкъны денъизге итеп йибермек ичюн дагъгъа сырыкъ кесмеге кетелер. Сандыкъ ичиндеки Такъыл косеси бу арада якъынларда къойларнынъ мунъревшкенини зшитип. богъаз керип къыгъырмагъа башлай:

— Истемейим, истемейим, ольдюрсенъиз де алмам, къалдырсанъыз да алмам...

Чобан сандыкъкъа якълашып:

— Не багъырасынь, не берелер де, не алмам дейсинь? — деп сорай.

— Манъа зорнен падишанынъ къызыны бермек истейлер, мен исе алмам, меним озюмнинь севимлим бар, истемейим, истемейим,— дей.

Чобан, сандыкънынь къапагъыны ачып, косени сандыкътан чыкъара.

— Сен истемесень, мен истейим, къойларны бакъып тур, мен сандыкъкъа кирейим, — дей.

Такъыл косеси, къойларны айдап, догъру азбарына алып бара. Бу арада келип къалгъан Джаманакъ коселери, сырыкънен сандыкъны денъизге итеп йиберелер ве озьлери, Такъыл койинден кечип Джаманакъкъа бармакъ ичюн ёлгъа чыкъалар. Бакъсалар не корьсинлер, Такъыл косеси азбар ичинде къой сагъып отура.

— Олян, биз сени ольдюрген эдик, сен кене къайдан мараздан чыкъып кельдинь,— дейлер.— Бу къойларны къайдан алдынь?

— Сизинь киби достларым олгъанда байымакъ зор меселеми?— дей Такъыл косеси.— Сиз сандыкъны итеп йибергенде

мен «гъыркъ-гъыркъ деп сув тюбиндеки къойларны сая эдим. Сув тюбинде къой сюрю-сюрю. Эр бирисинде къыркъ къой. Ана меним «гъыркъ-гъыркъ» дегеним сюрю де шу эди. Къыркъ сюрю къойны сайып, эвге кетирдим.

Ачкозь коселер:

— Денъизде даа къой къалдымы? — деп сорайлар..

— Ялыда къум — денъиз тюбинде къой,— деп Такъыл косеси Джаманакъ коселерини къызыштыра. Тез-тез бирер сандыкъ яптырынъыз да, къой зияретине кетинъиз.

Джаманакъ коселери бирер дане сандыкъ яптырып, денъиз ялысына янаштырып къояла р. Бундан сонь Такъыл косесине келип:

— Ярдым эт, сандыкъларны денъизге ите,— дейлер. Такъыл косеси:

— Эйиликке кемлик япылмаз, ярдым этейим,— дей. — Эндиден сонь бизим арамызда бир вакъыт дава олмаз,— деп къоша.

Такъыл косеси бири-биринининь артындан сандыкъларны денъизге итеп йибере. Сандыкълар, бираз вакъыт ялдай-ялдай да, сонь, батып кетелер.

АХМАКЪ КЪАШКЪЫР

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир ахмакъ къашкъыр бар экен. Бу ахмакъ къашкъыр койден узакъ буюк дагъларда юре, не расткетирсе эписини тутып ашай экен.

Азмы кече, чокъмы кече, куньлерден бир кунь о, пек яман хасталана. Хасталыгъынынъ себеби, дигер айванларны ынджыткъаныма ичюндир, деп тюшюне ве озь-озюне:

— Хасталыкътан турсам, ич бир айванны ынджытмам,— дей. Чокъ кечмей, о яхшы ола. Шундан сонъ, хаста олгъанда берген сёзюни бутюн айванларгъа бильдирмеге къарар бере. Кете-кете дагъда бир алан ичинде отлап тургъан бир бузавгъа расткеле. Бузав ондан къоркъып къачмагъа ынтылгъанда, къашкъыр онынъ огюне чыкъып:

— Къоркъма, достум, мен артыкъ сизни ынджытмамагъа сёз бердим,— дей. Бузавнынъ бунъа чокъ инана-

джагъы кельмей. Амма къашкъыр сагълыкълашып кеткен сонъ инана.

Къашкъыр бираз даа кеткен сонъ, эки къочкъаргъа, сонъ бир аткъа раскеле. Оларгъа да, артыкъ ич бирисини ынджытмайджагъыны айтып, сёз берип къайта. Къашкъыр догъру къобасына келе. Баягъы ял алгъан сонъ, о озюнинъ зияде такъкъаттан тюшкенини, пекъ ач олгъаныны, къурсагъынынъ гъырылдагъаныны дуя.

Не япайым экен, деп тюшюне:

— Бабам, дедем ойле яшап ольген де, мен не ичюн бу къадар мерхаметли олам я, — деп къайтып, атны ашамагъа къарар бере.

Къашкъыр артыкъ ич бир шейге къулакъ асмай, догъру аткъа кете. Ат кене эвельки еринде отлай экен. О, къашкъырны корьгенинен, меселени анълай ве бир айнеджилик тюшюне.

Къашкъыр онынъ янына келип:

— Мен сени ашамагъа къарар бердим, — дей.

Ат къашкъыргъа:

— Ашасанъ аша, лякин арт аягъыма бир мых кирди, о мени чокътан раатсызлай, башта оны чыкъарманъны риджа этем,— дей.

Къашкъыр бунъа разы ола. Атнынъ аягъындан мыхны чыкъармакъ ичюн арт аякъларына якълаша, шу арада ат къашкъыргъа яхшы бир тепме яндыра, ахмакъ къашкъыр юварланып кете. Баягъы вакъыткъа къадар эсини топлап оламай ята. Бираз эси башына келе башлагъан сонъ, тентир-ментир еринден турып кете. Кете-кете, къочкъарларгъа раскеле. Энди оларны ашайджакъ ола. Къочкъарлар экиси бири-биринен тюртюшип отура экенлер. Бир даа бакъсалар, къашкъырнынъ кельгенини корип, меселени анълайлар, амма тюртюшмекни вазгечмейлер.

Къашкъыр догъру оларнынъ янына келип:

— Сизни ашамагъа къарар бердим, — дей.

Къочкъарларнынъ бириси:

— Гузель амма, сен башта бизни акълаштыр да, сонъ ашасанъ аша. Мына бу бизим бабамыздан асабалыкъ къалгъан топракъ. Биз оны пайлашмакъ ичюн чекишемиз. Риджа этемиз, болип беринъиз, — дей.

Къашкъыр разы ола ве топракъны больмек ичюн, къочкъарларнынъ арасына кире, къочкъарлар бундан файдала-

нып, экиси эки тарафтан озьлерининъ сюйрю бойнузларынен къашкъырны тюртип, эсини ала ве озьлери къачып кетелер.

Къашкъырнынъ алы пек феналаша. О, зайыфлаша, сонъ дередже такъаттан кесиле. Сонъки ишанчы олгъан бузавгъа кете. Баргъан сонъ, бузавгъа да, оны ашайджагъыны айта.

Бузав:

— Бойнузымнынъ янында бир яра бар, башта оны къопарып ташла да, сонъ аша, хасталанмазсынъ, — дей. Къашкъыр разы олып, онынъ бойнузынынъ янына башыны узаткъанда, бузав бутюн кучюни топлап, бойнузларынен къашкъырны къакъыштырып йибере ве къачып кете.

Юварланып, джайылып къалгъан къашкъыр тап акъшам устю, кунеш къонайым деген бир вакъытта озюне келе ве эсини топлай. Энди о, аштан да вазгече, тек джаныны къуртарып, къобасына барып етмекни арзулай. Арзулай амма, бир даа бакъса не корьсин, бир сюрю чобан копеги авулдап, онъа къаршы келелер. Къашкъыргъа ине делиги бинъ алтын олып корюне. О, дос-догъру тавшангъа чалып бара.

— Тавшанчыкъ, тавшанчыкъ, джаным-козюм тавшанчыкъ, ач къапынъны, мени ювагъа ал, — дей. — Ант-емин этем, сени богъмам, парчаламам. Копеклер келе, мени бу йыртыджылардан къуртар, сени омюрбилля унутмам.

Къоркъусындан къалтырап къалгъан тавшан, къапысыны даа зияде пеките де:

Къоркътынъмы, къашкъыр агъа? — деп эриштире. — Сенинъ панджанъа тюшкенде биз де шай къоркъа эдик.

Шу арада келип еткен чобан копеклери къашкъырны парча-кесек этип ташлайлар.

АЛТЫН АЛМА

Эвель заманда зенгин бир падиша узакъ бир мемлекеттен алтын алма терегини кетирип отурта. Терек алты-еди йылдан сонъ мейва берип башлай. Лякин терек йылда бир алма бере. О да энди сарарып, ярын узермиз дегенде ёкъ ола.

Къач йыллар бойле кече. Амма падиша бир кере биле алманынъ берекетини алып оламай. Падишанынъ учь огълу бар

экен. Бир кере, алма къувамына кельгенде, падиша буюк огълуны янына чагъырып:

— Огълум! Сен яхшы силялан, атынъа мин де, багъчагъа бар, алтын алманы къаравулла, ёкъса оны кене гъайып этермиз,— дей.

Огълу силяларыны такъып, атына мине ве багъчагъа кете. Бутюн гедже ат устюнде алтын алма терегининъ этрафында юре, лякин танъ маалинде пек юкъусы келип, ат устюнде бешон дакъкъа юкълай. Козюни ачса, алма ёкъ. Башыны ашагъы асып, эвге къайтып келе. Бабасына меселени олгъаны киби айта. Баба пек эфкярлана.

Келеджек сене алма кене ола. Узьмек вакъыты кельгенде, экинджи огълу силяланып, атына минип кете. Алманы хырсызламакъ истеген киши терекке чыкъмагъа меджбур. Ойле олгъанда, терек-нинъ этрафыны тикенлернен сармакъ керек деп, чокътан-чокъ тикенлер кетирип, терекнинъ этрафында юксек къора япа ве ятып юкълай.

Саба ачыла, йигит турып бакъса тикенлер тура. Оларгъа кимсе токъунмагъан. Амма теректе алма ёкъ. Бу огъул да башы ашагъы, эвге къайтып келе.

Падиша пек ачувлана. «Бир алманы къорчалап оламадынъуз» — деп ата-тута. Бир йыл даа кече. Энди алманы къорчаламагъа башкъа ишанчлы адам ёлламасам олмайджакъ,— дей. Буны эшиткен кендже огълу:

— Ёкъ, баба, бу йыл алманы къорчаламагъа мен кетеджегим,— дей.

Падиша:

— Ёкъ, огълум, агъаларынъ бир шей япып оламадылар, сен исе яшсынъ, къач йылдан берли алтын алманы гъайып этемиз, бу сефер беджерикли бир адам ёллап, алманы алып кельмек керек,— дей.

Огълу бабасына:

— Сиз мени пек севем дейсинъиз, амма севмейсинъиз, — дей.— Севсенъиз нечюн алтын алманы кетирмеге мени ёлламайсынъыз?

Акъикъатен де, падиша кендже огълуны пек севе ве онынъ сёзюнден чыкъмай эди.

— Айды, огълум, анълашылды, алманы бу йыл да алмайджакъмыз,— дей.— Бар, сен де бир алма гъайып этип кель!

Вакъты-саати келе. Кендже огъул силяланып, аткъа мине, багъчагъа барып, терекнинъ этрафында айланып юре. Танъ маалинде оны да юкъу баса. Юкъуны къачырмакъ ичюн, къылычыны чыкъара, бир пармагъыны аз-бучукъ кесе, яранынъ устюне туз сепе, онынъ адждждысы юкъуны къачыра, саба ярыкъланып башлай. Кендже огъул козюни теректен. алмай, бакъып тура. Бир даа бакъса, коктен терек узерине бир булут якъынлаша. Булутнынъ ичинден бир къол чыкъа. Узанып алтын алманы узе, шу арада кендже огъул тюфекнен къолны козьлеп ата. Къол булуткъа кирип кетсе де, къаны акъа-акъа кете, кендже огъул да онынъ пешинден кете. Кунеш догъа, котериле, кендже огъул эвге къайтып кельмей. Агъалары атларына минип, къардашыны къыдырып кетелер. Багъчагъа келелер. Не къардашлары бар, не де алма. Терек астында къан корелер. Къан тамлап кеткен тарафкъа кетелер. Атларыны айдаштырып, кендженинъ артындан етелер, кендже агъаларыны корип, токътай. «Не кельдинъиз? Къайтынъыз! — дей.— Мен душманны яраладым, шимди пешинден кетем. Ишнинъ астындан озюм чыкъарым. Сиз къайтынъыз».

Агъалары ондан буюк олып, бир иш беджералмагъанларындан утанып, кери къайтмагъа истемейлер. «Ёкъ, биз сенинънен берабер кетип, санъа ярдым этмек керекмиз» — деп, кендженен кетелер.

Акъшам якъынлагъанда, къан изи терен къуюгъа тюшкенини сезелер.

Кендже агъаларына:

— Мен бу ерде къаравуллап турайым, сиз къайдан олса да энъ аздан йигирми къулач йип талып кетиринъиз,— дей.

Агъалары кетип. Койден йип кетирелер. Уйкен огъул йипни белине багълай ве «къуюгъа мени йиберинъиз», — дей. Йиберелер. Къуюнынъ ярысына тюшмезден эвель: «Чыкъарынъыз мени! — Яндым! — деп къычыра. Оны тёпеге чекип чыкъаралар.

— Къую ичинде пек сыджакъ, чыдамакънынъ чареси ёкъ,— дей о. Экинджи агъасы:

— Мени йиберинъиз,— дей.

Къуюгъа оны тюшюрелер. Он къулач кече, о да:

— Мени мындан чыкъарынъыз,— деп къычыра. Оны да чекип чыкъаралар. Йипни белине кендже огъул багълай.

— Бельки мен де, даяналмай, къычырырым, лякин къулакъ асманъыз, къана йиберинъиз мени. Сиз шу ерде беклеп турынъыз, — деп къуюгъа тюше.

Йигирми къулач йип бите, аягъы ерге тие, буюк бир магъара бою кете. Бакъса, бир къапы...оны ачып, ичериге кире. Дюнья дюльбери бир къыз нагъыш нагъышлап отура.

— Меним душманым къайда? — деп сорай огълан.

— Бильмейим,— дей къыз,— бильсе, къардашым биледжек, бираз даа кетсенъиз, онынъ одасыны корерсинъиз,— дей. Бираз даа кете. Оданы тапып, ичериге кире. Козьлерни къамаштырыджы дюльбер къыз, элинде алтын алма. Онынънен ойнап отура.

— Меним душманым къайда? Манъа оны косьтеринъиз,— дей кендже.

— Бильмейим, дей къыз. — Бильсе, къардашым биледжек. Ондан соранъыз. Янашада онынъ одасы.

Кендже огъул кете. Оданы тапып, ичериге кире. Бакъса, айнынъ он дёрти киби гузель бир къыз, элинде алтын алма... оны тёпеге атып-тутып, ойнамакъта.

— Меним душманым къайда? — деп сорай кендже огълан. Къыз йигитни корип, айретте къала:

— Сиз мында насыл кельдинъиз? — дей. — Бу, учь башлы девнинъ ватаны. О, шимди яраланып кельди, юкълай! Биз, учь апте-къардаш къызлармыз. Дев бизни озюне эсир алды. Ялварам сизге, тез мындан къачынъыз, озюнъизни телеф этменъиз. Девни ольдюрмек мумкюн дегиль. Оны къыркъ парча этсенъ де ольмей. Кене яшай...

— Гузель къыз, ялварам сизге, манъа ярдым этинъиз. Бир шей этип, онынъ олюм сырыны билинъиз. Мен оны ольдюрейим, сизлерни де бу азаптан къуртарайым. Девнинъ янына барынъыз. Окюр-окюр агъланъыз. О, не ичюн агълайсынъ деп сорар, сиз онъа, джаным дуя, бириси келип, сизни ольдюреджек, сиз ольсенъиз, мен сизсиз насыл яшарым, денъиз. О, бельки сизге озюнинъ ольмезлик сырыны ачар.

Къыз бара. Дев уянгъан. Раатланмакъта экен. Къыз девнинъ огюнде агълап башлай. Дев:

— Санъа не олды, джаным, не ичюн агълайсынъ? — деп сорай. Къыз:

— Сонъ вакъытларда менде бир къоркъу пейда олды. Санки бириси келип сизни ольдюреджек. Мен сизсиз насыл яшарым,— дей.

— Сен раатсызланма, дюньяда мени ольдюреджек къувет ёкъ, чюнки мен джанымны янымда алып юрмейим,— дей девс.— Бу сырымны тек санъа айтам, бундан кимсенинъ хабери олмасын. Меним джаным магъаранынъ сонъунда, бир одада тешикли сандыкъ ичинде бир гогерджин олып тура. Не вакъыт о гогерджиннинъ башы кесилир, о вакъыт мен олерим. Оны ким япып оладжакъ? Бу магъарагъа кимсе кирип оламаз, мени ольдюралмаз. Сен къасевет этме, яшагъанынъ киби шенъ яшайбер. Мен сенинъ джанынъ истеген шейлерни кетирем ве кетиреджегим.

Къыз келип, бу лафларны кендже огълангъа айта. О, аман магъаранынъ сонъундаки оданы тапа. Сандыкъны урып парлай. Гогерджиннинъ башыны кесип ата, дев исе ятакъ одасында олип къала. Кендже огълан къызларны къуюгъа кетире. Буюк къызнынъ белинден багълап, тёпеге — буюк агъасына:

— Бу сенинъ къысметинъ. Чек! — деп къычыра. Экинджи къызнынъ белинден багълай да кучюк агъасына:

— Чек агъа, бу сенинъ къысметинъ!— деп къычыра.

Ниает, йипни кендже къызнынъ белине багълайджакъта къыз:

— Тёпеге башта сиз чыкъынъыз, сонъ мени чыкъарырсынъыз. Ёкъса, агъаларынъыз мени корьселер, сизни мындан чыкъармазлар десе де кендже огълан:

— Ёкъ, олар меним догъмуш агъаларым. Бойле иш япмазлар,— деп йипни къызнынъ белине багълай ве:

— Чекинъиз! Бу да меним къысметим,— деп къычыра. Агъалар къызны тёпеге чекип чыкъаралар. Онынъ дюльберлигине шашып, сейир этип къалалар. Эки агъа аман мушавере этелер: биз оны юкъарыгъа чыкъарсакъ, озюнинъ япкъан къараманлыкъларыны бабагъа айтыр, бизни масхара этер. О себептен, къардашымыз къуюда къалмакъ керек. Биз бабамызгъа хырсызны таптыкъ, онынънен урушкъанда къардашымыз ольди, дермиз. Бабамыз бунъа инаныр, дейлер. Къызларны да бабагъа ойле демеге меджбур этелер. Эвге къайтып келелер. Баба:

— Меним кенджем къайда? — деп сорай. Уйкен огъуллары агъламсырап:

— Алтын алманы хырсызлагъан учь башлы девнинъ озю магъарада яшай экен. Учюмиз де онынънен уруштыкъ, шу вакъытта къардашымыз эляк олды. Биз девни ольдюрдик. Бу къызларны да азат эттик. Дев бу къызларны хырсызлап алып кеткен, магъарада тутмакъта эди,— дейлер.

Падиша севимли огълу эляк олгъанына пек ынджына, агълай-сызлай, башыны къайда ураджагъыны бильмей. Онынъ ичюн яс тута.

Бу якъта кендже огълан, агъаларым йипни йибереджек деп, чокъ беклесе де, къую тюбюне йип тюшмей. Къыз догърусыны айткъан экен.

— Не ичюн мен онынъ сёзюни динълемеген экеним,— деп эфкярлана. Лякин энди кеч ола. Къайтып магъарагъа келе, оны яхшы этип козьден кечире. Бир къапыны ачып, ичериге кире. Бакъса, бир акъ сакъаллы адам дюньяда корюльмеген дюльбер бир къара атны темизлемекте. О, кендже огъланны корип, шашып къала.

— Огълум, сен бу ерге насыл кирдинъ? Мында алты адамдан башкъа кимсе аякъ баскъаны ёкъ. Эгер сени дев корьсе, шу дакъкъада парча-парча этер,— дей.

Кендже огълан кулюмсирей.

— Мен девни ольдюрдим, магъарадаки къызларны ер юзюне чыкъардым. Лякин озюм магъарада къалдым. Манъа сизинъ ярдымынъыз керек, мындан чыкъмакъ ичюн къуюдан башкъа ер бармы? Оны айтынъыз, — дей.

Къарт:

— Биз мында учь агъа-къардашмыз,— дей.— Бильсе энъ кучюгимиз биледжек, чюнки о девнен бир къач керелер авгъа барды. Янаша одада ортанджы къардашымыз яшай. Бар да, ондан сора. О, санъа кенджемизнинъ одасыны косьтерир.

Янашадаки одагъа кире. Анда сачы-сакъалы оськен адам кумюш тюсли бир атны темизлеп тура экен. Бу да таныш олмагъан адамны корип, шашып къала. Девнинъ ольдюрильгенини эшитип, пек севине. Сонъра къардашынынъ одасыны косьтере. О, алтын тюсте дюльбер атны темизлемекте ола. Кендже огълан онынънен селямлаша. Олып кечкен вакъиаларны айта. О да, девнинъ ольдюрильгенини эшитип, пек къувана ве:

— Мен магъарадан чыкъув ёлуны билем,— дей. Агъаларыны топлап, эписи бирден магъарадан чыкъалар. Кендже

огълан оларгъа, артыкъ азат экенлерини бильдире. Сакъаллы агъа-къардашлар севинелер. Кендженинъ бетинден-козюнден опелер.

— Огълум! Сен бизге буюк эйилик яптынъ, бизни дев эсаретинден къуртардынъ, биз де санъа бир яхшылыкъ япмакъ керекмиз. Биз пери несилинденмиз. Къолумыздан эр тюрлю иш келе. Къана, айт, не истегинъ бар,— дейлер.

Кендже:

— Сагъ олунъыз, шимдилик башкъа истегим ёкъ,— дей.

— Ойле олса, биз санъа сакъалларымыздан бирер тель берейик, санъа ярдым керек вакъытта ангимизни чагъырмакъ истесенъ, сачны якъарсынъ, шу дакъкъада сенинъ янынъда олурмыз ве не истегинъ олса, оны ерине кетирирмиз,— дейлер.

Кендже сачларнынъ учюни учь джебине сакълай. Сагълыкълашып, озь эвине кете. Елда бир чобангъа расткеле. Пек ач олгъанындан, чобангъа бир алтын берип, къана, бир къозунъны сойса, ашайыкъ, дей. Чобан аман бир семиз къозуны сойып, къавура, бу арада кендже огълан къозунынъ къарыныны темизлеп, ондан озюне бир такъие тике де, башына кие. Санки бир таз огълан ола. Сонъра чобангъа озюнинъ къыйметли урбасыны берип, чобаннынъ урбасыны алып кие, сагълыкълашып шеэрге таба ёл ала.

Азмы кете, чокъмы кете, ахыр сонъу шеэрге келип ете. Таз бала олып келювден макъсады — агъаларынынъ не ишнен огърашкъанларыны бильмек эди. Чокъ вакъыт иш къыдырып юре. Кимсе кенджени ишке алмай. Юре-юре, таз баланынъ урбалары кир-кифос ола. Корьген адам ондан игрене. Ниает, къарт бир налбанд оны тамакъ токълугъына корюк чекмеге ала.

Бир куны деллял шеэр сокъакъларына чыкъып, джума куню падишанынъ уйкен огълу эвленеджегини, бу себептен эр кес мейданлыкъта топланмакъ кереклигини бильдире.

Ниает, джума куню де келип ете. Налбанд къарт тойгъа кетмеге азырлана ве огълангъа:

— Айды, огълум, мейдангъа барайыкъ, тойны сейир этейик,— дей.

— Ёкъ, баба,— дей кендже, меним урбаларым ярамай, озюм де тазым. Мени эр кес кулер. Сиз барсанъыз, корьгенинъизни манъа да айтырсынъыз. Мен де барып корьген киби олурым.

Къарт кете. Таз огълан аман шеэр кенарына чыкъа, магъарада къара атны бакъкъан къартнынъ сакъал телини якъа. Шу дакъкъада огюнде къарт пейда ола.

— Не истегинъ бар, огълум,— деп сорай къарт.

— Сизинъ магъарадаки къара атны эм де онъа ярашыкъ урба ве силя истейим,— дей кендже.

— Баш устюне, огълум! Шимди... — деп къарт гъайып ола. Эки дакъкъадан сонъ бу истек эда олуна. Огълан аман кийине, къушана, аткъа минип, мейдангъа келе.

Адет муджиби, келинни юксек бир ерге отурта экенлер. Киев аткъа минип, къызны косьтерип, иште, джемаат, мен бу къызгъа эвленем, эгер кимнинъ де бу къызгъа гонъюли олса, чыкъсын мейдангъа, дер экен.

Киев шу сёзлерни айткъанынен, къара атлы йигит мейданнынъ ортасына чыкъа. Эр кес тааджиплене. Падишанынъ огълу бу йигитке окъ ата. Кендже бир усулыны тапып, окътан къуртула. Невбет кендженинъ озюне келе. О, токъал уджлы окъ атып, агъасыны яралай. Агъасы аттан йыкъыла. Шу арада кендже козьден гъайып олып кете. Кетирип урбаларыны ве атыны сабысына теслим эте, озюнинъ урбаларыны кийип келип, тюкянгъа кирип отура. Чокъкъа бармай налбанд къарт да келе.

— Эй, огълум, бугунь дюньяда ич корюльмеген иш олды. Баргъан олсанъ, озь козюнънен корер эдинъ,— дей къарт.

— Не олды, я баба? — деп сорай кендже.

— Не оладжакъ, дюньяда падиша огълуна къаршы чыкъкъан адам олмагъан эди, бугунь къара аткъа минген бир йигит чыкъты. Падишанынъ огълунен окъ атыштылар. Падиша огълунынъ бир эткен хайыры олса керек, къара атлы огълан оны окънынъ токъал уджунен атты, падиша огълу аттан йыкъылды. Эгер сюйрю тарафынен аткъан олса, о ерде ольдюреджек эди. Озю де йылдырым киби козьден ёкъ олып кетти,— дей къарт.

Той бир афта девам эте. Экинджи афтасы деллял кене чыкъып къычыра:

— Огюмиздеки джума куню падишанынъ экинджи огълу эвлене, онынъ тоюна бутюн шеэр эалиси давет этиле,— дей.

Джума куню де келе. Падиша, шу йигит кене келебилир деп, мейданны чокътан-чокъ атлы аскерлернен сарып ала. Йигит кельсе, оны якъалайджакълар.

Налбанд бу дефа огъланъгъа чокъ ялвара, юр, барайыкъ, бельки шу йигит кене келир, сен де корерсинъ, десе де, ёкъ баба, мен бу къыяфетнен барып, озюмни кульдиртмем, сизинъ корьгенинъиз манъа да олур деп, кетмей.

Къарт кете, огълан кене шеэр кенарына чыкъа. Экинджи, кумюш тюсли атны бакъкъан къартнынъ сакъал телини якъа. Къарт етип келе. Ондан шу атны ве онъа ляйыкъ урбанен силя истей. Истеген шейлери деръал азыр ола. Кендже кийинип, мейдангъа якъын бир аралыкъта гизленип тура.

Падишанынъ экинджи огълу къоркъа-къоркъа мейдангъа чыкъа.

— Мен шу къызгъа эвленем, менден башкъа онъа гонъюли олса, чыкъсын мейдангъа, дегенинен, таз огълан атына бир къамчы ура. Ат бир сычрагъанда аскерлернинъ башлары устюнден кечип, кендже агъасынынъ огюнде пейда ола. Агъасы оны козьлеп окъ ата. Лякин кендже атнынъ астына айланып, окътан къуртула. Озю исе токъал уджлу окъ атып, агъасыны яралай. Агъасы аттан йыкъыла. Кендже исе йылдырым тезлигинен къачып кете. Падиша аскерлери онынъ атынынъ аякълары астындаки тозны корип къалалар.

Кендже атны ве урбаларыны сабысына теслим этип. Озюнинъ джарты урбасыны кийип, тюкянына келип отура.

Къарт келе. Эй, огълум, бугунь башкъа бир йигит кумюш киби йылтырагъан ат устюнде кельди, урбалары десенъ, козьлерни къамаштыра эди. О да падишанынъ огълуна токъал уджлы окъ атып яралады. Киев аттан йыкъылды. Падиша аскерлери буны да тутамадылар, йылдырым тезлигинде къачып кетти, дей.

Артыкъ невбет учюнджи къызгъа келе. Оны къомшу падишанынъ огълуна нишанлагъанлар. Той куню тайин олуна. Деллял кене де шеэр бою юрип, тойгъа чагъыра. Кечкен тойларда меджхуль йигитнинъ япкъан ишлери бутюн мемлекетке дагъыла. Бу сонъки тойгъа о къадар чокъ адам топлана ки, мейдангъа сыгъмай. Къарт таз огълангъа:

— Айды, огълум, бу, падишанынъ сонъки тою, барайыкъ, сен де бир сейир эт, бельки шу йигит кене келир, сен де корерсинъ десе де, таз огълан кене, ёкъ баба, мен бармайым, сиз барынъыз. Кельген сонъ манъа айтырсынъыз, мен де корьгеним киби олурым, дей.

Къарт кете, таз огълан аман шеэр четине чыкъа ве магъарада алтын атны темизлеген къартны чагъыра. Атны ве онъа келишкен урбанен силя азырлап бермесини истей. Къарт онынъ истегини ерине кетире, огълан кийинип-къушанып, мейдангъа келе. Мейдан учь сыра аскерлернен сарылгъан. Киев ат устюнде мейдангъа чыкъа.

Мен шу къызгъа эвленем. Менден башкъа бу къызгъа кимнинъ де гонъюли олса. ортагъа чыкъсын дегенде, кендже огълан атына бир къамчы ура, ат аскерлернинъ устюнден атлап, мейданнынъ ортасына чыкъа. Киев онъа окъ ата, кендже чабикликнен кене атнынъ астына айлана, окътан къуртула. Аман кевдесини догърултып, киевге ойле кучьлю окъ йибере ки, кокюсинден кирип, аркъасындан чыкъа.

Аскерлер алтын тюс атнынъ устюндеки кишини тутмакъ ичюн мейданны сарып алалар. Кендже исе догъру падишанынъ огюне барып, атындан тюше, тиз чёкип, сагъ элини кокюси устюне къойып, башыны эге. Экиси къучакълашалар.

— Я, огълум, агъаларынъ сени магъарада душман къолундан шейит кетти дедилер де, сен исе сагъ-селяметсинъ,— дей.

— Сагъ-селяметим, баба! Мен душманны ярададым, сонъра ольдюрдим. Учь къызны эбедий эсирликтен къуртардым. Агъаларым мени олюмге махкюм этип, магъарада къалдырды, севген къызым-ны алып кеттилер. Шу къыз бугунь башкъасына къоджагъа чыкъмакъта. О себептен мен киевни ольдюрдим. Мен озь кучюмнен азат эттигим къызгъа эвленмек истейим, мен онынъ ичюн джанымны аямадым,— дей кендже огъул.

Падиша буюк огъулларынынъ кенджеге япкъан феналыгъына пек ачувлана. Оларны дарагъачкъа астырмакъ истей. Кендже разы олмай.

— Ёкъ, баба, олар сизинъ огъулларынъыз, меним агъаларым, — дей. — Оларны дарагъачкъа астырманъыз! Эльбетте, агъаларымнынъ япкъаны пек агъыр джинает, лякин оларны астырсанъыз, ондан озюнъиз ве падишалыгъымыз не файда кореджек? Ёкъ, баба, сизинъ падишалыгъынъызда кимсе асылмасын ве кесильмесин.

— Я къанун? Тертип? Низам? Булар олмаса, адамлар бирибирининъ гъыртлагъыны кемирип битирирлер, — дей баба.

— Къанун, тертип, низам... джеза деген шейлер олсун. Ольдюрювлер олмасын...

Баба суса. Чокъ тюшюне. Сонъра огъулундан:

— Шимди менден истегинъ не? — деп сорай.

— Меним истегим къызгъа эвленюв! — дей кендже огъул. Шу куню мейданда кендженинъ тою ола.

АСАН ОГЪЛУ УСЕИН

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Падишалыкъларнынъ биринде Асан деген адам яшай экен. Онынъ Усеин деген огълу бар экен. Усеиннинъ зенааты: дагъдан кийик айванлар авлап, озюне кечиниш чыкъара экен.

Куньлернинъ биринде, эр вакъыттаки киби, Усеин окъыны алып, дагъгъа авджылыкъкъа кете. Чокъ вакъыт дагъ ичинде долана. Амма урмагъа бир къуш биле тапмай. Артыкъ умютини кесип башлагъан вакъытта, бир терекнинъ устюнде мисли корюльмез аджайип къушны корип къала. Усеин, окънынъ яйыны чекип, къушкъа козьлеп ата ве къанатындан урып яралай. Къушны урдым беллеп, алмакъ ичюн чапып баргъанда, къуш инсан киби сёйленмеге башлай:

— Эй, мераметли авджы! Санъа ялварам, мени ольдюрме. Меним джанымны багъышла, бельки сенинъ бир керегинъе ярарым. Мен етмиш эки бучукъ тюрлю тиль билем. Эгер сен мени падишагъа сатсанъ, къаршылыгъына чокъ алтын алырсынъ.

Къушнынъ бойле сёйленгенине Усеин тааджиплене. О, аджайип къушны алып, догъру падишанынъ сарайына бара. Падиша къушны корип, онынъ гузеллигине, етмиш эки бучукъ тиль бильгенине айретте къала. Усеинге къушнынъ агъырлыгъы къадар алтын берип ала. Озюни де сарайда хызмет ичюн алып къала ве бутюн хызметчилери устюне баш тайин эте. Арадан азмы, чокъмы вакъыт кече, Усеиннинъ сарайда къазангъан сайгъы ве итибарыны сарай халкъы, везирлер куньлеп, оны падишанынъ козюнден чыкъармагъа чаре арап башлайлар.

Бир кунь везирлерден бири, фурсат тапып, падишанынъ къулагъына:

— Эй, падишам, сен бу къушчыкъкъа агъырлыгъы къадар алтын бердинъ, ич олмаса онынъ эвельки саиби санъа филь тишинден бир сарай ясатсын,— деген.

Бу фикир падишагъа пек хош кельген. О, Усеинни узурына чагъыртып, онъа филь тишинден бир сарай яптырмасыны эмир эткен. Эгер яптырмаса, башыны джеллят этеджегини айткъан. Авджы Усеин падишанынъ бу сёзлерине пек къасеветленген. Чаре тапмай къанатлы достуна барып, падишанынъ эмирини анълаткъан.

Къуш Усеинге:

— Сен ич де кедерленме, меним мераметли шорбаджым, бу ойле кучь меселе дегиль. Дагъ ичиндеки гольден бир чокъ филь сюрюлери келип сув ичелер. Сен падишадан юз къопкъа шарап истеп ал ве шу гольнинъ ичине тёк. Филлер о шарапны ичкенлери киби, саргъушланып йыкъылырлар. Сен къыркъ адам алып, оларнынъ тишлерини къырып топларсынъ. Къырылгъан тишлерден падишагъа ис-теген сарайыны яптырырсынъ,— деген.

Асан огълу Усеин къушнынъ сёзлерини динълеп, айткъанларыны япа ве озю де къыркъ адамнен чалылар арасына сакъланып, филь сюрюлеринин кельмесини беклей.

Чокъ вакъыт кечмеден бинълернен филь сюрю-сюрю, гольге янашып, татлы шарап къарышыкъ сувны къана-къана ичкенлер. Ичип тойгъан сонъ аякъта турмагъа меджаллары къалмайып, ерге

йыкъылалар. Чалылар арасында сакъланып тургъан авджы Усеин озь адамларынен бирликте чыкъып бинълернен фильнинъ къыйметли тишлерини пычып алгъанлар.

Усеин булардан ойле бир сарай яптыргъан ки, оны сейир этмек ичюн узакъ мемлектлерден биле падишалар кельгенлер. Бундан сонъ падиша Усеинни даа зияде севген, озюне даа якъын туткъан. Лякин везирлернинъ козьлеринден даа зияде чыкъкъан.

Куньлернинъ биринде везирлер падишагъа:

— Эй, къараларнынъ, деряларнынъ саиби, севгили падишамыз! Сен дюньянынъ энъ гузель къызларыны озюнъе никях этип алмакъ керексинъ. Джин падишасынынъ дюнья гузели киби дюльбер къызы бар экен. Эбет, сен оны озь ареминъе алмакъ керексинъ. Усеинге эмир этсенъ о, санъа джин падишасынынъ шу къызыны кетире билир.

Хан, везирлернинъ сёзюне къаныпп, Усеинни узурына чагъыргъан. Онъа джин падишасынынъ къызыны кетирмек-

ни эмир эткен. Усеин бунъа эвелькисинден да зияде элем эте, чюнки бу эмирни ич де эда этмек мумкюн дегиль.

Усеин догъру къанатлы достуна барып, меселени анълатмагъа меджбур ола.

— Эй, меним джанымны багъышлагъан къыйметли достум, къасеветленме,— дей онъа къуш.— Бу иш о бириден къыйынджа, лякин дюньяда чареси тапылмагъан бир шей ёкъ. Бар падишадан беш юз къантар эт, беш юз къантар бал исте. Джин падишасына еткенде, елда бир сюрю шаин къушларына расткелирсинъ, оларны бу этнен сыйларсынъ. Бираз даа кеткен сонъ, бинъ кере бинъ дане къыр-мыскъагъа растелирсинъ. Оларгъа бу тарыны сеперсинъ. Даа о якъкъа кеткен сонъ бинъ балкъурткъа расткелирсинъ. Оларны да бу балнен тойдурырсынъ.

Усеин падишагъа барып, ондан бу шейлерни истеген. Падиша онъа беш юз къантар эт, беш юз къантар тары, беш юз къантар бал берген. Усеин буларнынъ эписини алып, арабаларгъа юклеп, ёлгъа чыкъкъан. О, джин падишасынынъ къызыны тапып кетирмек ичюн кеткен.

Усеин ёл бою кете ве бир кунь юрген сонъ дагъ ичиндеки аланлыкъ ерде кучюк эвге расткеле. Ичери киргенинен, анда фурунджынынъ оба-оба къалач пиширгенини коре.

— Достум, бу къадар чокъ къалачны кимге пиширесинъ я? — деп сорай.

— Мында ойле бир адам яшай, бир отурышта бир фурун къалачны ашап тура. Иште, мен бу къалачларны онъа азырлайым,— дей фурунджы.

Олар бойле лакъырды этип тургъанда, ичериге шу тоймаз эриф сюрип кире. Усеин онынъ омузыны таптап, къалачларны косьтере ве:

— Аферин, батыр агъа! — дей.

Тоймаз батыр онъа:

— Асыл батыр Асан огълу Усеиндир,— деп джевал бере.

— Асан огълу Усеин дегенлери меним,— дей онъа Усеин. — Мен джин падишасынынъ къызыны арамагъа кетем.

— Ойле олса, Усеин батыр, мени де ал янынъа. Меним де санъа бир файдам тие биле,— дей Тоймаз батыр.

Усеин разы ола ве Тоймаз батыр зарланып, эки фурун къалачны тез-тез ашап берабер ёлгъа чыкъалар. Эки батыр азмы

юрелер, чокъмы юрелер, еди кунь, еди гедже ёл юрген сонъ къаршыларына бир батыр даа чыкъа. Бу батыр бир юмрукънен буюк къаяны тоз-туфан эте экен. Ойле ура экен ки, эм парчасы он верст узакъкъа атыла экен.

— Аферин, батыр агъа! — деп къычыргъан Усеин онъа. Дагъ девирген Усеинге айланып:

— Не айтасынъ сен, достум. Меним батырлыгъым не о? Батыр дегенде, Асан огълу Усеин батырдыр! Онъа аферин десенъ де ярашыр,— деген.

Авджы Усеин онъа:

— О сенинъ айттыгъынъ Асан огълу Усеин батырынъ меним. Биз мына бу Тоймаз батырнен экимиз джин падишасынынъ къызыны арамагъа кетемиз,— деген.

— Ойле исе, мени де озюнъизнен алынъыз,— дей Дагъ девирген батыр.

Бойледже, батырларнынъ учю де ёлгъа чыкъалар. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, еди кунь-еди гедже ёл юрелер. Секизинджи куню елда бир сюрю шаин къушына расткелелер. Усеин батыр беш юз къантар этни оларгъа дагъыта ве къушлар этнинъ зерресини биле къалдырмай ашайлар. Этлерни ашагъан сонъ, шаинлернинъ бейи Усеин батырнынъ омузына келип къона.

— Эй, мераметли адам! Ашаткъанынъ ичюн тешеккюр этип, санъа бир шаин къанаты багъышлайым. Эгер бир сыкълетке къалсанъ, бу къанатны учь кере къашларынъа силерсинъ. Мен къайда олсам да, о дакъкъада тайфамны алып имдаткъа етиширим,— дей о.

Усеин севинч иле шаиннинъ берген къанатыны алып ёлуны девам эте. Бираз вакъыт даа ёл юрген сонъ къаршыларына бинъ кере бинъден зияде къырмыскъа сюрюси чыкъа. Усеин оларны токъта-тып, беш юз къантар тарыны сепе ве къырмыскъалар тарыны бир къалдырмай ашайлар.

Араларындан етекчилери чыкъып:

— Эй, мераметли адам! Бу къырмыскъа чёпини ал. Эгер кеткен ёлунъда зорлукъкъа къалсанъ, бу чёпни учь кере къашынъынынъ устюне сюртерсинъ. Мен къайда олсам да, о дакъкъада ярдымгъа етиширим,— дей ве Усеинге кучючик къырмыскъа чёпчигини узата.

Усеин батыр бу чёпчикни алып, ёлуны девам эте. Азмы кете, чокъмы кете, еди кунь, еди гедже юрелер. Секизинджи

куню къаршыларына бинъ кере бинъден зияде балкъурт сюрюси чыкъа. Усеин оларгъа беш юз къантар балны бере. Балкъуртлар балны бир тамчысыны биле къалдырмай ашайлар. Балкъурт бейи Усеиннинъ къулагъы янына учып келе де:

— Эй, мераметли адам! Сенден Алла разы олсун! Бизни балнен сыйлагъанынъ ичюн санъа бу къанатны бахшыш берем. Меним ярдымым керек олса, оны къашларынъа сюртерсинъ, шу дакъкъада бутюн аскерлеримнен ярдымгъа учып келирим,— дей.

Усеин батыр бу къанатны да алып, аркъадашларынен берабер ёлуны девам эте. Азмы кете, чокъмы кете. Еди кунь, еди гедже даа юрелер. Секизинджи куню джин падишасынынъ сарайына барып чыкъалар. Усеин батыр падишагъа селям берип, къол къавуштыргъан сонъ:

— Эй, джин мемлекетининъ буток падишасы! Мен ер падишасындан сенинъ къызынъа къудалыкъкъа кельдим, дей.

— Пек яхшы, батырлар, хош кельдинъиз, сефа кельдинъиз! — дей джин падишасы.— Мен онъа къызымны бермеге разым. Лякин ойле шартнен ки, мен сизге беш меселе беририм, оларны чезип олсанъыз, къызны алырсынъыз. Чезип оламасанъыз, къабаат озюнъизде олур. Учюнъизни де къазыкъкъа сапларым, пек къоркъунчлы, агъыр олюмнен олерсинъиз. Падиша къыркъ къопкъалыкъ чапчакъны косьтерип:

— Биринджи шартым, мына бу чапчакънынъ къатыыны бир нефесте ашап битиреджексинъиз,— дей.

Тоймаз батыр огге чыкъып:

— Бу да ишми! Мен оны бир отурышта ялынъыз озюм ашарым ве дуймам биле,— дей.

Падиша агъызыны ачып етиштирмей, Тоймаз батыр бир отурышта чапчакънынъ къатыгъыны сюзип ала.

Падиша Тоймаз батырнынъ бу унерине тааджипте къала.

— Эшкъ олсун батыргъа! Санъа дюньяда аш да етмейджек экен,— деп онынъ омузыны таптай.

— Ойле исе экинджи шартымны динъленъиз,— дей падиша.— Къаршыдаки къаяны коресинъизми? Иште, оны андан джояджакъсынъз. О къая тургъан ерни тегизлеп, анда богъдай экеджексинъиз.

Дагъ девирген батыр:

— Амма да меселе! Манъа о къаяны девирмек не? — деп, къаягъа бир юмрукъ яндыра ве къая тоз-туфан олып, парчалары он верст узакъкъа атылып кете. Ерини де аякъларынен тегизлеп, богъдай сачып бере.

Буны корьген падиша:

— Эшкъ олсун пельвангъа! Амма да такъатынъ бар экен! — деп, Дагъ девиргеннинъ аркъасыны таптай. Сен бутюн дагъларны да девиреджек экенсинъ. Айды, сиз эки меселени яхшы чездинъиз. Учюнджисини чезмек къолай беллейсинъизми? — Акъшам меним бир тайым олюм алында къатып къалды. Бугунь акъшамгъа къадар Меккеден земзем сувы кетирип, оны тирильтинъиз,— дей о.

Буны эшиткен батырлар тюшюнджеге далалар. Меселе керчектен де кучь. Лякин Усеиннинъ хатирине ёлда шаин къушынынъ берген къанаты тюше. О, къанатны къоюнындан чыкъарып, учь кере къашына силе. Шу дакъкъада узакътан сия бир булут киби шаин сюрюси учып келе. Шаинлер о къадар чокъ экенлер ки, атта кунеш ярыгъы кесилип, орталыкъ къаранлыкълаша. Усеин шаинлернинъ бейине Меккеден земзем сувы кетирмек ичюн ярдым сорап риджа эте. Шаинлер сюрюси шу ерде Меккеде земзем сувы кетирмеге кете. Олар акъшамгъа къадар агъызларына земзем сувы алып келелер. Усеин бу сувны чапчакъкъа топлап, къатып къалгъан тайнынъ устюне тёккени киби, тай тирилип тура. Джин падишасы бу ишни корип, айретте къала ве энди батырлардан къоркъып башлай.

Падиша Усеинге дёртюнджи шартны сёйлей:

— Мына сизге он чувал тары берем. Буларны сабагъа къадар ич бир янълышсыз сайып чувалларгъа толдураджакъсынъыз,— дей.

Усеин, гъает кучь бу меселени насыл япмалы деп, чокъ тюшюнген, ташынгъан. Тап сонъу къырмыскъалар етекчиси берген чёпчик хатирине тюше. Усеин батыр къоюнындан чёпни чыкъарап, къашынынъ устюне сюрте ве шу дакъкъада булут киби олып, къырмыскъалар сюрюси келип чыкъа. Оларнынъ етекчиси Усеиннинъ огюне келип:

— Эмиринъизге азырым,-дей.

— Эй, къырмыскъалар падишасы, мени бир зорлукътан къуртар,— дей Усеин.— Джин падишасы бу он чувал тарыны сабагъа къадар сайып чувалларгъа толдурмакъны эмир

эте. Къырмыскъалар тары обасына уджюм этелер ве эписи агъызларына бирер тары алгъанда, ерде бир шей къалмай. Къырмыскъалар агъызларындаки тарыларны шу ердеки чуваллargъа толдуралар. Етекчи озь аскер-леринининъ сайысыны бильгенинден, он чувалда къач тары олгъаныны айта.

Джин падишасы бу ишке даа зияде шаша. Энди ортагъа энъ агъыр бешинджи меселени къоя.

— Ярын мен сизге докъуз юз докъсан къыз косьтеририм. Меним къызым да оларнынъ арасында оладжакъ. Сен оларнынъ ичинден бир доланышта меним къызымны сечип алсанъ, оны падишанъызгъа алып кетерсинъ, сечалмасанъ, бутюн япкъан ишлеринъиз нафиле олур. Сонъ мен сизни олюмнен джезаларым. Тюшюнмек ичюн бир гедже муддет берем,— дей Усеинге.

Асан огълу Усеин бу сонъки шартны эда этмек ичюн азмы тюшюнген, чокъмы тюшюнген, сонъ акъылына балкъурт берген къанат тюшкен. Усеин къоюнындан шу къанатны чыкъарып, учь кере къашына сюрткен. Козь юмып ачкъандже, булут киби олып, балкъурт сюрюси кельген. Вызылтылары къыркъ вёрст ерде эшитиле экен. Балкъуртлар келип Усеиннинъ къаршысына къоналар. Оларнынъ бейи:

— Эмир этинъиз, эфендимиз,— деген.

— Эй, балкъуртлар бейи, бизни белядан къуртар,— деп Усеин онъа падишанынъ шартыны анълата.

— Балкъурт бейи онъа:

— Эй, мераметли адам! Мен санъа севине-севине ярдым этерим. Лякин бильмейим, меним ордумда падишанынъ къызыны бильген бармы, ёкъмы? — дей.

— Ёкъ, падишамыз, арамызда джин падишасынынъ къызыны бильген ёкътыр,— деп джевап берелер балкъуртлар.

— Ойле исе не япмалы?

— Падишамыз, мени багъышланъыз, сарайымызда меним анам, къарт топал къурт къалды. О, омюринде чокъ шей корьген, бельки джин падишасынынъ къызыны да корьгендир,— дей балкъурт-чыкъ.

— Кетинъиз де, шу дакъкъасы оны омузларынъызгъа къойып алып келинъиз! — деп эмир эте балкъурт бейи.

Балкъуртлар шу саат сарайларына учып кетелер. Козь юмып ачкъандже къанатларынынъ устюне къойып къарт балкъуртны алып келелер.

Балкъурт бейи ондан:

— Эй, итибарлы къартиййимиз! Сен джин падишасынынъ къызыны таныйсынъмы? — деп сорай.

— Насыл танымайым? Эбет, таныйым. Мен чечек-чечектен учып кезгенде джин падишасынынъ къызы чайырда чечек топлай эди,— дей къарт балкъурт.

— Ойле олса, санъа бир риджа. Ярын джин падишасы, бири-бирине бир тамчы сув киби бенъзеген докъуз юз докъсан докъуз къыз топлайджакъ. Буларнынъ арасындан сен падишанынъ къызыны сечип, бу батыргъа косьтерип олурсынъмы? — деп сорай балкъурт бейи ондан.

— Не ичюн япалмам? Эбет япарым, падишам. Мен къызны танып тапкъан сонъ, онынъ башы этрафында учь кере доланыр ве башына къонарым. Батыр меним корип, къызнынъ элинден тутып алып чыкъар,— деп джевап бере къарт балкъурт.

Эртеси куню сарайнынъ къапылары ачылгъанда, сарай ичинден бири-биринден дюльбер, бири— бирине бир тамчы сув киби бенъзеген, еписи бирдайын кийинген, бир къыяфетте докъуз юз докъсан докъуз къыз чыкъкъан. Буларнынъ арасындан падишанынъ къызыны Усеин дегиль, дюньяда ич кимсе сечип оламаз эди. Къарт топал балкъурт сюрюден айырылып чыкъа ве догъру падиша къызынынъ башы устюне учып бара. Онынъ этрафында учь кере айлана, Усеин балкъуртны корип, шу къызнынъ янына бара ве джебинден явлугъыны чыкъарып, къызнынъ омузы устюне къоя. Сонъра падишагъа айланып:

— Иште, падишам, сенинъ къызынъ будыр! — дей.

Джин падишасы отургъан еринде буз-бузлай. О, озь козьлерине инанмай. Чюнки бу къадар къызлар арасындан озь къызыны озю биле зорнен танып оладжакъ эди. Падиша къызынынъ эльден ке-теджегине пек яна, кедерлене, лякин не япсын, озю сёз берген. Падиша сёзю — пейгъамбер сёзю, дегенлер.

Бойледже, батырлар джин падишасыны енъгенлер. Падишагъа артыкъ берген сёзюни ерине кетирмектен башкъа чаре къалмай. О, алтындан геми яптырып, къызыны ве учь батырны шу гемиге къойып ёлландыра.

Асан огълу Усеин ве аркъадашлары Тоймаз батыр, Дагъ девирген батыр джин падишасынынъ дюнья дюльбери къы-

зыны алып, озь падишаларына келелер. Геми ялыгъа якъынлашкъанда, падиша озь везирлеринен берабер къыйметли мусафирлерни къаршылап чыкъа. Олар гемининъ янына кельгенлеринен везирлернинъ эписи бирден копек сыфатына чевирилип авламагъа башлайлар. Падишанынъ озю исе балабан домузгъа чевирилип юварланмагъа, хырылдамагъа башлай. Асан огълу Усеин оларнынъ эписини айдап денъизге ташлай. Джин падишасынынъ къызыны достлары батырларнен берабер сарайгъа алып келе. Сонъра сарай хызметчилерине буюк зияфет къурунъыз, бутюн халкъны чыгъырынъыз, деп эмир бере. Асан огълу Усеин къыркъ кунь, къыркъ гедже той япып, джин падишасынынъ къызына эвлене. Эки батыргъа да сарайдан бирер къыз берип, татлы омюр кечирелер.

ТАЗ БАШ КОСЕ ВЕ АЙНЕДЖИ ДЕЛИ ХАЯ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, Чадыр дагънынъ тюбюнде пек ачкозь бир Таз Косе яшай экен. Куньлерден бир кунь бу Косенинъ эвине яш бир ыргъат келип, иш сорай. Косе:

— Я сен мында къайдан мараздан кельдинъ? — деп сорай.

— Къомшу койден кельдим,— дей ыргъат.

— Адынъ не?

— Адым Дели Хая.

Косе къурсагъына япышып, къакъылдап куле: «Ады Дели Хая олгъан сонъ, озю де Корбек эшеги киби ахмакъ бир махлюкъ олса керек. Эшек — эшектир, аш истемез, сув истемез, гедже-куньдюз ишлей берир».

Косе шойле тюшюнип, Дели Хаяны ыргъат тутмакъ ве бир къач айлар бедавадан ишлеттирмек истей.

— Я сен насыл бир ишке къадирсынъ?

Дели Хая чокъ тюшюнип отурмадан:

— Не айтсанъыз, оны япарым, — дей.

— Шай олгъанда, мени динъле! — дей Косе. – Гедже-куньдюз ишлерсинъ, айткъанымны япарсынь, бергенимни ашар-

сынъ. Берекетни мен йыгъып алырым, озюнъе исе, чыплакъ къаялар устюнде не оссе, оны алырсынъ. Агъыз ачмадан, сёз къайтармадан ишлемек керексинъ. Барып да ачувланаджакъ олсанъ, мен сенинъ еди къат теринъни сыдырып алырым. Эгер мен ачувлансам, сен меним ялынъыз бир къат теримни сыдырып алырсынъ. Сонъ насыл, разысынъмы?

Дели Хая:

— Разы олмай не япайым, шорбаджы? Сабадан берли агъызыма бир шей къоймадым, эбет разым,-деп джеваплана.

— Айса мына не: бу копекни ал да, оны чёль ичине йиберебер. Сонъ огюзлерни сабангъа екип, копек юрген ёл боюнджа сабан сюр.

Аш беклеген Дели Хая иш алып, чёльге кете ве бутюн кунь огюзлерни копек пешинден чаптырып, сабан сюре.

Къаш къаранлыгъы тюше башлагъанда къыр устюнде Косе пейда ола.

— Ал бу отьмекни де, аша! — деп къыр устюнден бир отьмек ташлай. Ташлай амма, Дели Хая етип кельгендже, отьмекни копек алып къача.

Косе, Дели Хаянынъ зытына басып:

— Тойдынъмы, Дели Хая? — деп сорай. – Манъа ачувланмайсынъмы?

— Тойдым, шорбаджы, тап кекирмеге башладым, — дей Дели Хая. — Сизге не ачувланайым, ашынъыз ичюн сагъ олунъыз.

Косе эвине къайта, Дели Хая исе бош къурсагъыны тутып, кене ач къала.

Не япмалы? Сабаны беклемелими?

Дели Хая эминликнен пычагъыны чыкъара, огюзлерден бирини соя ве балабан бир атеш якъып, кебапнен кейфлене. Ашап тойгъан сонъ огюзнинъ бир аягъыны ерге къадап къоя.

Сабасына Косе келип бакъса не корьсин, огюзлернинъ бири ёкъ олгъан.

— Эй, Дели Хая, анавы огюзни отавгъа йибердинъми? — деп сорай.

— Ёкъ, шорбаджы, экинджи огюз отавгъа дегиль де, о бир дюньягъа кетти. Гедже афатлы бир боран къопты, огюзни ерге йыкъты. Ачкозь топракъ оны аман ютып йиберди. Ана, коресинъми, аягъы корюнип тура,— дей Дели Хая.

Ачувындан къарпыз киби къызаргъан Косе, ыргъатыны урмакъ ичюн къолуны котере, лякин бирден къолуны кери тартып ала: ачувланып къавильде енъильгени алда, ыргъаты онынъ бир къат терисини сыдырып аладжакъ!

Дели Хая:

— Шорбаджы, бельки манъа ачувланадырсынъыз?. — деп сорай.

Таз Косе зорнен ачувыны ятыштырып:

— Джаным, не ичюн ачувланайым я, — дей. – Айды, экинджи огюзнинъ ерине озюнъ екиль де, топракъны сюребер.

Дели Хая экинджи огюзнинъ ерине кечип, сабанны тарткъычламагъа башлай.

Акъшам Косе кене къайтып келе. Бакъса не корьсин. Энди биринджи огюзи де ёкъ, экинджиси де!

Косе ачувнен:

— Копек огълу копек, меним сонъки огюзим къайда? — деп багъыра. Дели Хая:

— «Янъгъыз башыма яшап не япайым», деди де, биринджи огюзнинъ пешинден о бир дюньягъа кетти,— дей. – Не япмалы, эджель, бир кунь ола биз де оледжекмиз. Сен, шорбаджы, ачувланасынъ, гъалиба?

Делиге не айтырсынъ? Таз Косе, Дели Хаяны ыргъат туткъан дакъкъаларына лянетлер айтып:

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей де, эвине къайтып кете.

Эртеси куню Таз Косе, ыргъатыны чагъырып, онъа янъы иш авале эте.

— Огюзлеримиз гъайып олды,— дей.– Энди азбар ишлеринде чалышаджакъсынъ.

— Баш устюнде, шорбаджы, бутюн айткъанларынъызны сёзю-сёзюне беджермеге азырым. Эмир этинъиз!

— Кумеске бар да, козюнъе къайсы бир тавукъ къараса, оны сойып, мында кетир.

Дели Хая кумеске кире. Бакъса, бутюн тавукълар онъа бакъып туралар. Дели Хая бутюн тавукъларны сойып чыкъа да, сыртына урып, шорбаджысына алып бара. Косе, ачувындан не япаджагъыны бильмей:

— Олян, серсем эриф, сен кене не яптынъ? — деп багъыракълай.

Дели Хая озюни сыкъмадан:

— Не яптынъ дегенинъиз не я, шорбаджы, айткъаныньызны яптым даа! Мен бир тавукъны сояджакъ эдим. Бакъсам, announce эписининъ козьлери манъа тикильген. Бизлерни де сойынъыз, деп туралар. Мен оларны аджыдым, шунынъ ичюн эписининъ башыны кесип ташладым. Бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз?

Таз Косе:

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей де, теренден кокюс кечире.

Бир къач куньлерден сонъ Таз Косе, ыргъатына янъы бир иш авале эте.

— Къойларны янъы орюшке айдап бар. Яхшы бакъ, къойларны озенден кечиргенде аякъларындаки терилери сыланмасын!

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанларынъызны сёзюсёзюне беджеририм,— дей де, къойларны янъы орюшке айдай, озен ялысына келип еткенде, бутюн къойларнынъ аякъ терилерини сыдырып котере ве озенден кечире. Экинджи ялыгъа чыкъкъан сонъ, терилерини кене къайтара.

Бир къач куньден орюшке Таз Косе келип:

— Сонъ, насыл, Дели Хая, къойлар озенден сагъ-селямет кечтилерми, аякъълары сыланмадымы? — деп сорай.

— Эр шей ёлунда, шорбаджы, ич бир къоюнынъызнынъ терисине сув тиймеди.

Косе тааджипленип:

— Я сен бу ишни насыл яптынъ? — дей.

— Озен ялысына келип, къолларымны котердим, дуа эттим, Алладан Джебраильни ярдымгъа йибермесини риджа эттим. Шу дакъкъасы башым устюне Джебраиль келип къонды. Атеш якъып озеннинъ сувуны къурутмакъ истедик. Бир къач ерде атеш якътыкъ. Языкъ ки, агъач етмеди. Бундан сонъ Джебраиль, меляикелерни чагъырайыкъ, деди. Кок юзюндеки бутюн меляикелер ярдымгъа кельдилер. Олар, къойларны бир ялыдан экинджи ялыгъа ташыдылар. Акълары не керек, яхшы ишледилер.

Таз Косе къойларны озь козюнен корьмек истей. Бакъса не корьсин, къойларнынъ аякълары шишкен, иринлешкен, къангъа быланып къалгъан.

— Олян, сен не яптынъ шу, къойларнынъ аякъларына не олды?

Дели Хая озюни сыкъмадан джевап бере:

— Къулакъ асма, шорбаджы, олуджы шейдир. Меляикелер къойларны озенден кечиргенде, шу ахмакъ айванлар пек яман къоркътылар ве тюртюшип, аякъларыны ал къанъгъа боядылар.

Акъшамгъа таба къойлар текмиль алсызланып, къалалар. Таз Косе, къутургъан къашкъыр киби ачувланып, сюрю ичинде чапкъалап юре. Дели Хая исе, онынъ зытына басып:

— Шорбаджы, бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз? — деп сорай.

Косе не айтсын, ачувлангъаныны бильдирип, озь терисини сыдыртсынмы? Зар-зорнен нефес алып:

— Джаным, неге ачувланайым я! — деп ташлай.

Дели Хая къопая берип:

— Эмин олунъыз, шорбаджы, мен келеджекте де намус ве ырызнен ишлерим,— дей.

Бир къач куньден сонъ Таз Косе Дели Хаяны кене эвине чагъырып:

— Огюзлер гъайып олды, къойлар ольдюлер, — дей. Дели Хая шорбаджысынынъ кедерине къошулып:

— Э, не япайыкъ, эпимизнинъ сонъумыз шудыр,— дей. – Алла рахмет эйлесин!

— Энди сабангъа екмеге огюзимиз ёкъ, лячаре, огюз ерине озюнъ екиледжексинъ. Мына санъа бир бардакъ къаймакъ. Ишлегенде ашарсынъ. Лякин, акъылынъда тут, иштен къайткъанда, бардакъ кене толу олсун.

Таз Косе бир элинен бардакъны узата, экинджи элинен де Дели Хаягъа шамар яндыра.

Шашып къалгъан Дели Хая:

— Шорбаджы, шамарнен вакъытсыз сыйлагъанынъыз да не ичюн? — деп сорай.

Таз Косе:

— Бу шамар пейдир,— дей.— Бардакъны бош кетиргенинъ алда, энди учь шамар дегиль де, эки шамар ашарсынъ.

Дели Хая ачувлангъаныны бильдирмей, къаймакъ бардагъыны алып, ишке кете. Чокъракъ башында, эмен тереги тюбюнде багъдаш къурып, къаймакъны кейф чатып ашап би-

тире ве акъшамгъа къадар сефа сюрип, байылып, салкъында юкълай. Акъшам устю бардакъны топракънен толдурып, Косенинъ эвине къайтып келе. Косе, Дели Хаяны корьгенинен:

— Бардакъ къайда? О, кене толумы? — деп сорай. Дели Хая:

— Бардакъ мында, о, айткъанынъыз киби, толу,— деп бардакъны Косеге узата.

Косе, топракъ толу бардакъны корип, текмиль шашмалай: бу ит огълу ит, гъалиба, меним башыма чыкъаджакъ, деп тюшюне. Шорбаджысынынъ гъам ве къасеветини корьген Дели Хая:

— Шорбаджы! Бельки сиз манъа ачувланадырсынъыз? — деп сорай.

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей Косе зорнен тилини арекетке кетирип.

Косе, не олса да, бу джинасирден еди дегиль де, он еди къат терисини сыдырып алмакъ керек, деп тюшюне.

— Олян, Дели Хая! Ярын саба бугъаны маджаргъа ек де, агъачкъа кет. Эм унутма, агъачтан къайткъанда озюнъ къавал чаларсынъ, бугъа къавалдан кульсин, маджар да къайтарма ойнасын,— дей Косе.

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанларынъызны сёзю-сёзюнен эда этерим,— дей де ятмагъа кете.

Дели Хая, берильген эмирге бинаэн, экинджи куню танъ маалинде бугъаны маджаргъа екип, агъачкъа кете. Къаш къаранлыгъы тюшеяткъан бир вакъытта, бугъанынъ дудакъларыны кесе: барсын, бугъа да бираз кульсин, дей. Маджар копчеклерининъ обутларыны чыкъара: барсын, маджар да бираз къайтарма ойнасын, дей. Озю де къавакъ агъачындан бир къавал япып, чала-чала эвге къайта.

Койлюлер, Дели Хаянынъ агъачтан къайткъаныны корип, кульмектен къатып къалалар. Ченъгелери ачылып къалгъан бугъа куле, копчеклеринден обутлары чыкъарылгъан маджар ойнай. Дели Хая исе къавал чала. Бундан даа зевкълы бир шей олурмы?

Дели Хаянынъ агъачтан келеяткъаныны корьген Таз Косе, тургъан еринде къатып къала: бугъа яралангъан, маджар сакъатлангъан, Дели Хаянынъ озю де текмиль делирген.

— Олян, езит огълу езит, сен кене не яптынъ?

Дели Хая:

— Не яптынъ дегенинъ не я, шорбаджы? — дей. – Айткъанларынъызны яптым иште! Бугъагъа бакъ — о кульмейми? Маджаргъа бакъ — о ойнамаймы? Я мен ярамай чаламмы? Истесенъиз, маджаргъа минип, койни бир даа айланып чыкъайым. Бакъынъыз, кульмектен къарт-къуртнынъ, балачагъанынъ ичеклери къатты.

Таз Косенинъ чырайы, яшынлы ягъмур булутлары киби сытыла. О, не япаджагъыны бильмеден, азбарны дёрт долана. Буны корип Дели Хая:

— Шорбаджы, санъа не олды, бельки ачувланадырсынъ? — дей. Э, бу дели огълу делиге не айтырсынъ? Ачуланам, деп Таз Косе озь терисини сыдыртсынмы?

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей Косе. – Айды, бар, бугъаны тувар, пиченге багъла, башыны котермеден ашап турсын.

— Баш устюнде, шорбаджы!

Эр шейни тантиминен япмагъа севген Дели Хая, бугъаны тувара, пичен кебенине кетире ве башыны кесип, кебен ичине тыкъа. Буны корьген Косе:

— Олян, пезевенк, сен не яптынъ? Меним сонъки айванымнынъ джаныны алдынъ да! — дей.

Дели Хая шорбаджысынынъ ачувына шашып:

— Не яптынъ дегенинъ де не я, шорбаджы? — дей. – Айткъанынъны яптым да! Мерхум бугъанынъ джаны,— Алла рахмет эйлесин, — тобан ичине тыкъылды, энди о, башыны котермеден ашайберир. Шорбаджы, чырайынъыз пек агъаргъан, бельки манъа ачувланадырсынъыз?

Ачувы богъазына келип тыкъылгъан Косе, артыкъ не япаджагъыны бильмегенинден:

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей.

Косе Дели Хаядан интикъам алмагъа ант эте. «Баре шуны ачтан ольдюрейим» — деген къарааргъа келе. Дели Хаяны эвге чагъыра. Софра башына отуралар. Косенинъ къадыны къоджасынынъ огюне бир чанакъ сарма къоя. Дели Хаягъа бир тепси тюй шорбасы бере. Сармалар бири-бири артындан Косенинъ агъызына тюшкенлерини корьген ыргъатнынъ агъызындан силекийлери акъа. «Ёкъ, ыштынмай турмакъ олмаз, бир чаре корьмек керек», деп тюшюне Дели Хая ве софра

башындан турып, азбаргъа чыкъып кете. Анда дам устюне чыкъып, деллял киби багъыра:

— Эй, джемаат! Къады эфендининъ эвине эйиликке буюрынъыз, эй!

Косе, деллялнынъ сесини эшиткенинен, чанагъыны кенаргъа сюрип, къадынынъ эвине чапып кете. Дели Хая исе, софра башына къайтып келе ве Косенинъ сармаларыны ашап битире.

Косе, бир баш олып, къадынынъ эвине келип ете. Чагъырылмагъан бу мусафирнинъ апансыздан пейда олмасына шашып къалгъан къады, низам ве интизам акъкъында, чагъырылмагъан ерге барув-нынъ айванлыкъ дереджесинде бир шей олгъаны акъкъында саатлернен насиат окъуй. Заваллы Косе, ач къарныны къадынынъ насиатларынен тойдырып, геджени дер маалинде зар-зорнен эвге къайтып келе. Бакъса не корьсин, дегиль сарма, тепсидеки тюй шорбасындан да эсер къалмагъан.

Ачувындан ве ачлыкътан такъаты кесильген Косе, тёшегине йыкъылып, байылып къала. Экинджи куню къушлукъ мааллерине къадар башыны ястыкътан алмай. Къушлукъ мааллеринде исе, деллял киби багъырып, оны къомшу койге тойгъа чагъыргъанлары акъкъында эшитип, Косе: «Э-е, бугунь агълагъан, эртеси куню куле» — дегенлери догъру экен, деп къувана.

— Эй, Дели Хая, мен тойгъа кетем, сен эвде къаравул олып къалырсынъ, къапыдан эки козюнъни алма, сакъ ол, хырсызлар эвни тонап кетмесинлер.

Дели Хая:

— Баш устюнде, шорбаджы, айткъанынъыз киби япарым, эки козюмни де къапыдан алмам,— дей.

Косе тойгъа кете. Дели Хая исе эки козюни къапыгъа тикип къала. Амма, тойдаки бутюн шенълик-шераметлик, лезетли ашлар асла козю алдындан кетмей. Ахыр-сонъу: «Косе тойда сефа сюре, мен исе мында джынлы киби отургъаным не я?! — деп тюшюне. Манъа, эки козюнънен къапыгъа бакъып тур,— дедилер. Къапыны озюмнен тойгъа алып барсам ве анда эки козюмнен онъа бакъып турсам, кене джаным, кене козюм олмазмы? — дей.

Дели Хая чокъ тюшюнип турмадан, къапыны чыкъарып ала, сыртына ура ве догъру тойгъа кете. Той эвине кирип,

артта къалмадыммы экен, деп не тапса оны ашап башлай. Шу арада, кейфленип «Дисталгъа» ойнамакъта олгъан Косе, къапынен берабер софра башына чёккен Дели Хаяны коре. Мамурлиги аман кечип кете.

— Олян, дели огълу дели, сен мында не ичюн кельдинъ? Къапыны не ичюн кетирдинъ? — деп сорай. Джевапкъа азыр Дели Хая:

— Тойгъа тек сени дегиль де, эр кесни чагъырдылар. Шунынъ ичюн кельдим, — дей.– Озюмнен къапыны да алып кельдим. Чюнки сен, тойгъа кеткенде, эки козьнен къапыгъа бакъып тур, деген эдинъ. Мына, коресинъми, козьлерим къапыда, къолларым ашта. Къоркъманъыз, мен олгъанда бу къапыдан хырсыз дегиль, къуш биле кечмез.

Косе, меселенинъ чаталлашкъаныны дуйып, табана къувет берип, эвине догъру чалып кете. Кельсе не корьсин, хырсызлар эвнинъ ичини там-такъыр темизлеп кеткенлер. Косенинъ къадыны, къайнанасы сачларыны юлкъып, фигъан къопарып агълайлар.

— Келип, йиптен инеге баргъандже эр шейни джыйыштырып кеттилер, озюмизни де котекледилер,— дейлер.

Не япаджагъыны бильмеген Косе къадынынен къайнанасынынъ янына отурып, оларнен берабер агълап башлай.

— Энди не япайыкъ, бу имансыздан насыл къуртулайыкъ? — деп тюшюнелер. Косенинъ къадыны:

— Сопа алып, яхшы котекле, сонъ, башымдай деф ол, деп къув да йибер,— дей.

— Сен не, Дели Хая теримни сыдырып алгъаныны истейсинъми? — дей Косе. – Биз къавиль эткен эдик. Къайсы биримиз башта ачувлансакъ, онынъ териси сыдырыладжакъ. Ондан къуртулмакъ ичюн башкъа чаре тапмакъ керек.

Олар учю де отурып, тюшюнмеге башлайлар. Азмы тюшюнелер, чокъмы тюшюнелер, ниает, къуртулмакънынъ чаресини тапкъан киби олалар. Таз Косе Дели Хаяны чагъырып:

— Ыргъатлыкъ вакъытынъ битеятыр,— дей.

— Битеятыр дейсинъизми, шорбаджы? — деп, Дели Хая пек тааджиплене.— Мен сизден пек мемнюним, шунынъ ичюн омюрбилля азбарынъызда къалмакъ истейим.

— Косе, «Эй сени Алланынъ къаргъышлы къулу», деп сёгюне де, Дели Хаягъа тараф чевирилип: — Мен де сени пек сев-

дим, сенден ич де айрыладжагъым кельмей, амма не япайым, эр шейнинъ башы ве сонъу олгъаны киби, сенинъ де меним азбарымда чалышувынънынъ сонъу кельди,— дей. – Лячаре, айрылышаджакъмыз. Акъылынъда олса, терек устюнде байкъуш къычыргъанда ыргъатлыгъынъ битер, деп анълашкъан эдик.

Дели Хая:

— Бойле лакъырды олгъан эдими, шорбаджы? — деп аселет тюшюнджеге дала.– Аслы хатырлап оламайым.

Таз Косе:

— Хатырла, къардашым, хатырла,— деп ялвармагъа башлай. – Хатырласанъ мытлакъа акъылынъа келир. Сен бириндживи кере меним азбарыма келип, мени бахытлы эткен кунюнъ: «байкъуш къы-чыргъангъа къадар ыргъатлыкъ этмеге разым» — деген эдинъ. Козь-къулакъ ол, барып да ярын саба байкъуш багъырмасын!

Дели Хая, козь-къулакъ олмагъа ишандыра ве, пичен ичине комюлип, юкъутъа дала.

Экинджи куню сабасы Косе эр кестен эвель турып, къайнанасыны уянта, оны дут терегининъ устюне чыкъара ве байкъуш киби къычырып турмасыны эмир эте.

Дели Хая юкъу арасында насылдыр бир сеслер эшитип къала: Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!..

— Байкъуш пек къарт олса керек, сеси къарт хоразнынъкине бенъзей,— деп тюшюне Дели Хая. Элине къалын бир таякъ алып, байкъуш къычыргъан терекнинъ устюне тырмашып мине. Бакъса не корьсин, терек устюнде байкъуш дегиль де, башы-сачы чаларгъан насылдыр бир обур отура. Я джын, я шейтандыр, дей Дели Хая ве обурны теректен ашагъы итеп йибере.

Къапы арасындан бакъып тургъан Косе, къайнанасынынъ терек устюнден ерге атылып тюшкенини корьгенинен, азбаргъа чапып чыкъа:

— Олян, дели огълу дели, сен меним бирден-бир къайнанамны ольдюрдинъ де, — деп багъыра. Дели Хая озюни сыкъмадан:

— А-ай-ай! — дей.— Языкълар олсун: мен къалпазан исе, оны байкъуш белледим. Къарт олса да, сеси пек аджайип эди.

Косе эвине къайтып кире, эки элинен таз башына япышып, къара тюшюнджелерге дала. «Бу эвден ыргъат дегиль, гъалиба, мен озюм кетерим» — дей.

— Эй, апакъай! Хамыр бас да, чиберек пиширип. Сандыкъкъа толдур. Гедже ятсы маалинде гъайып олайыкъ да, шу джинасирден къуртулайыкъ, башкъа чареси ёкъ,— дей Косе.

Бойлеликнен Косенинъ къадыны чибереклерни пиширип, аяттаки сандыкъкъа толдура. Ёл тедариги корюльгенини сезген Дели Хая: «Сандыкъ къайда, мен де онда»,— деп сандыкъкъа кирип сакъ-лана.

Эр шей азыр. Ятсы маалинде Косе сандыкънынъ астындан къайыш кечирип, сыртына ала ве Дели Хая дуймасын деп, ымпыс-тымпыс къадынынен бирликте ёлгъа чыкъа. Бутюн гедже ёл юрелер. Косе къан-терге бата.

— Апакъай, бу не маразнынъ чибереклеридир? Пек агъыр да! — дей о.

— Агъыр олгъанына къулакъ асма, ёлдыр, керек олур,— дей къарысы.

— Керек олур, демеси къолай, амма озюнъ сандыкънынъ астына кирип бакъчы! — дей Косе.

Косенинъ меджалы текмиль тюкенип, токътап, ял алмагъа меджбур олалар. Къары-къоджа дёрт бир тарафкъа бакъыналар: Аллагъа шукюр, Дели Хая корюнмей! Корюнмей амма, бакъсалар не корь-синлер, бир сюрю чобан копеклери тишлерини къайрап, яйгъара къопарып, оларгъа къаршы кельмектелер.

Косенинъ отю патлай:

— Апакъай, тез ол, терекке чыкъ! — дей.– Анавы копеклер келип етселер, бизлерни парча-кесек этерлер.

Экиси де терекке чыкъа. Сандыкъны терек устюне чекип алалар. Келип еткен копеклер козьлерини алмадан, терек устюндеки худжур «къушларгъа» бакъып туралар.

Косе, копеклернинъ якъында кетмейджеклерини анълап:

— Апакъай, сандыкъны ач, бираз къапынайыкъ! — дей. Дей амма, сандыкънынъ къапагъыны ачкъанларынен онынъ ичинден Дели Хая атылып чыкъа.

— Селям алейкум! — дей.— Насыл, баягъы ёл юрдикми?

Косе ве къадыны, агъызларына сув алгъан адамлар киби сусып, неге огърагъанларыны бильмей шашып къалалар.

— Э-ге, селям биле алмайсынъыз, — дей Дели Хая.— Не, сизнен бирликте ёлгъа чыкъкъаныма ачувланасынъызмы ёкъса?

— Джаным, неге ачувланайым я? — дей завалы Косе ве ачувындан эси кетип, теректен ашагъы юварлана. Чувалдай гумбирдеп тюшкен шейден урькип, копеклер де дерт бир тарафкъа къачып ке-телер.

Бираздан Таз Косе эсини топлай, сандыкъны сыртына ура ве учеви бирликте ёлларыны девам этелер. Кете-кете бир учурымнынъ янына барып етелер.

Дели Хая Косени аджыгъандан олып:

— Сиз ёрулдынъыз! Ятып геджелемек керек,— дей.

Учурымнынъ кенарына Дели Хая, Дели Хаянынь янында Косенинъ къадыны ве къадынынынъ янында да Косенинъ озю ята. Чокъкъа бармадан Дели Хая яландан хурулдамагъа башлай. Буны корьген Таз Косе, къадынынынъ къулагъына фысылдап:

— Эй, апакъай, танъ атар маалинде мен сени итеририм, сен де Дели Хаяны учурымдан ашагъы ите, эшитесинъми? — дей.

Буны эшиткен Дели Хая, Косенен къадыны юкъугъа кеткен арада тура да, оларнынъ ортасына кечип ята. Танъ атайым дегенде Косе, къадыны беллеп, Дели Хаяны итей. Дели Хая да Косенинъ къа-дыныны учурымдан ашагъы итеп йибере.

Косе къуванып, аякъкъа атылып тура ве:

— Не исе де бу бешареттен къуртулдыкъ! — деп багъыра. Багъыра амма, бакъса не корьсин, Дели Хая кейф чатып, юкъусында «хур-хур» йырыны йырлай, къадыны исе ёкъ.

Косе, «энди невбет манъа кельди», деп къачмагъа башлай. Къача, къача бир койге барып ете.

— Эй, джемаат! Пешимден Дели Хая къува. Мына шимди келип етер, сизге ялварам, къайда гизленгенимни онъа айтманъыз,— деп мезарлыкътаки оюлгъан бир къабир ичине кирип гизлене. Бу арада, Косени араштырып, койге Дели Хая келип ете.

— Эй джемаат, Косени корьмединъизми? — деп сорай. Косени кореджек козьлери олмагъан койлюлер:

— Ёкъ, корьмедик,— деп козь къыйыгъындан мезарлыкъны косьтерелер.

Дели Хая мезарлыкъкъа чапып бара. О якъкъа бакъа, бу якъкъа бакъа, оюкъ къабирни корип къала. Таягъыны оюкъкъа тыкъып, тюрткичлемеге башлай. Косе, таякъны бугъа бойнузлары беллеп:

— Кет, кет, бугъа! — деп багъыра. Дели Хая:

— А-ха, гизлендинъми, Косе? — дей.— Мен сени къабирден дегиль, еди къат ернинъ тюбюнден де тартып чыкъарырым.

Бу сёзлерни айтып, Дели Хая Косенинъ аякъларындан тута ве къабир ичинден чекип чыкъара.

Косе, олюмге махкюм этильген айван киби джанаварджасына Дели Хаянынъ устюне атылып:

— Сен менден не истейсинъ? — деп сорай.— Эки огюзим бар эди — экисини де ёкъ эттинъ; бир сюрю къойым бар эди — арам ольдюрдинъ; бир бугъам бар эди — сойып ташладынъ; бир кумес тавугъым бар эди — къыйыр-чыйыр эттинъ; къайнанамны ольдюрдинъ, къадынымны учурымдан итеп йибердинъ, сандыкъкъа кирип, мени эшек киби айдап юрдинъ, сонъ менден даа не истейсинъ?

Дели Хая:

— Шорбаджы! Сен манъа ачувланасынъ, гъалиба? — дей.

— Эбет ачувланам. Тез ол, теримни сыдырып ал, ёкъса мен ачувымдан патлап олерим.

— Ёкъ, мен тери сыдырыджылардан дегилим,— дей Дели Хая.– Сен де башкъасынынъ терисини сыдырмагъа авес этме. Акъылынъда тут: башкъасына къабир къазгъан озю ичине тюшер дегенлер.

АСКЪЫДЖЫ КЪОКЪЛА

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, къувурчыкъ сачлы бир къызнынъ озюне бенъзеген пек дюльбер, амма пек де аскъыджы бир къокъласы бар экен. Бир кунь койде той ола. Къызчыкъ къокъ-ласыны долап ичине сакълап, озю тойгъа кете. Тойдан къайтып кельген сонъ, ойнамакъ ичюн долаптан къокъласыны ала. Бакъса не корьсин. Къокъласы козьлерини сувландырып агълап отура экен. Къызчыкъ:

— Кель мында, меним гузель къокълачыгъым мен сени пек сагъындым, неге агълайсынъ? — дей. Амма къыскъа онъа якъын бармакъ биле истемей. Онынъ къызчыкъкъа джаны агъыргъан.

— Не ичюн озюнъ тойгъа кеттинъ де, мени алып кетмединъ? — дей къокъла.

Къызчыкъ, бир даа баргъанда сени де алып кетерим, десе де къокъла къызнынъ къабаатыны багъышламай. О, кене де агъла-магъа башлай.

Сонъ къызчыкъ океленип, къокъласына бир шамар ура. Къокъла агълап-сызлап, бир даа кельмейджек олып чыкъып кете. Койден тышкъа чыкъа, елда онъа бир чобан расткеле.

— Селям алейкум, чобан акъай,— дей. Чобан:

— Алейкум селям, къокълачыкъ,— дей. Къокъла:

— Вай, къокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я? — деп ынджына.

Чобан:

— Айса не дейим я? — деп сорай. Къокъла:

— Алейкум селям, гузель къокъла, деген олсанъыз, мен сизинъ къызынъыз олур эдим,— дей.

Чобан:

— Вай, айса бильмедим. Шай айтайым даа, кель къызым ол, гузель къокъла,— дей.

— Къокъла:

— Мен сизинъ къызынъыз олсам, манъа не ашатырсынъыз? — деп сорай.

Чобан:

— Не джанынъ истесе оны. Меним къоюм чокъ, сют, ягъ, эт ашарсынъ. Санъа, не десенъ оны алырым,— дей.

Къокъла эллерини былаштырмакъ керек оладжагъыны тюшюнип, разы олмай ве сагълыкълашып, озь ёлуны девам эте. Кете-кете бир туварчыгъа расткеле.

— Селям алейкум, туварджы акъай,— дей.

Туварджы:

— Алейкум селям, къокълачыкъ,— дей.

Къокъла:

— Къокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я? — деп ынджына.

Туварджы:

— Я не дейим? — дей. Къокъла:

— Алейкум селям, гузель къокъла, деген олсанъыз, мен сизинъ къызынъыз олур эдим,— дей.

Туварджы:

— Кель, гузель къокъла, меним къызым ол,— дей.

Къокъла къулакъ асмай чыкъып кете. Кете-кете бир сычангъа расткеле. Къокъла:

— Селям алейкум, сычан,— дей.

Сычан:

— Алейкум селям, гузель къокъла,— дей.

Къокъла:

— Мен сенинънен бирликте яшасам, манъа не ашатырсынъ? — деп сорай.

Сычан:

— Мен кетер, байларнынъ эвине барыр, башланмагъан бал бардакъларындан ягъ алып келирим. Биз пек гузель яшармыз,— дей. Къокъла разы ола. Сычаннынъ къобасында сычаннен яшап башлайлар.

Бир къач куньлер кечкен сонъ, чамашыр ювмакъ керек ола: Къокъла сычангъа:

— Бир сув олгъан ерге барсакъ, урбаларымызны ювар эдик,— дей.

Сычан:

— Мен бир араба япайым да, арабанен кетермиз,— дей.

Сычан бир серник къутусы, эки бош макъара. Тахта парчалары ве чубукълар кетирип, бир арабачыкъ такъыштыра. Ве кене де:

— Мен екмек ичюн эки къараман огюз кетирейим, сен чамашырларны богъчалап тур,— дей.

О, кетип, эски ве дым эвнинъ тюбюнден эки дане къара къонъуз тутып кетире. Оларны мойсалап, арабагъа еке. Къамчыны къолуна ала ве къокълагъа:

— Айды, кетир чамашырларны да, отур арабагъа,— дей.

Къокъла арабагъа мине.

Экиси къонъузларны айдап кетелер. Кете-кете бир авут янына барып токътайлар. Сычан бир четте къонъузларны суварып, къокълагъа:

— Сен бу ерде токътап тур. Мен шей ювмакъ ичюн къолайлы бир ер бакъайым. Сен сонъ чамашырларны алып келирсинъ,— деп кете. Авут кенарында бир тувар изи ичине топлангъан сувны коре. Ондан даа онъайтлы бир ер тапалмай. Къокъланы шу ерге чагъыра. Къокъла келип шейлерини ювып башлай.

Джаны сыкъылгъан сычан:

— Сен бу ерде чамашырларны юватур, мен байларнынъ эвине барып, акъшамлыкъ ашамагъа бир шейлер алып келейим, — деп чыкъып кете.

Сычан кеткен сонъ, къокъла шейлерини юваяткъанда аягъы тайып чамур ичине бата. Башы да, къоллары да чамургъа чома ве ондан чыкъалмай, багъыра башлай. О ерден кечеяткъанда эки яш, къокъланынъ сесини эшителер.

— Дюптюз-дюптюз, аякълары шалтыр-шалтыр, бай эвине барсанъыз, сычанны корьсенъиз, гузель къокъла къыркъ къулач чамургъа тюшкен десенъиз! — дей.

Яшлар байнынъ эвине баралар. Бираз лаф эткен сонъ ёлда эшиткенлерини къонакъбайгъа айталар, лякин ким олгъаныны корьмедик,— дейлер.

Бу вакъыт сычан эв тёшемелеринде юре экен. Бу лафлардан о ишнинъ асылыны анълай. Шашкъанындан эв ортасына атылып чыкъа. Эвдекилер оны корип, эллерине расткельген шейни алып, сычанны ольдюрмек пешине тюшелер. Сычан чапкъалай, тешик арай. Бир-эки сипиртки ашагъан сонъ, озюне уфакъ бир тешичик талып, анда кирип кете. О, бир шейге бакъмадан, чапа-чапа догъру авут янына бара. Бакъса не корьсин, къокъланынъ сеси къарылгъан. Алсыз бир вазиетте чамур ичинде ята. Сычан къокълагъа якъынджа барып:

— Къолунъны узат, чамурдан чекип чыкъарайым, — дей. Къокъла узатмай онъа джаны агъыргъаныны айта. Чюнки чокътан берли багъырыкъласа да сычан кельмеген экен.

Сычан озюнинъ досту къокълагъа ялварувнен:

— Гузель къокъла, къолунъны узат, сени къуртарайым,— дей. Къокъла кене де сёзюнден таймай:

— Ёкъ узатмам, — дей.

Сычан бир даа ялварып бакъа, амма ич бир чаре тап ал май. Къокъланынъ бойле япкъанына сычан ачувлана да:

— Ойле олса, гебер де къал, мен кетем, — деп чыкъып кете. Сёз динълемеген аскъыджы къокъла чамургъа богъула.

АВДЖЫ ЯШ

Койлернинъ биринде пек мергин бир авджы яш бар экен. О, бир кунь атына мине де, авгъа кете. Авланып кезген вакъытында орталыкъны къою туман баса. Яш, ёлуны шашырып, башкъа бир тарафкъа чыкъып кете. Афта кете, ай кете,

эджнебий бир мемлекетке барып ете. Бираз ял алмакъ ичюн атыны тыршавлап йибере, озю де бир чокъракънынъ башында ята. Азмы ята, чокъмы ята, козьлерини ачып бакъса не корьсин, атынынъ къуйругъынен бир тильки ойнап тура. Авджы яш аман тюфегини котерип, тилькини атмагъа азырлана. Бичаре тильки, инсан киби сёйленип:

— Ольдюрме мени, агъам, мен санъа керек олурым, — дей.

Авджы, тюфегини алып, авгъа кете. Эки дане кийик урып келе.

Бакъса, не корьсин, тильки атны къаравуллап тура. Авджы, тилькининъ хызметине ляйыкъ къыймет кесип, кийиклернинъ бирини онъа бере, экинджисини атешке къызартыт, озю ашай.

Экинджи куню авджы кене авгъа кете. О, авланып юргенде атнынъ янында бир ач къашкъыр пейда олып, атны ашамагъа азырлана. Буны корьген тильки:

— Достум къашкъыр, сен не япмакъ истейсинъ шу! — дей. — Бу айван меним шорбаджымнынъ атыдыр. Шорбаджым авгъа кеткенде, мен онынъ атыны къаравуллап турам. Бу хызметим ичюн о манъа эр кунь бир кийик кетире. Кель, бирликте хызмет этейик, шорбаджым сени де бош къалдырмаз.

Къашкъыр разы ола ве бирликте атны къаравуллайлар.

Авджы, бу кересинде учь кийик урып келе. Бакъса не корьсин. Тилькинен къашкъыр атны къаравуллап туралар. Авджы, тилькинен къашкъырнынъ хызметине ляйыкъ къыймет кесип, оларгъа бирер дане кийик бере, учюнджисини атешке къызартып, озю ашай.

Учюнджи куню айны ал текрарлана. Аджы кене авгъа кете. Лякин о авланып юргенде, атнынъ янында бир аюв пейда олып, аткъа чапкъылмакъ истей. Буны корьген тилькинен къашкъыр, аювнынъ огюне чыкъалар да:

— Сенинъ япкъанынъ недир шу!-дейлер. — Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр. Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынъ атыны къаравуллап турамыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр кунь бирер дане кийик бере. Кель, бирликте хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез.

Аюв разы ола ве бирликте атны къаравуллайлар.

Авджы, бу кересинде дерт кийик урып келе. Бакъса, не корьсин, тильки, къашкъыр ве аюв атны къаравуллап туралар. Авджы, тилькинен къашкъыр ве аювнынъ хызметине

ляйыкъ къыймет кесип, оларгъа бирер дане кийик бере, дёртюнджисини атешке къызартып, озю ашай.

Дёртюнджи куню авджы авгъа кеткенде. атнынъ янында бир арслан пейда олып, атнынъ устюне атыла. Буны корьген тильки, къашкъыр ве аюв арсланнынъ огюне чыкъалар да:

— Сенинъ япкъанынь недир шу!-дейлер.–Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр, Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынъ атыны къаравуллап турамыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр кунь бирер кийик бере. Кель бирликте хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез.

Арслан разы ола ве бирликте атны къаравуллайлар.

Авджы, бу ересинде беш кийик урып, къайтып келе. Бакъса, не корьсин, тильки, къашкъыр, аюв ве арслан атны къаравуллап тура экенлер. Авджы бу йыртыджы айванлардан къоркъа башласа да, оларнынъ яхшы хызмет эткенлерини корип, бирер дане кийик бере, бешинджисини атешке къызартып, озю ашай.

Бешинджи куню авджы авгъа кеткенде, атнынъ устюне балабан бир къартал къонып, оны чокъучлап ашамакъ истей. Буны корьген тильки, къашкъыр, аюв ве арслан къарталны сёгмеге башлайлар:

— Эй сени леш ашагъан арам езит, не япмакъ истейсинъ шу? Сен атны ашагъандже, биз сенинъ къанатларынъны юлкъып алырмыз, кемиклеринъни сындырып ташлармыз. этинъни лешке чевирирмиз. Бу айван бизим шорбаджымызнынъ атыдыр. Шорбаджымыз авгъа кеткенде, биз онынъ атыны къаравуллаймыз. Бу хызметимиз ичюн о, бизге эр кунь бирер дане кийик бере. Кель, бирликте хызмет этейик, шорбаджымыз сени де бош этмез, леш ашамакъ ерине тазе эт ашарсынъ,— дейлер.

Къартал разы ола ве авадан атны къаравуллай.

Авджы, бу кересинде алты кийик урып, къайтып келе. Бакъса, не корьсин, тильки, къашкъыр, аюв, арслан ве къартал атны къаравуллап туралар. Авджы бу йыртыджы айванларнынъ чокълашып кеткенине шашып къалса да, оларнынъ элял хызмет эткенлерини корип, бирер дане кийик бере, алтынджысыны атешке къызартып, озю ашай.

Алтынджы куню авджы авгъа кеткенде, тильки бутюн джанаварларны меджлиске топлап, нуткъ сейлей:

— Урьметли джанаварлар! Авджы агъамыз бизни эр кунь кийикнен беслей. Онынъ эйилигине биз де эйиликнен джевап бермек керекмиз. Лякин бир де-биримизни падиша сайламасакъ ниетимизден бир шей чыкъмаз. Айтынъыз, кимни падиша косьтермек истейсинъиз! — дей.

Къашкъыр сёз алып:

— Арсланлар даима падиша олып кельгенлер. Барсын, арслан огълу арслан да бизге падиша олсун, — дей.

Арслан эм къуйрутъыны, эм де башыны саллап:

— Ёкъ, менден падиша олмаз, мен пек ачувлым, барып бир шей ола къоймасын, эпинъизни къырып чыкъарым, — дей. — Аюв падишалар киби салмакълы бир махлюкътыр, барсын, аюв огълу бизге падиша олсун.

Аюв:

— Мен пек къолайсыз ве ахмакъ бир айваным. Меним падишалыгъым беш кунь чул тутмаз,— дей.— Эйиси къарталны сайлайыкъ, о, бутюн кунь учып юре, дюньядаки бутюн хаберлерни ве ошеклерни эшите.

Къартал:

— Ёкъ, достларым, менден падиша олмаз,— дей.— Мен падиша олсам, бутюн падишалыкъ леш сасыр. Тильки падишалар киби айнеджи бир махлюкътыр, барсын, тильки огълу тильки бизге падиша олсун! — деп багъыра.

Бутюн джанаварлар:

— Барсын, падишамыз тильки огълу, тильки олсун! — деп бир къараргъа келелер.

Бу теклифни чокътан беклеп тургъан тильки:

— Яхшы, мен падиша олурым. Лякин падишалыкъ этмек ичюн манъа тахт керек. Аюв, дагъгъа бар да. бир кутюк кетир, онынъ устюне чыкъып, мен озь эмирлеримни беририм,— дей.

Аюв падишадан эмир алгъанынен, табана къувет, чапып кете де балабан бир кутюк юварлатып кетире. Падиша тильки кутюкнинъ устюне чыкъып:

— Джем олунъыз башыма! — деп эмир бере.

Джанаварлар бир ань ичинде башына топланалар.

— Авджы агъамызнынъ бизге япкъан эйиликлери ичюн, биз дюньяда энъ дюльбер къызны тапып, оны эвлендирмек керекмиз. Къана, айтынъыз бакъайым, бир де-бир ерде бойле къыз бармы? — дей тильки.

Аюв:

— Мен бостанларны кезип юргенде пек дюльбер бир бостанджы къызны корьдим,— дей.— Бу къыз бизим авджы агъамызгъа пек ляйыкъ.

Падиша онынъ теклифинен разы олмайып:

— Сус, салпы аякъ,— дей. — Бизим авджы агъагъа бостанджы къызы кечмез.

Сёзге къашкъыр чыкъып:

— Мен къойларнынъ этрафында доланып, тамшанып тургъанда одаманнынъ къызыны корип къалдым, пек дюльбер бир къыз. Авджы агъамызгъа яхшы бир келин ола билир эди,— дей.

Падиша къашкъырнен де разы олмай:

— Сус, ачкозь къашкъыр,— дей. — Бизим авджы агъагъа одаман къызы да кечмез.

Ниет, сез къарталгъа бериле. О:

— Мен авеленип учкъанда, падишанынъ гуль багъчасында падиша къызыны корьдим,— дей. — Онъа дюнья дюльбери десенъ де ери бар.

Падиша тильки къарталнынъ теклифини бегенип:

— Аферин санъа, къартал, авджы агъа ичюн ляйыкъ бир келин таптынъ,— дей. — Лякин келинни ким алып келир?

Аюв, еринден атылып тура да:

— Мен кетиририм! — дей. — Лякин къартал да кетсин, о, манъа ёл косьтерир.

Аювнен къартал келин кетирмеге кетелер. Тильки, сёзюни девам этип:

— Келинни дагъ ичине тюшюрмезсинъ, эбет, бир эв япып азырламакъ керек. Эв япмакъны къашкъыр огълу къашкъыргъа ве арслан огълу арслангъа эмир этем. Тез олунъыз, дагъгъа кетип керестелик агъач кетиринъиз,— дей.

Къашкъырнен арслан кересте кетирип эв япмакъта олгъан арада, аювнен къартал падишанынъ гуль багъчасына барып етелер. Бу вакъыт падишанынъ къызы, сарай къызларынен берабер, багъча ичинде кезинмекте экен. Аюв, падиша къызыны къапкъач эте де, артына, огюне бакъмадан, табана къувет берип, къачмагъа башлай. Сарай къызлары зий-чув олып, даркъашып кетелер ве багъчада олып кечкенлерни падишагъа бильдирелер. Падиша къызыны араштырмакъ чарелерини коре башлай.

Авджы яш авдан къайтып келе ве янъы ясалгъан бинаны корип тааджиплене. Падиша тильки, къуйругъыны бура-бура, авджы яшнынъ янына келип теменна эте ве назик бир тильнен:

— Дюньяда энъ дюльбер падиша къызыны эвинъизге келин тюшюрдик,— деп хабер эте. — Эвге киринъиз бахтмурадынъызгъа иришинъиз.

Эм, акъикъатен, авджы эв ичине кирсе, не корьсин, дюльберлиги айнынъ он дёрдине бенъзеген бир къыз, башыны асып, сачларыны салындырып, эв ортасында отура. Къыз, авджы яшны корьгенинен, аякъкъа турып, онъа сарыла да:

— Агъам, мени бу джанаварлардан къуртар,— деп агъламагъа башлай.

Авджы яш озюнинъ къаравулларына джанавар дегенлерине пек яман джаны агъырса да, индемей, падиша къызыны тынчландырып:

— Къоркъманъыз, олар сиз бильген джанварлардан дегильдир,— дей ве мында насыл топлангъанларыны айта.

Олар гедженинъ дер маалине къадар лакъырды этип отуралар, бири-бирини севелер ве омюр-билля бирликте яшамагъа ант этелер. Ант этелер амма саба танъ атайым деп тургъан бир вакъытта, къартал учып келе де, инсанлар падишасынынъ аскер топлагъаныны, къызыны араштырып тапмакъ ичюн дагъларгъа чыкъмагъа тедарик корьгенини бильдире. Буны эшиткен падиша тильки:

— Арслан огълу арслан, аюв огълу аюв, къашкъыр огълу къашкъыр, къартал асылы къартал! Эпинъиз джем олунъыз башыма! — деп эмир бере.

Джанаварлар, телюке чыкъкъаныны анълап, аман топланып келе ве тилькининъ чевресини сарып алалар. Падиша тильки, къуйругъыны бургъалап, сёзге башлай:

— Урьметли достлар! Бизим севимли авджы агъамыз ве авджы агъамызнынъ севимли къарысы телюке астындалар. Езит огълу езит падиша, аскерлерини топлап, бизге уджюмге азырланмакъта. Бизлер, ондан эвель давранып, онынъ аскерлерини дарма-дагъын этмек керекмиз. Арслан огълу арслан, санъа он секизден къыркъ беш яшына къадар арсланлардан къыркъ бинъ аскер топламакъны эмир этем. Ярын къушлыкъта Джантыкъ къырны къапат!

Арслан, къуйрутъыны тиклеп, теменна эте де эмирни беджермек ичюн ёлуна реван ола.

Падиша тильки, аювгъа ишмар этип:

— Аюв огълу аюв,— дей. — Санъа он секизден къыркъ яшына къадар аювлардан къыркъ бинъ аскер топламакъны эмир этем. Ярын саба танъ атмаздан Кермен тёпени къапат!

Аюв, берильген эмирни беджермеге даима азыр олгъаныны бильдирип, бир къач кереле улуй да, арсланнынъ пешинден ёлуна реван ола.

Бундан сонъ падиша тильки къашкъыргъа бакъып:

— Къашкъыр огълу къашкъыр, — дей. — Санъа он секиз яшындан къыркъ яшына къадар къашкъырлардан къыркъ бинъ аскер топламакъны эмир этем. Ярын саба кунь догъгъанынен Къурбан къуюдересини къапат!

Къашкъыр, душманнь къыйыр-чыйыр этеджегини бильдирип, тишлерини гъыджырдата да, ёлуна реван ола.

Ниает падиша тильки, къарталгъа хытап этип:

— Къартал аслы къартал,— дей. — Санъа да къарталлардан къыркъ бинъ аскер топламакъны эмир этем. Сен кок юзюнден уджюм этерсинъ.

Къартал, авеленип учып кеткенден сонъра, падиша тильки де топланаджакъ бутюн аскерлернинъ башы оларакъ, ёлуна реван ола.

Авджы яш саба турып бакъса, джанаварлардан ич бири ёкъ. О, шашып къала: «Энди мени ташлап кетселер керек» деп тюшюне де, «Бу айнеджи тилькининъ иши олмалыдыр» деп, онъа ачувлана. Тильки исе, бу арада озюнинъ сой-акърабалары арасындан къыркъ бинъ дженкявер тильки топлап, гедже къаранлыгъында гизлиден душманнынъ атлы аскерлери арасына сокъулып, бутюн эгер та-къымларыны кемирип ташлай.

Саба ачыла. Душман аскерлери атланмагъа, атларыны арабаларгъа екмеге азырланалар. Азырланалар амма, бакъсалар, не корьсинлер, бутюн къайышлар кемирилип ташлангъан. Бу арада кок юзюни къара булут киби къарталлар къаплап ала ве душман аскерлерининъ башына бурчакъ киби таш ягъдыралар. Орталыкъны тоз-думангъа богъып, Джантыкъ къырындан арслан болюклери келип етелер ве яйгъара къопарып, душман устюне атылалар. Улувларынен ер-кокни

инъletип, Кермен тёпеден аюв болюклери тюшип, оглерине расткельген эр шейни басып-эзип кетелер. Ниает, Къурбан къую дересинден къашкъыр болюклери пейда олып, душман атлары пешинден къувмагъа башлайлар.

Шай этип, падиша тильки тахтны тутып ала. Бу джанаварларны корьген инсан падишасы, къоркъусындан юреги патлай да, олип къала. Бундан сонъ падиша.тильки, арслан огълу арслан, аюв огълу аюв, къашкъыр огълу къашкъыр ве къартал аслы къартал дос-догъру авджы яшкъа баралар.

— Авджы агъамыз, дженкни енъишнен битирдик. Энди падишалыкъны къабул эт! — дейлер.

Шу куньден сонъ авджы яш падиша ола, къыркъ кунь, къыркъ гедже той-дюгюн этип, падиша къызына эвлене ве падишалыкътаки бутюн халкъны топлап, эписини сыйлай. Озюнинъ къаравуллары олгъан джанаварларны да унутмай. Тойдан сонъ бутюн джанаварларны ерли ерлерине къайтарып йибере. Падиша янында тек бир тильки къала. Онынъ япкъан буюк хызметлерини козьге алып, онъа сарайда баш везир унваныны берелер. Бойлеликнен, тильки баш везир олып, авджы яшкъа элинден кельгени къадар падишалыкъны идаре этмеге ярдым бере.

ЭЙИЛИККЕ КЕМЛИК ЯПМА

Койден узакъ чёллерде, бир чобан байнынъ къойларыны бакъып юре экен. О, бир кунь авгъа чыкъкъанда, дагънынъ кенарында янгъын башлагъаныны коре ве аман анда чапып бара. Бакъса, атеш ичинде бир шейнинъ чапаланып, бала киби агълагъаныны эшите. Чалт-чалт узунджа тулупны бир йипке багълап, атеш ертасында инълеген шейге тараф ата. Чапалангъан шей тулупкъа киргени киби, оны чекип чыкъара. Тулупны ачып бакъса не корьсин, тулуп ичинде ялынлары янгъан бир аджерха отура. Чобан оны къуртаргъанына да пешман ола, амма артыкъ кеч олгъан.

Аджderха тулуптан чыкъкъан сонъ чобан онъа:

— Къана, достум, къуртаргъаным ичюн манъа не береджексинъ?

— Мени къуртаргъанынъ ичюн сени ашайджагъым,— дей.

Чобан не япаджагъыны бильмей. Бу арада шу ерден кечеяткъан бир тильки оларнынъ янына келип.

— Не дава этесинъиз? — деп сорай.

— Мына, тильки, мен шу атеш ичинден бу адждерханы къуртардым, къуртаргъаным ичюн не береджексинъ, деп сорадым. О: «Сени ашайджагъым»,— деди.

Тильки меселени бир кереден анълай ве чобанны къуртармакъ ичюн тез-тез ишке кирише, о джиддий бир тавурнен:

— Ёкъ, чобан, сенинъ адждерханы къуртаргъанынъа инанмайым! — дей.

Чобан ачувланып:

— Не ичюн инанмайсынъ? Мына, тулуп да янымда,— дей.

Тильки тулупны алып бакъа да:

— Башта бир, адждерха сенинъ тулубынъа сыгъмаз, ялан айтасынъ, — дей.

Адждерха тильки меселени онынъ файдасына чезе беллеп, меселенинъ асылына бармай.

Чобан бундан файдаланып, тулупнынъ агъызыны бирден къапата ве адждерханы янып тургъан атешнинъ ичине котерип ата.

ЭФСАНЕЛЕР

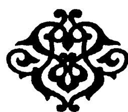

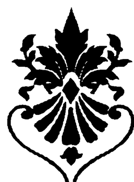

ДЕЛИКЛИ КЪАЯ

Къоз эфсанеси

Дюньяда Къоз кирезинден татлы кирез бармы? Я къокъулы, сувлы, алтын тюслю армутны Къоздан гъайры, анда тапар экенсинъиз?! Кевдеси индже йигитлер, я да къаялар арасында ве дерелер ичинде енгильден юрген къызлар Къоздан гъайры даа анда олмакъ мумкюн?!

Агъарып башлагъан Эльтиген вадийси озь балаларыны козь эте, кунеш шавлеси алтында хошлана, акъшам устю исе дагъдан койге сия кольгелер узанып башлагъанда, къавеханенинъ янында топлангъан къартларнынъ озьара субетлерине динълене.

— Эвель заманларда яхшы эди.

— Э, эбет, яхшы эди, — деп текрарлай имамнынъ янында чёккелеп отургъан докъсан яшындаки Муслядин.

— Керек олгъанда ягъмур ягъа эди, керек олмагъанда ягъмай эди, сувалчанлар япракъ ашамай эдилер, балкъуртлар да бар эди, эчки, къоюн... Эр кесте экишер къошакъ огюз бар эди. Яхшы эди...

Къозлулар Муслядинни динълейлер, ах чекелер.

— Эвель заманларда яхшы эди...

Къаранлыкъ ичинде кя о якъта, кя бу якъта тютюн ичкенлернинъ атешчиклери йылтырап алалар, кимерде бир беязлы сигар думаны отургъанларнынъ джиддий, тюшюнджели сымаларыны орьте.

— Сув чокъ эди, — деп ташлай бири.

— Не? — Муслядин оны эшитмей. — Деликли Къаянынъ делиги ёкъ эди дейсинъми? Ёкъ эди, ёкъ эди. Сонъундан, Къыз-чокърагъы ачылгъанда, пейдаланды.

— Айт, — къартнынъ къулагъына эгилип, ялвара къаведжи. — Адамлар динълемеге истейлер.

Муслядин къулагъынынъ устюндеки, бостандаки къарпызны андыргъан шишикни пармакъларынен азачыкъ сий-

пады, сонъ агъыр, къозу терисинден тикильген къалпагъыны энъсесине сюрди.

Тёпеден, Деликли Къаянынъ янындаки кой устюндеки ёлдан, почта чанъчыгъы эшитильди.

Чанъчыкъ тынды, дерсинъ, Муслядиннинъ икяесени больмеге о да истемей.

— Сонъ?

Койлюлер оны чокъ керелер динъледилер, амма кене динълемек истейлер. Бойле йымшакъ, тынч яз акъшамында, терен кокте эсапсыз янъгъан йылдызлар иш кунюнинъ къасеветлерини унуттыргъан киби олалар. Серин ельчик эскенде, муджизелер акъкъында айтылгъан икяелерни динълемек истейсинъ.

Муслядин узун, кирез агъачындан ясалгъан чубукъны думанлата, баба-деделеринден эшиткенлерини ашыкъмайып, токъталып-токъталып, икяе эте.

Динълейиджилер тюшюнджеге далалар, Муслядин оларны башкъа бир дюньягъа алып кете, тасавурларында Эльтигеннинъ учь куль ренкли къаясы джанланып башлай. Оларнынъ ортанджысынынъ — Делекли Къаяда делиги энди ёкъ, онынъ ичинде учь эфсаневий рух яшай, эм эр бири озюнинъ йырыны йырлай. Адамларгъа исе бу вакъыт дагъ шувулдагъан киби келе. Шаматаласа — ягъмур беклейлер, инълесе — рузгяр. Яни рухлар адамларгъа не оладжагъы акъкъында хабер этелер, чюнки олар шимди де озь койлерини эвельдеки киби севелер.

О заманларда да адамлар рухларнынъ сеслерине динълене, озь къорчалайыджыларыны урьмет эте эдилер.

Рухлар да адамларнынъ арасында юргенлер, оларны севгенлер. Севгиден гонъюль раатлана. Адамларда алчакъгонъюллилик пейда ола.

Деликли Къаянынъ янында кене почта чанъчыгъы чынъылдады, динълейиджилерни бир анъ хаял дюньясындан къайтарды, озю исе орманлыкъкъа синъип кетти.

Эвель заманларда къозлулар мухтадж, я да фукъарени озь эвлеринде мусафир этмей, ашкъа тойдурмай бир якъкъа ёлламай эдилер. Ашагъы багъчаларгъа чалышмагъа кеткенде биле, эвлеринде ёлджуны къаршылап ала биледжек адамны къалдыра эди.

Куньлернинъ биринде, эр кес ишке кеткенде, койде къартанайлар, балалар ве джиезлерини тикмеге ашыкъкъан, учь яш къыз къалгъан эдилер.

Ава сыджакъ, къызлар ишлерини алып, салкъын ер къыдырып орманга кеттилер. Рухлар озьлерининъ дуракъларындан чыкътылар, мухтадж адамларгъа чевирилерек, къызларнынъ янларына кельдилер.

Къызлар кёр, топал ве къамбур адамларны корип, баш эгдилер.

Къарт, балабан эмен тереги тюбюнде къызлар богъчачыкъларыны ачтылар, фукъарелерге софра донаттылар.

— Буюрынъыз!

Мухтаджлар ашадылар, ичтилер, тойдылар. Къызларгъа буюк тешеккюрлер айттылар. Къызлар бакъсалар, софрада бир шей эксильмеген.

— Сизлер бир шей ашамагъансынъыз да. Буюрынъыз!

Ёлджулар кулюмсиредилер.

— Алла разы олсун. Юреклеринъизни къуванчнен толдурсын. Бизлер ашадыкъ, ичтик. — Сонъра къызларгъа:

— Бир де бир истеклеринъиз олса айтынъыз. Эйи вакъытта тюшюнильген истек ерине келе биле, — дедилер.

Къызлар озъара кулюштилер ве бири:

— Джиезимни тездже тикип битирмек истейим.

— Эвинъе къайтып баргъан сонъ корерсинъ, истегинъ ерине келир, — кулюмсиреди къамбур.

— Къартанам манъа дарылмагъаныны истейим, — деп кульди дигери.

— Бу да олур, — башыны саллады топал.

— Я сен? — сорады кёр учюнджисинден. — Сен не истер эдинъ?

Къыз тюшюнджеге далды.

— Эписи бир, меним истегим ерине кельмез.

— Сен башта сёйле.

— Дагъ ичинден бир чокъракъ ачылсын, коюмизге салкъын чокъракъ суву кельсин, оны ичкен ёлджулар бутюн ёл эзиетлерини унутсынлар, бизим койдешлер исе сыджакъ куньлерде чокъракънынъ сувуны къана-къана ичсинлер.

— Я шахсен озюнъ ичюн не истер эдинъ?

— Озюме? Манъа бир шей керекмей, менде эписи бар.

Кёр адам козьлерини тааджипленген алда ачты, темиз кок киби мавы козьлери шавле сычтылар.

— Адынъ недир, бильмек мумкюнми?..

— Феррах, — деди къыз.

— Истегинъ ерине келир. Сенинъ адынъны халкъ бир вакъыт унутмаз.

Кёр Деликли Къая тарафкъа айланды, элиндеки таягъыны юксек котерди ве оны къая устюне эндирди.

Деликли Къая гюдюрдинен чатлады, дагънынъ устю сия булутнен орьтюльди, ири-ири ташлар ягъмур киби ягъдылар. Булут кеткен сонъра, дагъ ичинде аралыкъны корьдилер, андан акъкъан сувнынъ шувултысы эшитильди.

Чокъракънынъ сувы Феррахнынъ аякъларына келип етти ве оларны ювдылар.

Мухтаджлар бирден ёкъ олдылар. Бу вакъыт къызлар оларнынъ ким олгъанларыны анъладылар.

Фукъаренинъ сёзю керчек олып чыкъты. Халкъ Феррах ханымны эр даим алгъышлай, о ольген сонъ исе, мезарыны таш къоранен саралар.

Ярым асыр эвельси Муслядин о къоранынъ йыкъынтыларыны корьген ве таш устюндеки арап языларыны окъугъан эди: «Бу дюньягъа сарылма, о эбедий дегиль. Тек бир Алла эбедийдир».

Муслядин къарт энди чокътан сусты, амма динълейиджилерден ич бири хаял дюньясындан кери къайтмагъа ашыкъмай эди.

Муслядин эвге къайтаджакъ олып, агъырдан котерильди.

— Кетмеге вакъыт кельди.

Имам да котерильди.

— Деликли-Къая шаматалай. Бельки ягъмур ягъар.

— Ягъмур керек, сув ёкъ, — деп ташлади къаведжи.

— Керек, керек, — деп онъа къолтуттылар дигер адамлар ерлеринден котерилеяткъанда.

— Кене Феррах-ханым керек, — деп кулюмсиреди яш оджа. Лякин къартларнынъ бакъышлары джиддий эди.

— Феррах-ханым олгъанда сув боллукъ эди. Энди сув азлашты. Эркеклер о вакъыттаки киби дегиллер, къызлар да. Вазиет бойле девам этсе, Къызлар аммамы да ёкъ олур.

ЭЧКИ ДАГЪ

Отуз эфсанеси

Айгиди сени Али, дюльбер Али! Коюмизнинъ адамлары сени аля даа унутмадылар, сенинъ акъкъында риваетлерни агъызагъыздан тарифлеп, бизим куньге еткиздилер. Эльбет, заманлар деньишти. Сен бильген яйлягъа шимди автомобиллер чыкъалар, сен бильген дагълар узьре телли къушлар учалар.

Аджеба, шимди озь джюйрюгинъненен оларны озып олур эдинъми? Бильмейим... эр алда йигит деген адынъны ерге урмамакъ ичюн олардан артта къалмамагъа тырышыр эдинъ...

Алининъ дюльдюли ель киби чабик олып, зенгин такъымынен ярашыкълы эди. Отузлы яшлар Алининъ ат мингенини, кокте учып кетеяткъан къушны бир кереден урып тюшюргенини корип, онъа сукълана, онынъ киби олмагъа истей эдилер, чюнки бу орталыкъта Алиден де мергин, Алиден де зияде гъанимет кетирген авджы ёкъ эди.

Эчки дагънынъ тёпесиндеки сарп къаялар артындан, омузында тюфеги олгъан Али корюнгенде къараджалар къоркъудан титреп башлайлар. Факъат, баласыны эмиздирген анабаш айвангъа Али бир кере де токъунмады, чюнки авджы айванларгъа нисбетен алидженап эди.

Дагъдаки къараджалар балалап башлагъан куньлернинъ биринде Али Урмиенинъ эвине барды.

Яп-яш экенде тул къалгъан Урмие шимди Алини бегене. Иште, тек Али ичюн эллерини хыналай, тек Алиге назлана: эм назлары ичюн истеген шейини яптыра.

Эр вакъыт олгъаны киби, бу кересинде де Алиге айнеджи тебессюм иле бакъып, риджа этти:

— Манъа ярын бир къараджа кетирсе.

— Олмаз, джаным. Билесинъ де, шимди вакъты дегиль, энди балаладылар, — дие джевапланды яресининъ риджасына тааджиплене Али.

— Олур! Меним ичюн япсанъ — олур!

— Ёкъ, олмаз.

— Ойле исе, артыкъ кельме! Къапымны унут!

Меселе бойле олып чыкъаджагъыны умют этмеген Али омузларыны сыкъты ве къапыгъа догъррулды.

— Акъылсыз къадын!

— Акъылсыз олсам, не ичюн келесинъ? Сеитмемет манъа бир заман акъылсыз демей. Биль ки, къараджаны сен кетирмесенъ, башкъа бириси кетирир!

Али эвине къайтып кельген сонъ, тёшегине узанды, тюшюнджелерге далды. Дагъда бульбуль оте, багъда чырчыр мазинлер чырылдай, кокте йылдызлар бири-биринен къонуша эдилер.

Кимсе юкъламай, Алининъ де козюне юкъу кирмей — эп ойлар ичинде сыкъыла. Урмиени тюшюне, бу къадын пек осал, акс табиатлы олгъаныны бильсе де, эписи бир, хош къокъулы чечек устюне къонгъан балкъурт киби, Урмиени корьмек истей.

«Сен кетирмесенъ, башкъасы кетирир, эмиш!» Олмайджакъ шей! Менден гъайры оны кимсе кетирмез.

Али еринден къалкъты.

Тышта танъ атмакъта, саарь кокю ерни озюнинъ ильк опюшинен селямламакъта эди. Али тек озю бильген сокъакъчыкъ бойлап серт адымларнен дагъгъа ашыкъты.

Мына, Эчки дагъ корюнди. Авджы дагънынъ бир тёпелигине котерилип, этрафкъа козь ташлады: экинджи тёпеликнинъ этегинде чокътан-чокъ къараджа отламакъта эди. Оларгъа якъынлашмакъ ичюн Ернинъ къулагъыны кечмек керек. Иште, Эчки дагънынъ эки тёпелиги арасында ерлешкен, терен ерасты къобасы да олгъан учурумлы чукъурлыкъкъа бизимкилери Ернинъ къулагъы, дейлер. Къобанынъ сонъу олгъаны-олмагъаныны кимсе бильмей. Дейлер ки, къоба тап ернинъ ортасына барып чыкъа экен, дюньяда нелер олаяткъаныны бильмек ичюн ернинъ озю бойле бир делик япкъан эмиш.

Али чукъурлыкъ янына кельген сонъ, гъает ихтияр адамны корьди. Бу адамнынъ сакъалы ойле узун эди ки, уджу чукъурлыкъкъа тюшкен эди.

— Мераба, Али, — селям берди къарт. — Къараджа атмагъа кельдинъми? Даа эрте де...

— Керек олды, иште, деде.

— Къараджаларны ольдюрмеге джуръат этамазсынъ.

— Къартым, сен кимсинъ?

Али къартнынъ янына якъынджа бараджакъ олды, лякин къарт апансыздан чукъурлыкъта гъайып олды.

Еринден къопып, чукъурлыкъкъа тыгъырып тюшеяткъан таш кесеклерининъ шатырдысы эшитильди. Али артындаки дагъгъа айланып бакъты. Дагъ устюнде тюзгюн кевдели бир къараджа Алиге бакъып тура эди.

Авджы къараджаны нишангъа алгъанда, гуя кимдир айванчыкъны сагъаяткъан киби корюнди; къыяфетинден къадын киши, эм таныш къадын. Рахметли абласына бенъзей.

Али тюфегини тюшюрди, козьлерини окъалады. Къараджа еринде тура, янында кимсе ёкъ.

Айванны бир даа нишангъа алды, лякин къараджа янында кене къадын къыяфетини абайлады. Атта къадын Алиге дикъкъатнен бакъкъан киби кельди. Али буз кесильди, чюнки бу къадын онъа озь анасы киби корюнди. Эльбет, балалыкъта хатырасында къалгъан анасынынъ сымасы тыпкъы бойле эди. Къадын Алиге бакъып, башыны саллады. Али кене тюфегини тюшюрди.

— Анайым! Аначыгъым!

Къая тюбюндеки сокъакъ узьре тоз котерильди. Къараджа кене янъгъыз тура, къыбырдамай.

— Тюш коремми, не мараз! — деп тюшюнди Али ве къараджаны энди учюнджи кере нишангъа алды. — О пайнозю тура, бир къач адым четте баласы отлай. Бесе-белли, хаяллангъаным... — Али айванны бир къуршуннен, чекиштирмейип ольдюрмек ичюн онынъ юрегини козьледи.

Тюфекнинъ тетигини басайым дегенде, анабаш къараджа кучючик бир баланы, даа догърусы, Урмиенинъ къызчыгъыны эмиздиреяткъан киби корюнди. Али Урмиенинъ къызыны озь баласы киби севе, эркелете эди. Алининъ эли къалтырап, тени титреп башлады. Шакъамы я, кичкенени аз къалды атып ольдюреджек эди!

Алини дешет сарып алды. О, ерге йыкъылды, серилип къалды, эппейи вакъыткъадже шай, къыбырдамай ятты, не олгъаныны сонъундан хатырлап биле оламады.

Иште, о куньден сонъ Али койде корюнмеди. Койлюлер оны сарп къаядан йыкъылып, парча-кесек олгъандыр, белледилер, чокъ къыдырдылар, лякин тапамадылар. Сонъра, «бельки, оны Ернинъ къулагъы юткъандыр, ойле экен, къыдырмагъа аджет ёкъ», — дие тюшюндилер.

Бойлеликнен, йыллар артындан йыллар кечти. Алининъ севимли Урмиеси еринден зар-зорнен тургъан къартийчикке чевирильди, къызынынъ озь балалары ве торунлары олды; Алининъ акъранлары энди чокътан къабристандалар. Янъы осип етишкен адамлардан Али акъкъында сорасанъ, олар тек баба-деделеринден эшиткенлерини айтырлар, эм бунынъ не ери керчек, не ери уйдурма олгъаныны бильмезсинъ.

Кунлернинъ биринде койге юз яшлы аджы Асан къарт къайтып кельди. Бу къарт чокъ йыллар девамында Мекке-и мукерремде яшагъан, пек чокъ шашыладжакъ шейлер корьген. Лякин койлюлерни энъ шашырткъан шей — онынъ Али акъкъында айткъан икяеси эди. Эбет-эбет, Асан къарт аджылыкъ сеферинде Алини озь козюнен корьген, таныгъан.

...Истанбулда дервишлер текиесинде буюк бир ибадет япыла экен. Ибадетке къатылмакъ ичюн дюньянынъ дёрт кошесинден асылзаделер, падишалыкъларнынъ буюклери, атта франклар кельгенлер. Думбелеклер урулып, зурналар чалынып башлагъан сонъ, дервишлер озьлерининъ дуаларыны окъуп, оюнларыны тёшейлер. Ибадет оюнына эр кестен зияде бир къарт дервиш бериле. О, дуалы оюныны ойнар экен, ибадетке бутюн вуджудынен бериле, дагъ фуртунасы киби айланып, сейирджилерни тесхир эте, оларны дюньявий ойтюшюнджелерден къуртара, бутюн барлыкъларынен кенди рухий ихтирасларына далдыра. Аджы Асан дервишнинъ арекетлерини дикъкъат иле козетер экен, къартнынъ сымасы козюне сыджакъ корюнгенини анълай.

— Али, сенсинъми? — дей онъа аджы Асан. Дервиш бир аньге токъталып, аджыгъа бакъа, недир айтаджакъ киби ола, лякин джевап бермей, кене дуасыны девам эте...

ХАННЫНЪ ОЛЮМИ

Эски Къырым эфсанеси

Ишке шейтан къарышкъанда эки беля догъа. Бири — къадын олса, дигери — алтындыр. Къальбинъ къакъшап, тенинъ солса — алтынгъа берилесинъ, вуджудынъда къанынъ къайнап, козьлеринъде атеш йылтыраса — къадын пешине

тюшесинъ. Къыскъасы, кимге не кереклигини шейтан пек яхшы биле.

Айткъанларына коре, дюньяда Солхат ханы Арслан хандан да акъыллы адам олмагъан. Девлетли хан омюрден мемнюн олмакъ ичюн эр шейге малик: онынъ юз учь къадыны ве эки юз джариеси, мермер сарайлары, багъ-багъчалары, къавелери, эсапсыз йылкъылары, кой сюрюлери бар. Даа не керек? Иште, онъа даа недир етишмей экен.

Геджелери Арслан ханны кимдир раатсызлай, фикирлерини чыбалта:

— Эр шейинъ бар, тек алтынынъ аз, — дей.

— Я, алтынны къайдан алайым, — озю-озюнден сорай хан ве суалине джевап буламайып, сабагъадже чекишип чыкъа.

Куньлернинъ биринде Арслан хан беклерге ханлыкъынынъ джеми улемаларыны сарайгъа чагъырып кетирмекни авале этти.

Олар, хангъа неге керек олгъаныны анъламагъан беклер, сарайгъа озь достларыны етеклеп кельдилер. Албу исе, беклернен берабер кельгенлернинъ эписи де улема дегиль эди.

— Манъа ойле бир васта тапынъыз ки, онынъ ярдымынен адий таш парчасы алтынгъа чевирильсин, — деп, талап этти Арслан хан.

Беклер ве улемалар шаштылар:

— Хан акъылдан тайды, гъалиба: ойле шей бар исе, адамлар ондан энди чокътан файдаланмаз эдилерми?

Лякин хангъа башкъа тюрлю джевап бердилер:

— Ханнынъ эмири бизим ичюн къанундыр. Эмиринъны эда этермиз, ханым, тек мухлет бер.

Бир афтадан сонъ кене ялвардылар:

— Мумкюн олса, бираз даа бекле, ханым.

Арадан эки афта кечкен сонъ хандан янъы мухлет сорайджакъларыны анълагъан хан оларны агъыз ачыртмадан сарайдан къувды.

Хан керчектен де акъыллы эди. Улемаларны халкъ ичинден озюм тапарым, деген къараргъа кельди.

Беклер:

— Этме, эйлеме! Хангъа авам халкъ ичинде юрмек ярашмаз. Къарабаджакълар санъа не десенъ япарлар, юрегинъе ятмагъан шейлер эшитирсинъ, — дие огютледилер.

Хан дегенинден къалмады. Устюне дервиш джуббесини кийип, сарайны терк этти.

Беклер догърусыны айткъанлар. Хан Солхат базарларында кезинир, къавелерде отурыр экен, эм озю акъкъында, эм беклери акъкъында пек чокъ элемли лафлар эшитти. Ханнынъ беклерге бильдирген истеги де халкъ арасында артыкъ таркъалгъан эди: «Эшиттинъизми, Арслан хан акъылдан тайгъан, дейлер, адий таштан алтын япаджакъ ола эмиш». Базылары: «Бизим Кямиль джинджиге барсын, о ярдым этер», — деп къошалар.

Я, Кямиль джинджини насыл тапмалы?

Иште, хан сораштыра-сораштыра, Кямиль джинджини барып тапты, онъа мерамыны анълатты. Джинджи ханны динълеген сонъ хайли вакъыт индемей отурды. Ниает:

— Къыйын олур... амма айткъанларымнынъ эписини япсанъ, бельки де бир шейлер чыкъар.:. — деди.

— Япарым, айткъанынъны япарым. Япмасам, Алла бойнумы урсын! — деп емин иле къаиль олды Арслан хан.

Олар арабагъа минип, ёлгъа чыкътылар. Секиз кунь ёл юрип, докъузынджы куннинъ сабасына Керчь дагъынынъ янына барып чыкътылар.

— Мына бу дагъгъа котерильмелимиз, — дие анълатты джинджи.

Дагънынъ тёпесине къаш къарарып башлагъан маальде котерильдилер.

Ниает, дагънынъ устюне чыкъып, токътадылар. Джинджи окъумагъа-уфлемеге тутунды. Докъузынджы келимеде огюндеки къая еринден кочюп, ашагъы тыгъырып тюшти, онынъ тюбюнден чыкъкъан эки йылан сызгъырув иле сюйреклене-сюйреклене ералты магъарасына кирип кеттилер. Джинджи ве хан да магъара ичине адым аттылар. Анда йыланлар ай нурунда кумюш киби йылтырай, магъаранынъ диварлары янында чыплакъ адамлар эчки оюнына ойнай эдилер.

Джинджи Арслан хангъа хытап этти:

— Энди аз къалды. Артымдан текрарла: «Хел-хала-хал».

Бу сёзлерни текрарламасынен, огдеки демир къапы йыкъылып, Ханнынъ козю огюнде бам-башкъа алем ачылды.

Ер астындаки магъаранынъ диварлары четке сюрюлип, таваны эльмазларгъа бурюнди. Ханнынъ аягъы астындаки топракъ алтынгъа чевирильди, этрафында алтын акъчалар уюрильдилер.

Ерден алтын таш тюртип чыкъти; орталыкъны джевхер, якъут ташчыкъларнынъ парылдавы айдынлатты. Ханнынъ назарына ташчыкълар арасындаки нилюфер япрыгъы устюнде ясланып яткъан бир дживан чалынды.

Бу арада къара копек урьди; джинджи бирден сескенди.

— Дживангъа бакъма!

Лякин Арслан хан дживандан козьлерини алып оламай, онъа мефтюнликнен бакъа. Ханны артыкъ ич бир шей маракъландырмай; эльмаз ташлар сёнюккен, алтын парчалары адий бакъыр киби корюне.

Хан гузель дживаннынъ сесини даа эшитмесе де, онынъ ичюн бутюн дюнья аджайип, аэнкли бир йырны йырлагъан киби дуюла эди.

— Къызнынъ аягъы астындаки пытачыкъны коресинъми? Оны тез-тез ал, сонъ дюньянынъ бутюн малы сенинъки олур! — деди джинджи.

Дживан еринден турды, ве:

— Хан ойлелеринден дегиль. Меним тылсымлы пытагъымны тутып алып, шанына леке тюшюрмез. О мында кельмеге джурьат этти, мени корип севда олды. Меннен де къалыр, — деди.

Дживаннынъ дудакълары Ханнынъ дудакъларына якъынлашкъанда бутюн варлыкъ санки титреп башлады. Къайдандыр алтын учкъунлар пейда олып, джинджини еринден котерди, дагъдан тышкъа алып чыкъты ве бир ань дегенде Солхат базарына кетирип быракътылар.

Базарда джинджи танышларыны расткетирди, ве:

— Эшиттинъми, Ханымыз гъайып олгъан... Языкълар олсун! — деген лафлар эшитти.

Джинджи башыны саллады.

— Языкъсынманъыз, Хан арагъанындан да зиядесини булды.

КЕМАЛ БАБА

Къара дагъ эфсанеси

Шурет де, алтын да къыдырмады. Акъикъат къыдырды. Дюньядан акъикъат ёкъ олаяткъаныны корьгенде исе, Кемал баба ятты ашагъы ольди.

Кемал баба къач яшында эди кимсе бильмей. Юз, дей эдилер, бельки о вакъыт, эки юзьдир.

Чокъ яшады, бутюн койнинъ халкъы онъа догъмуш олып къалды. Пек чокъ яшады, къулакълары энди эшитмей эди, козьлери исе адамларнынъ чапкъалагъанларыны козетмектен махрум эдилер.

Кимерде онынъ акъкъында унута эдилер. Тек баарь кунеши орталыкъны — Къара дагъ тёпеликлерини алтын шавлесинен къаплап башлагъанда, онынъ да яшагъаныны хатырлай эдилер.

Кемал баба чересини чокъракъ сувунен юва, кене дагъгъа кете.

Чечеклернинъ къокъусы, серин ельчик оны охшап кече. Варлыкъ къуванчы эр шейде дуюла эди.

Кемал баба бутюн буларны пек севе, озюни оларнынъ ичинде ис эте.

Аякъларыны зорнен ала, эллерини дуа этмеге биле котерип оламай. Эй, дюнья! Сенми эдинъ дешетли геджелерде къаялар арасында юрген. Бир де бир хавф догъгъанда гемиге ялдап баргъан гъайретли, джесюр Кемал. Энъ бай ве буюк адамларнынъ бетине акъ сёзюни айтмагъа сакъынмагъан, докъуз улькеден къувулгъан Кемал. Чюнки акъикъатны айткъанны докъуз мемлекеттен къувалар. Халкъ бойле айта.

Онынъ омрю фуртуналы эди. Бу койчикке кельген сонъ тынчланды.

Къуранны молладан да яхшы бильген, арап китапларыны анълагъан, Мекке ве Истанбулда булунгъан — терен бильгили адам. Бильгили адамны исе койде саялар.

Кемал чокътан берли Къара дагъ джапында яшай, чокъ баарьлер кечти. О эп дагъгъа къатнай. Чокъракъ башындаки эмен терегине бельги къоя. Эп акъикъатнынъ кельмесини беклей.

Акъикъатны беклегенини озю де бильмей. Лякин илле бир кунь келеджегине эмин. Йыллар бойле кечмекте эди. Эмен терегининъ устюндеки бельгилер эп чокълаштылар.

Баарь кечти, яз кельди. Авалар пек къызды. Бойле якъыджы сыджакъ не вакъыт олгъаныны кимсе хатырлап оламай.

Кунеш отларны, япракъларны якъты, чокъракъларны къурутты.

Джамиде дуа окъулды, Кемал бабадан:

— Сонъ не оладжакъ? — деп сорады къартлар.

— Ай тутуладжакъ, ягъмур ягъаджакъ. Фелякет оладжакъ.

Адамлар теляшландылар. Кок узеринде енгиль булутлар корюнди, амма ягъмур ягъаджакъкъа бенъземей эди.

— Кемал баба илериде не оладжагъыны айтмагъа бильмей.

Гедже исе къоюрып кельген булутлар йылдызларны сёндюрдилер, ачувлы йылдырым ойнады, кок гудюрдиси байырларнынъ тёпесине энди, дешетли сеслер орталыкъны титретти. Сагъанакълы ягъмур шувулдады, орталыкъны сув басты.

Кемал баба догъру айтты!

Энди фелякет оладжакъ, адамлар пек къоркътылар.

Дагъдан тюшкен сель кой сокъакъларыны ювды, къачып етиштирамагъанларны денъизге алып кетти. Бай Вели делирди. Къомшусындан нелер басып алгъан олса: эвни, багъны, эписини къайтармагъа емин этти. Алланынъ адыны айтып агълай, оны омюринде айтмагъан сойлары биле текрарлай. Чюнки этрафта фелякет.

Джамиде дуалар окъула. Кемал баба энди не айтар экен? Кемал баба адамларнынъ юреклеринде не олгъаныны, не тюшюнгенлерини биле эди.

Тышкъа чыкъты, булут сарылгъан Къара дагъ тарафкъа бакъты. Пейгъамбернинъ сарыгъыны корьген киби олды. Адамлар да бакъалар, бир шей корьмейлер.

Кемал баба динънельди. Коктенми, дагъданмы къуванчлы сеслер эшитильди.

Адамлар динълейлер — эшитмейлер.

Бир куньден сонъ Кемал баба бакъкъан тарафта кунеш йылтырады.

Фелякет кечти, адамлар озюне кельди.

Чокъусы эляк олды. Оларнынъ топракъларыны къомшулары болюп алдылар, фуртуна оларны алып кетмегени ичюн, Аллагъа дуа эттилер.

Бу фелякет вакъытында Коктебель мырзасы эвельде адамларны пек къыйнагъаны белли олды. Кемал баба онъа дарылды.

Мырза шашмалады, не япаджагъыны бильмеди. Сандыгъындан толу кисесини чыкъарды, гедже Кемал бабагъа алып барды.

— Буларны ал, тек мени утандырма.

Кемал баба алтынларны котерип атты.

— Кет! — деди ачувлы алда. Мырза Кемал бабанынъ огюнде тиз чёкти, ялварып башлады.

— Чокъ къалмады, якъында оледжексинъ, озюм джыярым, мезарынъда къазыкъ устюне сарыкъ къоярым, имамларгъа чокъ пара беририм, олар, Кемал бабай мукъаддес адам эди, Кемал баба азиздир, дерлер. Эр шейни япарым, тек мени макъта.

Мырзанынъ сёзлерини анълагъан Кемал баба ондан юзюни чевирди, Мырза ачувындан къайнады, къартнынъ устюне атылды, котеклеп башлады.

— Меним дегенимни япаджакъсынъ, ёкъса ольдюрерим?

— Ольдюр, — деди къарыкъ сеснен Кемал баба.

Саба адамлар Кемал бабаны олюм алында корьдюлер. Не олгъаны акъкъында о бир шей айтмады. Чюнки мырзанынъ хасталангъаныны ве чокъкъа бармайджагъыны биле эди.

О адамларгъа:

— Таягъым къайда тюшсе, мени анда комюнъиз, — деп васиет этти.

— Къарт, гъалиба, шашмалай, — деп тюшюнди адамлар.

Амма сонъки кучюни топлагъан Кемал баба ериндеп котерильди, тышкъа чыкъты, таягъыны тёпеге фырландырды, озю салланды, йыкъылды, шу ерде джан берди.

Таягъы исе кокке котерильди, Къара дагъгъа учып кетти.

Онынъ пешинден чаптылар, таякъны чокъракъ башында таптылар.

Адамлар къартны анда джыйдылар.

Сонъ теректеки бельгилерни сайдылар... Докъсан докъуз...

Кемал баба юзни толдурды, дедилер адамлар.

Яхшы заманлар кельди. Дагълар ешиль отларнен ортюльди. Анда сюрюлер яйылдылар. Олар геджелери де эвге къайтмай, дагъларда геджелей эдилер. Чобанлар геджелери Кемал бабанынъ мезарында ешиль ярыкъны коре эдилер. Молла буны тешкермек истеди, адамларны ёллады.

— Акъикъатен де азизми, билинъиз, — деди.

Ешиль атешни пек чокъ адам корьди.

Отуздан, Къоздан, Къапысхордан хасталарны кетирдилер. Анда хасталар шифа таптылар.

Имам Кемал бабаны азиз, деп илян этти.

Мында кельгенлернинъ сайысы даа да чокълашты.

Шимди де келелер. Хасталарны Алуштадан ве Уськюттен, Акъмесджиттен ве Багъчасарайдан кетирелер. Темиз къальбнен кельгенлернинъ эписи тюзеле экен.

ДЕМИРДЖИ ДАГЪ

Демирджи Къырымда энъ дюльбер дагъдыр, дейлер ерли сакинлер. Бир кунь къач сааттен ибарет олса, дагънынъ ренки о къадар денъише экен. Онынъ юксеклигинде гуя кок къушагъы парылдай.

Куньдюз эр шей кунеш шавлеси тюбюнде сюсленген бир вакъытта, дагъ узеринде къоджаман къобаларны корьмек мумкюн, оларны дев гуя энъ юксекликлерден къопарып алгъан да, бир ерге топлагъан. Дагънынъ вадий тарафында адамларны, айванларны анъдыргъан эфсаневий къаялар корюнелер. Табиатнынъ бу тылсымлы варлыгъы «билинъиз бакъайыкъ, бизлер кимлермиз ве мында насыл пейда олдыкъ?» — деп сорагъан киби корюнелер.

Ихтияр адамлар олар акъкъында чокъ эфсанелер айталар. Дикъкъатынъызгъа олардан бирини джельп этмек истеймиз.

Чокъ къадим заманларда Къырым топрагъына баскъынджы кочебелилер ордусы келип сокъулгъан. Олар кесментик, узун къоллы, бакъыр тенли, назарлары титис ве серт олгъан. Улькенинъ чёль ве дагъларында атеш-алев олып ягъылгъанлар. Аякъ баскъан ерлерини якъып йыкъалар, харебеге чевирелер.

Къырым сакинлери кельмешеклерге баш эгмейлер. Олар давет олунмагъан мусафирлерни яхшы ушкютелер, козь ачмагъа имкян бермейлер. Баскъынджылар ярымаданынъ тёрюне кечмеге не къадар ынтылсалар, силягъа ихтияджлары о къадар артып бара.

Ниает, олар, ерли халкъ Тютейиджи Фунна, деп адландыргъан дагъларгъа барып етелер. Дагънынъ юксеклигинде тютейиджи алев диреги эп юкъары котериле, этрафны ярыкъландыра эди.

Этрафтаки сакинлер демирджилик зенаатынен нам къазангъанлар. Дагъ этегинде озьлерининъ кучюк демир ханелеринде чалышувнен кунь кечирген усталар аз олмагъанлар.

Мында адамлар озьлерининъ ильк демирджи оджагъыны — Фунна юксеклигиндеки атешни якътылар. Ондан сонъ халкъ бу дагъны Демирджи, деп адландырды.

Баскъынджыларнынъ сераскерлери дагъ янында топланып, онынъ тютюн ичинде къалгъан юксекликлерине тааджипле бакътылар.

— Бундан да яхшы демирджилик оджагъыны къайдан тападжакъсынъ? — деди оларнынъ уйкенлери. — Мында озюмизге силя ясармыз...

Узурына озь корюнишинен дигерлеринден айырылып тургъан адамны чагъырды. О, юксек бойлу, кенъ омузлы, къара сакъаллы, ири дюльбер козьлю киши эди. Бу козьлерге бакъсанъ, назарынъны олардан алып оламайсынъ. Лякин гонълюнъни къоркъунч баса. Оны бир кере корьген адам къудретли кевдесини ве агъыр бакъышыны бир вакъыт унутмаз.

Сераскер къара сакъаллыгъа бир къач сёз айткъанынен о башыны саллады, аскерлернен берабер койге энди. Олар мында онларнен сакинни якъалап, дагъынъ юксеклигине алып кеттилер.

Иште, бу куньден башлап баскъынджыларда пек чокъ силя пейда олды. Оларны дагъ юксеклигинде шу къара сакъаллы адам — Демирджи ясады. О анда къоджаман бир демирханени мейдангъа кетирди. Дагъда бутюн кунь тютевнинъ арды кесильмеди, атеш эп алевлене берди. Чёкючеслери тынмады. Дагъ гудюрди ве шаматадан титреди. Къылычлар, сюнгюлер, къалкъанлар, балталар — бутюн булар баскъынджылар ордусына ташылдылар. Къарасакъаллы муджизевий кучьке малик дагънынъ челигинден ясагъан бу къылычлар, дерсинъ, дюньядаки бутюн къылычлардан устюн эдилер. Баскъынджылар бу мудхиш силянен огълерине расткельгенни кести, ёкъ эттилер.

Этрафтаки койлер адамсыз, бом-бош олып къалды. Яш ве къуветли адамларны дагъ демирханесинде чалыштырдылар. Олар анда силя ясадылар. Гедже-куньдюз ач чалыштылар. Бунъа даянмайып эляк олдылар.

Гедже-куньдюз гурюльдеп янгъан алев топракъны къуруттты, чокъракъларнынъ сувы токътады, озенлер сайлаштылар. Багъ ве багъчалар берекетсизлик мекянына чевирильдилер. Фунна джеэннемге дёнди, къара сакъаллы эп янъы-янъы

къулларны талап этти. Кельгенлер исе мында эджель булдылар. Бу джеэннем атешини сёндюрип, орталыкъны якъыпйыкъкъан, олюм сачкъан силянынъ ардыны кесмек, белялы къомшулардан къуртулмакънынъ чарелерини арамакъ ичюн, бир къач койнинъ тедбиркяр адамлары бир ерге топландылар. Энъ итибарлыларны дагъгъа — демирджиге ёлладылар. Баргъан адамлар демирджининъ мындан кетмесини талап этмек керек эдилер. Лякин кеткенлерни пек чокъ бекледилер. Олардан исе хабер-тебер ёкъ. Ахыр-сонъу куньлернинъ биринде Фуннадан ичи сыджакъ куль, инсан кемиклери толу балабан бардакъ кетирдилер. Демирджининъ джевабыны койлюлер яхшы анъладылар.

Мерьем адлы бир къыз Демирджинен озю лакъырды этмек къарарына кельди. О сакъчыларгъа дуйдурмадан, гизли сокъакъчыкъլардан, къоджаман Демирджиге барып чыкъты. Мерьемнинъ козьлери огюнде мудхиш манзара пейда олды. Онларнен демир оджакъларындан атеш пускюре, корюклер гудюрдейлер, якъыджы къыгъылчымлар этрафкъа сачылалар. Беллеринедже чыплакъ адамлар чёкюч ве токъмакъларнен къып-къырмызы демирни дёгелер.

Къарасакъаллы пейда олды. Мерьем онынъ янына барды.

— Мени динъле, ят адам, — деди о.

Демирджи онъа йыртыджы, якъыджы назарлар ыракъты.

— Сен не истейсинъ?

— Санъа ялварам, адамларны гъайып этме, кет мындан.

Къарасакъаллы шакъылдап кульди.

— Ёкъ, — деди. — Мен кетмем. Я манъа не ичюн кетмек керек экен? Аксине, сени де мында къалдырырым. Сен меним олурсынъ...

Шай дер экеч, о къызгъа къолуны узатты. Къыз оны кучьнен уйтеди. Демирджи соба янында йыкъылды, сачларыны, урбасыны якъты. О ачувланды, янъы ясалгъан йылтыравукъ ханджерге узанды, Мерьем джансыз алда онынъ аякълары тюбюне йыкъылды.

Къарт чалбаш дагъ бу залымлыкъкъа даянамады. О темелинден тёпесинедже титреди, алевленди, салланды. Дагънынъ ичинден юкъары алев фышкъырды, къара сакъаллы ве дигер кельмешеклер бу атеш-алевге къатылдылар, ёкъ олдылар.

Атеш сёнип, эр шей ятышкъан сонъ, адамларнынъ козьлери огюнде адден тыш бир манзара пейда олды. Дагънынъ ёкъушында Демирджи ве онынъ ярдымджыларыны анъдыргъан услупсыз къаялар пейда олдылар. Оларнынъ энъ тёпесинде исе къадын башына бенъзер къая тура. Бу къая эр кеске гузель Мерьемни — залым Демирджининъ сонъки къурбаныны хатырлата.

Шундан сонъ Фунна тынчланды, онынъ юксекликлеринде атеш корюнмеди ве дагънынъ эвельки ады, Тютейиджи, унутылды. Амма халкъ башындан кечирген беляларны ич унутмады. Дагъгъа исе Демирджи адыны берди.

МУХАММЕДГЕ МЕКТЮП

Къоз эфсанеси

Бизде дюнья бир чарх копчектир, оны ким айландырмагъа бильсе, файдасыны о корер, дегенлер.

Абдулгъанининъ авраты Фатиме, балабан джевиз тереги тюбюнде аджджы тюшюнджелер алтында, юзюм татлысы, петмез къайнатмакъта эди.

Онынъ тою олгъанына даа учь йыл толмады. Вадийде энъ зенгин адамгъа акъайгъа чыкъкъан вакъытта энди пишмеге башлагъан шефтали киби, койде энъ дюльбер къыз эди. Тойда четлери паалы басмаларнен сарылгъан ве алтын йиплернен нагъышлангъан юзьбезлернен безетильген могедекли арабаны юзден зияде атлы йигит озгъармакъта эди. Йипек шертлернен ве ренкли басма парчаларынен яраштырылгъан атлар бири дигерини озып чапа эдилер. Той бир афта девам этти. Чалгъыджылар токътамай чалды. Давул патлады, зурна инъледи.

Фатимеге эр кес авес этти. Эр кестен зияде къара козьлю бир къыз Фатимеге пек кескин бакъты. Гъалиба, онынъ назары тийди. Фатиме акъайгъа чыкъкъанынен хасталанмагъа башлады.

Тедавийлемек ичюн терен бильгили экимни чагъырдылар, моллагъа окъуттылар, ич бир шей ярдым этмеди. Къара дагъгъа, азизлерге алып бардылар. Андаки къабир ташындан

тоз ичирдилер, тюзельмек ерине, даа да агъырлашты. Фатиме азып, къуругъан таякъ киби олып къалды.

Абдулгъани, авратым хаста деп, ачувланмагъа башлады ве шарапны сыкъып битирген сонъ башкъасыны аладжагъыны айтты. «Дангъалакъларда бир кере эвленген сонъ экинджи авратны алмагъа олмай, я не ичюн бизде ола?» — деп тюшюнджеге далды Фатиме.

Не себептен бир халкъта бир адет, дигеринде башкъа?

Бир къач куньден сонъ багъдан сонъки берекетни кетиреджеклер, бир къач куньден сонъ эвге башкъа къара козьлю дюльбер келеджек... Фатиме эп агълай.

— Ёкъ, — тюшюнди Фатиме, — мен ойле яшап оламам. Эйиси озюмни къуюгъа атарым.

Бойле къараргъа кельген Фатиме бу ишни япмакъ ичюн гедже озь къуюлары янына барды.

Къуюгъа эгильгенининен Азраильни корьди. Азраиль онъа пармагъыны саллады, къанатларыны къакъты, къадыннынъ къулакъларына муляйим сес эшитильген киби олды, ве оны кокке — дженюпке алып кетти.

Къартийлер Фатименинъ эвде олмагъаныны дуйдылар. Оны къыдырмагъа башладылар ве къую янындан таптылар. Фатиме ерде ята, элинде акъкъушнынъ къанатындан да беяз бир къанат бар эди. Сонъки нефесинде бир шейлер айтмагъа етиштирди.

Къоз коюнден къадынлар топландылар, олгъан вакъианы хатырладылар, Фатимени аджыдылар ве оларнынъ да башына бойле ал келебиледжеги акъкъында тюшюндилер. Араларында язмагъа бильген бир къыз тапылды. О, бильгили эфендининъ къызы эди.

— Айтчы бакъайыкъ, къадын къартайса я да хасталанса, акъай башкъасына эвленсин, деп къайда язылгъан?

— Истедилер ве ойле де яздылар, — деди эфендининъ къызы. — Не истесенъ, оны язмакъ мумкюн.

— Демек бойле, сен язмагъа билесинъ, айса бизим истегимизни яз, бир авраты олгъан акъай экинджисине эвленмесин, деп яз.

— Кимге язайым? — сорады Зейнеп. Падишагъамы? О тек кулер. Онынъ озюнинъ бинъ, бельки де, ондан да зияде авраты бардыр.

Къадынлар тюшюнджеге далдылар. Бирининъ акъылына бойле фикир кельди:

— Фатимеге ким къанат ташлады? Меляике. Демек, Пейгъамберге яз. Тек яхшы яз. Эр кес разы олур. Ким озюнинъ акъайынынъ бир аврат даа алгъаныны истер?! Яз, эпимиз пармакъларымызны басармыз.

— Я, насыл этип ёллайджакъмыз?

— Къушнен ёллармыз. Къуш кокке уча. О алып кетер.

— Бабама айтмакъ керек, — деди Зейнеп.

— Сенинъ акъылынъ ериндеми, Зейнеп? Бабанъа айтсанъ, ишимизни бозарсынъ. О башкъа — бизге къаршы мектюп язар.

Къадынлар Зейнепке ялвардылар, дюльбер марама бахшыш этеджеклерини айттылар. Ниает, Зейнеп разы олды.

Зейнеп кягъытны тизине къойды ве Меляике ташлап кеткен беяз къанатнен Мухаммедге мектюп язмагъа башлады.

Чокъ вакъыт язды, яхшы этип язды, эр шейни язды. Къанат кягъыт устюнде гъыйчылдагъан сес чыкъарып, къадынларнынъ фикирини язды, орталыкъ сюкюнет ичинде къалды. Тек кимерде къадынларнынъ терен кокюс кечиргенлери эшитильди.

Язып битиргенлеринен, къанат Меляикенинъ артындан етмек ичюн, кокке учып кетти.

Зейнеп мектюпни алтын сувлу йипнен багълады, огълан балачыкълар туткъан беяз савукъаннынъ къуйругъына багълады ве авагъа учурды.

Къуш учып кетти. Къадынлар не олур экен, деп беклемеге башладылар. Япкъан ишлери акъкъында бири-бирлерине сёз бергенлери киби, акъайларына бир шей айтмадылар. Бизге дарылырлар деп, сакъындылар.

Амма араларындан бири даянып оламады, акъайына айтты.

Акъайы кульди, башкъа акъайлар да эшиттилер. Къадынларнынъ япкъан ахмакълыкъларына олар да кульдилер. Къадынларны савускъан къуйругъынен эриштирмеге башладылар. Къоз коюнинъ къарт молласы бу вакъиадан сонъ къадынларны корьсе терс бакъып кечти.

Къадынлар япкъан ишлеринден утандылар, мумкюн олгъаны къадар мектюпни унутмагъа тырыштылар.

Лякин акъайлар унутмадылар, ачувлангъанда авратларына: «Савускъаннынъ къуйругъына мектюп илиштир», — деп къыгчырдылар.

Яшлар да осьтилер, бабалары киби, олар да олгъан вакъианы хатырлап авратларыны утандырдылар. Кульмеге кульдилер, лякин не Къоз коюнде, не Отуз, ве не де Таракъташта эки аврат алгъан эркек олмагъаныны дуймай къалдылар.

Бельки, къой эти паалылашкъандыр, яшайыш агъырлашкъандыр, я да акъайларнынъ озьлери утангъандырлар, бельки де мектюпке Пейгъамбернинъ джевабы кельгендир. Алла бильсин, анда нелер олды? Бир шейни пек яхшы билемиз, анда къош авраты олгъан эркек къалмады, весселям!

ЧАТАЛКЪАЯ ДЖИВАРЫНДАКИ ЧЕШМЕ

Алупка ве Мисхорнынъ ортасындан — дагъдан акъып кельген Хастабаш озенининъ ялысында бир къарт озь къартийинен берабер яшай экенлер. Эвлери пек харабе алгъа кельген. Эльбет, къарт энди докъсан яшында, къартий исе сексен яшында экен. Оларнынъ балалары озь бахтларыны арап, энди чокътан дюнья бойлап даркъалгъанлар. Кучюк азбарда етишкен зарзават ве багъча емишлери къартларны йыл бою бакъкъанлар.

Къарт олюми эп якъынлашкъаныны дуя. Экиси де озь олюмликлери акъкъында тюшюнелер, къасеветленелер. Куньлернинъ биринде къарт орманга барып, одун кесмеге ве оны Алупка базарына алып барып сатмагъа, дженазе ичюн керек шейлерни алмагъа къарар бере.

Бойлеликле, белине аркъанны багълай, элине балтасыны алып, ёлгъа чыкъа. Яваш кете, сонъ отурып раатлана ве, ниает, Чаталкъаягъа барып чыкъа. Баягъы одун топлагъан сонъ, оларны багълап, ашагъы энип башлай. Сувы Хастабаш озенине акъып тюшкен чешмелернинъ бирине барып ете. Сыджакъ ава ве ёргъунлыкъ къартны такъаттан кесе. Бираз ал алмакъ ичюн одуныны ерге ташлай ве чешмеден сув иче. Козьлери юкъу чеке, бир кенарчыкъта отура, юкълап къала.

О уянгъанда кунеш энди батыгъа догърулгъан, къонаята. Къарт теляшлана, эвге ашыкъа. Одунны кене сыртына ата ве, адети узьре, озь-озюнен сёйлене-сёйлене кете.

— Одун аз алгъаным, юкюм енгиль, эки кере зияде алмакъ мумкюн эди, — дей озьбашына.

Къартнынъ кеч къалгъанына теляшлангъан къартий оны араштырып, орман бетке кете. Ёлда сыртына одун юклю адамны коре.

— Балам, орманда бир къарт адамны расткетирмединъми? — деп сорай.

— О да насыл бала, козьлеринъ корьмейми ёкъса, къартий мени танымайсынъмы?...

— Мен, къартийни, кульме, сен де къартайырсынъ. Меним акъайым да етмиш йыл эвельси сенинъ киби бир яш эди.

Къарт ишнинъ асылыны анълады. Демек, о бугунь сувны бир заманларда дедесинден эшиттиги чешмеден ичип, яшаргъан. Эльбет, къартий де деръал шу чешмеден сув ичмек керек. Къарт онъа бу чешменинъ не ерде олгъаныны анълатты, озю исе эвге ашыкъты. Чюнки эвде озю япаджакъ ишлерни хатырлады.

Ишке берилип, орталыкъны къаранлыкъ баскъаныны дуймай къалды. Акъылына аман къартий тюшти. Чапа-чапа дагъгъа кетти. Бир къач дакъкъа ичинде бир къач саатлик ёлны кечти. Амма чешме башында кимсе ёкъ эди.

Къартийини чокъ араштырды. Шашмалап тургъанда, чалылар арасында бир баланынъ агълавыны эшитти. Баланы элине алып, эвине къайтты. Эртеси куню баланы бакъса, о къартийнинъ чул-чубурына сарылгъан.

Демек, къартий яшармагъа тырышкъан ве къарарыны къачыргъан, шифалы сувны пек чокъ ичкен. Нетиджеде яшармакъ дегиль де, къундакъ баласына чевирильген.

АЙДАМАКЪЛАР КЪОБАСЫ

Къызыл-Таш эфсанеси

Узун къыш акъшамлары оджакътан ель сызгъыргъанда, къутургъан денъиз киби окюргенде, къырымтатарлар оджакъ башында отурып, Къырымнынъ сонъки йигити акъкъында къартларнынъ икяесини динълемеге пек севелер. Ич

бир вакъыт эзильгенлернинъ ве ёкъсулларнынъ джаныны агъырттырмагъан Алим ичюн Къырымнынъ дагълары биле гъурурлангъанлар. Байлар Алимден, яшындан къоркъкъан киби, къоркъкъанлар. Бутюн губернияда Алимнен корюшмек истеп, оны ялынъыз бир адам арыштыргъан. О Къарасувбазарнынъ башы экен. Айткъанларына коре, онынъ юмругъы теразе фунтлукъларындан да агъыр экен. Онынъ кескин бакъышындан ер тюбюне сакъланып биле къуртулмакъ мумкюн дегиль экен.

Къырымда токътамадан Алим акъкъында еди йыл лаф кеткен. Бу йыллар ичинде Алим еди кере къаравуллар къолуна тюшкен ве еди кере де бугъавларны къопараракъ, Таракъташ дагъларына, ногъай чёллерине къачып етиштирген. Дагъларда, ногъай чёллеринде бутюн яшлыкъ Алимге дост экен. Халкъ гедже-куньдюз Алланынъ адыны анъып, Алимни беладан сакъламасыны истеп, намаз къылгъанлар. Лякин Алимнинъ башы устюнде къара булутлар асылы тура экенлер. Акъ сакъаллы акъыллы къартлар тынып турсалар да, буны биле экенлер.

Шу йылы Къырымда корюльмеген сувукълар олгъан. Фа-къырлар чекишкен, лякин зенгинлерге де арув олмагъан, чюнки ёллар бою Алимнинъ баскъынджылыгъындан ич биреви аманлыкъ корьмеген.

Алимни чешит ерлерде коре экенлер. О шеэрлерде пейда ола ве атта Къарасувбазар башына барып, Алимни эльге бермек ичюн озь ярдымыны биле теклиф эткен. Бу вакъыт башлыкъ Алимге:

— Алим меним элимде олса, санъа юзь онлукъ, — деген. Алим башлыкъны кулерек: «Мына, Алим сенинъ къолунънынъ тюбюне кельди, лякин сен оны тутып оламадынъ», — дей ве аман пенджереден сычраякъ, атына минип, шеэрден чыкъып кеткен. Артындан атлылар къувгъан, етамагъанлар.

Алимнинъ беяз атында учь танав олып о, токътамадан, учь кунь, учь гедже чапа биле экен.

Алим Таракъташ дагъларында да яшагъан. Бу вакъыт учь тарафтан къаравуллар чыкъып, бутюн Таракъташ дагъларыны сарып алгъанлар, лякин Алимни тапамагъанлар. Отуз къаведжиси Алимге хабер этип етиштирген, Алим Къызыл-ташкъа авушкъан. Анда топракъ тюбюнден кирильген айдамакълар сакълангъан дымлы бир къоба бар экен. Ана анда Алимнинъ шейлери топракъ тюбюнде сакълы тура экен. Бу къобанынъ

ичинде шифалы сувнен яраларны сагъылткъан ве инсанларнынъ къуветлерини арттыргъан дигер бир къоба даа бар экен.

Мында, Къызыл-ташта, Алим баягъы бир вакъытлар сусып тургъан. Оны ялынъыз Отуз къаведжиси ве Алимнинъ эльчиси Баттал биле экен. Баталгъа озь тилини ютмакъ Алимни эльге бермектен къолай экен. Алим Батталнынъ оксюзчиги Шашнени севе ве бабасынен онъа, кимерде, тюрк феси, кимерде, панлы фес ве кимерде де алтын купелер джибере экен. Шашне озь достларыны янъы бахшышларны косьтерип, къопая тургъан экен. Балабан олса, Алим онъа эвленеджегини, бутюн Къызыл-таш хазинесини онъа береджегини айтып юре экен.

Доманака урумнынъ къызы буны эшитип бабасына барып айта. Бабасы Алимден къоркъа ве оны севмей экен, чюнки къоркъсанъ, эр заман севмейсинъ. Ондан да гъайры, оларнынъ арасында къан душманлыгъы бар экен: баскъын вакъытында Алим Доманаканынъ тувгъаныны ольдюрген. О вакъыт Отузда начальник пейда олгъан, джемаатны топлагъан. О, татарларгъа къыргъый киби бакъып:

— Алим меним элимде олмагъангъа къадар, койден кенаргъа тавукъ, къафестеки гогерджин биле чыкъып къанат салламасын! — деген. Шу геджеси койде ич бир кимсе юкъламагъан. Сокъакъта авазлы шайтан той ойнап, багъчалардаки тереклерни сындыргъан, къоркъакъларнынъ къапысыны тыкъ-тыкъ къакъкъан ве кечкенлернинъ устюне сазагъанлы ягъмур киби атылгъан. Тав къоркъунчлы-къоркъунчлы нефес алгъан, булутлы коктен гурюльдеп ягъгъан ягъмур сель олып Къызыл-таш дересинде бинъледже сув ташкъынлары мейдангъа кетирген.

Бу гедже айдамакълар ич кимсени беклемегенлер, айдамакълар къобасы ичинде янып битеяткъан къорлу атешнинъ башында чекменлерине сарылып юкълагъанлар.

Алим пек сакът юкълай экен. Санки эр кунь япкъаны киби, бу гедже де шифалы сувны ичеджеги кельген, лякин къоба ичиндеки чокъракълардан сув ерине къан фышкъыра экен. Джапларнынъ юкъарысындан къара йыланлар къалачланып, саркъып тура экенлер. Мына олардан бириси, тайгъалакъ ве сувукъ сою, Алимнинъ богъазына сарылып тююмленген.

Бу агъырлыкъкъа даяналмагъан Алим пек яман багъыргъан, козьлерини ачып бакъкъанда, янында озюнинъ коксюден басып, богъазыны сакъып тургъан буюктен-буюк бир адамны

корьген. Алим багъыргъан, лякин юрегининъ астындан къопкъан адждж ы онынъ эсини алгъан, Алим бир даа козьлерини ачкъанда, энди озюнинъ ве достларынынъ багълы олгъаныны корьген. «Селям алейкум Алим, сен манъа мусафирликке кельген эдинъ, амма шимди, коресинъми, мен санъа мусафирликке кельдим», — деп кимдир онынъ энъсеси устюнден сёйленген.

Алимнинъ козьлери огюне бир даа къаранлыкъ чёккен, эси кеткен. Экинджи сефер эси башына кельгенде энди саба ачылгъан ве оны зембиль устюнде кой сокъагъы бою алып кете экенлер. Санки бутюн кой олю, койде ич бир джан корюльмей экен. Эр кес начальникнинъ бакъышындан сакълана экенлер. Начальник Алимнинъ озюне бакъып, индемеден, санки, бир шейлер сорагъандай олгъан, Алим де бакъышнен джевап берген: «Билем, артыкъ Къырымда йигитлер олмаз!»

Энди уйле вакътында кой идаресининъ янында арабалар устюнде багълангъан айдамакълар ята экен. Алим де демир зынджырларнен кишенленген. Онынъ янында къаведжи Баттал ята экен. Ёлны девам этмек ичюн эр шей азыр олгъанда, Батталнынъ къызы Шашне чапып келе, ве козь яшлар тёкип, ынджынып агълай. Начальник къызчыкъкъа: «Агълама, тезден бабанъ къайтар», — дей. Сонъ Алимге бакъаракъ:

— Аз къалды унутаяздым, мен санъа борджлум. Хатырлайсынъмы, Алим меним элимде олгъан вакъытта санъа юз онлукъ бермеге ишандыргъан эдим. Шимди Алим меним элимде, пара сенинъдир, — дей. Алим:

— Оларны шунъа бер, — деп къызчыкъны косьтере. Арабалар яваштан еринден коче ве бойледже Алимни дагълардан омюрлик алып кетелер.

АЗИЗНИНЪ ДЮРБЕСИ

Отуз кою эфсанеси

Бу вакъиа бундан учь юз йыл эвель, бельки ондан да чокъ йыллар эвельси олгъандыр. О вакъыт да шимдики киби яйля бойлап дагъдан сув акъкъан, шимдики киби кой багъчалары

ешерген, шимдики киби кой тёрюнде Отузкой джамисининъ минареси юксельгендир.

Ондан эки адым огде, асырлар бою ешерип тургъан къоджаман джевиз терегининъ къаршысында — дере янында аджы Къуртдеденинъ корюмсиз эви тура эди.

Ондан эвель де, ондан сонъ да, койде онынъ киби адалетли адамнынъ олгъаныны не эшиткен ве не де корьгенлер.

Адамлар ич бир вакъыт ондан ялан сёз эшитмегенлер, эм де шу этрафта Къуртдеде гонълюни котермеген, ихтияджыны къандырмагъан адам олмагъан, о эр кеске ярдым элини узаткъан.

Бичаре адамгъа бир локъма отьмек бермектен къачынмагъан ве тапкъан парасына Меккеге барып кельген. Ёлда ёлджуларнынъ сувсузлыгъыны къандырмакъ ичюн, эки чокъракъны темизлеген, сувыны акъызгъан.

Бойле мукъаддес ишлер ичюн Пейгъамберимиз акъикъатпервер, гунасыз адамларгъа дженнетнинъ къапусыны буюк истекнен ачкъан.

«Азиз адам» деген онъа халкъ ве намазгъа кетмекте олгъан аджыны корьгенде, буюк урьметнен селямлашкъан. О, баягъы яшта олгъанына бакъмадан, намаз къылмакъ ичюн де болдурмагъан адам киби чевик, къуветли адымларнен кете эди.

Эр кунь дуа окъумакъ ичюн, къартайгъанына бакъмадан, аякълары минаренинъ тик мердивенинден эпкин котериле эди. Гъалиба, онъа Алланынъ меляикелери ярдым эте эдилер.

Аджы Къуртдеде не къадар къарт олса да, ури къызларыны анъдыргъан дюльбер Раимесини корьгенде, шенъ кулюмсирей эди.

Онынъ башындан шербенти тюшип, къара козьлери иле аджыгъа бакъкъанда, Къуртдеденинъ, чокъракъ сувы киби темиз юрегиндеки ислери гунахкяр тюшюнджелернен денъише ве атта озюнинъ садыкъ омюр аркъадашы Гульсюмни унута эди. Раиме къарткъа назлана, чокътан унутылгъан сёзлерни фысылдай ве чокъ йыллар эвельси олып кечкен аджайып куньлерни тюш киби, хатырлата эди.

Баарь гулюне не ичюн къуванмамакъ керексинъ. Къыш сувугъындан сонъ ава къызса, ер ешерсе, эльбет, къуванасынъ!

Аджы къартайгъанда баарьни ис эткени ичюн, Мухаммедге даа насыл янъы сёзлернен тешеккюр айтмагъа бильмей эди.

Тюневинки ве бугуньки кунь бири-бирине къошуларакъ, вакъыт тез рече эди.

Бир кунь къарт багъдан къайтып кельди, эвельки шенъ Раимени танымады. Онынъ дюльбер чересинде терен къайгъы аляметлери корюне, козьлеринде чареси тапылмагъан къасевет окъула эди.

«Раиме, санъа не олды?» — деп тюшюнди къарт, лякин Раиме онъа бир шей айтмады, дудакълары, дерсинъ сыкъылып къалгъанлар.

Гедже дагъ ели эсти ве юкълагъан Къуртдеденинъ къулагъына умютсизликке ве рухий тюшкюнликке огърагъан къадыннынъ сёзлерини алып кельди: «О залымны унут. Озь севгинъе къайт. Эм эбедий къайт... Къарт тезден козьлерини юмаджакъ, мен кене сенинъ къадынынъ, сенинъ нурлу Раименъ олурым...»

Къуртдеде уянды ве яш вуджудны янында тапмады, лякин босагъа устюнде тизлерини эллеринен къучакълап, сонъсыз асретлик, джан сыкъынтысы чеккен яш къадын отура эди.

Танъ агъарып башлады. Тезден минареден мазин учюнджи кере эзан чагъыраджакъ. Аджы кимсеге дуйдурмайып, къаралтыдан чыкъты ве Папаз-Тёпеге догъру кетти. Дагънынъ ортасында бир вакъытларда юнанларнынъ ибадетханеси олгъан ве ялынъыз йыкъынтылар къалгъан ерден, къаягъа догъру тар сокъакъ кете.

Къарт Къуртдеденинъ шу сокъакъ бойлап кеткенини, дагънынъ энъ тёпесине чыкъып яткъаныны, мукъаддес инсаннынъ юзюнден биринджи кере козьяш тыгъырып кеткенини кимсе корьмеди.

Аджы ялан не олгъаныны бильмей эди. Шимди ялан онынъ янында тура, къоюдуман киби онынъ къальбини озю яткъан юксек дагъдан айырып тура эди.

О серилип яткъанда, Рухнынъ сесини эшитти ве онъа озь виджданынен джевап берди:

— Барсын, яшлар кене бири-бирине къайтсынлар, къавушсынлар. Яшлар джоймагъа къоркъкъан шейлерини тапсынлар. Эгер меним аятым Аллагъа керек олса, Раббим меним дуамны къабул этсин.

Мазин учюнджи кере эзан чагъырды. Коктен: «Ойле олсун!» — деген седа кельди.

Къартнынъ руху ерден яваш-яваш узакълашты, кокке котерильди.

О вакъыттан берли Отуз коюнде яшагъан къадынлар ве къызлар эвельки севгилерини къайтармакъ истеселер, дагъгъа — мукъаддес Азизнинъ дюрбесине баралар.

СЕЛЬБИ, НАР, КЪАВАКЪ

Алуштадан баягъы авлакъта денъиз ялысында ырызлы, намуслы бир балыкъчы къадыны иле яшай экен. Къары-къоджа юваш ве алидженап инсанлар экен. Оларнынъ эскирген эвчиклерининъ къапылары келен-кеченге даима ачыкъ олып, анда геджелеген, раатланып кеткенлер. Мында булунгъан тул къадынлар ве оксюз балалар лезетли ашлар ашамакътан гъайры, къонакъбайларнынъ хош муамелелерини ис эткенлер.

Не демек олсун, шу этрафнынъ сакинлери балыкъчы ве онынъ къадыныны бу аджайип хасиетлери ичюн джан-юректен севип-сайгъанлар. Лякин, языкълар олсун, омюрде урьмет сайгъынен берабер ян-янаша пахыллыкъ, яманлыкъ да укюм сюрген. Бу сонъкилери оларнынъ балалары, яни учь къызларына аит эди. Уйкен къызларынынъ ады Сельби эди. Бир бакъыштан о — пек чиркин, алчакъ бойлу ве чолпа экен. Табиатынджа джарис ве серт экен. О, къомшуларына феналыкъ япмакъ ичюн, дамгъа чыкъа ве оларнынъ озьара лакъырдыларыны динълей, сырларыны биле ве сонъра оларны бутюн ялы боюна даркъата. Бундан да башкъа ана-бабасына даима элемли сёгюшлер ягъдыра, оларны къаргъай.

Экинджи къызлары Нар ал ренкни пек бегене. Мен дюльбер дегилим, янакъларым ал дегиллер, деп ана-бабасына дарыла. О чечек киби ал-гульгулли олып, келип кечкен эр кес онынъ янында токътап, дюльберлигине ургъун олмакъ керек, эмиш.

Оларнынъ кендже къызлары Къавакъкъа кельгенде, Алла онъа аджайип дюльберлик берген, табиаты да шенъ, лякин аптелерининъ тесири алтында ана-бабасына чокъ къылынгъан.

Балаларынынъ опькелери ана-бабагъа пек агъыр олып баткъан. Амма не япсынлар? Ана-баба севгиси кёр ве сагъыр ола, дейлер. Къарт иле къартий табиатсыз къызларынынъ бутюн къылынувларына къатлангъанлар.

Олар къавгъа чыкъармакътан къоркъып, сыкъ-сыкъ дагъларгъа кете ве бир къач куньлер анда булунмагъа тырышалар.

Куньлернинъ биринде, олар эвлеринде экенде, къызларнынъ учю де ичери бастырып кирелер. Ачувнен ана-бабаларынынъ устьлерине атылалар, оларны юмрукълайлар.

— Аман, Аллам, бизлерни озь балаларымыздан къорчала, — деп дуа эте олар.

Къартларнынъ агъызларындан бу сёзлер чыкъар-чыкъмаз, къайдандыр: «Сельби! Сен ана-бабанъны алчакъ бойлу олгъанынъ ичюн ынджытып кельдинъ, ойле исе, чечеги ве мейвасы олмагъан юксек терекке чевириль. Устюнъде къаргъалардан башкъа ич бир тюрлю къуш юва япмасын... Нар! Сенинъ арзунъ да ерине келир. Сен ал чечек ачкъан терекке чевирилирсинъ, кельген-кечкен сенинъ къаршынъда токътап, дюльберлигинъни сейир этер. Лякин шу дюльбер чечеклеринъни кимсе эгилип къокъумаз, чюнки олар къокъудан марум оладжакълар. Мейваларынъынынъ ортасы ачыкъ аллы олып, олар ич бир кимсени тоюрмайджакъ ве сувсызлыкъларыны къандырмайджакълар, не ичюн дегенде, мейваларынъ пишип етишмейджеклер... Къавакъ! Сен де аптелеринъ киби оладжакъсынъ. Сен озюнъынинъ шенъ табиатлы олгъанынъа сылтадынъ. Демек, сен дюльбер ве гъамлы осюмликке чевириледжексинъ...» — деген сес эшитильди.

Къызларнынъ шу аньде отьлери патлаязды, ве олар теляш иле ичериден тышкъа чапып чыкътылар. Ана-баба да оларнынъ пешинден чыкътылар, лякин олар артыкъ озь балаларыны корьмедилер: азбарда бунъа къадар ич бир вакъыт олмагъан учь терек турмакъта эдилер. Оларнынъ бириси пытакъларынен юксекликке шу къадар ынтылгъан ки, гуя даа да юксекче олмакъ ниетинде эди. Дигер терекни ал чечеклер бийлеген, учюнджиси исе эфкяр сюкюнетинде къатып къалгъан.

Иште, инсанлар мына бу тереклерге учь къызнынъ адыны бергенлер: сельби, нар ве къавакъ.

КОЗЬЯШ ЧЕШМЕСИ

Хан залым ве серт олгъан. Кимсени аджымай. Пек къудретли олгъан, амма залымлыгъы къудретинден де кучьлю экен. Хан тахткъа къан тёкюп чыкъкъан. Тахткъа отурдыгъы заман озь несилиндеки чешит яштаки бутюн огълан балаларны пычакътан кечирткен. Илериде тахткъа ынтылгъан адам къалмасын, деп тюшюнген.

О баскъынджылыкъкъа чыккъанда ер янып, тек кулю къалгъан. Юрегине ич бир шикяетлер, ич бир козьяшлар тесир этмеген, къурбанларынынъ къаны оны севиндирген. Адамлар бу укюмдарны корьгенде титрегенлер, къайда булунмасын, къоркъу деген шей онынъле берабер юрген.

— Укюмдардан къоркъкъанлары яхшы, — деген Хан.

Укюмранлыкъны, шан-шурети Хан севги ве мерхаметликтен устюн корьген. Бойле вакъытта козюне пара биле корюнмеген.

Амма инсан насыл залым олса-олсун, эпси бир инсандыр, онынъ да джаны бар. Таштанмы, демирденми — джандыр. Ташкъа урсанъ сесленир, демирге урсанъ, зынгъылдар. Халкъ арасында исе Ханнынъ юреги ёкъ экен, деген сёз даркъагъан. Юрек ерине бир топ юнь осе экен. Юньден сес-солукъ чыкъармы? Бойле сагъыр юрек биревни динълерми, аджырмы?!

Бу дюньяда эр шейнинъ сонъу ола, вакъты келип Хан да къартая. Юреги зайыфлаша, бу вакъыт юрегине севги кире. Бир топ юнь инсан юрегине чевириле. Адий инсан юреги.

Къарт Ханнынъ харемине назик, дюльбер бир къызчыкъны кетирелер. Ады Диляра экен. Харемнинъ баш агъасы бу эсирени пек макътай.

Диляра къарт Хангъа ачувнен бакъса да, о къызны бирден пек севе. Узун омюр кечирген Ханнынъ юреги сызлай. Мегер онынъ юреги джанлы экен, эр кеснинъки киби агъламагъа, севинмеге биле экен.

Диляра исе, кунештен махрум олгъан чечек киби, эсирликте сарып-сола. Къарт адамгъа севда олмакъ даа да агъыр экен, о къан агълап башлай. Бу дуйгъунынъ инсан юрегине не къадар агъыр олгъаныны Хан яхшы анълай.

Хан ираньы мимар Омер устаны чагъырып, шойле эмир бере:

— Ойле бир шей яп ки, таш биле эркек юреги киби агъласын.

— Къыз пек дюльбер эдими? — деп сорай уста.

— Сен онынъ акъкъында сорама! О генч, кунеш киби шавлели, гогерджин киби назик, саарь ели киби хафиф, бал киби татлы...

Омер эп Ханны динъдей ве озю исе таштан насыл этип инсан козьяшыны акъызмакъны тюшюне.

— Таштан нени сыкъып чыкъармакъ мумкюн? — дей о Ханкъа. — Таш сессиз, ондан седа чыкъмаз. Лякин сенде джан бар экен, демек ташта да олмалы. Сен гъалиба козьяшынъны таш ичинден акъызмакъ истейсинъ?! Яхшы, мен оны япарым. Таш агълар. О меним дердим акъкъында да сёйлер. Яни Омер устанынъ дерди акъкъында. Эркеклер насыл агълагъанларыны инсанлар корьсинлер. Санъа акъикъатны ачайым, сен меним эр шейимни чекип алдынъ. Тувгъан топрагъымны, къорантамны, адымны, шанымны алдынъ. Меним козьяшларымны даа кимсе корьмеди. Чюнки меним тек къальбим агълады. Энди ташта козьяшларымны корерлер. Бу сенинъ севгинънинъ ве меним аятымнынъ козьяшлары олур...

Мермер таш устюнде Омер япракъларны ойды. Ортасында исе инсан козюни ясады, иште шу козьден гедже-куньдюз ташны сессиз инълеткен аджджы-аджджы козьяшлар йыллар, асырлар девамында турмадан акъаджакълар.

Чечекнинъ янында Омер чыкъчыкъ балабаннынъ ресимини де япты. Уста бу боджек шубеленюв темсили олгъаныны анълатты. Демек, Ханнынъ юрегини, меним ичюн энди севинч ве кедер, севги ве нефретнинъ не кереги бар, киби шубелер кемиргенини яхшы биле эди.

Иште о вакъыттан берли чешме аля бу куньгедже Багъчасарайда тура, ве гедже-кудьдюз ондан эп козьяшы тамлай...

Омер Диляранынъ севгисини ве кедерини, омюри ве олюмини, озюнинъ азаплары ве козьяшларыны асырлар узьре алып кечти...

ЧАРШЕМБЕ

Отуз эфсанеси

Гъарип Сеит-Ягъя. Мен онынъ бурюшик, мерхаметли чересини, агъарып башлагъан сакъалыны, букюльген кевдесини ве, дерсинъ териси олмаса, кемиклери тёкюлип кетеджек киби, акъылгъа ятмагъан арыкълыгъыны аля хатырлайым. Бала экенде онынъ багъы янындан кечеяткъанда, о мени янына чыгъыра ве энъ балабан башлы татлы юзюм бере эди. Сонъ озюнинъ кедерли йырчыгъыны: «Чаршембе-Чаршембе», — деп йырлап башлай эди.

О Чаршембе йырыны ничюн йырлагъаныны коюмизде эр кес биле эди. Чокътан акъылыны шашыргъан гъарип Сеит-Ягъя.

Онынъ бизим коюмизге не вакъыт кельгенини кимсе хатырлап оламай. Лякин онда бир худжурлыкъ олгъаныны эр кес дуя эди.

О, эр вакъыт ишнен мешгъуль ола, къавеханеге кирмей. Лякин онынъле якъынджа мунасебетте олгъанларнынъ чокъусы Сеит-Ягъяны севмей эдилер.

Юзбаши Абляз Сеит-Ягъяны корьсе, терс чевириле, чюнки тизеси оледжекте юкъары маалледе копеклер насыл улугъаныны къавеханеде айткъанда, Сеит-Ягъя сесини котерип:

— Энъ акъыллысыны юзбашы этип сайлай эдилер, — деди.

Муртазанынъ аты ольдю. Оны хайырлайлар. Алла джангъа дегиль де, малгъа вергенине севинелер. Озюнинъ ерине атыны алды, дей халкъ. Сеит-Ягъя исе озь башына сомурдана:

— Алланынъ башкъа иши ёкъ экен, сизинънен огърашаджакъ отураджакъ. Якъында отьмек де пиширип берир.

Молла башыны саллай:

— Иш феналыкънен битеджек, гъальба, бу адам не сёйлегенини озю де бильмей...

Джума куню къартлар джамиге кетеяткъанда, Сеит-Ягъяны да чагъырдылар. О кулюмсиреди:

— Барынъыз, барынъыз, мен башкъа куню...

— Алы фена, — дедилер къартлар, — Алла онынъ акъылыны бир тамам алгъан.

Ондан сонъра Сеит-Ягъядан кими сакъынды, кими къоркъты. Энди эвленмеге вакъыт кельди, кимсе къызыны бермей.

Сеит-Ягъя эвинде хызмет этип юрген къадын койдешлеридининъ онъа нисбетен олгъан мунасебетини яхшы анълай. Шунынъ ичюн де тул бир къадынчыкъны къудалыкъ этмеге истей.

Сеит-Ягъя разы олды.

— Къазанлы олса да, къадындыр. Меним ичюн фаркъы ёкъ. Къудалыкъ япынъыз, — деди о саибесине. Акъшам къаранлыгъы тюшкен сонъ исе тул къадынчыкънынъ эвине ёл алды.

Къадын босагъада сакъыз чайнап отура эди. Сеит-Ягъя онъа дикъкъатле бакъты. «Дюльбер амма...»

— Къаранлыкъ къоюргъан сонъ, багъымызгъа кель, — деди. Эвине къайтты. Сеит-Ягъя бу гедже сабагъадже юкъламады. Тул къадынчыкъ да юкълап оламады. Эп тёшеги ичинде айланды, ястыгъы сыджакълыкъ эте. Этрафта сеслер тынгъан сонъ, шалына сарынды, джевиз тереги тюбюне барып бекледи.

— Санъа къуда йибереджегим, манъа акъайгъа чыкъасынъмы? — деп сорады Сеит-Ягъя.

Къадынчыкъ тюшюнджеге далды. «Серсемге акъайгъа барды деп, кульмезлерми?..»

Амма Сеит-Ягъя къадынны охшамагъа да бильди, онъа джевизли пахлава берди, къулагъына гузель сёзчиклер фысылдады.

Тул къадынчыкъ хошнут алда кулюмсиреди.

— Санъа барырым, — деди.

Шу куньден сонъ Сеит-Ягъя багъда даа да яхшы чалышты. Хошнут алда озюнинъ йырыны сызгъыра эди. Саибеси:

— Бир сёзге кельдилер, гъальба, — деп тюшюнди.

Джума куньлери эр кес раатлангъанда, Сеит-Ягъя аран ясамагъа тутунды.

— Сыгъыр сатын алсанъ, пичен меселеси не оладжакъ, — деп сорады саибеси.

— Юланчыкъта чаларым.

— Сен шаштынъмы не?

Чюнки Юланчыкъ насыл ер олгъаныны эр кес биле эди. Адамлар онъа Йылан ювасы дейлер. Къамышлар ичинде балабан бир йылан яшай, о алкъаланып яткъанда пичен обасыны анъдыра. Кеткенде исе онынъ артына етильмей. Догърусыны айтаджакъ олсакъ, оны чокътан кимлердир ольдюрдилер. Лякин онынъ балачыкълары къалгъанлар.

Олар джинлерге чевирильгенлер. Шунынъ ичюн де анда кимсе бармай экен.

Лякин Сеит-Ягъя бир шейден къоркъмай.

— Юланчыкъта, йыланлар да, джинлер де, бир шей ёкъ, — дей.

— Айса вар, пичениньни чалавер, серсем!..

Сеит-Ягъя ойле де япты.

Юланчыкъкъа ёл алды. Адамлар бармагъанлары ичюн, анда пичен пек чокъ эди. Сеит-Ягъя ишке башлады. Адым сайын чалгъы тюбюнден тавшанчыкълар чыкъып къача эдилер. Пичен чалып битирген сонъ, мында тавшан авына келирим, деп тюшюнди Сеит-Ягъя. Бу вакъыт озюнден бираз авлакъта, юксекликте, къуйругъыны тёпеге котерген алда, кетеяткъан къара копекни корьди.

Копек улуды. Сеит-Ягъя мыскъыллады.

— Улу, улу, улумагъа мен де билем, — деди.

Кокни къара булут къаплады, о кунешни къапатты, орталыкъ къаранлыкълашты.

Сеит-Ягъя раатланмагъа ниетленди, ахлап терегине таянды. «Тавшанларны авласам терисинден къадыныма тон тиктиририм. Къушларны да авларым, оларны саибеме алып барсам, манъа той япмагъа ярдым этер...»

Сеит-Ягъя юкълап къалды. Бу вакъыт тозлу рузгяр котерильди, о, ач копекдай улуды. Сеит-Ягъянынъ пиченлерини дагъытты, о якъ-бу якъкъа савурды. Узакъта бир айваннынъ титис сеси эшитильди.

Сеит-Ягъя козьлерини ачты, дешетленди, еринде къатып къалды. Устюне джин тою бастырып кельмекте эди. Огде инсан башлы учь къамбур серке къамыштан ясалгъан къаваллары чалып кельмектелер. Оларнынъ артындан бурма бойнузлы къарт теке давул чала. Сюрюнен къара текелер пейдаландылар. Оларнынъ арасында, деве устюнде, Сеит-Ягъянынъ севимлиси кельмекте. Сеит-Ягъя онъа тараф чевирильди, севимлиси девенинъ орькечи артына сакъланды. Къамышлыкълар ичинде чипчелер чыйкъылдадылар, орталыкъкъа яйылдылар.

Сеит-Ягъянынъ козьлерине къаранлыкъ чёкти. Сонъундан о тек бир шейни хатырлап олды. О алекетнинъ артындан кич-

кене, къамбур, бешарет бир адамчыкъ чапмакъта: «Чаршембе, чаршембе!..» — деп йырламакъта эди.

Бир тамам шашмалагъан Сеит-Ягъя ашыкъ-аджеле койге къайтты, лякин озюнинъ севимлисини тапып оламады.

Сеит-Ягъя бу вакъиадан сонъ даа чокъ йыллар яшады. Бутюн вакъыт багъда чалышты. Койге ялынъыз джума куньлери келе ве адамлардан севимлисини сорай эди.

О, бир кунь эр кеснинъ янында молланынъ огюнде тиз чёкти де:

— Санъа ялварам, шамбени чаршембе эт, севимлими тапайым, — деди.

Молла тааджипли бакъты. Адамлар сустылар.

Сеит-Ягъя багъгъа кедерли, къамбурайгъан алда къайтаркен яныкълы сеснен: «Чаршембе, чаршембе!..» — деп йырлап башлады.

ШЕЙТАН-САРАЙ

Ялы-Богъаз эфсанеси

— Асан, айтса, не ичюн адамлар бу эвге «Шейтан эви» дейлер.

Асан башындаки къой терисинден тикильген къалпагъыны энъсесине таба чекип, кулюмсиреди, ава сыджакъ эди.

— Айтсам, инанмазсынъ. Айтмам! — деди.

Биз вадийде пек белли олгъан Ялы-Богъаз дересинде ерлешкен эвчикнинъ дивары тюбюнде отурамыз. Богъаз, дюльбер къызнынъ индже бели киби вадийни экиге боле. Шималь тарафта Отуз кою ве мырзаларнынъ эски къаралтылары, къырымтатар багъчалары, дженюп тарафта денъизге догъру созулып кеткен багълар ве оларнынъ арасында ерлешкен беяз эвчиклер дженнет киби дюльбер бир ерни мейдангъа кетирген.

Мен Асанны яхшы бильгеним ичюн оны кене зыкъарладым.

— Эгер пек истесенъ, икяе этерим. Тек кульмейджексинъ, — деди Асан бираздан. — Эгер шейтан бир ерге ерлешсе, о андан тез вакъытта кетмей. Мында бир дангъалакъ яшай эди. О хазине къыдыра эди. Таптымы-тапалмадымы, бильмейим

— ольди. Ондан сонъ бир зенгин эрмени яшады. О адам севмей эди, тек пара севе эди — о да ольди. Анда геджеси чобанлар топланмагъа башлагъанлар, юзюм хырсызлагъанлар, бузавларны тутып сойгъанлар, берабер ашагъанлар. Бу вакъиаларны бизим къартлар айткъан эдилер. Олар да гъайып олгъанлар. Сонъ ич бир кимсе яшамагъан. Мамут адлы чобан къойларны дагъда бакъкъан вакъытта ийбесини шу эвнинъ ичине сакълагъан. Иште, о вакъыт пек аджыныкълы бир вакъиа олгъан.

Асан айткъанлары киби, акъикъатнен де, олгъан адисени икяе этти. Коресинъми, дагъда къая тюбюндеки йыкъынтыны? Анда эвель дангъалакъларнынъ ибадетханеси олгъан. Шимди тек дивары къалгъан, эвеллери къуббеси бар эди, дамы зорнен тура эди.

Бир кунь кок гудюрдеди, боран къопты, ягъмур ягъды. Дагьдан акъкъан сув ташларны еринден кочюрди. Мамут къойларны дивар тюбюне айдай, озю исе къуббе тюбюне сакълана. Бу вакъыт йырламагъа башлай. Шенъ адам эди. Къайгъы-къасевет не олгъаныны бильмей эди. Ягъмур исе эп зыкъарлай, чобан ягъмурнынъ тынмасыны беклей-беклей безе. «Эй, анасыны», — дей. Элинде къойларны туткъан ыргъакъ таягъы бар эди. Шу таякънен диваргъа урып башлай. Эр ерден «такътакъ» деген сагъыр сес чыкъа, бир ерде кельгенде исе «дагъ-дагъ» эте. О ыргъакънен кене ура. «Бельки мында хазине бардыр», — деп тюшюне. Диварны йыкъаджакъ ола. Бекленильмегенде къулагъына: «Мамут, эйиси, тийме!» — деген сес эшитиле. О этрафкъа бакъа, кимсе ёкъ. Омузыны кене диваргъа тирей... «Тийме, — дей кимдир, — зенгин олурсынъ, парагъа богъулырсынъ».

Мамут ачувлана, ерге тюкюре: «Анасыны, бабасыны, ялан айтасынъ, шейтан! Зенгинлер эр вакъыт яхшы яшайлар!» — деп диварны сарсыта. Дивардан бир къач таш тюше. Анда оджакъ корюне, оджакъ ичинде алтын толу бардакъ тура. Мамут шашмалай. Не къадар чокъ алтын! Бутюн койге етеджек! Къувангъанындан тап титрей. Хазинени кимсе корьмесин деп, сакъламагъа башлай, лякин дивардан авгъан ташны ерине къойып оламай. Бутюн параларны чекменине тёке, богъчачыкъ этип, сара ве чалы тюбюне сакълай.

Ягъмур токътай, чобан къой сюрюсини отламагъа айдай, озю чалыларгъа бакъа. Чалы янамы, тютейми, ёкъ янмай, тютемей. Вай, Алла! Кунеш даа тёпеде. Койге къайтмагъа эрте. О зенгин адам оладжагъы акъкъында тюшюнмеге башлай. Алтынларны эвине кетиреджек ве къарысына береджек: «Ма, падишах биле санъа бу къадар алтын берип оламаз, мен чобан оларакъ эписини санъа багъышлайым, ёкъ багъышламам, тек ойле айтырым...» Чобан куле: «Ялы-Богъаздан, ёл четинден эв алырым. Къавехане ачарым, озюмнинъ сюрюм олур, чобанларым олур. Бир дане къой биле джоюлмаз. Чобан хырсызлагъан киби олса, шу дакъкъада тутарым. Отузнынъ биринджи зенгини олурым». Мамут тюшюне-тюшюне кунешнинъ Папазтёпе артына сакълангъаныны дуймай ве сюрюни эвге айдамакъны унута. Сонъ бирден къойларны ойле айдай ки, козюнъ корьсин. Озю чапа, къойлар чапа, копеклер чапалар.

Эвге де чапып кире, чекменини табангъа ташлай ве къарысыны чагъыра: «Бакъ!»

Къадыны къувангъанындан тап делиреяза. Къомшусына чапа, къомшусы да къомшусына. Мамутны хайырламакъ ичюн бутюн кой эалиси топлана. Онынъ эвине тек имам кирмей, ёлдан башыны саллап кече. О чешит тюрлю адиселерни биле эди.

Мамут къой кетире. Эт къавурта. «Ашанъыз, мына мен насыл адамым, башкъалары киби дегилим», — дей.

Мамутны макътамагъа башлайлар, «яхшы адам, мераметли адам, урьметли инсан олурсынъ», — дейлер. Алтынларны бакъалар. Тюрклеринкине ошамай. Сотский караим Шапшалны чагъырмакъны меслеат этелер. Шапшал окъумыш адам эди. О, ерли эалиден юзюм сатын ала эди.

Шапшалны чагъыралар. О, ярдым этмеге сёз бере. Тез куньлерде Истанбулгъа бараджакъ, анда озюмизнинъ парагъа денъиштирер. Базарлыкъ япалар. Мамут бутюн алтынны Шапшалгъа бере. Озюне къой алмакъ ичюн тек бир парчасыны къалдыра. Ярдымы ичюн онъа чокъ пара бердим, деп бутюн гедже юкъламай, тюшюнип чыкъа. Чекише.

Экинджи куню сюрюни дагъгъа айдамай. Зенгин олгъан сонъ, чобанлыкъ япарсынъмы! Ялы-Богъазгъа эв сатын алмакъ ичюн базарлыкъ япмагъа кете. О эвде ич бир кимсе яшамай эди, уджузгъа саталар. Парасы олмагъаны ичюн,

борджгъа ала. Молла эр шейни шериат боюнджа япа. Эвни тамирлемек ичюн усталарны чагъыра. Одюнчке япалар, Мамутнынъ койде энъ зенгин адам олгъаныны биле эдилер.

Мамут караим Шапшални беклей. О даа кельмей. Ораза куньлери келе. Мамут ачувлана. Чюнки бутюн кунь ач юрмек керек. О исе къой этине алышкъан. Сёгмеге башлай. Шайтан исе куле: «Мамут тез куньлер ичинде менимки оладжакъ!» — деп севине.

Мамутнынъ къулагъына гpredджелери титис сеслер эшитиле: «Шапшал сени алдатты! Алтынны джойдынъ. Энди оларны тапсанъ ал».

Мамут эр кунь саба ачувлы тура, чырайына бакъылмай. Эр кес къувана, бир къач куньден Къурбан байрамы оладжакъ. Мамут оларгъа къой сояджакъ, лякин о ачувлана, байрамны тюшюнмей.

Бир кунь койде шамата къопа. Ёлбашчы келе. Сотский Мамутны чагъырмакъ ичюн чапа.

— Бар, сени чагъыра.

— Не ичюн?

— Сенинъ хазине тапкъанынъны биле.

Мамут къоркъа.

— Бар, о бир шей тапмады, — деп айт.

— Насыл этип айтайым. Эр кес биле.

— Эвде ёкъ, деп айт.

Сотский анъсесини къашый ве ёлбашчыгъа чапа.

Мамут исе диварда асылып тургъан тюфекни алып, багъдан кечип, Ялы-Богъазгъа догъру кете.

Деренинъ устюни къара булут саргъан, этрафкъа къаранлыкъ чёккен, кучьлю ель эсмеге башлагъан. Мамут хазине тапкъан кунни хатырлай. Ель тереклерни сындыра, увулдай, копеклер улуйлар, пек чиркин улуйлар, олю чыкъаджагъыны дуялар.

Мамут чекменини ерге тёшей, юкъламагъа ята. Юкъладымы, юкъламадымы, бильмей. Тек кошеде, аякълары устюне мусафирлер отургъаныны дуя. Мамут къыбырдана, Беяз урбалы узун сакъалыны сыйпай.

— Мамут санъа кельдик. Башта мен айтаджам, сонъ о айтыр. Бакъайыкъ кимни динълер экенсинъ...

Беяз кийимли чокъ лаф этти: рухуны къутармакъны риджа этти. Джамиге — моллагъа фитир бермеге, факъыргъа садакъа

бермеге, оксюзни эвине алмагъа чагъырды. Молла Истанбулгъа язар, Шапшалны тутарлар, паранъны къайтарырлар. Ёлбашчыгъа яхшы этип ялварсанъ, апсханеге къоймаз. Ёлбашчыларгъа яхшы этип ялварсанъ, олар мераметли олалар, — деди.

Къара кийимлиси эп куле: «Шапшалны къайдан тападжакъ? О Истанбулдан чокътан кетти. Пара истесенъ, оны булмакъ къолай. Бираздан ёлбашчы къайтаджакъ. Тюфегинъни азырла. Янынъдан кечеджек... Чокъ паранъ олур».

Мамут еринден сычрап турды, мусафирлер шу дакъкъада гъайып олдылар. Тек табан гъыйчылдады. Чанъ сеслери эшитильди. Мамут тюфегини къуршунлап, пенджере артына сакълана. Ёллар ярамай, ёлбашчы яваш-яваш кете. Мамут хазинесини хатырлай, эвге бакъа. Пенджереден бир шей йылтырай, тюфек сеси этрафкъа янъгъырай. Артта атлы аскерлер келелер. Олар эвге атылалар, Мамутны туталар, эллерини артына бурып, къушакънен багълайлар. Мамут оларгъа къаршылыкъ косьтермей, гъайып олгъаныны биле.

Мамут апсханеде не ашай, не иче, когере. Бутюн гедже кимнендир лаф эте. Сакъчы онъа шубели-шубели бакъа. Акъылдан азгъандыр, деп тюшюне. Мамут бир кереден еринден сычрап тура, штаныны йыртмагъа башлай, сонъ къуванчнен сычрай. Сакъчы къапу артына чекиле, онъа бакъмагъа истемей. О, ешиль шейтан Мамутнынъ устюне сычрагъаныны, элини онынъ омузына къойгъаныны корьмей.

— Сонъки алтынны тез ол сакълы, корьселер, алырлар. Агъызынънынъ ичине сакъла.

Мамут алтынны агъызына тыкъты. Апсханенинъ къапысы чынъылдады. Мамут юткъынды ве богъулды.

Мамутнынъ богъазына алтын тыкъылып, богъулгъаныны эшиткен койлюлер:

— Акъылсыз адам эди. Ялы-Богъаздан эв алмакъ истеди. Ялы-Богъазда ким яшай биле! Бойле адамны аджымакъ олмаз! — дедилер.

Шу вакъыттан берли бу эвде кимсе яшамай ве халкъ бу эвни Шейтан-сарай деп адландырды.

Асан озь икяесини токътатты, сонъ бойле деп къошты.

— Бельки шимди де мында шейтан яшайдыр. Ким бильсин! Шейтан бир ерге ерлешсе, чокъ вакъыткъадже андан кетмей, дейлер.

МАГЪРУР АЙШЕ

Къырым гуя таш устюнде къурулгъан. Къайда бакъсанъ таш. Улькемизге бу къадар таш къайдан кельген экен?

Мына Бурунчыкъта таштан пек буюк къале япылгъан, къаленинъ саиби исе яш бир къыз, ады да Айше. Гъает кучьлю ве магърур къыз, онынъ юреги аджув деген шейни бильмей. Къыз ич бир вакъыт ич бир кимсени севмеди. Онынъ козьлери сим-сия, дерсинъ эки зейтун данеси, барып да Айше адамгъа ачувлы бакъса, о янып кульге чевириле биле. Эйиси, бойле козьлерге Аллах расткетирмесин. Айше, джессюр бир акъай киби, кимседен къоркъмай. Шунынъ ичюн де оны узакъ-якъын эр кес биле эди. О даима сучлы, айны заманда, кучьлю эди. Куньлернинъ биринде онынъ юрегине янъы бир дуйгъу сокъулды, онынъпен давалашты, эп бир севеджексинъ, деди.

Айше, джеми къадынлар киби, йымшакъ табиатлы олмакъ истеди. Лякин беджерип оламады. Онъа:

— Билесинъми не, Айше, ашагъы чокъракъкъа эн, анда аджайип сув бар, анда ювынсанъ, энъ ярамаз, ачувлы инсан биле бирден йымшай, алидженап инсангъа чевириле, — дедилер.

Айше: «Барып юванайым, къадын затынынъ омюри насыл ола экен, бакъайым», — деген алда чокъракъкъа ёнеди.

Чокъракънынъ къаршысында исе Тёпе-Керман адлы башкъа бир къале даа бар эди. Анда бир огълан яшай эди. Онынъ козьлери дагъ озенининъ сувы киби, мас-мавы эдилер. Сачлары десенъ, сим-сия, озю исе мышыкъ киби сес-солукъсыз юре. Амма озю ачувлангъанда мавы козьлери эки кескин къылыч киби инсаннынъ башыны кесип аткъаныны кимсе дуймай экен.

Йигит чокъракъкъа дюльберден-дюльбер бир къызнынъ кельгенини корип, ашагъы энди.

— Кет, йигит, — деди Айше, — бу сув менимдир.

— Сен не дейсинъ, къыз, бу сув даима меними. Сен кет.

— Манъа эмир бермеге джесаретни къайдан алдынъ?! Сен мени — Къыз-къулледе яшагъан Айшени бильмейсинъми? Манъа бу вакъыткъадже ич кимсе эмир этмеди.

— Санъа эмир дегиль, тек риджа этем — кет мындан, чюнки сув менимдир.

— Бу сёзлерни бир даа текрарласанъ, козьлерим огюнде кульге чевирилирсинъ.

— Шимди текрарларым...

Къыз огълангъа гъадапле бакъса да, йигит еринден къыбырдамады. О назарыны къызнынъ сия козьлеринден алмады, олар йигитнинъ юрегине сокъулгъан эдилер. Йигит онъа ургъун олды.

— Динъле, къыз, — деди йигит нефеси тутулгъан алда, — къалеме буюр. Энди анъладым, къомшу экенмиз, бу гедже менде къон, къадыным олурсынъ.

— Къадыным олурсынъ?! — дер экеч, Айшенинъ козьлери ачувлы йылтырадылар. — Чекиль сувнынъ янындан!

— Бу да не ичюн экен, чекильмем. Эйиси къалеме буюр! — Йигит къызгъа даа да якъын барды.

— Къоларымны быракъ! — деп багъырды Айше. Ве огъланнынъ кучьлю эллеринден къуртулгъан сонъ, чевирилип, чокъракъны терк этти.

Айше тёпеге котерилеяткъанда ачувындан патлаязды. О, озь къалесине кирер-кирмез, хызметкярларына: «Барып онъа айтынъыз, манъа баш эгип кельсин, тек бундан сонъ мен оны озюме ходжа этип алырым. Барынъыз!» — деп эмир этти.

Олар кеттилер. Къалеге кирген сонъ:

— Дженап, бизим ассылзадемиз сизни озюне акъай этип алмагъа разы, сиз анда бармакъ керексинъиз, — дедилер.

— Мени озюне акъай этип алабиле экен, — кульди йигит. — о бильмиш олсун, мен ат дегилим. Эгер истесе, онынъ озю манъа кельсин...

— Ойлеми? — деп багъырды Айше хызметкярларнынъ джевабыны эшиткен сонъ. — Мен эписи бир сени мында кельмеге меджбур этерим, — деп фысылдады.

Бундан сонъ о, этрафтаки ташларны топлап, чокъракъ булунгъан дереге атмакъны эмир этти. Хызметкярларынен берабер ташларны озю де атты. Таш аткъанда, Айше кя ачувлы, кя муляйим олды. Дере ташкъа толды, о ненидир, бекледи...

Ташкъа толгъан дереден эки кучюк инсан — бир къызчыкънен бир огъланчыкъ бири-бирине къаршы кельмекте эдилер.

— Бу дерени ташкъа насыл залым инсан толдырды экен, ашагъыдаки дюльбер чечеклерни корьмедилерми экен? — деди къызчыкъ огъланчыкънынъ янына кельгенде.

Огъланчыкъ опькенен: «Ашагъыда борсукълар да яшай эдилер, мен оларны бакъмагъа сыкъ-сыкъ бара эдим. Оларнынъ къобаларыны толдурмагъа ким джесарет этти, аджеба? Я сен къайда кетесинъ?» — деп сорады огъланчыкъ.

— Озюм, кезинмеге чыкътым.

— Айса юр, бизим къалеге барайыкъ.

Къызчыкъ шенъ алда огъланчыкънен берабер къалеге тараф чапып кетти.

Айше оларнынъ пешинден бакъып къалды ве: «Мен де шу къызчыкъ киби кетмек керегимми? Ёкъ, бир вакъыт ойле япмам!» — деп кестирди.

Айше чокъ даянды, лякин сонъундан мерамындан вазгечти, къалеге ёл алды. О саллана-саллана кетти, дудакълары ненидир фысылдадылар. Айше къолунен козьлерини къапатып кете берди ве къалеге барып чыкъты.

Оны кемер къапы янында йигитнинъ озю къаршылап алды.

— Кельдинъми? — деди.

— Кельдим, — деп джевапланды Айше даргъын алда.

— Демек, севесинъ?

— Севем, — деди Айше.

Сонъра эллерини юксек котерди, йигитнинъ юрегине ханджер сапламы.

— Севем! — деп текрарлады къыз бир даа.

АНА ВЕ КЪЫЗ ТАШЛАР

Къачыда ойле ташлар бар, оларгъа бакъсанъ, терен тюшюнджеге даласынъ. Оларны инсан ёнып яптымы, ёкъса табиат яраттымы?.. Асылында олар акъкъында шойле лафлар кете. Койде Зелиха адлы бир къыз яшай экен. Табиат оны ич бир шейден къытмагъан: дюльберлернинъ-дюльбери, юреги бол, акъыл-зекявети еринде. Козьлери де пек дюльбер, эм насыл да дюльберлер я, базарда юргенде барып да бир де бир эр кишиге бакъса, шу аньде къавгъа-котек котериле.

— Къыз манъа бакъты...

— Ёкъ, о манъа бакъты... — къавгъа-шамата алыш-вериш деген шейни биле токътата.

Иште, бундан себеп Зелиха базаргъа чыкъмагъа сакъына, — эльбет, къавгъа-котек чыкъкъаныны ким истер?!

Я дудакъларь, ах шу дудакълар, дерсинъ пишип еткен вишне. Онынъ янакъларь акъкъында не демек мумкюн? Эгер Зелиха ёлда кетсе ёл кенарларында чечек ачъкъан итбурунлар оны куньлеп, солып башлайлар.

Кирпиклер, десенъ ханджер... Ёкъ ельпазе, Зелиха козьлерини ачып юмгъанда янындаки адамнынъ юзюне мис къокъулы ельчик урула.

Зелиханынъ сачлары сим-сия, узун ве йымшакълар. Озю исе сельби киби юксек бойлу ве индже белли, къавий эндамлы, аякълары оны ель киби учуралар.

Зелиха факъыр анасынен берабер яшай ве берабер кетен токъуй эдилер. Кетенлер, десенъ, узундан-узунлар: оларны бойлап юрсенъ, ёрулырсынъ.

Эм пек инджелер, оларнен юзюнъни сюрткенде, озюнъни кунеш шавлелери ичинде ис этесинъ.

Яшамакъ ичюн чокъ кетен токъумакъ керек. Сувгъа чокъ басма чайкъамакъ зурур. Я бу къадар сувны къайдан алмалы? Къачы озенинде сув аз, эм анда сув бир кунь олса, эки кунь къурып къала. Зелиха — айнеджи къыз. О йырлап башласа, сув онынъ янанда токътай, топлана, къызнынъ йырыны динълей. Ашагъыда исе, сув ёкъ, деп эр кес дарыла.

О десенъ, эм йырлай, эм ишини япа. Оны битирген сонъ эвлерине къайта. Сув да аман огге ынтыла, озь ёлунда бир шей къалдырмай, ювып йыкъып кете. Адамлар, сув ташкъыны кельди, дейлер. Асылында исе бу догъру дегиль, Зелиха йырламакътан токътады. Оны динълеп тургъан сув кене озь ёлуна ашыкъты.

Зелиха асылында яхшы къыз эди, чебер, шенъ ве аджайип йырджы. Вадийде исе, Зелихадан ойле чокъ узакъ олмагъан, залым Топал-бей яшай экен. Онынъ сукюнетли къалеси дагънынъ юксеклигине ерлешкен, ве оны саибининъ озю киби шевкъатсыз къаравуллар къоруй экенлер. Лякин бейнинъ эки огълу бабасындан да фена экен. Олар дюньягъа кельгенде, эбанай къартий ананы аджыгъан алда башыны саллагъан.

— Сен огърагъан беляны тасвир этмекнинъ чареси ёкъ. Эки огълан догъурдынъ, лякин къуванмагъа шей ёкъ, агъласанъ еридир. Чюнки экисининъ де юреклери ёкъ, — деди къартий къадынгъа.

Къадын кульди. Балаларынынъ юреклери ёкъ экен. Я о ана да, озь балаларыны юрексиз къалдырырмы?

— Мен оларгъа озь юрегими ярымшар этип беририм. Ана юреги пек кучьлю ола, экисине бир ана юреги етер, — деди къадын.

О шай да япты. Амма ана янъылды. Огъланлар пек ярамаз олып осьтилер, бири-биринен даима сёгюшип, давалашып юре эдилер. Пычакъкъа япышкъан вакъытлары да олды. Эм олар гъает тенбель эдилер.

Эр кестен зияде кимлер талаштылар? Бейнинъ огъуллары. Эр кестен зияде кимлер арамлыкъ яптылар? Бейнинъ огъуллары. Аналары исе оларны эркеледи. Энъ яхшы тонларны, энъ яхшы къалпакъларны, энъ яхшы чызмаларны — эр шейни оларгъа алып бердилер. Олар исе ич бир вакъыт мемнюн олмадылар.

Огъуллар осип буюген сонъ, бей оларны къанлы чарпышувларгъа ёллады. Олар узакъ улькелер бойлап, бир къач йыл чапкъынлакъ япып юрдилер, эвге къайтмадылар. О диярларда талап алгъанларыны керван-керван этип, бабаларына ёлладылар. Баба исе буларгъа пек къуванды. Ниает, Топал-бейнинъ огъуллары эвлерине къайтып кельдилер. Оларнынъ тек къоллары дегиль де, юреклери де къангъа быластгъан эди. Олар дешетли оюн огрендилер, бу оюн адамгъа окъ атмакъ, эсирлерни ольдюрмектен ибарет эди.

Эр кесни къоркъу басты. Агъа-къардашлар къаранлыкъ тюшкенинен койлерге бастырып кире ве сакинлернинъ эвлерини баса, къыйметли шейлер олса, чайпай, къызларыны алып кете эдилер. Бу къызларнынъ ич бири Топал-бейнинъ эвинден сагъ чыкъмады.

Агъа-къардашлар авдан къайтеркен Зелиха яшагъан койден кечкенде, оларнынъ козьлерине дюльбер илише, ве эр бири бу къыз менимки оладжакъ, деди.

— Агъызынъны къапат, къыйыш баджакъ! — багъырды бири экинджисине.

— Къыйыш баджакъ олсам не, — джевапланды о, — эр алда мен сенден эки сес эвельдже догъдым.

Агъа-къардашны афакъан бийледи ве экиси бири-бирининъ устюне атылды. Сонъ бирден токътадылар. Бири экинджисинден: «Къызны эвель ким тутса, онынъки олсун, яхшымы?» — деп сорады.

Экиси бири-бирине йыртыджылар киби бакътылар. Оларнынъ фена адамлар олгъаны юришлеринден белли эди. Хырсызлар киби пысып, этрафкъа козь этип кеттилер.

Иште, Зелихаларнынъ эвчиклери. Къыз кимдир пенджерелерине сокъулаяткъаныны абайлады. Шу аньде анасына хабер этип, озю тышкъа атылды. Онъа койнинъ ичине къачмакъ керек эди, о исе ёлгъа чыкъты. Пешинден анасы да чапты.

Ниает, Зелиха ёрулды ве анасына бакъып:

— Вай, аначыгъым, пек къоркъам. Биз олардан къуртулып оламайджакъмыз, гъалиба! — деди.

— Сен къач, къызым, огге чап, токътама!..

Зелиха анасы дегени киби япты, амма аякълары ёргъунлыкътан кесильдилер. Агъа-къардашлар исе онъа мына-мына етейим, деп чапалар. Къыз арттан энди оларнынъ нефесини де эшите. Мельунлар къызгъа экиси де бир вакъытта етиштилер, онъа япыштылар, къызны озьлерине, гуя йыртаджакъ киби, чекеледилер, Зелиха теляш иле:

— Залым адамнынъ къолунда олмакъ истемейим, — деп багъырды. — Эйиси таш кесилейим. Сиз, лянетлер де, япкъан залымлыкъларынъыз ичюн, ташларгъа чевирилинъиз! — деди.

Къызнынъ пак юрегинден чыкъкъан бу сёзлер къабул олунды. О яваш-яваш ташкъа чевирильди. Агъа-къардашлар да онынъ янында къая кесильдилер. Оларнынъ пешинден етип кельген ана бу манзараны корип шашмалады, фигъан къопарды:

— Мен бутюн омюрюм бою къызымнынъ янында къалмакъ истейим, — деди.

Ананынъ сёзлери де ерине кельди, о къызынынъ янында ташкъа чевирильди.

Иште, Къачы вадийсинде бу ташлар аля даа туралар.

Бу икяеде бир тюрлю ялан ёкъ. Инсанлар бу ташлар янына сыкъ-сыкъ келелер, динъленелер. Къальби темиз адамлар ананынъ ичин-ичин агълаяткъаныны эшителер.

КЪАРАСЕВДА

Таракъташ эфсанеси

Эй, булут, сен дженюп бетке учсанъ, коюмизнинъ устюнден уч, Гуль-Беязгъа Мустафа Чалаш тезден эвге къайтаджакъ, — деп сёйле. Булут учып кетти, апсханенинъ пармакъылыкъларындан олар корюнмез олдылар.

Мустафа Чалаш бутюн гедже бугъавны къопараджакъ олып чекишти. Лякин «демир эгевленген ерден къопмаз», дегенлер.

Эйиси, Мустафа, сен эвге ашыкъма. Анда Къара мышыкъ, Къарасевда пейда олды, эвинънинъ этрафында долана.

Амма Мустафа Чалаш апстен къача ве мавы дагълар ичинде гизлене.

Орман ичинден чокъ вакъыт кете. Таракъташ энди якъын олгъаныны дуя, болдурды, дагъгъа котерильмек агъыр.

Артындан чанъчыкънынъ сеси эшитиле, сакъчы къувып кельмекте. Мустафа Чалаш Девлет дереге тюше, отузлылар онъа Гъайып дере дейлер.

Къарасевдагъа огърагъанларнынъ эписи мытлакъа мында, озюни асмагъа келе.

Мустафа Чалаш терекнинъ тюбюнде бир ял алмакъ истей, ята. Авасы тынчыкъ, амма эр бир япракъ къалтырай, титрей, бир шейлер айта.

Бельки кузь кельгенини айтадыр, бельки мында кельген инсанны аджыйдыр.

Авасы эп къызды. Мустафа Чалаш козьлерини юмды. О худжур бир тюш корьди.

Къозлы къарт Аджы Мурат озюнинъ эви огюнде отура экен, салкъын буза иче, нишанлысыны беклей. Могедекли араба келе, онынъ дёрт кошесинде дёрт йигит сырыкъларгъа багълы йипек басманы могедекнинъ устюнде котерген алда келелер.

Могедек токътай. Аджы Мурат йигитлерге бирер алтын ташлай. Йигитлер сырыкъларны тюшюрелер ве: «Айда!» — деп къыгчыралар. Келиннинъ дайысы рузгярдан ельпиреген басманы алып, онъа келинни сара ве эвге алып кире.

Давул, даре патлайджакъ, чалгъы янъгъырай.

— Айда! — къычыра йигитлер. Мустафа Чалашнынъ нишанлысы Аджы Муратнынъ къадыны ола.

Чалылар арасында къара мышыкъ миявлай. Мустафа Чалаш абдырай, уяна.

Терек устюнден онъа нефретли козьлер бакъалар. Амма Чалаш оларны корьмей, юреги сызлай.

Къарасевда пек якъын келе.

Мустафа Чалаш йибесини омузына ташлап, дереден чыкъа, Алчакъ-къая, Къуш-къая... — тувгъан дагъларыны корип, енгиллик сезе, кокюс кечире.

Кунеш батыгъа эне, сыджакъ кесиле, дагънынъ ичи къушларнынъ сеслеринен тола. Чалаш йырлап башлай.

— Алчакъ-къая, Къуш-къая, Сарындынъ Алчакъ... Эмир Эмирасаннынъ къызы памукътан йымшакъ...

Ярын джумаакъшамы, ярын гедже Мустафа Чалаш нишанлысынынъ пенджересине барып, Гуль-Беязгъа озюнинъ «сыджакъ сёзюни» айтаджакъ.

«Меним гузелим, мен сени Алланынъ эмиринен севдим. Сен меним такъдиримсинъ, баш язымсынъ. Такъдир иле мен сенинъ нишанлынъ олам,» — дейджек.

Гуль-Беяз да онъа джевап береджек:

— Сен кельдинъ, демек багъчада гуллер ачкъан, демек багъча мис къокъуй.

Бу сёзлерден Мустафанынъ юреги де гуль киби ачылыр, чюнки оны гузеллернинъ гузели севе.

Къаранлыкъ гедже кельди, коктеки йылдызлар янды, вадийде ярыкълар липильдеди.

Ана байыр, онынъ артында исе Чалашнынъ эви.

Байырнынъ тёпесинде тиленджи чингене отура, Мустафаны таный:

— Кельдинъми?

Мустафа онынъ янына келип отура.

— Не хабер бар?

— Хаберлер бар... — бираз сусып отура, сонъ: «Мына бакъ сен. Аджы Мурат о къадар бай олып да, тойда манъа эки капик биле бермеди».

— Насыл тойда? — тааджипленди Мустафа.

— Гуль-Беязны алды, эки капик бермеди.

Мустафа Чалаш еринден атылып турды, белиндеки къылычны йылтырады.

— Не дейсинъ?

Чингене къоркъусындан:

— Бабанъдан сора, — деди.

Мустафа Чалаш атешлер ичинде яна. Келип бабасынынъ къапысыны къакъты, бабасы огълуны танымады, оны насылдыр бир айдамакъ белледи.

Гуль-Беязгъа севда олгъан огълу делиргенини анълап, бабасы даа зияде къоркъты.

Мустафа Чалаш эвлеринде геджелемеди, бир-эки йигитни алып, Судакъкъа шарап ичмеге ашыкъты.

Йигитлер магъазнынъ къапысыны бозалар, метийни ачалар, ичелер. Мустафа Чалаш шарапнынъ ичинде ювуна, къайтарма ойнай, къылычнен озь кокюсини яралай, аркъадашлары онъа хиянетлик япмасынлар деп, оларгъа озюнинъ къанындан ичире.

Сабасына исе Судакъта ве Таракъташта, эр кес Мустафа Чалашнынъ къайткъаныны ве о къарасевдагъа огърагъаныны эшитти. Бу хабер Аджы Мурат яшагъан Къоз коюне барып етти. Аджы къоркъугъа далды.

— Къарасевдагъа огърагъан инсан нелер япмаз, дейсинъиз?! — Гуль-Беязны ичери одагъа къапады, озю исе азбаргъа чыкъмагъа къоркъып отурды.

Не къадар отурмакъ мумкюн? Куньлернинъ биринде койнинъ четиндеки багъына барды. Оны танымады. Кимдир бутюн юзюмлерини кесип чыкъкъан.

Аджы Мурат бу хиянетнинъ ким экенини аман анъლады ве хызметкярыны полиске ёллады.

Андан гедже къайтып кельген хызметкяры къапыны къакъты.

Аджы Мурат турып къапыны ачты, бакъса не корьсин, онынъ къаршысында хизметкяры дегиль де, Мустафа Чалашнынъ озю тура.

— Къарт, меним нишанлымы къайтарып бер, — дей о. Аджы онынъ аякълары астына йыкъылып:

— Мен сенинъ къайтып келеджегинъни бильмедим. Энди исе Гуль-Беязнынъ озю къайтмагъа истемез.

— Ялан айтасынъ, къарт! — деп къычырды Мустафа худжур сеснен: — Чагъыр оны мында...

Къарт арт-артына чекильди ве къадынынынъ одасына сокъулды. Пенджереден багъырып, къомшуларыны уятты.

Адамлар чапышып кельдилер.

Мустафа Чалаш атыны чаптырып, Къоздан гъайып олды, онынъ артында исе, эгер устюне, Къара мышыкъ ерлешкен эди.

Энди къара мышыкъ эр вакъыт онынънен берабер. Геджелери Мустафа мышыкънен лаф эте, акъыл таныша.

О къарасевдагъа акъыл огрете:

— Къозгъа, Гуль-Беязгъа бар, къарт хасталанды, нишанлынънен корюшмеге кедер этип оламайджакъ, — дей.

Мустафа онынъ чуллу урбаларыны алып, онъа озюнинъ яхшы урбаларыны бергенде, тиленджи чингене пек тааджипленди.

— Сенинъ чул-чубурынъ манъа алтындан да паалыдыр, — деди Мустафа.

«Керчектен де Къарасевда. Бир тамам чылдыргъан», — деп тюшюнди чингене.

Мустафа Чалаш чингененинъ урбаларыны кийип, элине таякъ алды, къарт киби къамбурланып, Къозгъа — тиленджилик япмагъа кетти.

Кимиси отьмек бере, кимиси капик. Мустафа Аджы Муратнынъ къапысына кельди. Аджы Мурат хаста ята. Гуль-Беяз исе къапы огюнде янъгъыз отура. Мустафа Чалаш онъа къолуны узатты, Гуль-Беяз онынъ къолуна капик ташлады. Мустафаны танымады.

Онынъ юреги сыкъыла, Къарасевда тырмалай.

— Мустафа Чалашны унуттынъмы?

— Атылан окъ кери дёнмез, — деп башыны саллады Гуль-Беяз.

— Унуттынъ, демек, — къычырды Мустафа ве пычакъкен онынъ устюне атылды.

Лякин Гуль-Беяз къачып етиштирди ве ичери кирип кетти.

Иште, о вакъыттан берли Судакъ ёлларында ёл басувлар олып тура. Мустафа Чалаш кимнинъдир малына къастлыкъ япмагъан геджеси олмай. Оны акимлер къыдыралар, якъын бир ерде гизленгенини билелер, амма эльге тюшюрип оламайлар.

Чалаш тек зенгинлерни талай, хырсызлагъан шейлерини фукъарелерге бере.

Таракъташлылар оны къолларындан кельгени къадар къорчалайлар.

— Эписи бир, тезден Девлет дереге кетеджек.

Эм ойле де олды. Мустафа Чалаш Девлет дереге кетти.

Усть-башы урьян-пурьян; пайнозю къалды, аркъадашлары оны ташладылар, онынъ акъылдан азгъаныны дуйдылар. Энди тек геджелери дегиль, бутюн кунь девамында Мустафа Къара мышыкънен лаф эте. Сарарып къалды, аш ашамай, атешли козьлерини корьсенъ, дешет сарып алгъан.

Мустафа Девлет дереде, бастырыкътан къачкъанда раатлангъан терегининъ тюбюнде ята.

Мас-мавы кокнинъ тюбюндеки къая юкълай, Мустафа да юкълайджакъ ола. Лякин юкълап оламай. Онынъ ичи-багъры яна, къуругъан дудакълары кыбырдана, озюнинъ къайда олгъаныны анълап оламай.

Онынъ янына учь буюк эмен келе, олардан бири Мустафанынъ башына таякънен ура...

— Бойнуны бур, — ачувлана Аджы Мураткъа бенъзеген экинджи къарт эмен.

Учюнджи эмен онынъ аягъы астындаки ташны уйтеп йибере, Мустафа Чалаш авада салланып къала.

Отузлылар Мустафаны тапкъанда, о даа сагъ эди, амма олар оны абрадылар.

— Отузлылар ярамазлар, эр вакъыт ойле япалар, — деп къозлылар Чалашны аджыдылар.

— Керчектен дагълылар, акъикъий татлар, — деп Къутлакъ ве Къапысхор сакинлери де таракъташлыларны макътайлар.

Чалашны хатырлап, таракъташлылар кокюс кечирелер.

— Беривлерни ольдюрдилер, биревлерни бастырыкъкъа ташладылар. Шимди бизде орталыкъ тынч.

Бакъа таш узеринде авеленген къарталны корьгенде, адамлар яваштан кокюс кечирелер:

— Бизде де къарталлар олгъанлар. Юксек учкъанлар. Къартлар оларны аля хатырлайлар. Къарасевда олмагъан олса, Мустафа Чалаш ойле юксек учкъан къарталлардан бири эди...

КЕДИ

Алушта эфсанеси

Мышыкъ къуш тутуджакъ олып пыскъанда биле, Решиднинъ къызы Назлы къадар йыртыджы дегильдир.

Ах, Решид, Решид, Алла насыл джезалайджагъыны яхшы биле.

Демерджиде Решидден эр кес сакъына эди. Пек гъарез инсан, гъарез ве къарт тильки киби йыртыджы. Яваш лаф эте, айткъан сёзю балдан татлы, лякин даима хиянетлик тюшюне, йылмая.

Назлы да тыпкъы бабасынынъ озю. Бабасыны эркелей, макътай; онынъ юреги исе мис къокъулы гуль киби ача. Иште, о вакъыт Назлы бабасынынъ сакъалыны чеке, тырнай, тишлей ве гуллер ичине къачып гизлене.

— Хи! — бабасы оны андан чыкъарамаз.

Решид озюнинъ дердини адамлардан гизлей, сокъакъта таныш-билишлер ве дигерлери онынънен селямлашкъанда кене эвельки киби бурнуны котере.

Решидни узакъ-якъын — эр кес биле. Онынъ багълары Демирджиден Алуштагъадже созулалар. Амма саранынъ сараны, эвине, къорантасына сокъур Мустафадан да аз масраф эте.

Бунынъ эписи нафиле, Решид агъа. Ольгенде фукъареден не къалса — зенгинден де о къала.

Решид Алуштадан къайта, о беяз хоразыны сатып къайта. Бу хоразны хастанынъ аркъасына урып, сонъра сатсанъ, тереклер ешерип башлагъанда, онынъ дерди башкъасына, хоразны сатын алгъан адамгъа кече.

Решиднинъ къурсагъы чокътан агъыра эди, энди агърмайджакъ. Ёл дагъгъа котериле. Атлар чапып болдурдылар, Сеттар да ёрулды.

— Айдаса шуны, Сеттар, — ачувлана Решид.

Атлар озюнъинки дегиль, башкъасынынъ аджымасанъ да олур.

Решид агъа ёл бою озь багъчаларына бакъа, къувана.

Бадем къою япракъларнен орьтюльген, башкъа тереклер чечек ачмакъталар. Решид ойлана:

— Бири манъа булар ичюн йигирми бинъ берсе биле, эписи бир бермем.

Кери чевирилип бакъты. Тёпеге баягъы котерильгенлер. Къаршыларында мавы денъиз дивар киби тура. Этраф дюльбер. Амма Решид агъа бу гузеллик акъкъында дегиль де, башкъа шейни тюшюне.

— Не къадар зиянкярлыкъ, не къадар шей нафиле гъайып олята. Адамлар аш ашагъанда, чанакъта не къадар ягъы къала...

Исар тюбюнде кеди миявлады.

— Мисаль ичюн, не ичюн кеди этини ашамакъ мумкюн дегиль? Айды озюнъ ашама, мусафирлерни сыйламакъ мумкюн де. Онъа бираз къуйрукъ ягъы къошсанъ — яхшы пиляв олур.

Эвге кельген сонъ озь тюшюнджелерини Назлыгъа сёйледи. Назлы кульди.

— Пек яхшы. Ойле де япармыз. Бутюн къомшуларнынъ кедилерини топлармыз. Оларны озюм соярым. Серинликтен келеджек мусафирлерни сыйлармыз.

Решид серинликлилернинъ алына кунь эвельден къуванды. Орманларыны сатмагъанлары ичюн, Решид оларны чокътан джезалайджакъ олып юре эди.

— Эльбет, ойле япармыз. Амма бакъ, кимсеге бир сёз айтма.

Башта бирисининъ кедиси гъайып олды, сонъра кене бири — бир якъкъа кеткендир даа. Бунъа кимсе шашмады, тааджипленмеди.

Лякин Решид агъа Серинликтен эр кесни, сакъал ёллагъанларнынъ эписини мусафирликке давет эткенини эшиткенде эр кес тааджипленди. Назлы софрагъа пиляв кетирди. Пирнич бувлана, амма агъыр бир къокъу чыкъа, дерсинъ бу этрафта мышыкълар сурюси юре. «Бу хамырда бир хыл вар», — деп тюшюндилер.

Бунъа бакъмадан, ашкъа янаштылар, базылары атта макътадылар.

— Я сен не ичюн ашамайсынъ? — дей Назлы бабасына, — Мен пиширген ашнынъ дадыны бакъ.

Решид четке тюкюрди, индемеди, сабыр этти. Серинликлилер исе ашны эп макътайлар.

— Къызынъ ашчы экен, пек яхшы, тыпкъы озюнъе бенъзей.

Шорбаджынынъ шанына даа чокъ эйи сёзлер айтылды. Амма бири «ыкъ» этти, дерсинъ, къурсагъында кеди миявлады. Башкъалары да эшиттилер:

— Мусафирликте шишгендже ашагъанына къувана, — деп тюшюндилер. Лякин Серинликке къайтып кельгенлернинъ бирисининъ дегиль, эписининъ къурсакъларында кедилер миявладылар.

Олар бутюн гедже юкъламадылар, чекиштилер, дерсинъ ичлерини кедилер тырмалай. Къарт Асан олеязды.

— Мышыкъ ашадынъмы не мараз, — ачувлана огълу онъа, — инсанъа юкъу бермейсинъ...

Асан тюшюнджеге далды. Решид агъа керчектен де оларны масхара этмек ичюн бир шей япмагъайды.

Сабасына бутюн кой халкъы Решид агъа озь мусафирлерини кеди этинен пиширильген пилявнен сыйлагъаныны эшитти.

Демерджили эки койлю ёлдан кечеяткъанда, серинликлилерге:

— Алданып кеди эти ашадынъыз. Мияв, мияв! — дедилер, оларны эриштирдилер.

Бундан сонъ серинликлилерининъ эписинден кеди къокъусы келип башлай. Бир ай кече, ёкъ йыл, он йыл кече... атта шимди де олардан бу къокъу кетмей. Серинлик янындан кечип кетеяткъанда кеди сеси эшитиле.

Бельки мен де бир шейлер къошкъан-уйдургъандырым. Къошмасанъ, чатмасанъ, сени кимсе динълемез.

Амма бир шей ич де уйдурма дегиль. Серинликнинъ янындан кечеяткъанда, Алла сакъласын, мияв десенъ, ишинъ битти.

Сёгселер, тюкюрселер, яхшы амма, эллерине балта илишсе, сычан делиги бинъ алтын, къачып къуртулайым десенъ биле, артынъдан балта етишип келир. Бу койлюлер пек мергинлер. Инанмасанъ — сына да бакъ.

Андан кечеяткъанда — мияв, де...

МАМАЙНЫНЪ КЪАБИРИ

Эски Къырым эфсанеси

Шималь рузгяры аязнен берабер къар-боран уфюрип, Эски Къырым обаларыны ве аланларыны беяз чаршафнен орттю. Ай ярыгъында Мамай къургъанында ышыкълар ойнай, гуя онынъ юксеклигинде кимдир къыбырдана, къар-боран уфюргенде исе, буюк беяз аюв котерильген киби ола.

Яры гедждеде боран артып ве сызгъырып башлагъанынен аюв улумагъа башлай, танъ ярыгъы пейда олып, къарадан беяз айырылгъан вакъытта о Мамай къургъандан кете.

Иште о заман къабирнинъ ичинден атларнынъ кишнегени ве тишлерининъ гъычырдысы, къаргъыш сеслери эшитиле.

Мамай къургъаннынъ этегинде тена ерде Мамайнынъ узурына кельген дервишнинъ мезары бардыр.

Ильк куньлери — ханнынъ шан-шурети котерильген девир. Сонъки куньлери — онынъ йылдызы сёнген заман.

Кунь кечти, гедже кечти. Оладжакъ шей олды.

Дервиш Мамайны узакъ шималь чёллеринде ильк корьгенде, о алтын чадырда атеш киби парылдагъан эльмазлар сепильген Кашмир халаты кийген алда отура эди.

Гъадаплы ве магърур хан къоркъудан баш эгген улема ве мырзалардан юзь чевирди.

Урьян-пурьян кийинген дервиш исе мукъаддес Кябеге ибадет этмек ичюн кетмекте.

Мамай оны абайлап, чагъырынъыз деп эмир этти.

— Сен бутюн дюньяны долаштынъ. Айтчы, о буюкми, оны енъмек ичюн чокъ вакъыт керекми?

— Дюнья сынъырсыздыр, — дей дервиш, — инсан истеги ондан да сынъырсыздыр, лякин энъ кучьлю инсаннынъ къудретинде биле сынъыр олмакъ керек.

Мамай кулюмсирей:

— Сен, гъалиба, кимнен лаф этькенинъни бильмейсинъ?

Лякин дервиш чырайыны сытмай.

— Атта энъ улу укюмдар — эр алда о инсан, Алланынъ огюнде кучюк бир шейдир.

— Алла кокте, — ачувлана Мамай, — о ердеки ишлерге къарышмай. Бу масалларынъны ахмакъ адамларгъа айтырсынъ.

Дервиш башыны саллай.

— Сени аджыйым.

Дервишнинъ джевабы къатий эди, хан ачувындан патлаязды.

— Сен меним козюме бир даа корюнме. Ёкъса джесединъни аювларгъа ем этерим.

Дервиш Мамайгъа теменна этип:

— Айткъан сёзлеринъни мен унутмам, сен де унутма, — дей ве кете. Бундан сонъ дервиш чокъ мемлекетлерни долана,

ёлда чокъ куньлер кечире. Рухан юксек басамакъларгъа котериле, беден зайыфлыгъы не олгъаныны унута.

Аятнынъ къадрине етмеге огрене, шунынъ ичюн де, гуя, зенгин ола, кучьлюлерден къоркъмай, бундан отърю олардан кучьлю ола. Дюньяны енъмеге истеген Мамайны аджый. Онынъ акъкъында чешит эмиш-демишлер эшите. Мамайнынъ урушлары — дерья киби таша, дерьяларны токътатмакънынъ чареси ёкъ. Мамайнынъ къаршысындаки инсанлар исе — теректен тюшмеге вакъыты кельген япракълар киби къалтырайлар.

— Мамай оледжегини унутты, — деп тюшюне дервиш.

Онынъ бутюн ордусы эляк олгъаныны ве тек озю, бир къач аскери иле дженюп чёллеринде долангъаныны эшитип, тааджипленмеди.

— Ольдюрселер — дюнья яс тутмаз, кимсе къафтанынынъ якъасыны йыртмаз.

Амма вакъыты даа кельмей. Алла Мамайгъа кулер юзьнен бакъа, о исе Кефеге къачып етиштире. Анда онъа мекян ваде этелер.

Дервиш Кефеге кельген вакъытта, базар ве мейданларда Мамай ве онынъ Шах-Мамайда ханлар мекянынынъ магъазларында сакълы байлыкълары акъкъында айта эдилер.

Гуя Мамайнынъ къуллары анда силяларнен толу сандыкъларны ташыгъанлар, кириш ёлуны къапаткъан сонъ, хан онынъ байлыкълары къаерде сакълы олгъаныны бильдирмемек ичюн, къулларны ольдюрмек акъкъында эмир бере.

Гедежелери исе Кефенинъ къапылары янына Мамайнынъ адамлары келип, сакъчылар юкълап къалмадылармы экен, дие бакъып кетелер, халкъ арасында исе, Мамай Кефени бастырып аладжакъ, деген лакъырдылар юре.

Иште, о къаранлыкъ геджеси, къар, боран эр кесни эвлерине къувгъан вакъытта, къаленинъ дивары янында миявкъуш аджыныкълы багъырды. Онынъ давушы эки кере текрарлангъан сонъ, Мамайнынъ адамлары къаленинъ диварына атылдылар.

Лякин къале сакъчылары юкъламай эдилер ве олар уджюм эткенлернинъ эписини къырып ташлайлар, ёкъ эписини дегиль, бири къуртулды, уджюмден эвель миявкъуш олып къычыргъаны къалды.

Мамай олюм панджасындан къуртулды, сув анбарында гизленип юрди. Ачлыкътан къыйналды, сувукътан бузлады, олюмден къоркъаракъ, къалтырап отургъанда, Мамайгъа якъын ерде кимдир къыбырданды.

Мамай онъа сесленди, джевабындан онынъ дервиш олгъаныны анълады, онъа мени къуртар, деп ялварды.

— Сен, гъалиба, меним козюме бир даа корюнме, деп мени къувгъанынъны унуткъансынъ, — деди дервиш, алтын чадыр ичинде ачувлы ханны ве онынъ огюнде тиз чёккен улема ве мырзаларны хатырлатты.

Бойле ашалавлардан Мамайнынъ юреги патлаязды, амма озюни къолгъа алды, джевапланды:

— О вакъыт санъа эмир берген укюмдар падиша эди, шимди исе санъа ушюген, ач олгъан инсан риджа этмекте.

Дервиш Мамайнынъ риджасыны ерине кетире — дагъ сувлары акъкъан эндек бойлап шеэрден иракъкъа алып чыкъа.

Хан сарайына алып баргъан ёлгъа чыкъкъанда, даа танъ агъармай эди. Мамайгъа, оларнынъ артындан бири къувгъан киби корюнди.

— Чабикче адымла, сеслер эшитиле. Етишселер — ольдюрирлер, — деди дервишке.

Рузгяр койден танъ хоразынынъ сесини алып келе, дервиш намаз къылмакъ ичюн токътай.

— Намаз къылмагъа амма да вакъыт таптынъ, — деп къычыра Мамай дервишнинъ устюне. О янъгъыз кетмеге истей, амма ёлны яхшы бильмегени ичюн, адашырым, деп къоркъа.

Дервиш Мамайгъа козь къыясындан бакъа. Танъ ярыгъында онынъ бети олюге бенъзей. Дервиш Мамайны аджый:

— Аллагъа дуа эт, санъа рахм эйлесин! — дей.

Дервиш, инсанларнынъ улулыкъкъа ынтылувлары акъылгъа зарар олгъаны ве улулыкъ не къадар зайыф бир шей олгъаны акъкъында айтты. Бу сёзлеринен Мамайнынъ нефретини къазанды, Мамай онынъ акъаретлевлерине артыкъ чыдап оламады.

— Акъылсыз къул, вакъытым олса, мен сенинъ тилинъни кесер эдим, — деди. Ве пычагъыны чыкъарып, оны дервишнинъ богъазына саплады. Излеринден кельген сакъчылар танымасынлар деп, ольген дервишнинъ урбаларыны чыкъарып озю кийди.

Бу вакъыт байыр устюнде бир къач атлы ве оларнынъ етекчиси пейда ола. Олар урьян-пурьян кийинген ве чапып кеткен адамны корип, оны къуюл беллейлер. Етикчининъ сесини эшитип, токътамагъан сонъ, онынъ башына сопанен уралар.

Эртеси куню саба Мамай ханнынъ адамлары эки джесет тапалар. Экиси бири-бирине якъын ерде экен. Оларны анда дефн этелер.

Амма укюмдаргъа итаат этерек, адамлар онынъ рухуны раатсызламасынлар, деп къабири устюне юксек этип топракъ обалайлар.

Мамай къургъаны шимди де бар, онынъ янындаки исе азизнинъ мезарыдыр.

Къышнынъ серт аваларында, шималь рузгяры къар-боран уфюрип кетиргенде, къургъаннынъ янындан кечменъиз.

Аювнынъ ачувлы улувы сизни тисиндире биле. Мамайнынъ инъильтисинден исе юрегинъиз бузлар.

АЛТЫН БЕШИК

Бу чокътан, дюнья асыл олгъан сонъ, олгъан шей. Джинлер, бутюн укюмни озь къолларына алмакъ истеп ве адамлар ернинъ саиплери олмасын деп, оларны озьра къавгъалаштырмагъа башладылар. Къан-къардашларны, дост-эшлерни, къолум-къомшуларны, къабилелер ве бутюн халкъларны къавгъалаштырдылар. Оларнынъ ирадесине бойсунмагъа истемегенлерге кок гудюрдиси ве яшынлар, ягъмур ве бурчакъ ягъдырдылар, эр шейни тюбю-тамырынен къуруткъан еллерни уфюрттилер, къуюлар ве чокъракъларны къуруттылар, айванларны гъайып эттилер.

Джинлер яхшы анълай эдилер — адамлар озь арасында не къадар чокъ къавгъа этселер, оларны бойсундырмакъ, яшагъан ерлеринден къувмакъ, гъайып этмек о къадар къолай олур. Къырымда да ойле олды. Адамлар биринджи кере не ичюн къавгъалашкъанларыны да унуттылар. Ким биринджи олып, къомшусыны ифтиралады, достунынъ джаныны агъырттты, къомшу халкъкъа къаршы дженк башлады? Санки дерсинъ, адамлар гъадап ве нефретнен догъгъанлар. Къырымда

эр даим бири-бирине душман олгъан дагъ ве чёль халкълары яшагъан эмишлер.

Асылында исе дагъларда да, чёллерде де адамлар озьара тынч ве дост-муаббет, бир къабиле киби яшагъан, агъыр вакъытта бири-бирине ярдым эткен вакъытлары акъкъында риваетлер сакъланды.

Дагъларда яшагъанлар багъчалар отурткъанлар, юзюм осьтюргенлер, авджылыкъ япкъанлар, туз тапкъанлар, комюр азырлагъанлар. Чёллерде яшагъанлар исе огюзлер, девелер, атлар, сыгъырлар ве къойларны асрагъанлар. Чёльде яшагъан адамлар юнь ишлеп, ондан урба тиккенлер, килимлер токъугъанлар, кийизден юрт ясагъанлар, тери ишлегенлер ве ондан чарыкълар, чызма тиккенлер, буза ве къумыс сакъламакъ ичюн тулуплар япкъанлар. Богъдай ве арпа эккенлер, олардан куль ичинде отьмек пиширгенлер.

Адамлар дагъларда ерлешкен койлерден тюшип, чёльге бара, юнь, тери, пенир ве ягъ ала эдилер. Чёль тарафта яшагъанлар исе дагъларгъа барып, шифалы бал, туз, джевиз, юзюм, алма, армут ве дигер емишлерни къышлыкъ топлагъанлар. Оларнынъ арасына дава сюнгюсини ким ташлады, гъадап отуны ким экти? Буны кимсе хатырлап оламай.

Дава де сакинлей, де янъы кучьнен туташа эди. Адамлар бири-бирининъ тарлаларыны, багъ-багъчаларыны, отлакъларыны чекип ала, тувар айванларыны айдап кете, отлар ве экинлерини, орманларны якъып кете эдилер. Къабилелернинъ ханлары бири-бирине нефрет беслеп, энъ яхшы батырларыны, энъ яхшы аскерлерини олюм-къалым тутушувына чыкъара эдилер. Айванлар ве къушлар биле озьра давалы олгъанлар. Иште, бу ийлекяр Джинлернинъ япкъан иши эди...

Вакъыт кете. Дагъ къабилелери ханнынъ огълу олгъан. Огъланчыкъ бираз оськен сонъ, оны тербиелемекни сабыкъ къул, чёльде догъып оськен аскерге авале эткенлер. Куньдюзлери къарт аскер хан-задени арбий санатына огрете, акъшамлары исе онъа Къырым чёллерининъ аланлыкълары, ат чапувлары, аскерлернинъ ярышлары, ай киби дюльбер къызлары акъкъында икяе эте эди.

Чёль халкъынынъ ханында да къыз осе эди. Онынъ дюльберлиги, акъылы акъкъында шурет дагъларгъа да етти. Бир аньде ялы боюндан чёльнинъ кенарынадже етип, кери къай-

тып олгъан къушлармы, еллерми бу шуретни учурып кетирдилерми, буны кимсе бильмей. Амма япракълар, орманлар, ташлар ве къушларнынъ тилини анълагъан акъынлар бу хаберни дагъ койлерине джайраттылар.

Хан-заде эр шейни бильген туджджарлардан чёльде буюк байрамгъа азырлыкъ корюльгенини бильди. Бу байрамда ханнынъ къызына киев сечилип алынаджакъ. Огълан чокъ беклеп отурмады. Къаранлыкъ гедже де урбасыны чобан урбасына денъиштирип, энъ севген атыны эгерледи де, чёльге чапып кетти.

Бу арада исе чёльде байрам башланды. Озен ялысында бинъ юрт къоюлды, оларнынъ арасындаки энъ юксек, къар киби беяз сою — ханнынъ юрту эди. Балабандан-балабан джез къазанларда къой эти пише, териден ясалгъан къырбалар ичинде къумыснен буза озь саатлерини беклей эдиле. Чалгъыджылар алетлерини, джигитлер атларыны, аскерлер — къылычлары ве яйларыны азырлай эдилер. Мында чёльнинъ бутюн кошелеринден мешур батырлар, джесюр йигитлер, энъ чевик атлылар келип еттилер.

Хан къызына эвленмеге истеген бутюн адамлар атларыны югенлеринден тутып, хан къызы ве онынъ энъ якъын адамлары юксек ястыкълар устюнде отургъан юрт огюнден кечтилер. Хан-заде къызны корьгенде, юрегине сюнгю санчылды. Онъа чёльнинъ энъ намлы йигитлеринен тутушмакътан гъайры, яйдан атувда къызны енъмек, ат чапувларында онъа етмек керек эди.

Огълан чёльнинъ энъ намлы курешчилеринен курешти ве устазы огреткен усулларындан файдаланып, оларны енъди. Йигитлер оюнларында да онъа тенъ кельген олмады. Энди исе ханнынъ къызынен ярышлашмакъ вакъыты кельди. Къыз яй чекти, артындан ханзаде атты. Хан-заденинъ окъу хан къызынынъ окъуны етип, оны экиге больди. Къыз чёльге ель киби учкъан чапкъан аткъа минип чапып кетти, лякин йигит онъа етти ве олар хан юртуна берабер къайттылар. Демек, хан къызы озь нишанлысыны тапкъан.

Хан огюнде адий чобан олмагъаныны анълады. О, йигитни юртуна давет этти ве озю акъкъында догърусыны айтмагъа риджа этти. Йигитнинъ икяесини эшиткен хан тюшюнджеге далды. Озюнинъ энъ якъын адамларынен меслеатлашкъан

сонъ тойгъа разылыкъ берди. Хан дагълар ханынен тувгъанлашып, Къырымда яшагъан халкълар арасында тынчлыкъны гъайрыдан тиклер, деп тюшюнди.

Вакъыт кечип, ханнынъ къызы огъул тапты. Чёльнинъ усталары темиз алтындан бешик ясап, оны тылсымлы орьнеклернен ярaштырдылар. Къартлар бешик узеринде юз бир дуа окъуп, устюне чёльде оськен отлар иритильген сувны септилер. Къадимий риваетлерде айтылгъанына коре, бу отлар адамгъа джесарет, акъыл-идрак ве узун омюр багъышлай экенлер.

Дагъларда яшагъан халкъларнынъ падишасы гъайып олгъан огълуны чокъ къыдырды, о, душманлары тарафында булунгъаныны анълагъан сонъ чёль халкъына дженк илян этти. Эки буюктен-буюк орду бири-бирининъ къаршысына тизильди. Окъчылар къатты окъларыны чекип азырладылар, йигитлер кескин къылычларыны чыкъарып азырладылар, аскерлер оглеринден маджарларыны тиклелилер. Аз бучукъ даа вакъыттан сонъ ер къанлы чарпышмадан сарсыладжакъ эди!

Лякин бу арада дагъ халкъынынъ ордусы къаршыссына хан-заденен онынъ къадыны чыкътылар. Олар оглеринде огълан балачыкълары яткъан алтын бешикни тута эдилер. Дагъ халкъы ханзадени таныды, хан да озь огълу ве варисини таныды. Йигитлер къылычларыны къынларына къайтардылар, аскерлер сюйрю маджаларыны ерге тюшюрдилер, Окъчылар окъларыны аркъалары артына ташладылар.

Бойле байрамны мында бу вакъыткъадже даа кимсе корьмеген! Онъа бутюн чёль ве дагъ халкълары топландылар. Ханлар алтын бешикнинъ эр эки тарафына отурдылар, ичинде оларнынъ бирден-бир варислери ята эди де! иште, бойле этип, барышыкъ башланды. Кене, чокъ йыллар эвельси олгъаны киби, дагъ халкъы чёль халкъына тюшип, олардан юнь, тери, богъдай, буза ве къумыс, чёль халкъы исе дагъларгъа котерилип, бал, джевиз, юзюм, алма, армут ве башкъа емишлер ала эдилер.

Дагънен чёль халкълары арасында барышыкъкъа иришильген сонъ, сонъу-буджагъы олмагъан чёль башлангъан дагънынъ этегинде козь яшы киби темиз чокъракъ шувулдады! Сув ерге кетмесин деп, онынъ четлерини мермернен къападылар, тюбюне исе алтын бешикни ерлештирдилер.

Алтын бешиктен алынгъан чокъракъ сувунынъ шифасы акъкъында шурет Къырымнынъ бутюн кошелерине барып етти. Саба, танъда чокъракъ янында къушлар, айванлар балачыкъларынен берабер топлана, балаларыны алтын бешикнинъ буллюр сувунда ювундырмакъ ичюн адамлар келе эдилер. Ким бу сувда къолу, бети, беденини ювып, бир авуч сув ичсе — бир тамам денъише эди. Балалар сагълам ве кучьлю осип чыкъа эдилер. Хасталар тюзеле, сакъатлар — сагъламлаша эдилер. Тылсымлы чокъракътан эвине къайтаджакъ эр бир адам онынъ янында оськен тереклер ве чалыларнынъ пытакъларына чешит ренкли пошулар ве басма парчачыкъларыны багълай эдилер. Чокъракъ ве онынъ алтын чанагъы Къырым халкълары ичюн энъ мукъаддес ерге чевирильдилер.

Адамлар эр даим ойле олур деп беллей эдилер. Лякин ийлекяр джинлер, ердеки укюмни гъайып этеяткъанларыны, эйилик яманлыкъны енъип башлагъаныны дуйгъанларынен, къоркътылар. Алтын бешикни парлап, чокъракъны лекелейджек адамны арадылар. Чокъ арадылар, амма ойлесини тапамадылар. Бойле адам тапылмагъан сонъ, Джинлер алтын бешикни озьлери хырсызладылар, чокъракъны исе ер юзюнден гъайып эттилер — санки дерсинъ, бу ерде ич бир вакъыт чокъракъ олмагъан. Чёльде исе Джинлер бу ишни дагъларда яшагъан адамлар яптылар, дагъларда — чёль халкъынынъ иши, деген эмиш-демишни таркъаттылар.

Кене дава къозгъалды! Кене къылыгчлар бири-бирине урулып, данъгъырдадылар, окълар сызгъырдылар, янгъынлар алевлендилер. Кене ич бир къабааты олмагъан адамлар эляк олып башладылар...

Куньлерден биринде Судакъ дживарларындаки дагъ этегинде ерлешкен койге бели къамбурайып къалгъан фукъаре бир къарт кельди. О, юзюм багъларыны асрагъан Айдер адлы адам къадыны ве еди огъулларынен берабер яшагъан адамнынъ араба къапысыны къакъты. Къартны эвге алдылар, къол-бетини ювдурдылар, ашаттылар, ичирдилер, сонъ тёшекке яткъыздылар. Танъда, даа эр кес юкълагъан вакъытта, къарт эв саибини уятып, алтын бешик насыл хырсызлангъанынынъ сырыны айтты. Джинлернинъ падишасыны тек Айдернинъ огъуллары енъип оладжакълары акъкъында да айтты. Лякин Айдер бу сырны огъулларына энъ кучюги он

секиз яшкъа толгъан куньде ачып оладжакъ экен. Къарт Айдерге силя сатын алмакъ кереклигини айтты. Бундан гъайры, Айдерге силяны ягъламакъ ичюн мельэм берди. Къалгъан тылсымлы мельэмнен йигитлер куреш огюнден эллерине ве черелерине якъмакъ кереклер. Къарт джинлернинъ падишасыны дагъ тёпесине насыл этип чагъырмакъ мумкюн олгъаныны да анълатты. Буларны айткъан сонъ къарт бирден гъайып олды!

Айдернинъ кенджеси 18 яшны толдургъан куню энди къартайгъан бабасы огъулларыны бир ерге топлап, силя сакълангъан сандыкъны ачып, оларгъа алтын бешикнинъ сыры акъкъында икяе этти. Йигитлер дагъларда узун бойнузлы еди дане беяз эчкини тутып, дагънынъ тёпесине чыкъарып, къаягъа багъладылар. Олар джинлерни учь кунь ве учь гедже бекледилер. Дёртюнджи куню танъда беяз эчкилернинъ сеслерини эшиттилер, дагънынъ тёпесине джинлернинъ падишасы учып кельди. Йигитлер оны энди беклей эдилер.

Олар танъдан кунь баткъандже уруштылар. Этраф койлернинъ сакинлери дагъ тёпесине къоркъунен бакъа эдилер, анда исе къылыгчлар бири-бирине урулып, яшынлар чыкъара, коклер гудюрдей, орталыкъ тозгъа бурюнди. Ниает, йигитлер джинлернинъ падишасыны енъдилер, оны парча-кесек эттилер, амма джин сонъки нефесини бермезден эвель йигитлерни ташларгъа чевирди. Агъа-къардашларнынъ энъ буюги бабасы онъа берген тылсымлы мельэм акъкъында унуткъан экен. Шунынъ ичюн де джиннинъ сырлы сёзю оларгъа тийди...

Бу дешетли курештен котерильген тоз къонгъан сонъ адамлар дагънынъ тёпесинде, таракъ тишлери киби бир сырагъа тизилип къатып къалгъан дireклерни корьдилер. Шунынъ ичюн де бу ады олмагъан дагъны Таракъташ деп адландырдылар. Огъулларнынъ ана-бабасынынъ яныгъы сынъырсыз эди. Айдер бир гедже чаларып, бели букюльди. О, дагънынъ тёпесинде мельэм къутусыны тапып, меселени анълады. Яныкълы баба къалгъан мельэмни таш дireклерге сильсе де, ярдым этмеди, огъуллары тирильмедилер.

Йигитлернинъ бу къараманлыкълары тек дагъларда дегиль, чёльде де белли олды. Адамлар вакътынджа даваларыны токътаттылар, амма шубелери ве къоркъуларындан къуртулып оламадылар. Куньлерден биринде Айдернинъ тюшюне кене де фукъаре къарт келип, о, Таракъташнынъ этегинде бою терен-

лигинде къую къазып, оны чыкънен толдурмакъ кереклигини бильдирди... Къарт даа бир шей демеге истеди, амма бирден артында насылдыр буюктен-буюк кольге пейда олып, оны ютып йиберди. Айдер уянды, азбаргъа чапып чыкъты ве чуллу къара булут тез-тез учып кеткенини корип къалды.

Шу куньден башлап, Айдер къолуна таш алып, Таракъташнынъ этегинде къую къазып башлады. Иши яваш ве буюк зорлукъларнен олса да, эп огге йылышты. Айдер, кучь олгъанына бакъмадан, теслим олмады, ишини ташламады. Огъулларыны джанландыраджакъ кунь келеджегине ве олар джинлер алтын бешикни сакълагъан ерни бирликте тапып оладжакъларына ишана эди.

Дагъ ве чёль койлеринден адамлар келип, Айдерге аш, урба, кескин къайралгъан ташлар кетире эдилер. Олар онъа, ташнен ташны оймагъа тырышкъанына бакъып, онынъ исрарына, ишини бир дакъкъагъа, бир аньге быра-къмагъанына шаша эдилер... Айдер исе дагъ ве чёль адамлары муджизе беклегенлерини, о аз-бучукъ токътаса, сакинлешкен дава кене алевленеджегини ве адамлар джинлернинъ итаатлы къуллары олып къалмагъандже токътамайджагъыны биле эди...

ТЫЛСЫМЛЫ КЪУШ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, Акъмесджит шеэринде акъай-апай яшагъан экенлер. Олар зенгин олмасалар да, озьара да, къолум-къомшуларынен де пек дост-муабет яшагъанлар. Эвлерине кельген адамларны, олсун къомшулары, я да къаранлыкъкъа къалгъан ёлджу — эр кесни мукъаддес мусафирни къаршылагъан киби къаршылай эдилер. Эвге чагъыра, ашата, ичире, керек олса, геджелемеге де къалдыра эдилер. Мусафирлери исе къайтаджакъта, олардан: «Алладан не истейсинъиз? Насыл дуа окъуйыкъ?» — деп сорай эдилер. «Алладан огълумыз олгъаныны истер эдик, иште, шунынъ ичюн дуа окъунъыз», — деп джевап бере эдилер.

Алла-Таала бу дуаларны эшиткен олса керек, куньлерден биринде, акъшам къаранлыгъы ерге тюшкенде, акъай-апай

къомшу койден къайта эдилер, апансыздан ёл ортасында яткъан насылдыр бурумгъа сюрюндилер. Эгилип бакъсалар, бурум ичинде татлы-татлы юкълагъан сабийни корьдилер. Баланы эвге алып кельдилер, къолум-къомшуларыны чагъырып, оны насыл ве къайсы ерде тапкъанларыны айттылар. Баланы бир де-бириси джойгъандыр ве энди къайдан арайджагъыны бильмей, деп сакъындылар. Къомшулары исе шойле дедилер: «Алла-Таааля сизге огъул багъышласын деп, чокъ керелер дуалар окъудыкъ. Алла бизим дуаларымызы эшитип, иште, сизге огъул багъышлагъандыр. Энди бу сизинъ эвлядынъыз олсун, бакъынъыз, осьтюринъиз, буютип, къартлыгъынъызда ферасыны корюнъиз, о, сизинъ таянчынъыз олсун».

Эв саиплери мусафирлерининъ айткъан сёзлеринен разы олдылар. Огъланчыкъны озьлерине къалдырдылар. Бала исе кунь сайын дегиль де, саат сайын осьтю, акъыллы, чебер бала олды. Ана-баба онъа бакъып, тоялмай эдилер. Анасы огълуны юкълатмагъа яткъызгъан сайын онъа масаллар айта. Огъланчыкъ исе тылсымлы Рух къушу акъкъындаки масалны зияде бегене экен.

Огъланчыкъ оськен сонъ агъач парчасындан уфакъ бир къушчыкъ ясады. Бу къушчыкъ онынъ къолуна сыгъгъан къадар эди. Козьлери оладжакъ ерде тешичиклер ойып, ичине йылдыз ташчыкъларыны къояджыкъ олды. Анасындан эшиткен масалда таш къушнынъ саиби коктен тюшкен йылдызны тапкъан экен де, козьлери ерине оны къойгъан экен ве — къуш тирильген!

Огъланчыкъ, йылдыз арамакъ ичюн эвден чыкъкъан сайын, озю ясагъан къушчыкъны янына алып кете. Куньлерден биринде, дагъгъа котерилип, джансыз киби яткъан бир къартны корьди. Огъланчыкъ къартны сюйреклеп, чокъракъ янына алып кельди, бетини ювды. Агъызына салкъын сувдан къойды. Къарт озюне кельген сонъ, огъланчыкъ, о ачтыр деп, янында олгъан отьмек ве пенир парчасынен къартнен пайлашты. Олар бираз къапынгъан сонъ, къарткъа ана-бабасы акъкъында икяе этти. Бойледже, олар чокъ вакъыт субетлешип отурдылар. Къарт огъланчыкъкъа тылсымлы сёзлерни огретти. Огъланчыкънынъ ясагъан къушуны корьген сонъ исе, джебинден богъдай ирилигинде эки яхут ташчыкъны чыкъарып, шойле деди:

— Насылдыр бир шеэр я да койге бир аньде етмек керек олса, къушнынъ козюне бу ташчыкъларны къоярсынъ ве къайда бармакъ кереклигини айтырсынъ, о, шу ань сени истеген еринъе еткизир.

Къарт балагъа яхут ташчыкъларыны берди де бирден козьден гъайып олды! Огъланчыкъ джебинден къушчыгъыны чыкъарды, козьлери ерине яхутларны къойды, къуш джанланды ве къоджаман Рух къушуна чевирильди. Огъланчыкъ къуш устюне минди ве явашчыкътан: «Мени эвиме алып кет», — деп эмир этти. Олар бир аньде эвине келип еттилер. Огъланчыкъ, вакъыт кеттикче, осьтю, буюди, сельби киби юксек бойлу, дюльбер йигитке чевирильди. Куньлерден биринде падиша сарайы огюндеки мейдандан кечкенде, сарай янында дюльберден-дюльбер бир къызны корьди. О да йигитни корип, онъа кулюмсиреп бакъты. Къыз сарайгъа кирди, йигит исе къаравул янына барып, ондан къызнынъ кимлигини сорады. Къаравул хан варисининъ кучюк къардашы олгъаныны, агъасына мусафирликке кельгенини айтты.

Йигит эвине къайтып, бабасындан сорай:

— Баба, хангъа барып, онынъ къызыны манъа къудалыкъ япып олурсынъызмы?

Бабасы къоркъып:

— Недир бу айткъанынъ, балам! — деп джевап берди. — Хан, онъа насыл риджанен кельгенимни бильсе, деръал башымны кесмеге эмир этер. Хан биз киби фукъаре адамларнен къудалашмагъа разы олурмы? Келинге дегерли бахшыш бермеге биле парамыз ёкъ...

Йигит даа чокъ вакъыт бабасыны къандырмагъа тырышты. Ханнынъ бутюн айткъанларыны ерине кетирмеге сёз берди. Бабасы анасынен бу акъта лаф эткен сонъ, анасы шойле деди:

— Сени ханнынъ янына йибермезлер бельки, амма мени мытлакъа йиберирлер. Айса, къудалыкъкъа мен озюм барайым.

Эртеси куню огъланнынъ анасы энъ яхшы урбаларыны чыкъарып, устюне кийди ве Багъчасарайгъа ёл алды. Хансарайгъа киреджекте, оны бекчилер токътатып, сарайгъа насыл ниетнен кельгенини сорадылар. Къадын шойле деди:

— Хангъа пек муим бир аваленен кельдим, амма оны тек ханнынъ озюне айтып олам.

Бекчилер къадынны къапыдан кечирдилер. Ханнынъ къабул одасына киреджекте, оны кене де токътаттылар. Бу сефер оны токътаткъан везир олды. О, къадын насыл риджанен кельгенини сорады. Йигитнинъ анасы исе шойле джевап берди:

— Мен ханъгъа пек муим ишнен кельдим, амма оны тек ханнынъ озюне айта билем. Бундан гъайры, ханымызгъа къыйметли бахшыш кетирдим...

Везир къадынны ҳаннынъ янына алып барды. Къадын ханнынъ огюнде тиз чёкип, торбасыны чезди ве ичинден агъачтан ясалгъан уфачыкъ бир эйкельчикни чыкъарып, огюне къойды. Хан озюни энъ севген аты устюнде бирден таныды. Эйкельчикнинъ назиклиги ве дюльберлигине шашты. О, везирлерини янына чагъырып:

— Бу эйкельчикни агъачтан ким ве кимни ясады, не дерсинъиз? — деп сорады.

Везирлер онъа бакъып, шойле дедилер:

— Эй, улу ханымыз! Бу аджайип эйкельчикни ясагъан уста — усталарнынъ устасы, о Сизни ве Сизинъ севгили атынъызны тасвир этти. Бу аджайип шейнинъ къыймети ёкъ, о пек дюльбер!

Хан къадынгъа бахшышы ичюн миннетдарлыкъ бильдирди ве не истегенини сорады. Къадын исе онъа шойле джевап берди:

— Эй улу, къудретли ве аджайип акимимиз! Сизинъ къызынъыз бар, Алла онъа тенъештирильмез дюльберлик багъышлады. Меним де огълум бар, онынънен усталыкъта ве джесюрликте этрафынъыздаки адамларнынъ бирисинен тенъештирмек мумкюн дегиль. Танърынынъ озю оларны бири-бирине яратты...

Къадын даа бир шейлер айтаджакъ олды, амма хан лафны девам эттирмеге бермеди, ачувландырылгъан арслан киби, аякъкъа атылды:

— Имансыз къадын! Бирден-бир къызымны насылдыр олмайджакъ бир эснафкъа къудалыкъ этмеге кельдинъми? Къана, бекчилер тутынъыз оны, джеллят башыны кессин!

Амма къадын къоркъмады. О, ханъгъа шойле джевап берди:

— Эй, улу хан! Сизинъ къанунларынъызгъа коре, меним олюм джезасына укюм этильген сонъ, сонъки истегимни бильдирмеге укъукъым бар...

Хан тынчланды ве шойле деди:

— Айт, мен динълейим.

— Мен узун омюр яшадым, бир де-бир девлетнинъ падишасы къудалыкъкъа кельген къадынны ольдюргенини даа эшитмедим. Къуданы Алланынъ озю яратты, о, яшларнынъ юреклерини бири-бирине къоша, оларгъа янъы къоранталарны мейдангъа кетирмеге, эки яшнынъ юреклерини бирлештирмеге, девлетте хангъа садыкъ олгъан адамларнынъ сайысыны чокълаштырмагъа ярдым эте. Сиз башымны кесе билесинъиз, амма Сиз акъкъында къуданы олюм джезасына укюм эткен хан, деген ярамай шурет бутюн дюньягъа таркъаладжакъ. Йыллар кечер, эпимиз, мен де, сиз де, сылакъ топракъ астында ятаджакъмыз, амма джианнынъ бутюн къудалары Сизни ярамай сёзнен анъаджакълар...

Хан тюшюнджеге далды. Онынъ везирлеринден бириси бойле акъыллы, айнеджиликнен ве ишандырыджы лаф этмеге бильмей эди. Эвель заманларда акъыл-идракълы адамлар: «Баланъ насыл осип чыкъаджагъыны бильмеге истесенъ, онынъ анасына бакъ», — деп, нафиле айтмагъанлар. Эгер бу къадыннынъ огълу бу къадар чебер, уста олса, бундан да гъайры, акъыллы кескин, азырджевап, джесюр олса, оны сынап бакъмакъ мумкюн де.

— Огълунънынъ бахшышыны къабул этем, — деди хан. — Онъа бир авале бермек истейим. Эгер оны эда этсе, той акъкъында лаф алып барырмыз. Солхат шеэри янында Сувбашы озени кече. Бу озеннинъ ялысында фурун бар. Иште, шу фурунда эр кунь бир сепет пите пиширелер. Фуруджы бу пителерни сатмай, бедава таркъатмай. О, пителерни агъачтан ясалгъан табакъ устюне тизип, сувгъа ташлай. Иште, огълунъ фуруджы не ичюн бойле япкъанынынъ сырыны бильмек керек.

Къадын, эвине къайтып, ханнынъ авалесини огълуна бильдире. Саба танъда огълан ёлгъа чыкъа, джебинден къушуны чыкъара ве тезден Сувбашы озенининъ ялысында пейда ола. Тамам шу вакъыт фуруджы тазе пишкен пителерни агъачтан ясалгъан табакъ устюне тизип, сувгъа тюшюре эди. Йигит бир къач кунь озен ялысында отурып, фуруджынынъ япкъан арекетлерини козетти. Ниает, янына келип:

— Эмдже, бир къач куньден берли сизни козетем. Бойле джезагъа сизни ким укюм этти, айтсанъыз? Бу пителерни кимге ёллайсынъыз?

— Огълум, башымны кутип отурма, ишимден къалдырма, — деди фурунджы.

Лякин йигит дегенинден къалмады:

— Эмдже, манъа илле айтмакъ керексинъиз. Сырынъызны бильмегендже, бу ерден кетмем.

Фурунджы йигит къолайнен кери къайтмаджагъыны анълап, бираз тюшюнген сонъ шойле деди:

— Эгер сен авалемни эда этип олсанъ, сырымны санъа ачарым. Судакъ этрафларында Таракъташ деген кой бар. Бу койнинъ ады дагъынынъ тёпесинде таракъ тишлерине ошагъан таштан келип чыкъты. Бу Таракъташ янында бир къач йылдан берли бир адам яшай ве къаянынъ этегинде ташнен къуюкъаза. О, бу къуюны не ичюн къаза? Эгер бу сырны ачып олсанъ, мен де санъа озь сырымны ачарым.

Эртеси куннинъ сабасына йигит энди Таракъташнынъ этегинде эди. О, къолунда ташнен къуюны къазгъан адамны тапты. Онынъ янына барып, селямлашты, озюнде олгъан отьмек локъмасы ве пениринен пайлашты. Олар отурып, бираз къапынгъан сонъ, йигит сорады:

— Эмдже, къуюны ташнен не ичюн къазасынъыз? Сизге бу къую неге керек?

Адам, йигит онынъ сырыны бильмегендже, оны раат къалдырмайджагъыны анълап, шойле деди:

— Эгер авалемни эда этсенъ, сырымны санъа ачарым. Демирджи дагъынынъ тёпесинде бир къоба бар. Бу къобада джин яшай. Алтын Бешикнинъ сыры тек онъа белли...

Эртеси куннинъ сабасына йигит энди Демирджи дагъынынъ тёпесинде эди. О, ташлар арасында къобагъа алып баргъан ёлчукъны чокъ вакъыт тапып оламады. Амма та балалыгъында расткетирген къартнынъ онъа огреткен тылсымлы сёзлерни хатырлап, оларны айткъан сонъ козьлери эр шейни корип башладылар. Балабан бир ташны четке сюрип, къобанынъ агъызыны корьди.

Йигит къобагъа кирип, эп ичериге йылышты, ниает, бинълердже къандиллернен айдынлатылгъан къоджаман мермер ода ичине кирди. Оданынъ арт дивары янында тикленген тахт устюнде бир козьлю дев отура эди. Дев, йигитни корип, зияде тааджипленди:

— Эй, джесюр йигит, сени падишалыгъымызгъа не алып кельди? Бу ерден тири чыкъкъан джан даа олмады.

Йигит онъа шойле джевап берди:

— Манъа ернинъ астында, къоба ичинде Алтын Бешикнинъ сырыны бильген къарт джин яшагъаныны айттылар...

Дев, алма киби томалакъ козюни парылдатып, кульди, онынъ кулькюсинден диварлар титреди, ве шойле деди:

— Эй, джесюр йигит! Къобамнынъ ичиндеки къандиллерге бир назар ташла. Оларнынъ эр бирисининъ чанагъы инсан къафасындан ясалгъан. Олар да, сен киби, Алтын Бешикнинъ сырыны бильмек ичюн мында кельген эдилер. Сенинъ къыдыргъан джининъ бу — мендирим. — Дев шу ань уфачыкъ бойлу, къамбыр, узун ве беяз сакъаллы къарткъа чевирильди. Эгер пек истесенъ, Алтын Бешикнинъ сырыны санъа ачарым, лякин бундан сонъ сен бу ерден ич бир вакъыт чыкъып оламазсынъ.

— Сырны бильмеге истейим, — къатты джевап берди йигит.

— Ойле олса, динъле. Ярым асыр эвельси, девлернинъ падишасы олгъан бабам, чёль халкъындан Алтын Бешикни хырсызлап, Демирджи дагъынынъ теренлигине сакълады. Бабам, бешик адамларгъа пек буюк кучь береджегинден ве олар несилимизни джоймагъа истейджеклеринден къоркъты. Адамлар бешикни чокъ арадылар, зулумдан да, олюмден де къоркъмадылар. Бешикни тапып, девлернинъ укюминден къуртулмакъ умютинен яшадылар. Бир заманда шимди Таракъташ деп адландырылгъан койде, юзюмджи Саиднинъ къорантасында еди огъул догъгъан. Огъуллар осьтилер, буюдилер, батыр олдылар. Кимдир, девлерни тек олар енъип, Алтын Бешикни тападжакъларыны бильдирди. Девнен йигитлер кой янында тутуштылар. Батыр йигитлер бабамны енъдилер, аз бучукъ даа къобамызнынъ сырыны да биледжек эдилер. Мен, бу шейге ёл бермемек ичюн, бутюн кучюмни топлап, оларны ташларгъа чевирдим. Адамлар девлернен куреш неге алып келе биледжегини унутмасынлар деп, бу ташларны бири-бири янына дагъ тёпесинде тизип чыкътым ве олар таш таракъкъа ошадылар...

Мен батырларны ташкъа чевирген сонъ, оларны тылсымладым. Эгер бабалары Таракъташ этегинде бою теренлигинде ташнен къую къазып, оны чыкъ сувнен толдурса, йигитлер джанланаджакълар. Къарт тылсымымнынъ сырыны, сонъунадже олмаса да, кимден бильгенини бильмейим. Къарт, о

яшагъан ер тёлесининъ кошесинде, эки къарыш теренликте эльмаз киби къатты йылдыз ташы сакълангъаныны бильмей.

Бу да сонъу дегиль. Батырлар джанлангъан сонъ, бу топракъта яшагъан бутюн демирджилер дагъынынъ тёпесинде топланып, къыркъ къарыш узунлыкъта еди къылыч ясамакъ керектер. Батырлар бу къылычларны къолларына алып, невбетнен дагъ тёпесине еди кере урмакъ ве оны экиге больмек керектер. Тек бундан сонъ къобамыз ве тахтымыз мейдангъа чыкъаджакълар. Алтын Бешик исе тахтнынъ астында булуна. Мукъаддес бешикни озь халкъына къайтармагъа мен биле батырларгъа кедер этип оламайджам, чюнки бабам ольген сонъ уругъымыз кунь ярыгъы, ер устюнде олгъан кучюни джойды... Лякин, бахтымызгъа, не Саид, не де онынъ халкъы сырымызны ич бир вакъыт билип оламайджакълар. — Къарт кене къоджаман девге чевирильди ве яхут козюни парылдатып, — сёзюмни туттым, санъа Алтын Бешикнинъ сырыны ачтым. Энди олюмге азырлан. Меним эдждатлар къобамда бинъ бириндже къандиль оладжакъсынъ.

Йигит девге икяеси ичюн миннетдарлыкъ бильдирип, сонъки истегини ерине кетирмесини риджа этти.

— Яхшы, — деди дев, — сонъки истегинъни ерине кетиририм. Айт, не истейсинъ?

Йигит, бираз тюшюнген сонъ:

— Эй, улу дев! Кучюнъе ве къудретинъе шашам. Козюм огюнде къоджаман девден кучючик адамгъа чевирильдинъ, адамдан исе кене къудретли дев олдынъ. Оледжегимден эвель кучючик къушчыкъкъа я да кёр сычангъа чевирилип оладжагъынъны корьмеге истер эдим...

Дев кульди, онынъ кулькю давушындан къобанынъ диварлары биле титреди, бирден шашып къалгъан йигитнинъ козьлери алдында дев кучючик кёр сычангъа чевирильди... Йигит тез-тез джебинден тылсымлы къушчыгъыны чыкъарды, козю ерине яхут ташчыгъыны къойды ве... козьден гъайып олды! Дев артындан къувып, оны тутаджагъыны къоркъмады, чюнки къабилеси ер узериндеки кучюни гъайып эткени акъкъында озю айтты.

Йигит Таракъташкъа къайтты ве багъчеван Саидге Девнинъ сырыны ачты. Олар экиси йылдыз парчасыны тапты-

лар ве Саид огъулларына джан къайтараджагъына ишанчнен гедже-куньдюз чалышып башлады.

Эртеси куню йигит Сувбашы озенининъ ялысына етип кельди ве фурунджыгъа еди батыр бабасынынъ сырыны ачты. Фурунджы йигитни дикъкъатнен динълеген сонъ, онъа озь сырыны ачты:

— Чокъ йыллар эвельси огюмизде сув акъкъан ер къатты топракъ эди. Бу топракъта эвим, багъчам, фуруным бар эди. Озен исе ашагъыда акъа эди. Мен, бабам, къартбабам, бутюн деделерим сувны бу озенден ала, багъчаларыны, айванларыны сувара эдик, аналарымыз бу сувда аш пишире эдилер. Бу сувнен, намаз къылмаздан эвель, абдест ала эдик. Озен ялысында къартбабам къургъан дегирменимиз, богъдай сакълагъан анбарымыз тура эдилер. Бутюн этраф койлернинъ сакинлери бизге богъдай чалмагъа келе эдилер. Келиримиз, эйиаллылыгъымыз бу дегирменге багълы эди.

Шу йылы дагъларда пек чокъ къар ягъып, баарьде, кунеш къыздырып башлагъанынен, озеннинъ суву котерильди, ташты ве дегирменимизни, анбарларымызны, ичиндеки богъдайнен алып кетти. Янгъанымдан, афакъанлангъанымдан, къолума къамчы алып, озенни къамчылап башладым, ичине таш ташладым, учь кере тюкюрип, къаргъадым...

Экинджи куню янъы дегирменни къурмакъ ниетинен усталарнен анълашмакъ ичюн шеэрге кеттим, къайтып кельгенимде исе, не эвимни, не багъчамны, не ат араныны тапмадым... Къорантам да гъайып олды. Озен эписини, адждеръа киби, ютып, ер астына кетти. Гедже, тюшюмде, манъа озеннинъ Саибеси келип, къаргъады ве эр кунь пите пиширип, сувгъа ташларсынъ, деди. Анам, къадыным, балаларым, торунларым сагъдыр ве сув Саибесининъ ер астындаки сарайында булуналар, бир кунь ола, оларны къайтарып олурым деп, онынъ къаргъышыны эда этем. Куньлернинъ биринде балыкъчылар, денъиз ялысындан бираз авлакъта, озенимизнинъ буллюр ве татлы сулары денъизнинъ тузлу сувынен къарышкъан ерде агъачтан ясалгъан табакъны туттылар, устюнде эски дегирменимнинъ ресими сызылгъан эди! Меним севгили торунчыгъым озен ялысында, къум устюнде сыкъ-сыкъ онынъ ресимини сыза тургъан...

Бир кунь келип, сув Саибеси гунамны багъышлап, мени аджыр ве къорантамны, бу табакъ киби, манъа къайтарыр,

деген умютнен яшайым. — Дегирменджи сув Саибесине багъышлангъан дуа окъуды ве къолларыны озенге батырып, бетине сюртти. — Эй, джесюр йигит, — деди о сонъ, — озюмнинъ адждждж сырымны биринджи олып, санъа ачтым. Дуа окъугъанда, сув Саибесини анъмагъа унутма. Бельки, о мени аджыр, къабаатымны багъышлар...

Бундан сонъ йигит эвине къайтты. Ана-бабасы къуванчларындан озьлерине ер тапамадылар, къой сойып, къолумкъомшуларыны мусафирликке чагъырдылар, огъулларыны сагъ-селямет эвге къайтаргъанына Аллагъа дуа окъудылар.

Йигит ана-бабасына бутюн топлагъан акъчаларыны къайтарып бермелерини риджа этти. Бу парагъа о, Солхатнынъ кягъыт усталарына бир аршын узунлыкъта ве бир бучукъ тирсек кенълигинде юз табакъ беяз кягъыт сымарлады. Кягъыт азыр олгъан сонъ исе о, чалышмагъа башлады. Йигит юз кунь ве юз гедже тынмай чалышты, кягъытнынъ бир тарафында юз аджайип, тылсымлы ресим ясады, экинджи тарафында исе къара мерекеп ве индже къалемнен озю ачкъан сырларынынъ тарихыны язды. Йигитнинъ бабасы исе тери усталарына бу китап ичюн териден джылт, савутчыларгъа териден ясалгъан джылтны кумюш ве алтыннен къапламакъны сымарлады.

Китап толусынен азыр олгъан сонъ баба, ана ве огъул падиша сарайына ёл алдылар. Хан ве онынъ везирлери китапнынъ улулыгъына, онынъ дюльберлигине шашып къалдылар. Сарайнынъ энъ яхшы окъуйджылары учь кунь ве учь гедже токътамай, невбет-невбет, Алтын бешик ве Сув саибеси акъкъындаки риваетлерни окъудылар. Ханнынъ къызы да эр кеснен берабер дикъкъатнен динъледи ве айны вакъытта йигиттен козюни алмады...

Хан сёзюни тутты. Той къыркъ кунь ве къыркъ гедже девам этти. Яшларгъа Акъ Мечитте, варисининъ сарайы янында балабан ве дюльбер эв къурып бердилер...

Эгер сиз Багъчасарайгъа, хан-сарайгъа барып, анбарларына тюшсенъиз, ичинде бу тылсымлы китапны тапмазсынъыз. Китап янды. Куньлернинъ биринде Багъчасарайгъа къомшу мемлекетнинъ аскерлери келип, шеэрни топларнен атешке туттылар. Сарай яныпe башлады, бу атеште пек чокъ тарихий ядикярлыкълар да яндылар.

Сув Саибеси гъарип фурунджыны аджып, къорантасыны къайтардымы, ёкъмы бильмеймиз, бунынъ акъкъында риваетлер сакъланмады. Амма акъаретленген озен аля бу кунь ер астында акъып, сувлары инсан козюнден узакъта Къара денъизнинъ сувларынен къарышкъаны белли.

Таракъташта исе багъчеван Саид ве онынъ батыр огъуллары акъкъында кимсе бильмей. Амма, бильгенимизге коре, Саид йылдыз ташы ярдымынен къуюны къазгъан, амма оны чыкъынен толдурып етиштирмеген. Ольген. Ер астында кучюни джоймагъан дев, ондан Алтын бешикнинъ сырыны айнеджиликнен сувурып алгъан йигитни хатырлагъан сайын ерни сарсыткъан. Иште, Саиднинъ къазгъан къуюсы бу зельзелелерден сонъ ернен ексан олдылар. Амма бугунь де кой узеринде, шу узакъ вакъытлар акъкъында хатыра киби, таш тарагъы — Таракъ-таш юксельмекте.

АРЗЫ КЪЫЗ

Узакъ-узакъ заманда Къырымнынъ ялы боюндаки Мисхор коюнде Абий агъа деген бир адам яшай экен. Абий агъа сабадан акъшамгъадже озь бостаныны, багъыны, эвчигининъ огюндеки кучюджик багъчачыгъыны буюк бир севгинен бакъкъан. О, эр кеснинъкинден яхшы джыныс мейва етиштирмектен зевкъ ала экен. Абий агъа эр шейден зияде къара козьлю къызы Арзыны севе, осьтюре, козь бебегинден зияде сакълай экен.

Гузель Арзы узун бойлу, индже белли, къара къашлары чатма-чатма экен. О озюнинъ зейтун киби ири козьлери, вишне киби дудакълары, нар киби ал янакълары, сыджакъкъанлыгъынен озюни эр кеске севдирген. Мисхор коюнинъ яшлары да, къартлары да Абий агъанынъ азбарындан кечкенде Арзынынъ бабасына озь сайгъыларыны косьтермей кечмей экенлер.

Амма эр кестен зияде Арзынынъ артындан юрген ве онынъ эр адымыны козеткен айнеджи Али баба олгъан. О, гузель Арзыны биринджи кере ялыдаки чешмеден бакъыр гугюмнен сув алгъан вакъытта корьген. Али баба Анадолу ялыларын-

дан Мисхоргъа алыш-вериш ичюн сыкъ-сыкъ келип кеткен елькенли геминин саиби экен. Онынъ акъкъында, ялы бою койлеринден дюльбер къызларны хырсызлап, Тюркиеге паша сарайларына сата деген лафлар да айтыла экен.

Арзы къызгъа Мисхорнынъ намлы йигитлеринден бир чокъ къудалар кельселер де, Абий агъа оларны къайтара экен. Ырызлы Арзы къудалардан сакъланып юре экен. Даа якъында ялыдаки чешме янында расткетирген шаин бакъышлы, арслан къыяфетли гаспралы Эмир-Асан адлы йигитни бир кере корьсе де, хатырасындан чыкъармагъан.

Куньлерден бир кунь Эмир-Асан Абий агъанынъ къызына къуда йиберген. Абий агъа сакъалыны сыйпай-сыйпай, бирбирини севген яшларнынъ гонъюллерини къырмамакъ ичюн, разылыкъ бере.

Той куньлери Абий агъанынъ маалесинде, Мисхор коюнинъ севимли чечеги яшагъан эвге, бутюн кой халкъы топлангъан. Яшлар къоран тепип, манелер айтышып, явлукъ алып-берише экенлер.

Ал шалий антерисини кийген Арзы келин одасындан чыкъкъан. Сонъки кере озюнинъ къыйметли чешмесине, онынънен сагълыкълашмакъ ичюн, элине гугумини алып, башына марамасыны орьтип кеткен.

Арзы чешмеге келип, гугюмни къурна тюбюне къойгъан. Апансыздан онынъ башы устюнде бир шей къыбырдагъан. Эки къуветли эль къызнынъ белине сарылгъан. Арзы аджджы бир сес чыкъаргъан, лякин айдутлар шу дакъкъа агъызыны къапатып, башына чувал кийсеткенлер.

Хаин айдутлар авларыны омузларына атып, догъру гемилерине ашыкъкъанлар. Оларнынъ ёлбашчысы Али баба олгъан. Къызынынъ сесини эшиткен Абий агъа той халкъынен бирликте ялыгъа чапып кельгенлер. Лякин кеч къалгъанлар... Али бабанынъ елькенли гемиси артыкъ денъиз устюнде чалкъана ве Арзыны узакъ Истанбулгъа алып кете.

Истанбулда бахытсыз Арзыны базаргъа кетирген вакъытта султаннынъ арем агъасы къызны корип пек бегенген. Султаннынъ эвини зийнетлендирмеге ляйыкъ танып, бир кисе алтын берип алгъан.

Бахытсыз Арзы Ватанына, ана-бабасына, Эмир-Асанына, ялы чешмесине олгъан асретинден сарарып солгъан. Оны ич

бир шей севиндирмеген, ич бир шей онынъ гонълюни алмагъан. Бир йыл ичинде олгъан балачыгъы биле оны шенълендирмей.

Бир кунь Арзы балачыгъыны къолуна алып, султан сарайынынъ энъ юксек къуллеси устюне чыкъып, озюни денъизге аткъан...

Шу куньден башлап, йылда бир кере, Арзынынъ чалынмасына бир йыл толгъанда ялыдаки чешменинъ суву номай акъмагъа башлай экен. Тамам шу саатте Къара денъизнинъ далгъалары ичинден бир денъиз анасы къучагъындаки баласынен чыкъып, чешменинъ янына келе. Чешмеден сув ичкен сонъ, эллерини, юзюни ювып, козьлерини койге тараф чевирип, терен бир ах чеккен сонъ, денъизге къайта ве далгъалар арасында гъайып олып кете экен.

Арадан бир къач йыл кечкен. Къарт Абий агъыр къааринден вефат эткен. Эслилер къартайгъан, яшлар эслилер сырасына кечкенлер.

Мисхорлылар эр йыл денъиз анасы къучагъындаки баласынен ялыгъа чыкъкъаныны, чешмеден салкъын сув ичкенини корип, пек къоркъа экенлер, амма онынъ ким экенини бильмей къалалар...

СУЛТАН САЛЕ

Пек эски заманларда Джанкойнинъ дживарында, эски эвчиклернинъ биринде Сале адлы бир йигит анасынен берабер яшагъан экен. Сале сыгъырларгъа чобанлыкъ япып, озюни ве анасыны кечиндирген экен.

Куньлернинъ биринде Сале сыгъырларны айлягъа чыкъармагъан сонъ бай адамнынъ азбарына кирген ве мердивенлерден котерилип эвге киреяткъан дюльбер бир къызны корьген экен. Сале къызнынъ дюльберлигине шашып, о, эменден ясалгъан ве орьнеклернен яраштырылгъан къапы артында гъайып олгъандже, еринден къыбырдамагъан.

— Кимдир бу дживан? — деп сорагъан Сале байнынъ сыгъырларыны чыкъараяткъан хызметчиден.

Хызметчи, чобан ким акъкъында сорагъаныны бирден анълагъан ве:

— Бу Ресмихан, байымызнынъ къызы, — деп джевап берген. — Джанкойде ве онынъ дживарларында Ресмихандан дюльбер къыз ёкъ, деп айталар.

Дюльберлиги эр кесни айретте къалдыргъан чечеклер, лезети бутюн беляларны унуттыргъан шыралы масхуллар ола, деп айталар. Амма бу дюльбер чечеклернинъ, не де къокъулы махсулларнынъ бойле дюльбер, нурлы, юрегинъни къуванч ве кедернен саргъан къара козьлери ёкъ.

Сале Ресмиханны тек бир кере корьген олса да, шу куньден раатлыгъыны джойгъан, аштан, сувдан кесильген экен. Къарт анасы огълуны насыл сыр кемиргенини бильмеге нафиле тырышкъан. Сале бир сёз биле айтмагъан, тек агъыр кокюс кечирген экен.

Куньлернинъ биринде, куньдюз сыгъырларны суvармагъа айдагъан Сале байнынъ азбарындан дженазе чыкъкъаныны корьген. Йигит къарт бай кечингендир, деп беллеген. Амма сонъундан бай дегиль де, къызы, дюльбер Ресмихан ольгенини бильген. Аш ашагъан вакъытта балыкъ кемиги богъазына кеткен ве нефеси тутулып, ольген экен...

Гедже къаранлыгъы тюшкенинен йигит гизлиден мезарлыкъкъа барып, къызнынъ джесетини мезарындан чыкъарып, эвине кетирген, кефинини чезген ве джансыз къызны корип, окюр-окюр агълагъан.

Анасы, огълунынъ агълагъанындан уянып, янына чапып баргъан. Одагъа киргенинен эр шейни анълагъан! Сале анасына къыз неден ольгенини айткъан. Къарт анасы къызгъа бакъкъан, янакъларындаки аллыкъны корип, о ольмегенини анълагъан, богъазындаки кемикни чыкъаргъан ве — муджизе — къыз терен нефес алгъанынен, джанлангъан!

Ресмихан козьлерини ачкъан, тааджипнен таныш олмагъан къартий ве чобангъа, янындаки кефинликке бакъкъан да, явашчыкътан:

— Манъа не олды я? Мен къайдадырым? — деп сорагъан.

Къартий онъа эр шейни олгъаны киби айткъан. Къыз яш чобаннынъ севгиси оны олюмден къуртаргъаныны анълагъан. Йигитнинъ севгиси къызнынъ юрегине токъунгъан, козьлери айдын ярыкъкъа, юреги исе къуванч ве кедерге толгъан.

Энди не япмалы? Къарт ананен Ресмихан чокъ тюшюнгенлер ве ахыр сонъу шойле къараргъа кельгенлер: къыз чобаннынъ

эвинде къаладжакъ, юзюни кимсеге косьтермейджек. Сале исе тойлыкъ пара къазанмакъ ичюн эвинден кетип, иш къыдыраджакъ бундан сонъ исе... Ресмихан мына не теклиф эткен:

— Сале Кефеге барсын, анда ялыда Ахмет акъай отура экен. Онынъ къолуна акъча къойып, акъыллы меслеат сорасын.

Сале къыз айткъаны киби япкъан. Кефе шеэрине, ялыгъа келип, Ахмет акъайны тапкъан, къолуна акъча къойгъан ве меслеат сорагъан. Ахмет акъай дикъкъатнен йигитнинъ козюне бакъкъан ве мына не деген:

— Акъылынъда къалсын: дюльбер шей дюльбер дегиль де, юрегинъе яткъан шей дюльбер. Бу биринджи меслеатым. Экинджиси — эр даим вакъытнынъ къадирини биль ве санъа керекмеген шей акъкъында сорама. Ве учюнджиси — гемилер тургъан ерге бар, энъ буюк гемиге ишке кирмеге тырыш. Сен энъ зияде истеген шейинъ сени ёлунъда беклей...

Саленинъ гемиси Трапызан ялысына якъынлашкъанда, ель токътагъан, гемининъ елькенлери салынып къалгъанлар ве гемини ялыгъа кетирип оламагъанлар. Геми бир къач кунь еринден къыбырдамай тургъан, ниает ичимлик сувлары биткен ве гемининъ суварыджысы (капитан) Салеге ве дигер денъизджилерге къайыкъкъа отурып, ялыгъа бармагъа, ичимлик сув кетирмеге эмир эткен.

Денъизджилер Къара къая янында терен къую олгъаныны, къуюнынъ суву пек лезетли олгъаныны биле экенлер. Иште, къайыкъны шу ерге айдагъан экенлер. Къуюгъа кельген сонъ, къопкъаны ичине тюшюргенлер, Лякин къопкъа сувгъа тийгенинен, кимдир йипини кескен. Энди кимгедир къуюнынъ ичине тюшип, къопкъаны чыкъармакъ керек эди. Денъизджилер къоркъкъанлар, Сале исе йипни белине багълагъан ве оны яваш-яваш къую ичине тюшюрмелерини эмир эткен.

Сувгъа якъын тюшкенде, Сале къоба ичине кеткен ёлны корьген. Лякин къопкъаны ич бир ерде корьмеген. Сале къопкъаны алып кеткенлерини анълагъан ве къоба ичине кирген. Къобанынъ ичинде йигит сакъалы беш аршын узунлугъында олгъан къартны расткетирген. Къартнынъ огюнде пек дюльбер арап къызы копекке аш бере, этрафларында исе къазыкълар урулгъан, эр бир къазыкънынъ устюнде исе къой башы саплангъан.

— Селям-алейкум, эвинъизде даима тынчлыкъ олсун! — деп селямлагъан йигит къартны. Къартнынъ о, бу ерге насыл тюшкени акъкъындаки суалине Сале эр шейни олгъаны киби икяе эткен.

Къарт кулюмсиреген:

— Козюнъ олса, къайда тюшкенинъни корьмек керексинъ. Не ичюн тааджипленмединъ, бу башлар мында не ичюн салланган‌ъанларыны сорамайсынъ?

Сале исе:

— Халкъымызда пек акъыллы аталар сёзю бар: «Санъа аит олмагъан шейни бильмеге ашыкъма» дегенлер.

Къарт алты кере кекирген, единджисине исе тикленген.

— Яш олсанъ да, акъылынъ етерлик экен, — деген. — Айтчы манъа, козюнъе къайсы бириси дюльбердже корюнди: къыз, ёкъса копекми?

Сале тюшюнджеге биле далмагъан:

— Дюльбер олгъан шей дюльбер дегиль де, юрегинъе ятк‌ъан шей дюльбердир. — деп джевап берген.

Къарт авучына тюкюрген де, къылычыны къолуна алып, къызнынъ ве копекнинъ башларыны кесип ташлагъан.

— Тюневин гедже къадыным хызметкярымнен берабер къачаджакъ олды. Мен оны копекке, хызметкярымны исе къадынгъа чевирдим. Иште, сенинъ корьгенинъ де олар эди. Сенден эвель бу ерге кельгенлер суалиме башкъа джевап бердилер. Къазыкълар устюндеки къой башлары — оларнынъ акъылсыз башларыдыр. Сенинъкиси исе еринде къаладжакъ.

Къарт бир шей чыкъарып, Салеге бахшыш берген. Бойледже, Сале къуюдан эм сув, эм де кисе толусынен чешит ренкли дюльбер ташчыкъларны чыкъаргъан. Денъизджилер онъа бу ташларны кери къуюгъа ташламагъа тевсие эткен олсалар да, о ташларны ташламагъан. Джанкойге, анасына ёллагъан.

Къарт анасы пара ерине ташларны корип, пек мугъайгъан. Ресмихан исе зенгин караимни чагъыртып, буллюр киби шеффаф ташчыкъларны онъа косьтермеге тевсие эткен.

Караим ташчыкъларны табакъ устюне бошаткъан да, кунешке чыкъаргъан. Муджизе! Кунеш нурлары ташчыкъларгъа токъунгъанларынен олар чешит ренклернен парылдап башлагъанлар ве чобаннынъ фукъаре эвине айдынлаткъанлар. Караим бир кисе таш ерине оларгъа отуз кисе алтын капик берген...

Арадан учь йыл кечкен. Сале эвине къайткъан. Джанкойге якъынлашкъанда, ёлунда дюльбер, ойнакъ ат сюрюсини расткетирген. Оларны бегенгенинден, ат бакъыджыдан: «Бу кимнинъ атлары?» — деп сорагъан. Ат бакъыджысы бу атлар Сале агъанынъ олгъаныны айткъан. Бундан сонъ Сале ёлунда сыгъырлар ве огюзлер сюрюсини расткетирген. Чобанлар бу сюрю де Сале агъанынъки олгъаныны айткъанлар. Бираз даа юрген ёлуны индже, беяз юньлю къойлар сюрюси тоскъан.

— Я бу къойлар кимнинъки? — сабырсызлыкъунен сорагъан йигит ве кене:

— Сале агъамызнынъ, — деген джевабыны эшиткен...

«Джанкойде даа бир зенгин адам пейда олгъандыр даа», — деп тюшюнген йигит ве ёлуны девам эткен.

Учь йылдан сонъ Джанкойге къайткъан Сале тувгъан шеэрини танымагъан. Озюнинъ эски эвчигини еринде тапмагъан сонъ, юреги буз-бузлагъан. Эвлери эвчиклери тургъан ерде янъы, балабан ве дюльбер эв тура экен. Бу эв янъы бай — Сале агъанынъ олса керектир, деп тюшюнген йигит.

Ресмихан исе Салени пенджереден корьген ве анасыны огълуны къаршыламагъа, эвине алып кирмеге ёллагъан.

Эгер рухтан тюшкен олсанъ, Салени хатырла да, онынъ бахтына сен де къуван. Бельки, вакъты келир, сен де бахтынъны тапарсынъ...

Сале Джанкойде энъ зенгин адам олгъан. Озюнинъ къара атына минип, Джанкойни долангъанда, шеэрнинъ бутюн сакинлери эвлеринден чыкъып, дюльбер йигитке ве аджайип атына сукъланып бакъа экенлер.

Куньлернинъ биринде Салени къарт бай корип къалгъан ве мусафирликке чагъыргъан. Салени тенъдеши киби къабул эткен, лезетли ашларнен сыйлагъан. Сале де байны, озь невбетинде, эвине давет эткен.

Сале къартны чешит лезетли емеклернен сыйлагъан, бай исе ашларны ашагъан сайын, не тюшюнеджегини бильмеген! Софрагъа къоюлгъан эр бир емек онъа севгили къызыны хатырлаткъан. Хатырлавларына даянамай, козьлери яшлангъан.

— Къызым Ресмихан сагъ олса эди, мытлакъ оны тек сен киби йигитке акъайгъа берир эдим, — деген бай.

Къарт байнынъ бу сёзлеринден сонъ Сале онъа озь сырыны ачкъан ве бундан сонъ къыркъ кунь, къыркъ гедже той

девам эткен. Сале агъанынъ тоюнда Джанкойнинъ бутюн сакинлери шенъленгенлер.

Арадан бир йыл кечкен сонъ къарт байнынъ торуны олгъан. Баланынъ адыны Султан Сале къойгъанлар. Султан Сале къартайгъан сонъ исе бабасынынъ хатырасына джами къурмагъа эмир эткен. Джами чобан Саленинъ эски эвчиги олгъан ерде къурулды.

Арадан чокъ вакъыт, пек чокъ сувлар акъып кечти. Тек адамлар дегиль, ташлар да денъишти, амма Султан Сале джамисининъ диварлары тургъанлары киби туралар, оларны дюльбер орьнеклер, къушакълар яраштыра. Бу джамини яхшы усталар къургъандырлар, оларнынъ ишини ве раатлыкъларыны исе ачыкъкозь адамлар козеткендирлер...

ШЕЙТАН ВЕ КЪЫЗЫЛЧЫКЪ

Къырымнынъ Отуз вадийсинде ойле бир алямет бар — къызылчыкъ чокъ олгъан йылы къыш къатты ола экен. Къартлар буны шойле анълаталар.

Къадимий заманларда, дюньяны яраткъан Алла бу ишини битиргенде, баарь келип, тереклердеки бурьлер къабарып башлагъан, амма башта къызылчыкъ чечек ачкъан, ондан сонъ исе башкъа тереклер де чечеклегенлер.

Ерде яшагъан бутюн инсанлар ве дигер махлюкълар чечеклер ве тереклерге узангъанлар, эр кес озюне бегенгенини сайлап алмагъа истеген. Буны корьген Алла аз-бучукъ вакъыттан къавгъа-давалар башлайджагъыны анълап, эр кесни янына чагъыргъан ве эр бириси озюне бегенген чечек я да терекни сечип алмасыны ве сонъундан бу теректен файдаланмасыны ве башкъаларынен дава этмемесини эмир эткен.

Биревлери бирини, дигерлери дигерини сорагъанлар. Ниает, невбет Шейтангъа да кельген.

— Я сен къайсыны сайладынъ, Шейтан? — деп сорагъан ондан Алла.

— Мен къызылчыкъны сечип алдым.

— Яхшы тюшюндинъми?

— Къызылчыкътан гъайры башкъа шей манъа керекмей, — деген Шейтан, айнеджи козьлерини ашагъа эгип.

— Я не ичюн къызылчыкъны сайладынъ? — деп тааджипленген Алла.

Лякин Шейтан сырыны Аллагъа ойле де айтмагъан.

— Яхшы, — деген Алла. — Ал озюнъе къызылчыкъны, — ичинден кулюмсиреген Алла.

Шейтан, къувангъанындан, къуйругъыны саллап, сычрай, сычрай кеткен. О, эр кесни алдаткъанына эмин эди. Къызылчыкъ бутюн тереклерден эвель чечекледи, демек пытакъларындаки махсуллар да башкъа тереклердеки махсуллардан эвель пишеджек. Бириндже пишкен махсуллар исе энъ паалы олалар. Демек, о къызылчыгъы ерине джаны истеген шейни алыр.

Яз да кельди. Тереклердеки махсуллар пишип башлады. Башта кирез, ондан сонъ вишне, къайсы, шефтали, эрик, алма, армут, къызылчыкъ исе эп пишмей. Къатты ве ешиль. Шейтан энъсесини къашый, ачувлана, къуйругъыны ерге ура ве терекке ачувнен бакъып: «Санъа айтам, тездже пиш!» — дей.

Амма къызылчыкъ оны эшитмей, пишмеге ашыкъмай.

Шейтан зияде ачувланды, емишлер устюне уфюрип, оларны озюнинъ сыджакъ нефесинен якъты. Къызылчыкъ, атеш киби къызарды, амма къатты ве экши къалды.

Адамлар Шейтангъа бакъып, кулелер:

— Не, къызылчыкъ сёзюнъни динълемейми? Санъа бир дебир шейге ачувлы олса керек!

Шейтан, даа зияде ачувланды, ерге тюкюрди, къызылчыкъ исе тек къарарды. Шейтан къызылчыкъкъа къолуны силькип:

— Олмайджакъ бир емиш! Экшиликтен ашалмай... — деген. — Сен манъа керекмейсинъ. Барсын, сени истеген джыйсын! — Бойле деп Шейтан тургъан еринде дандюрик киби айлангъан — ве орталыкътан гъайып олгъан.

Арадан вакъыт кечти, багъчалардаки бутюн емиш ве махсуллар джыйылды, къызылчыкъ исе энди пишти. Адамлар дагъгъа барып, лезетли ве татлы къызылчыкъны джыйып башлагъанлар. Эм джыя, эм Шейтаннынъ устюнден кулелер.

Шейтан адамларнынъ мыскъылларына даянамагъан ве оларны джезаламагъа истеген. Базыда адамлар къызгъаныч олгъанларыны биле эди. Ойле япкъан ки, экинджи йылы къызылчыкъ эки кере зияде берекет берген. Амма онынъ пишме-

си ичюн кунешке сыджагъыны ерге эки кере зияде йибермеге керек олгъан.

Адамлар берекетке пек къувангъанлар, Шейтаннынъ къылыгъыны анъламагъанлар.

Шу йылы кузьде кунеш ярыгъы ве сыджагъына керегинде зияде масраф эткен, болдургъан, бираз раатланмакъ къарарына кельген. Шунынъ ичюн къыш къатты, къарлы ве сувукъ олгъан. Тереклер сувукътан бузлагъанлар, озенлерни буз къаплап алгъан. Адамлар эвлеринден тышары бурунларыны биле чыкъармагъа къоркъкъанлар. Ана санъа шейтаннынъ къылыгъы!

Иште, шундан сонъ бойле алямет къалгъан: къызылчыкъ эр вакъыттакисинден эки кере зияде берекет берсе, къыш къатты оладжакъ. Шейтан исе аля даа тынчланып оламай ве мыскъыллагъанлары ичюн адамлардан интикъамыны ала.

НЕ ИЧЮН КЪАРА ДЕНЪИЗ ДАЛГЪАЛЫ

Не ичюн бизим мас-мавы олгъан денъизимизни Къара деп адландырдылар? Къара денъиз. Денъизджилер бунынъ себебини яхшы билелер. Олар мавы денъизде ялдайлар, денъиз сакин, тынч, юксек олмагъан далгъалар бири-бири артындан келелер, юнус балыкъылары сув ичинде ойнашалар, ич бир шей фелякетни анъдырмай. Бирден денъизнинъ мавы юзю къарармагъа башлай, къара гъазапкъа тола ве къоджаман далгъалар имаесиз гемилерге атылалар. Далгъалар ялыгъа атыла, таштан ясалгъан маниаларны, эвлерни йыкъа, къайыкъларны денъизге алып кетелер.

Амма бу даа эписи дегиль. Денъизде фуртунагъа къалгъан денъизджилер денъиз гъырдабы ичинден атешли хортум, джин киби, гудюрди ве сызгъыртынен атылып чыкъкъаныны ве, этрафыны айдынлатып, яваш-яваш ве истемей-истемей сёнгенини чокъ керелер корьдилер...

Эскиден къалгъан риваетлерде джинлер, къаплы терилерини, демирден бурун тешиклерини, атешли курюклерини яхшы сакълап калмакъ ичюн Демирджи дагъынынъ ичинде демирджихане къургъанлар ве анда чалышмакъ ичюн этрафтаки энъ яхшы демирджиге ялварып иши июн чокъ пара тёлемеге ишандыргъанлар.

Демирджи дагъ ичиндеки демирджихане аля бу кунь чалыша. Эгер танъда дагънынъ вуджудындан чыкъкъан пиляки ташкъа къулагъынъызны къойып, динъленсенъиз, теренликтен чыкъкъан гудюрдели давушны эшитирсинъиз — Данъ! Данъ! Данъ!

Демирджи чалышып башламаздан эвель онъа ярдымгъа яш йигитни бермелерини талап эткен. Джинлер якъын койден бир йигитни хырсызлап, демирджиханеге алып кельгенлер. Демирджи йигитке озь зенаатынынъ сырларыны огреткен. Къартайып, атеш башында турып оламагъан сонъ, джинлер онъа эвине къайтмагъа изин бергенлер. Олар къарт демирджининъ омузларына пек чокъ алтын юклегенлеринден, о агъырлыгъына чыдамай, ольген.

Джинлер къарт демирджининъ ерине къалгъан демирджиге янъы ярдымджыны алып кельгенлер. О, да бир къач йылдан сонъ пек яхшы уста олып къалгъан. Арадан йыллар кечкен, амма хырсызлангъан йигитлернинъ ич бириси тувгъанларына ойле де къайтмагъанлар.

Куньлернинъ биринде дагъ ичиндеки демирджиханеге пек истидатлы, бильгиге ынтылгъан Рустем адлы йигит тюшкен. О, демирджи зенаатынынъ инджеликлерини огренмек ичюн пек тырышкъан ве устазындан не ичюн джинлер адамларгъа укюм эткенлери, дагънынъ ичинден тёпеге насыл чыкъкъанлары, не ичюн йылда бир кере оларнынъ къуюлары ичинден сув гъайып олгъаны, джинлерни енъе биледжек адам дюнья юзюнде бармы, деп сораштыргъан.

Оледжекте, къарт уста, джинлер эшитмесинлер деп, шегирдининъ къулагъына фысылдап, оны меракъландыргъан суаллерине джевап берген. Демир сандыкъ ичинде сакълангъан тылсымлы яй джинлерге адамлар устюндеки укюмни бере экен. Бу яйдан атылгъан окъ ёлундаки эр шейни якъа

экен. Къуюдаки сув исе йылда бир кере Къара денъизге синъип кете экен...

Тезден, къарт уста ольген сонъ, джинлер демирджиге кумюш кульчесини кетирип, янъы окъ ясамагъа эмир эткенлер. Демирджи окъны ясагъан, амма о къыскъаджа ве къалынджа олгъан. Джин окъны алып кеткен, тезден исе къайтып, окъ инджедже ве узунджа олмакъ керек деп, демирджиге багъыргъан.

Демирджи джини динълеген сонъ шойле деген:

— Эй, джин азретлери! Бу меним биринджи ясагъан окъымдыр. Къарт демирджи окъларны ясагъанда, мен тек чёкючни урдым, козьлеримни къыгъылчымлар къамаштыргъанындан окънынъ узунлыгъы ве инджелиги акъылымда къалмады.

Джин демирджини балабан демир сандыкъ сакълы тургъан одыгъа алып кельген, анахтарны чыкъарып, онынъ ичинден яйны чыкъаргъан ве окъ насыл олмакъ кереклигини косьтерген.

Эр шей демирджининъ акъылында къалгъан: тылсымлы яйнынъ корюниши де, сандыкъ анахтарынынъ оймалары да. Джинлер авгъа чыкъкъан куньлерде исе демирджи озюнинъ гизли ишини япмагъа башлагъан. Башта анахтарны, сонъ исе окънен яйны ясагъан. Къыздырылгъан демирни дёгген кутюкнинъ тюбюни исе якъкъан ве янъы кутюк ичюн къалынджа бир агъач кетир деп, джинге ялваргъан.

Куньлернинъ биринде, джинлер учып кеткен сонъ, демирджи гизли еринден анахтарны, демирден ясалгъан агъыр яй ве окъны чыкърып, мукъайтлыкънен сандыкъ сакълангъан ерге кирди, сандыкъны ачып, тылсымлы яйны чыкъарып, ерине озю ясагъан адий яйны къойды. Бир къач куньден сонъ исе, гедженинъ ортасында къую ичинде сув фышкъырып башлагъан сонъ, демирджи янъы кутюк ичине кирип, устюни къапакънен орьтти ве къую ичине тыгъырлангъан!

Демирджи къоркъмагъа биле етиштирмеген, кутюк о къадар тез денъиз устюне ялдап чыкъып далгъалар устюнде салланып башлагъан. Демирджи ялыгъа чыкъкъан сонъ, силяне териден тикильген оглюгине саргъан ве коюне ёл алгъан.

Арадан чокъмы, азмы вакъыт кечкен, амма демирджининъ усталыгъы акъкъында нам бутюн Къырымгъа яйрагъан. Адамлар онынъ алтын кескен къоллары, акъылы акъкъында айты экенлер. Бир де-бир шей олса, адамлар ондан меслеат сорап келе экенлер, даваларыны чезмек ичюн онъа мураджаат эте экенлер.

Куньлернинъ биринде джинлер кене орталыкъкъа чыкъкъан ве этрафтаки койлернинъ сакинлеринден пек буюк хардж талап эткенлер, адамлар, чаресини тапмай, демирджиге мураджаат этип, ондан меслеат сорагъанлар. Демирджи джинлернинъ огюне чыкъкъан ве эр кес эшитсин деп, эндиден сонъ адамлар джинлерге хардж тёлемейджеклерини, орталыкътан дефн олмаларыны эмир эткен.

Джынлар демирджининъ айткъанларына къутургъанлар, бириси яйны чыкъаргъан ве джесюр демирджиге окъ аткъан. Амма окъ адамларнынъ башлары узеринден учып кечкен ве ерге тюшип сапларгъан. Бундан сонъ демирджининъ невбети кельди. О тылсымлы яйны ве окъны къылыфындан чыкъарып, телини чектирип, аткъан. Окъ шу ань атешке чевирилип, тек джинлерни дегиль, олар тургъан тёпеликни де якъын, кульге чевирген.

Озьлерини, эвлерини, къорантaларыны, айван сюрюлерини, экинлерини къуртаргъан демирджиге озь миннетдарлыкъларыны бильдирген адамлар оларнынъ башлары, ханлары олсун деп, ялваргъанлар. Энъ дюльбер, акъыллы, эмексевер къызны онъа бергенлер ве къыркъ кунь ве къыркъ гедже той япкъанлар.

Арадан вакъыт кечти, адамлар тынч омюрге алышкъанлар, дюльбер эвлер къурып башлагъанлар, багъ-багъчалар асрагъанлар, богъдай осьтюргенлер, айван сюрюлерини арттыргъанлар, озь малларыны керванларнен къомшу мемлекетлерине ёллагъанлар. Къомшу мемлекетлернинъ падишалары бу мемлекетнинъ дюльберлиги, байлыгъы акъкъында эшитип, оны басып алмагъа тырышсалар да, эр сефер демирджининъ атешли окълары баскъынджыларны якъып, кульге чевиргенлер.

Демирджи къартайды, оледжек куню якъынлашкъаныны дуйып, тылсымлы яйны огъулларынынъ къайсы бирине

ишанаджагъы узеринде тюшюнджеге далгъан. О, ольген сонъ насылдыр ачкозь, ярамаз меслеатчы огълуны къомшуларына къаршы дженк башламагъа, топракълары, байлыкъларыны басып алмагъа, адамларыны исе къуллыкъкъа алмагъа къандыраджагъындан сакъынды.

Демирджи чокъ тюшюнген сонъ шойле бир къараргъа кельген: эски демирджиханесине баргъан ве янъы яйнен окъ ясагъан. Гедженинъ ортасында сандыкътан тылсымлы силяны чыкъарып, ерине янъысыны къойгъан. Сонъ исе къайыкъкъа отурып, Къара денъизнинъ ортасына ялдап кельген, амма яйны сувгъа ташламаздан эвель устюнде устазы ольмезден эвель огреткен сихирли сёзлерни окъугъан.

Демирджи ольген. Джинлер исе тылсымлы яй денъиз тюбюнде яткъаныны билип къалгъанлар ве оны андан чыкъармагъа, адамлар узериндеки эвельки кучьлерини къайтармагъа истегенлер.

Иште шу вакъыттан берли джинлер денъизнинъ сувукъ ве къара теренлигине атылалар, амма яйгъа токъунгъанларынен демирджининъ сихири чалышмагъа башлай ве атеш толу — яйнынъ ичинде олгъан кучь джинлерни денъизнинъ теренлигинден тёпеге аттырып, атешке чевире.

Атеш толу денъизнинъ теренликлеринден тёпеге атылып чыкъып, тынчлыгъыны боза ве къоджаман далгъалар чокъ вакъыткъадже тыныП оламайлар. Бираз кечкен сонъ Къара денъиз кене тынчлана ве сувлары мавы ренк алалар. Амма джинлер тынчланып оламайлар. Эр сефер Демирджи дагъынынъ тёпесинден пейда олгъанда, тылсымлы яйны хатырлап, денъизге атылалар, яйнынъ узеринде демирджининъ сихири сёзлери укюм эткенлерини бильмейлер.

ДЕСТАНЛАР

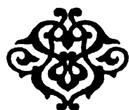

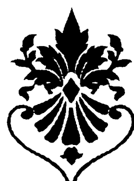

КЁР ОГЪЛУ

Шойле айталар ки, даа пек эрте заманларда мемлекетни ханлар идаре эткенлер. Олар эсир туткъан, озьлерине таби олгъанларны савып-сувургъан, алай байлыкъларыны джыйгъан, ярашыкъ сарайларда яшагъанлар. Олар байлыкъ эльде этмек ичюн, бири-бирлеринен талашкъан, кимер вакъытларда исе зевкъ байрамлары тизерек озьаралары къошусы япкъан, абаданлыкъ къазангъанлар.

Мына, Болу орталарында шунынъ киби бир хан олгъан. Бу хан ат къошусында нам къазанмакъ макъсадынен озюнинъ къарт ве теджрибели атчысыны ат сайлатмагъа джибере. Факъыр атчы шу къадар джылкъы ичинден сайлай-сайлай бир къотур тайны тапа, хангъа кетире ве:

— Иште, ханым, сизинъ абаданлыгъынъызны котереджек бу тайдыр, — дей.

Къотур тайнынъ арыкълыгъыны ве къучангъылыгъыны корьген хан ачувлана ве къартнынъ устюне джекире:

— Шу къадар джылкъынынъ ичинден шу къотур тайны тапып кетирдинъми? — дей.

Залым хан озюне садыкъ олгъан хызметчилерини чагъыра, оларгъа: «Атчынынъ козьлерини чыкъарынъыз!» — деп эмир эте. Хызметчилер келе, ханнынъ дегени киби, атчынынъ козьлерине миль джибере, козь бебеклерини чыкъара, оны шу сайлап кельген къотур тайнынъ устюне минсетип, сарай азбарындан къувып джибереле. Шеэр сокъакъларында атчы къартнынъ бу агъыр алыны корьген таньышлары оны озь мемлекетине кетирелер.

Атчы къарт къанлы козьяшларыны акъызып, озюнинъ эвине кельгени киби, огълуны чагъыра ве онъа:

— Шу къотур тайны ахыргъа ал. Оны бесле. Ахырнынъ эр тарафыны ойле къапат ки, ель киреджекдай ич бир тюрлю тешик къалмасын, — дей.

Къарт ат бакъыджынынъ огълу къотур тайны бабасы огреткени киби бакъа. Арыкъ къотур тай куньлер кечкен сайын семире ве тавлана башлай. Кель заман-кет заман, арадан бир йыл кече, о акъикъатен яхшы бир ат ола.

Куньлерден бир кунь къарт озюнинъ теджрибели къолунен атны сыйпай, онынъ къолу атнынъ савырысы устюнден тайып кете. Аман огълуны чагъыра да, онъа авлагъа сув акъызып, атны онынъ чамурында сынап бакъмасыны айта. Огълу бабасынынъ дегени киби япа. Авлагъа сув акъызы, атны онынъ чамурында чаптырта. Къарт ат бакъыджы, атнынъ туякъларыны тутып къарай ве онынъ туякъларында сылакълыкъ сезе ве огълуна:

— Атны бир йыл даа беслемек керек, — дей

Огълу атны ахыргъа кирсете, кене де бакъмагъа башлай. Озю де етишкен йигит ола. Арадан бир йыл даа оте. Къарт ат бакъыджы огълуны чагъыра да, онъа авлагъа сув акъызып, атны бир даа онынъ чамурында сынап бакъмасыны айта. Огълу бабасынынъ дегени киби япа — авлагъа сув акъыза. Авла чамурда юрюльмез алгъа келе ве аты къою чамур ичинде чапа. Къарт ат бакъыджы атнынъ туякъларыны бир даа тутып къарай, онынъ туякларыны къуп-къуру дуя. О вакъыт къуванаракъ:

— Айды, огълум, бу атны минер экеч, сен эр ерден сав къайтарсынъ. Бу аткъа мин, хандан меним акъкъымны ал! — дей.

Къарт ат бакъыджынынъ огълу къалчаныны кие, къылычыны такъа, окъуны ала; тамам бир батыр киби къушаныл аткъа мине ве хандан бабасынынъ акъкъыны алмагъа кете. Кёр огълу акъикъатен йигит киби бельсене, бабасынынъ акъкъыны алмакъ ичюн, Болу орталыгъына чыкъа ве сазыны элине аларакъ, бейитлер айта:

Мен атымны байладым минек ташына
Сычрадым миндим, аман, йигер къашына.
Мурат этсем, етерим ханнынъ башына
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Кёр огълудыр, акъызыр душман къаныны,
Сав къалдырмаз ич бейлернинъ джаныны.
Къырар везирлерини, тутар ханыны,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Мен бир Кёр огълуйым, дагъда кезерим,
Эскен рузгярлардан иле сезерим.
Демир чокъмар иле ханны эзерим,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

О, атыны ель киби учурып, ханнынъ шеэри къаршысында ерлешкен Чамлыбель денильген ерге келе. Бу ернинъ гузель дагъларыны, хош авасыны бегене. Анда чадыр къурып ерлеше. Бабасынынъ козьлерини чыкъаргъан залым ханга олгъан ачувынен Чамлыбель ёлундан кечкен бейлернинъ, базиргянларнынъ акъкъындан келе. Алтын ве малларыны ала башлай. Бейлер, базиргянлар ондан зар чекелер. Онынъ ель киби учкъан аты ич бир душманны эльден къачырмай, артындан етише, я да Кёр огълуны энъ сыкъылет котеклерден къуртара.

Болу орталыгъыны ве Чамлыбель этрафыны яхшы этип огренген сонъ, Кёр огълу дагъ-ташларны джыйыштырып, дёрт одадан ибарет, къыркъ аршын юксеиликте бир къале къура. Диварлары учь аршын къалынлыгъында олгъан бу къаленинъ тёпе къатында пенджеречиклер ача, бу пенджеречиклерден эр тарафны бакъып, козете. Бир кунь Кёр огълу бу пенджерелернинъ биринден бакъкъанда къаршыда Болу ханнынъ яйлясында къурулгъан чадырны ве о чадыргъа насылдыр бир къызнынъ кирип чыкъкъаныны коре. Шу арада озюнинъ янъгъызлыгъыны хатырлай, оны бабасындан эляллыкънен истемеге къарар бере. Чадыргъа бара. Чадырны авланмагъа чыкъкъан Болу бейлеринден бириси къургъан экен. Кёр огълу эляллыкънен къызны истей. Лякин бей Кёр огълундан сакъына ве къызыны онъа бермеге ниет этмей. Кёр огълуны баштан-аякъ савдырмакъ макъсадынен:

— Огълум! Сен долашкъан адамсынъ. Къадынынъны янъгъыз быракъып кеталмазсынъ. Аякъташ олгъандай бир йигит олсайды, — дей.

Кёр огълу ондан:

— Аякъташ олгъандай йигитни къайдан тапа билирим? — деп сорай. Бей онъа къайдадыр бир къасап башынынъ огълу Айвазны айта, даа чокъ яш олса да, онынъ къараманлыгъыны макътай. Кёр огълу ойлана ве:

— Я о Айваз дедигинъиз йигитни, насыл расткетирмек мумкюн? — деп сорай.

Бей онъа аман уйдургъан айнеджилигини айта:

— Иште, санъа бир сюрю къой, бир де дёрт бойнузлы бир къочкъар беририм. Айдап шу ернинъ чайырына барырсынъ. Къойларны чайырда къалдырып, къасап башына кирер, къой кетиргенинъни айтырсынъ, огълу Айвазнынъ къулагъына, онъа да дёрт бойнузлы къочкъар кетиргенинъни анълатырсынъ. Айваз къочкъаргъа авесленир. Чайыргъа кельгенде исе оны атынъа алыр да къачарсынъ, — дей.

Кёр огълу тыпкъы бейнинъ огреткени киби, къойларны ве дёрт бойнузлы къочкъарны алып, чайыргъа келе. Къойларны чайырда къалдыра. Къасапкъа барып, къой кетиргенини айта, Айвазнынъ къулагъына да, онъа дёрт бойнузлы къочкъар кетиргенини анълата.

Къойларны алмакъ ичюн, чайыргъа келеджекте, Айваз да озюнинъ къочкъарыны корьмеге олгъан авеслигини бильдире. Лякин къасап башы Айвазны алмагъа истемей. О вакъыт Кёр огълу:

— Зарары ёкъ. Оны мен озь атыма алырым, — дей.

Кёр огълу Айвазны озь атына ала.

Тамам чайыргъа келип, къойларны бакъкъан вакъытта Кёр огълу Авазнен берабер козьден гъайып олып кете. Къасап башы онынъ Кёр огълу олгъаныны анълай ве аман артындан къува. Лякин етишалмай.

Ана, чапувнен, ель киби учып, Болу ханынынъ шеэрине келелер. Болу ханынынъ огълу буны коре ве бабасына айта. Кёр огълу кене де сазыны элине аларакъ бейитлер айта:

Чамлыбельден кечкенимни корьдилер,
Ханъа къастлыкъ эткенимни бильдилер,
Кёр огълу Айвазны алды, дедилер.
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Болу ханнынъ огълу чифте, чифте
Шимди олдыкъ биз де чифте, чифте.
Мен булурым сизни къырда чифте,
О да манъа бир иш дегиль, меним Кёр огълу.

Шу арада Чамлыбельге етишелер. Кёр огълу атыны ерине багълай ве Айвазны къалесине кирсете. Юкъары пенджерелерден бакъаракъ, онъа этрафны анълата:

Чамлыбельден окъ учурдым,
Еди бинъ тельден кечирдим,
Къаршы яйлягъа тюшюрдим,
Иште, Айваз, дагълардыр бу.

Ат кишнемесинден дагълар чынълады,
Къылыч сесинден ерлер инъледи,
Меним озюмни душман динъледи,
Иште, Айваз, дагълардыр бу.

Олар артыкъ эки адам олалар. Айваз мында чалыша, осе, дюльбер бир деликъанлы йигит ола. О Кёр огълунынъ энъ якъын ярдымджысы сыфатынен, онынъ артындан къалмай ёлгъа чыкъа, эр котеклешювде Кёр огълуна ярдым эте.

Бир кунь джан сыкъысындан Кёр огълу къаленинъ дамына чыкъаракъ, сазыны чалмагъа отура. Бутюн эфкярыны ачып, сазыны чалгъанда, не ичюндир, сазнынъ богъазы къырыла. Мына, къырыкъ сазыны яптырмакъ ичюн атына мине. Авлакъ бир шеэрге кете. Саз тюкянына бара. Лякин саз япувнен мешгъуль олгъан уста Кёр огълуна къулакъ асмай. О вакъыт Кёр огълу:

— Ат чаптырып Чамлыбельден кельгеним,
Арай, арай тюкянынъны булгъаным,
Саз чалмасам мен озюм не олгъаным?
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — дей.

Саз устасы кене де къулакъ асмай, озюнинъ ишини девам эте. Бу арада Кёр огълу къыза ве:

— Чадыр къурдым Чамлыбельнинъ дизине,
Сырма садеф тёшетирим сазыма.
Тюкюририм шимди къара юзюнъе,
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — дей.

Саз устасы башыны биле котерип къарамай.

Кёр огълу:

Дагълардан кельгеним, кельмесин бу ичке,
Татлы сёзлегеним кельмесин кучьке.
Шимди эль этерим къайкъы къылычкъа,

Уста Къурбан, къайыр меним сазымны, — деп ташлай.

Саз устасы кене де джевап бермей.

Кёр огълу ачувланып:

Мен бир Кёр огълум, дагъда кезерим,
Эскен рузгярлардан иле сезерим.
Демир чокъмар иле башынъны эзерим,
Уста Къурбан, къайыр меним сазымны.

Кёр огълуннынъ адыны эшиткен саз устасы аман айына, бутюн ишни быракъаракъ, Кёр огълуны буюк бир сайгъы иле айбетлеп, онъа садефнен сырмалангъан янъы бир саз багъышлай.

— Иште, янъы бир саз. Буны махсус сизинъ ичюн япкъан эдим. Бейитлеринъизден сизинъ ким олгъанынъызны бираз анъладым исем де, озюни бильдирсин, деп индемедим.

Кёр огълу озюнинъ сазыны устагъа къалдырып, устанынъ берген садефли сазыны аларакъ, сагълыкълаша ве сокъакъкъа чыкъа. Атына мине, чешме башына кельгенде, чешмеден сув алаяткъан дюльбер бир къызны коре. Оны бегене ве юзюне бакъмакъ истей. Кёр огълунынъ мерамыны дуйгъан къыз, фырлантысынен юзюни орте. Бу вакъыт Кёр огълу сазыны элине аларакъ:

Теналарда герданынъны ачасынъ
Акъыз, шимди не ичюн шай къачасынъ?
Не ичюн акъ юзюнъ менден орьтесинъ?
Аман, дюльбер, инсаф эйле, кель манъа.

Кёр огълудыр бу ерлернинъ арсланы,
Акъыз, сени шекер иле беслерим.
Сенден бир батыр огълан истерим,
Аман, дюльбер, инсаф эйле, кель манъа.

Бейитлерини саз чалып йырлай. Къызнынъ артындан къалмай, оларнынъ эвлерине кете. Озюнинъ юрегини къызнынъ бабасына анълата. Къызнынъ бабасы онъа:

— Э, не япмалы? Бегенгенинъни алырсынъ, — дей.

Кёр огълу учь кунь учь гедже той эте, къызны ала ве озюнинъ аят аркъадашы иле баягъы омюр кечире.

Лякин Кёр огълунынъ хангъа олгъан ачувы кене де ятышмай. Чамлыбельге кетмеге азырлана. Сагълыкълашкъан вакъытта, къадынына бир билезликли тобулгъы къалдыра ве къадынынынъ козьлеринден оперек:

— Сакъла. Меним огълума берирсинъ. Биенъизден, меним атымдан олма, бир тай тувар. О тай да ат олур. Меним огълум о аткъа атланып, мени тапар, — дей.

Атына мине, толу чапувнен ель киби учып, Чамлыбельге келе. Айваз оны къуванчнен къаршылап ала.

Кёр огълу озюнинъ батырлыгъы ве атынынъ джюйрюклигинен алай ортагъа нам бере. Гъарез Болу ханы да онынъ атыны эльге кечирмек истей. Бу ишке озюнинъ садыкъ хызметчилерини къоя. Хызметчилер атны алып къачмакъ ичюн, эр ерде ве эр вакъыт насылдыр бир аман-аралыкъ къыдыралар.

Куньлернинъ биринде Кёр огълу дегирменге бара. Атыны азбарда къалдырып, озю дегирменге киргенде, ханнынъ хызметчилери онынъ атыны алып къача, хангъа кетирелер. Ахыргъа байлайлар. Ат о къадар тавлана ки, артыкъ кимсени янына алмай. Хан бу атны беджерип оламагъанындан, шуны беджереджек киби адамларны араштыра. Мында эр якътан чокътан-чокъ ат бакъыджылар джыйылалар, амма атны беджерип оламайлар. Устюне гъурбет урбалары киерек, Кёр огълунынъ озю де келе ве джыйылгъан адамлардан:

— Бу насыл джыйын? Бу халкъ нени сейир эте? — деп сорай. Адамлар арасында бириси онъа:

— Бизим ханымыз Кёр огълунынъ атыны эльге кечирген, лякин оны кимсе беджерип оламай, — деп джевап бере.

Кёр огълу атына олгъан яныгъыны озюнде сакълап.

— Мен беджеририм, — дей.

Сейир этмекте олгъан адамларнынъ арасындан кечип хангъа бара ве теменна этерек:

— Буюрынъыз ханым, атынъызны мен беджеририм, — дей.

Хан:

— Айды бакъайым, — деп кулюмсирей.

Кёр огълу атнынъ янына бара. Акъикъатен, ат оны таный ве кишней. Шу куньден сонъ Кёр огълу ханнынъ ахырында

озюнинъ атыны бакъмагъа башлай. Атыны алып къачмакъ ичюн, аман-азырлыкъ къыдыра. Бир кунь хангъа:

— Атны чокъ байлы тутмакъ олмаз, чаптырмакъ керек, — дей. Хан ондан:

— Алып къачмазсынъмы? — деп сорай.

Кёр огълу:

— Алла этмесин, ханым. Ойле осаллыкъ япарыммы, — дей.

Хан разы ола. Ляқин алып къачар хавфынен, этрафы юксек исарнен сарылгъан къале авласы ичинде атыны чаптырта. Кёр огълу атынынъ джалынларыны сыйпап, перчемини тартаракъ, устюне мине ве:

Дегирмен алдында алдырдым Кёр атны,
Устюне мингенлер булдылар муратны,
Эгиль, атчыгъым, козьлеринъден опейим,
Пертавланып чыкъкъанынъны бакъайым.

Меним атым исарлардан атылар,
Атылдыкъча, къулакълары чатылыр,
Уджузлыкъта юз бинъ алтынгъа сатылыр,
Пертавланып чыкъкъанынъны бакъайым.

Сени минген къалырмы ич саарьге,
Узенгиси пек яраша йигерге,
Болу ханы салды мени къаарьге,
Пертавланып чыкъкъанынъны корейим.

Бейтлерини айтып, аякъларынен атыны сыкъа. Ат сейирге кельгенлерини билерек, авла исарыны атлай, козьден гъайып олып кете.

О, юм козюнъни, ач козюнъни, Чамлыбельге етип келе. Атыны ахыргъа багълай. Озюнинъ аркъадашы Айвазнен берабер къаленинъ тёпесине чыкъаракъ, Чамлыбель этрафыны козете башлайлар. Шу арада олар силяларнен къушангъан бир атлыны ве онынъ артындан керван кельгенини корелер. Кёр огълу Айвазны къаледе къалдырып, озю ёлгъа тюше. Атлы якъынлай, керван девелерининъ боюнларындаки чанъчыкъларнынъ чынъгъыравукъ сеслери эшитиле башлай.

Иште, бу вакъыт Кёр огълу керван къаршысына озь адамларындан бирисини ёллай ве, адети узьре, базиргян башындан ёл кирасы истей. Къаршылашмакъ истемеген саран базиргян башы, алдына чыкъкъаннынъ сёзюне къулакъ асмай, озь ёлуны девам эте.

Кёр огълу бунъа къызаракъ:

Шу къаршыдан кельди улу базиргян,
Къыр устюнде къалып къонды базиргян,
Яхшылыкъ иле ёл кирасыны коньдер,
Манъа кулип, ойле кечме, базиргян, — дей.

Базиргян кене де къулакъ асмаяракъ, Кёр огълунынъ адамына:

— Бар, агъангъа, сёйле, бизде ёл кирасы береджек адам ёкътыр, — деп джевап бере.

Кёр огълу къайтарып:

Еди йылдыр Чамлыбельде тургъаным,
Достлар арап, душманларны къыргъаным,
Еди къабат налны бирден бургъаным,
Бер бу ёлнынъ кирасыны, кеч кет, базиргян.

Базиргян:

Он секизде яштыр, йигит дурулмаз,
Дурулса да, сия мыйыкъ бурулмаз.
Кёр огълунынъ аслы гоньлю къырылмаз,
Кене эваллам ёкъ санъа, Кёр огълу.

Кёр огълу:

Мен бир Кёр огълуйым, дженкке турарым,
Башынъызгъа къайкъы-къылыч урарым,
Алай керван сакъчысыны къырарым,
Бер бу ёлнынъ кирасыны, кеч кет, базиргян.

Сен билирсинъ, Кёр огълунынъ хуюны,
Турар шимди этер сизге оюнны,
Бир саатте кесер юз бинъ боюнны,
Бер бу ёлнынъ кирасыны, кеч кет, базиргян.

Шу ерде атына минип, базиргян башы ве керван сакъчыларынен къавгъагъа тутуша. Керван сакъчыларынынъ чокъусыны къыра. Лякин сонъки такъатыны топлап, куреш мейданына чыкъкъанда, башы зор алгъа къалгъаныны дуяракъ, аркъадашы Айвазны чагъыра:

Етиш, Айваз, етиш,
Кетти намымыз.
Чамлыбельнинъ чёллеринде
Чыкъар джанымыз.

Айваз аман къаледен тюшерек, къавгъа мейданына етише ве къылычыны онъгъа-солгъа сильтештире. Къаршылагъанларнынъ алайысыны къырып, алай керваннынъ малына саип олалар. Кёр огълу къуванчындан, Айвазны къучакълап, онынъ козьлеринден опе ве сазыны элине аларакъ:

Айваз кельди, онъа иш энди,
Базиргян кесильди, ерге тёшелип,
Белине къылыч, элине чокъмар къушанды,
Аферин Айвазгъа, козюмден яш кельди.

Дёгюше аман дёгюше тюштим энишке,
Чокъмарымны батырдым алтын-кумюшке,
Менден чокъ селям олсун кучюк Мемишке,
Силясыны такъынсын, чыкъсын дёгюшке.

Бейитини сазыны чалып йырлай. Олар атларны ахыргъа байлаяракъ, къалеге чыкъалар. Гедженн раат юкъунен кечиреллер. Куньлер ве айлар рече.

Бир тынч куню Кёр огълу йымшакъ миндер устюнде багъдаш къуруныл отура. Башыны тёбен аларакъ, озюнинъ мемлекетини, коюни, анасыны, бабасыны хатырлай. Юректен терен окюнерек, сазыны элине алып, гъамлы бир макъам иле:

Анам сагъ олсайды, корьсейди алымны,
Берирдим мен онъа таптыгъым малымны,
Нейлейим, анам, корьмеди козюмни.
Эвимизни къалдырып, чыкъты дагъларгъа,
Чокъ тереклер отуртты багъчаларгъа, багъларгъа.

Бельки, огълум олды, кимге сёйлейим,
Анам ёкъ, гъурбетим, бунъа нейлейим.
Бабамнынъ козьлери кёр олмагъайды.
Гъарез Болу ханлары козюни алдылар.
Амма атымны корип пешман олдылар

Бейитлерини сазыны чалып йырлай. Олар Айвазнен узундан-узакъ сёз ачып, лафкъа тутуналар.

* * *

Кель заман, кет заман Кёр огълунынъ къадыны бир огълан догъура. Онынъ адыны Асан адайлар. Асан осе, буюй, деликъанлы ола. Кёр огълунынъ атындан тёреген джюйрюкнинъ бирисини минип чапа ве эглене. Онынъ ат устюнде отурушына сукълангъан адамлар:

— Эшкъ олсун огълангъа! Акъикъатен, бу да бабасы киби йигит оладжакъ, — дейлер.

Асан адамларнынъ бу лафыны эшите. Эвге келерек, анасындан бабасыны сорай. О вакъыт анасы онъа билезликли тобулгъыны чыкъарып бере ве къучакълаяракъ:

— Ма, ал, огълум! Буны санъа бабанъ быракъып кеткен эди. Сенинъ бабанъа Кёр огълу дерлер. О Чамлыбель денильген ерде яшай. Шимди аткъа миним, бабанъа кетеджексинъ, — дей.

Асан буны анълагъаны киби, силяларыны къушана, билезликли тобулгъыны элине ала, кер джюйрюгине мине, анасынен сагълыкълашып ёлгъа чыкъа.

О уджсуз-буджакъсыз дагълар ве къырларны кечерек, таныш олмадыгъы Чамлыбель денильген ерге етише. О бутюн ёл бою анда бараджагъыны, бабасыны кореджегини тюшюне. Къале къаршысына кельгенде, Айваз оны коре ве Кёр огълуна:

— Къаршыдан бир яш йигит келе, аты тыпкъы сизинъ атынъызгъа бенъзей, — дей.

Кёр огълу онъа:

— Атыны исте, — деп джевап бере.

Кёр огълу:

Эй базиргян башы, бу сёзюнъ ичке!
Яхшы сёйлешейик, кетмесин кучьке.
Шимди эль этерим къайкъы-къылычкъа,
Манъа кулип ойле кечме, базиргян.

Керван сакъчылары джыйылыша, мушавере япаракъ, базиргян башына:

— Аман, эфендим, къавгъагъа киришсек енъилирмиз. Энъ яхшысы, бираз алтын берип баштан савмалысынъ, — дейлер.

Базиргян башы керван сакъчыларынынъ дегенинен разы ола ве Кёр огълуна беш бинъ алтын ёллай. Кёр огълу буны азсыныпг:

Токъат керванындан алдым бакъырны,
Ынджытманъыз фукъарени, факъырны,
Кира бермей терк этме бу къырны,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян.

Бинъ алтын коньдерсе, бабама мал олмаз,
Бинъ даа коньдерсе, атыма нал олмаз.
Бинъден манъа ич етишкен кяр олмаз,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян.

Йигит алтыны бильсе,олурмы начар?
Эйиликтен коклерде шаинлер учар,
Къоркъакъ къавгъаны корерсе, къачар,
Сайчы беш бинъ алтын даа, базиргян.

Базиргян кене де разы олмайып:

— Белиме байладым алтын къушакъны,
Мен енъерим сенинъ киби ушакъны,
Чокъ ерлерде корьдим эшекни,
Токъунма кервангъа, чекиль, Кёр огълу.

Айваз аман къаледен ашагъы тюше ве Асаннынъ алдына къаршы чыкъып:

Бала, бу ерге кельгенсинъ,
Тюшюнджеге далгъансынъ,
Не олгъанын бильмегенсинъ,
Коньдер кер атынъны.

Асан атынынъ тизгинини чекерек:

Мен бу ерге кельгеним,
Тюшюнджеге далгъаным.
Не олгъанын бильмегеним,
Бермем кер атымны, — деп джевап бере.

Айваз динълеерек, текрар:

Бала, сёзюмни динъле,
Санъа дейджегим бойле:
Ёл кирасы истерим,
Коньдер кер атынъны.

Асан къайтарып:

Огърады башым бу якъкъа,
Ашкъ иле дёндим, о якъкъа,
Дёгюшир чыкъарым акъкъа,
Бермем кер атымны.

О озюни сыкъмай, атынынъ тизгинини бош джибере, ёлуна кете башлай. О вакъыт Айваз кене де бир бейит айта:

Бала, кель, инат этме,
Мени динъле, зоргъа етме,
Озь джанынъны къыйып кетме,
Коньдер кер атынъны.

Лякин Асан ич бир тюрлю къоркъу бильмеерек:

Динъле мени эй, адам!
Чекиль ёлдан, кет бурадан,
Ат меним джаным эр дем,
Бермем кер атымны.

Къале тёпесинде Асаннен Айвазнынъ бу сёзлерини динълеп тургъан Кёр огълу Асан киби яп-яш бир баланынъ бу къадар тик къаршылагъанына даянып оламай. Мердивенлерден ашагъы тюше, ёлнынъ кенарына келерек:

Бала, бизлер чокъ киши,
Сен ялынъыз бир киши,
Не яптынъ сен бу иши,
Коньдер кѐр атынъны.

Асан:

Сиз олунъыз къыркъ дане,
Мен олайым бир дане,
Йигитсинъ, чыкъ мейдане,
Бермем кер атымны.

Кёр огълу къыза ве энъкъастан къоркъутмакъ ичюн:

Кёр огълуйым, кесерим,
Бала, къанынъны эмерим,
Ольдюрерим, комерим,
Коньдер кер атынъны.

Асан бу ернинъ Чамлыбель денильген ер олгъаныны огрене, онъа къаршы чыкъкъаннынъ бабасы олгъаныны дуя ве:

Арслан огълуна арслан дерлер,
Къаплан огълуна къаплан дерлер,
Санъа Кёр огълу дерлерсе,
Манъа да Асан дерлер.

Кёр огълу къувана, дикъкъатнен бакъа, даа чокъ йыллар эвельси догъаджакъ огълу ичюн къадынына быракъкъан билезликли тобулгъысыны таный, чапып бара, Асаннынъ бойнуна сарыла. Огъул ве баба биринджи кере бири-бирини корелер. Кёр огълу Асандан аманлыкъ сорай. Асан да онъа факъыр кой адамларынынъ фукъаре шеэр халкъынынъ сыкълетлигини, анасынынъ сагълыгъыны ве насыл этип ёлгъа чыкъкъаныны айта. Олар артыкъ учь дане йигит олып Кёр огълунынъ къалесинде омюр этелер.

КЪОЗУКЮРПЕЧ

Эвель, эвель экенде,
Эвель заман экенде,
Девелер деллял экенде,
Сен бешикте экенде,
Мен эшикте экенде,
Къызлар торгъай экенде,
Кокюмиз бакъыр экенде,
Сувсыгъыр амамджы экенде,
Къаплы-къуплу бакъалар
Къанатланды учмагъа.
Дерьядаки балыкълар
Кира тутты кочьмеге...
Къайнана бекмез къайната,
Къызы къашыны ойната,
Ойнатма, къыз къашынъны,
Кесер бабанъ башынъны.

Сенинъ бабанъ тав башы,
Сув башынынъ атлары
Арпа ашап кишнешир,
Кюрпе ашап, тишлешир,
Энъиш ашап, тишлешир,
Энъиш кельсе «Тыр!» демез,
Къыр кельсе де «Джурь!» демез.
Алтмыш бакъла арпанъны
Едим, демез шу атлар.
Учь къуюнынъ сувуны
Ичтим, демез шу атлар...
Пердакъай-пердакъай экенде,
Пердакъай кельди джувурып,
Чалгъы сабыны сувурып,
Штанына бакъса, авы ёкъ,
Мына сизге бир такъмакъ,
Масалымны динълеп бакъ:

Заман, заман экенде, узакъ бир мемлекетте, Эдиль байнен бир де Джайыкъ бай олгъан. Куньлерден бир кунь Эдиль бай къулунлу биесини, Джайыкъ бай исе ботасыны джоя. Сонъ бу байларнынъ экиси де джоюкъларыны къыдырмагъа кетелер. Кете-кете, олар экиси бир оба устюнде бири-бирлеринен расткелишелер ве бир меракълы меселе акъкъында сёз ачалар. Меракъ этип ачкъан меселелери де — къадынларынынъ агъыр аякълы олувлары акъкъында экен. Бу байлар озь къадынларынынъ бу алларыны бири-бирлерине бильдирелер.

Джайыкъбай:

— Аджайип шей, экимизнинъ джоюгъымыз да бир гедженде олды, меним ботам джоюлды, сенинъ биенъ, — дей.

Бу байларнынъ экиси де шу ерде этек йыртышалар. Бирисининъ къызы, бирисининъ огълу олса, къыз алышып, къыз беришеджек олалар. Байлар бу лафны битиргендже, оларнынъ янына джельдай джельдиретип бир атлы келе де:

— Эдиль байнынъ апайы къыз тапты, — дей.

Чокъкъа бармай шу арада бир атлы даа джельдиретип келе де, оларгъа:

— Джайыкъ байнынъ апайы огълан тапты, — дей.

Байлар шу ерден эвлерине къайталар. Огъланнынъ адыны Къозукюрпеч, къызнынъ адыны да Баянслув адайлар. Балалар айбет-къыйбет бакъылып оселер; шай этип бир чокъ йыллар кече.

Балалар оськен, етишкен сонъ, оларны мектепке окъумагъа берелер.

Яваш-яваш балаларнынъ къальплеринде бири-бирлерине муаббетлик теренлеше. Куньлерден бир кунь Джайыкъ бай оле. Эдиль бай да: «Мен оксюзге къызымны бермем»,— деп сёзюнден къайта. Балаларнынъ бири-бирлерине олгъан севгиси теренлеше экен. Эдиль бай бу ишни дуя. Не ападжагъыны бильмей. Тюшюне-тюшюне, тап сонъунда чаре тапмагъан сонъ, яшагъан еринден башкъа бир якъкъа коче де кете. Къозукюрпечлернинъ къорантасы озь ерлеринде отурып къала.

Къозукюрпеч бир юкъласа, еди кунь, еди гедже юкълай экен. Къозукюрпеч куньлерден бир кунь шойле бир юкъудан тюш корип тура, асретимни корейим деп, ёлгъа чыкъа. Кете-кете бир вакъытта бир ерге барып ете. Бу ер — Эдиль байнынъ ери экен. Бакъса не корьсин: онынъ баргъан еринден не Эдиль бай, не де онынъ къызы — ич бириси къалмагъан. Къозукюрпеч бир даа артына къайтып, Эдиль байнынъ къайда экенини анасындан сорай. Анасы да буны онъа айталмай.

Къозукюрпеч озь-озюне:

— Бу иш бойле олмаз, — дей де, анасына комеч пиширтип, джыллы-джымшакъ комечни къойнуна къойып текрар ёлгъа чыкъа.

Анасы:

— Эй, балам, сен бу тасавурынъдан вазгеч, олар ким биле насыл мемлекетке кеткендирлер. Джаным балам, бу къадар малынъ-мулькюнъ бар, буларны терк этме, — деп ялвара. Анасынынъ бу ялварувы Къозукюрпечке ич бир файда бермей. Бундан сонъ, анасы баласыны къандырмакъ ичюн, бельки, бейит тесир этер, деп шу бейитлерни айта:

Бир бойнузы кок йыртар, балам,
Бир бойнузы ер йыртар, балам,
Ашадан келир бир сюрю тувар,
Темир кокнен ала да чубар —
Буларны кимге ташлайсынъ, балам?

Огълу анасынынъ бу бейитлерине:
— Арамгъа кетсин! — деп джевап бере. Анасы, бельки, джылкъысыны айтсам, къайтыр, деп тюшюне:

Чёльге чыкъса, кишнешир, балам,
Къыргъа чыкъса, тишлешир, балам,
Ашадан келир бир сюрю джылкъы,
Джылкъыларнынъ ямандыр къылыгъы,
Оларны кимге ташлайсынъ, балам?

Къозукюрпеч бунъа да эмиет бермей. Анасы, бельки, къойларыны айтсам, къалыр, деп тюшюне:

Туякълары шалтырашып, балам,
Къозулы къойдай манърашып, балам,
Ашадан келир бир сюрю къоюнъ,
Чыкъып де кетсенъ, о болур оюнъ;
Буны да кимге айтайым, балам?

Огълан кене де:«Арамгъа кетсин!»—деп джевап бере. Анасы ойлана, ойлана, бельки, девесини айтсам, къалыр деп:

Туякълары джалпылдашып, балам,
Орькечлери салпылдашып, балам,
Саркъувдан келир бир сюрю деве,
Оларны ташлап, кетмесе тёре.

Огълу бу кересинде де: «Арамгъа кетсин!» — деп джевап бере. Анасы чокъ тюшюнген сонъ, бельки, эмген сютюни айтсам, кетмез, умютинен:

Онъ эмчегим ийдирдим, балам,
Аль-ешиль кольмек кийдирдим, балам,
Къайт дегенде, къайтсана, балам,
Хайырлы бир сёз, айтсана, балам, —
дей де, козьяшларыны тёкип агълай.

Огълу бунъа шойле бир йырнен джевап къайтара:

Онъ эмчегинъ ийдирдинъ, анай,
Ал-ешиль кольмек кийдирдинъ, анай,
Уле ташынъ ур ташкъа, анай,
Таш къайтса да мен къайтмам, анай, —
дей де, ёлгъа чыкъа.

Къозукюрпеч кете-кете, ёлда кеткен бир маджарнынъ артындан ете. Маджар саиби артындан адам еткенини дуймай. Маджар къайда кетсе, Къозукюрпеч де анда кете. Ёлда оларгъа бир чобан расткеле. Къозукюрпеч чобаннынъ янында тюшип къала. Маджар озь ёлунен кетмекни девам эте. Къозукюрпеч чобангъа бара да:

— Сен манъа бир къой сой, — дей.

Чобан къойны аджымай, соя. Къозукюрпеч озюнинъ яхшы урбаларыны ташлай да, чобаннынъ урбаларыны алып, устюне кие. Къойнынъ этини къарынгъа толдура, терисинден озюне къалпакъ тикип кие. Шу ерде бир таз огъланнен достлашып, ёлгъа чыкъалар.

Къозукюрпечнинъ манълайында айнен йылдыз алямети бар экен. Башына къой терисинден тикильген къалпагъыны басып кийген сонъ, манълайындаки алямет корюнмей. Афта кече, ай кече, Къозукюрпеч Эдиль байны къыдырып тапа. Онынъ босагъасы тюбюне бара да, багъдаш къуруныи отура. Бир вакъыттан сонъ Эдиль бай озь эвинден чыкъа, босагъада отургъан адамнынъ Къозукюрпеч экенини танымай.

Эдиль бай:

— Хош кельдинъ, балам, бу ерлерде не ишлеп джуресинъ? — деп сорай.

Къозукюрпеч:

— Мен сизге къозулы къой бакъмагъа адам керек деп эшиттим, онынъ ичюн кельдим, — деп джевап бере.

Эдиль бай, Къозукюрпечни къозулы къой бакътырмакъ ичюн озюне чобан этип тута. Къозукюрпечнинъ макъсады исе, къой бакъмакъ дегиль де, Баянслувны корьмек эди. Къозукюрпеч алты ай къозулы къой бакъа, амма Баянслувны коралмай. Къозулы къой бакъып коралмагъан сонъ, джылкъыджылыкъкъа авуша, джылкъы бакъа.

Къозукюрпеч джылкъы бакъкъанда, куньлерден бир кунь чёльде озь башына тилекке отура ве шай деп тилек тилей:

Джайыкъ баштан джеллер де эссе,
Эвлер, къойлар чёльде де кезсе,
Баянслув сейрангъа чыкъып юзюни ачса,
Къотур тай да койге де къачса, —
дей де, озь тилегини кесе.

Куньлерден бир кунь ойле бир ель эсе, ойле тереклер тюбю-тамырындан сувурыла, тоз-думан ола, козь ачтырмай. Баянслув бу вакъыт багъчагъа сейирге чыкъа, шу арада Къозукюрпечнинъ къотуртайы да къачып, багъчагъа келе. Къозукюрпеч, тайынынъ артындан чапа-чапа келе де, багъчагъа кире. Баянслувнынъ янына кельгенде:

Алты ай бакътым къоюнъны, бикеч,
Ич корьмедим боюнъны, бикеч,
Алты ай, он кунь дегенде, бикеч.
Корьдим тайым кельгенде, бикеч.

Бундан сонъ Баянслув Къозукюрпечтен:

— Сиз кимсинъиз я? — деп сорай. Къозукюрпеч кулюмсирей де:

— Сорап турмагъа аджет ёкъ, — деп джевап бере.

Шу ерде къалпагъыны чыкъарып, Баянслувгъа манълайындаки айнен йылдызны косьтере. Шай этип, асретлер бири-бирлеринен тапышалар. Къыз шу арада Къозукюрпечтен сёзлеше ве онъа:

— Меним анамнен бабам бир айлыкъ мусафирликке кетеджеклер, о вакъыт мен санъа хабер этермен, сен келирсинъ, — дей.

Къозукюрпеч, къотур тайны алып, джылкъысына къайта.

Куньлерден бир кунь Эдиль бай мусафирликке кете. Къозукюрпеч Эдиль байнынъ кеткен хаберини алгъанынен, Ба-

янслувгъа келе. Асрет-асретине къавушалар. Къозукюрпечнен Баянслув Эдиль бай кельгенге къадар бир ерде отуралар.

Къыз Къозукюрпечке:

— Сен бабам келеджек ёлгъа чыкъарсынъ, сакъын бир якъкъа бакъма, пек сезгек олып тур, олар сени таныйрлар, — дей.

Къозукюрпеч джылкъысыны алып, чёльге чыкъа. Къызнынъ бабасы келеджек ёлгъа козь ташлай. Таягъына таянып, Эдиль байнынъ къайтувына азырлана. Эдиль бай келеяткъанда, о дагъылышкъан джылкъыларыны къайтарып, бир ерге топлай. Бу вакъытта Эдиль байнен апайы шу ерден кечип кетелер.

Эдиль байнынъ апайы Къозукюрпечке пек дикъкъатнен бакъа, онынъ ким экенини манълайындаки айнен йылдыздан таный.

Эдиль байнынъ апайы койге кельгенде:

— Сен джылкъыджынънынъ ким экенини таныдынъмы? — деп, акъайындан сорай.

Эдиль бай:

— Танымадым, — деп джевап бере.

Апайы:

— Танымагъанынъ не, джылкъыджынъ Къозукюрпеч де, — дей.

Шу арада койден бир атлыны ёллап, Къозукюрпечни алдыралар. Онынъ янындан кечкенде, онъа эль къавуштырып турмагъаны ичюн, бай Къозукюрпечни джезалайджакъ, ольдюреджек ола.

Баянслувнынъ пек дюльбер бир дюльдюли бар экен. Аслында бу дюльдюль башкъа адамларгъа чиркин бир къотуртай олып корюне экен. Аван ель эскенде, чёльден къачып кельген къотуртай да бу дюльдюль экен. Къыз озюни Къозукюрпечни танымагъан, бильмеген бир киши этип костере. Бабасына келе де:

— Биз оны ольдюрген сонъ, чекиштирип ольдюрейик, — дей.

Бабасы:

— Яхшы, къызым, оны насыл этип чекиштирейик я? — дей.

Къыз оны энъ азаплы чекиштирюв: ат чаптырып, дженк яптырып бакъувда олур, биз бутюн ерлерден ат чапкъан яшларны джыяйыкъ, дей.

Бай, Къозукюрпечке ат чаптырып бакъмакъ ичюн, бутюн ерлерден ногъай яшларны чагъырта. Яшлар аткъа атланып

келелер. Бай кельгенлерге аш-сув сала. Джылкъыджы яшнынъ акъикъатен Къозукюрпеч олгъанына сонъуна къадар къаний олмакъ ичюн, кельген яшларны йырлатып бакъайым, ким де Баянслувнынъ адыны йыргъа къошып йырласа, о Къозукюрпечтир, дей. Яшларгъа йырламаларыны теклиф эте. Эр кес йырлай, лякин ич бириси йырына Баянслувнынъ адыны къошмай.

Къошугъа кетеджек атларнынъ эписи яшлар джыйылгъан эвнинъ алдында багълы тура экенлер. Баянслув келе де, атларнынъ эгерлериндеки тапкъырларыны бирер-бирер кесип чыкъа. Онынъ кескин бир пекиси бар экен.

Йырламакъ сырасы джылкъыджы яшкъа — Къозукюрпечке келе. Къозукюрпеч йырлагъанынен, озь йырына Баянслувнынъ адыны къоша. Бай буны эшиткенинен: «Токъта, йырлама!» — дей. Яш йырлай.

Бай ачувланып:

— Тут да атынъыз, башыны джеллят этинъиз, — дей.

Яш чапып чыкъа да, къотуртайгъа мине. Кельген яшлар Къозукюрпечнинъ артындан къувмакъ истейлер, амма атларына миналмайлар. Бай дженкке азырлангъан аскерлерине эмир этип:

— Тез джылкъыджы яшны тутунъыз, — дей. Бу аскерлернинъ атлары устюндеки эгерлернинъ де тапкъырлары кесилип къыйылгъан экен. Буны да Баянслув япкъан. Аскерлер де, ногъай яшлары киби, йыкъылып-йыкъылып къалгъанлар.

Шай этип Къозукюрпеч олардан къачып къуртула, лякин Къозукюрпеч Баянслувнен ич де хаберлешип оламай. Оларнынъ арасында сёз къатнаткъан бир торгъай ола. Бу торгъай эки арада сёз къатнатып джуре.

Куньлерден бир кунь бу торгъай ягъмургъа тутула, къанатларыны сувландыра. Эдиль байнынъ янында бир хынзырнынъ бириси шу гъарип торгъайны тута да, торгъайдан:

— Сенде бир иш бар, сен мында не ишлеп джуресинъ? — деп сорай. Торгъай озь сырыны онъа айтмай. Бу хынзыр торгъайнынъ къанатларыны юлкъа. Торгъай озь сырыны кене айтмай. Сонъ хынзыр озь ишини токътатмай, онъа демир машаны къыздырып баса.

Бундан сонъ торгъай чаре тапалмай. Къозукюрпечнинъ къайда олгъаныны айта. Хынзыр да буны Эдиль байгъа ба-

рып айта. Къозукюрпечнинъ къайда экенини эшиткен Эдиль бай, аскерлерине:

— Ким де Къозукюрпечнинъ башыны кесип алып кельсе, онъа озь къызымны беририм, — дей.

Эдиль байнынъ бу хаберини эшиткен бир аскербашы мейдангъа чыкъа да:

— Къозукюрпечнинъ башыны мен алып келирим, — дей. О, торгъайны озь янына алып кете. Торгъай онъа:

— Мына о ерде, мына бу ерде, — деп, оны алдатып юре. Торгъайнынъ башы айлана, артыкъ чаре тапалмай, аскербашына Къозукюрпечнинъ дурагъыны косьтере. Къозукюрпеч единджи кунюни юкълагъанда, аскербашы онынъ башыны кесип ала да, Эдиль байнынъ янына къайтып келе. Къозукюрпечнинъ башы бабасынынъ янына кетирильгенини корьгенинен, Баянслув шаша-шашмалай, не ападжагъыны бильмей.

Бабасына бара да:

— Бабам, Къозукюрпечни биз ольдюрдик, дженазесини де биз джыймакъ керекмиз, — дей.

Бабасы бунъа разы ола.

Къозукюрпечни джыймагъа кетелер. Кеткенде, Баянслув арабаджыдан гъайры, янларына аскербашыны да ала.

Ёлда бир къуюнынъ янына баргъанда, къыз.

— Мен сувсадым, — дей.

Аскербашы:

— Сувсасанъ, сувсагъандырсынъ, лякин бизде не къопкъа, не де сыджым бар, сув ичмекнинъ чареси ёкъ, — дей.

Къыз онъа:

— Сен меним эрим олмакъ истесенъ, къуюгъа тюш де, манъа къалпагъынънен сув алып бер, мен къалпагъынъны тельбевнен чекип алырман, — дей.

Аскербашы бунъа разы олып, къуюгъа тюше. Къыз сувны чекип чыкъара, тельбевни къайтарып къуюгъа ташлай да, озь ёлуна кете. Аскербашы къуюда къала. Къыскъасы, къыз Къозукюрпечнинъ ольдюрильген ерине бара, шу ерде арабаджысына ян-янаша эки къабир къаздыра, озюнинъ эки тилли пекисини чыкъара да, кескин бир тилини озюнинъ коксюне къадай ве оле. Арабаджы къабирлернинъ устюни ортип, артына айланып къайта. Шай этип, эки асрет ян-янаша къабирде ятып къалалар.

Куньлерден бир кунь Эдиль байнынъ чобаны къойларны чёльдеки къуюдан сувармакъ ичюн, къуюя башына келе. Къуюгъа къопкъасыны далдыра. Бу арада къую тюбюнде насылдыр бир инсан давушы эшитиле. Къопкъаны чеке, къопкъанен берабер къую тюбюнден Къозукюрпечни ольдюрген аскербашы чыкъа. Чобан буны таный. Шу ерде:

— Къозукюрпечнен Баянслувнынъ башына джеттинъ де, озюнъ даа ольмей джуресинъми? — дей де, онынъ башына бир ыргъакъ яндыра. Аскербашынынъ мийи сачырап кете де, Къозукюрпечнен Баянслувнынъ къабирлери арасына барып тюше. Азмы, чокъмы вакъыт рече, къабирлернинъ устюнде гуль тереклер осип чыкъа. Аскербашынынъ мийи тюшкен ерде бир итбурун осип чыкъа. Гуль тереклер гуль ачалар. Олар даима бири-бирлерине къавушмакъ истейлер. Итбурун исе оларны бири-бирлерине къавуштырмай.

Гуль тереклер аля бугунь осип, гуллер ача экенлер.

Бу къабирлернинъ янындан отькен-кечкенлер итбурунны даима кесип, гуллерни де къокълап кете экенлер.

ТАИРНЕН ЗОРЕ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир падиша бар экен. Онынъ баласы олмай экен. Куньлерден бир кунь падишанынъ къапусына бир саиль келе, падиша онъа акъча бере де, озю бир «ах!» чеке.

Саиль:

— Эй, падишам, не ичюн ах чекесиз, ашамагъа, ичмеге тапмайсынъызмы я? — дей.

Падиша:

— Эр шейим бар, амма не файда, бир кунь келип оле къойсам, ериме къалмагъа бир балам биле ёкъ. Везирим де шай баласыз, — дей.

Саиль:

— Айса, мен сизге алма берейим, бирисини ортадан болюр де, ярысыны озюнъ, ярысыны да къадынынъ ашар. Мынавы бирини де везиринъе бер, ярысыны озю ашасын, ярысыны къадыны, сонъ сизлернинъ баланъыз олур, — дей.

Шу ерден падишанен везир алмаларны алып, саильнинъ айткъаны киби ашайлар.

Чокъ кечмеден дженк илян олуна, падишанен везир дженкке кетелер. Дженк мейданында бираз вакъыт кечкен сонъ, падиша:

— Меним апайым агъыраякълы эди, не олды бильмем, — дей.

Везир:

— Менимки де агыраякълы эди, не олды бильмем, — дей, сонъ оларгъа бир атлы келе де:

— Падишам, ханым къыз тапты, — дей. Падиша онъа мужде бере. Сонъ везирнинъ атлысы да келип:

— Ханым огълан тапты, — дей. О да хабер кетирген атлыгъа муждесини бере. Падишанен везир шу ерде сёзлешелер: «Биз балаларымыз оськен сонъ, бири-бирине берирмиз», — дейлер. Оларнынъ адыны Таир ве Зоре адландыралар. Падишанен везирнинъ балалары осе, буюй, оларны окъумагъа берелер. Таирнен Зоре бир мектепке къатнайлар.

Куньлерден бир кунь олар мектепнен къайта экенлер, Таир алтын алмасынен ойнагъанда, къурткъанынъ сув алып бараяткъан бардагъыны къыра.

Къурткъа падишагъа бара да:

— Падишам, сиз Таирнен Зорени окъумагъа джибересиз амма, олар гуль багъчада бири-биринен ойнашалар, — дей.

Падиша:

— Ойнашсынлар, биз везирнен экимиз бири-биримизге оларны къавуштырмагъа сёз бердик, — дей.

Къурткъа:

— Сиз къызынъызны эвлендирмек ичюн везир огълундан гъайры башкъа падиша баласы тапмадынъызмы? Таирге къой бакътырырсынъыз, онъа ляйыгъы будыр, — дей.

Падиша къурткъанынъ айткъанына къана. Таирге къой бакътырта. Бир кунь Таир къой бакъып къайта экен, Зоре де чешмеге бара, алтын билезлигини чешменинъ ташы устюне къоя да кери къайта. Билезликнинъ устюне де «Таирнен Зоре» сёзлери язылы экен. Таир келе, билезликни ала, джебине къоя, озь эвлерине къайта.

Бир къач вакъыттан сонъ, олар бири-бирлеринен расткелишелер.

Зоре:

Мешребимни далдырдым,
Далдырдым да толдурдым.
Къубе ташынынъ устюнде
Билезлигим къалдырдым.

Таир:

Мен чешмеге бармадым,
Элими, юзюми джувмадым,
Къубе ташынынъ устюнде
Билезлигинъ булмадым.

Къойлар къара къозулыдыр,
Гъарип ады назлыдыр.
Билезлигинъ устюнде
Насыл язы язылыдыр?

Зоре:

Къойлар къара къозулыдыр
Гъарип ады назлыдыр.
Билезлигим устюнде
«Таирнен Зоре» язылыдыр.

Таир:

Сувлар акъар улукъ-улукъ,
Улукълары долукъ-долукъ.
Билезликни булгъангъа,
Не берирсинъ муждёлик?

Зоре:

Сувлар акъар улукъ-улукъ,
Улукълары долукъ-долукъ.
Билезлигим булгъангъа,
Иште, озюм муждёлик.

Къурткъа оларнынъ йырларыны динълеп тура, падишагъа бара да:

— Падишам, Таирнен Зоре бири-бирине тюркю айтып башладылар, — дей.

Падиша индемей.

Къурткъа:

— Мен оларгъа Зоренинъ ана сютюни савып, бир мияне къавурып ашатайым, сонъ олар къардаш олурлар, — дей.

Къурткъа Зореге анасынынъ сютюнден къатылгъан бир мияне къавурта, Таирни де мияне ашамагъа чагъырта.

Таир келе Зореге:

Къашынъ, козюнъ чаткъансынъ,
Къайгъыларгъа баткъансынъ,
Огюмдеки миянеге
Агъув зеэр къаткъансынъ.

Зоре:

Къайгъыларгъа баткъанман,
Къашым козюм чаткъанман.
Огюмдеки миянеге
Анемнинъ сютюни къаткъанман.

Таир:

Алмасынъ, алдашмысынъ,
Сырмысынъ, сырдашмысынъ.
Ана сютю къатеджек,
Кель, ашайыкъ, къардашсынъ.

Зоре:

Алмы олур, алдашмы олур,
Сырмы олур, сырдашмы олур,
Сен везирнинъ огълусынъ,
Къызмы, къардашмы олур!

Къурткъа оларнынъ янына келе:

— Не ичюн ашамайсынъыз? — дей.

Зоре шу ерде мияне савутыны ала да, къурткъанынъ башына авдара. Буны эшитип, падиша келе, къурткъагъа:

— Сен не ичюн оларнен огърашасынъ я? — дей.

Къурткъа падишагъа:

— Таир Зорени бегенмей, онъа яман сёзлер айта, ондан къуртулмакъ керек. Биз Таирни Мердим шеэрине джиберейик, о шеэр пек узакъ, о анда барып кельгендже, биз Зорени эвлендирирмиз, — дей.

Падиша онынъ бу сёзлерине разы ола. Таирге кетмесини теклиф этелер. Таир шу ерден кетмеге азырлана.

Куньлерден бир кунь ёлгъа чыкъа. Зоре Таирнинъ кеткен ёлуна чыкъып, онъа:

Бирини минип, бирини джетип,
Бильмем къайда кетесинъ.
Ачылмагъан гъонджженъни
Кимге сымарыш этесинъ?

Таир:

Бирини минип, бирини джетип,
Бильмем къайда кетемен.
Ачылмагъан гъонджемни
Мевляма сымарыш этемен.

Зоре:

Гидер исенъ, огърунъ олсун,
Мердим шеэр ёлунъ олсун.
Менден гъайры яр севсенъ
Джеллятлар бойнунъ урсун.

Сонъ кене Зоре:

Ай арагъай-арагъай,
Айдарым кимлер тарагъай,
Беш кунь арув, бир кунь сав,
Хатырынъ кимлер сорагъай?

Таир:

Ай арагъай, арагъай,
Айдарым кимлер тарагъай,
Беш кунь арув, бир кунь сав
Хатрымны мевлям сорагъай.

Шу ерден бу дюдьберлер сагълыкълашып, бири-биринен айырылышалар. Агълашалар, сызлашалар. Таир кете.

Зоре:

Гидер исенъ, огърунъ олсун,
Дерья-денъиз ёлунъ олсун,
Менден гъайры яр севсенъ,
Эки де козюнъ кёр олсун.

Таир:

Гидер исем, огърум олсун,
Дерья-денъиз ёлум олсун.
Сенден гъайры яр севсем,
Эки де козюм кёр олсун.

Ай кете, йыл кете, Мердим шеэрине барып ете. Анда баргъан сонъ, бир багъчанынъ ичинде бир къурткъа отура экен. Таир онъа якъын келе де:

— Селям, аналыкъ! — дей. — Огъулсызгъа огъулман, къызсызгъа къызман, — дей.

Къурткъа:

— Огълум ол, — дей.

Таир о къурткъанынъ огълу ола. Бу къурткъа эр кунь бир ерге аш алып кете экен.

Бир кунь Таир:

— Аналыкъ, сиз бу ашны къайда алып кетесинъиз? — деп сорай.

— Бабанъ бойле-бойле бир ерде багъчеванлыкъ эте, шунда алып кетемен, — дей.

Таир:

— Айса сиз манъа онынъ не ерде олгъаныны косьтеринъиз, мен озюм алып кетейим, аналыкъ, — дей.

Къурткъа аш алып кеткен ерини косьтере. Шу куньден ашны Таир алып кете башлай, о, косьтерильген ерге келе де:

— Бабалыкъ, сен къайт энди, мен мында турайым, — дей.

Бабасы:

—Сен мында турмагъа билирсинъми? — дей.

Огълан:

— Мен билирмен, — дей. Бабасы кете. Таир мында багъчеван олып джуре. Бу багъчада ханнынъ къызлары чешмеде джувунгъанда, оны узакътан дюрбиннен бакъып корелер, бегенелер. Къызлар яш багъчевангъа яхшы ашлар джибере башлайлар. О да оларгъа гуль джибере.

Бир кунь къызнынъ бириси: «Шу гульни огъланнынъ озю кетирсин», — дей.

Огълан гульни озю алып келе, бир къапудан кире, экинджи къапуда бир къысаякълыны коре, гульни онъа туттура да къайта.

Къыз экинджи куню: «Мытлакъа озюме кетирсинъ», — дей. Эртеси куню Таир кене де гуль къопарып кетире. О кельгени киби, бири мени ал, о бири де мени ал, дей. Сонъ къызлар бабасыны чагъырталар: «Бу бизни алмай», — деп бабасына огъланны чакъалар.

Падиша:

— Сен не ичюн меним къызларымны алмайсынъ? — дей.

Таир:

— Мен алыр эдим, амма меним бир шейим ёкъ, бир кунь олур, манъа: «Сен мында бир таягъынъман, эки аягъынъман кельдинъ», — дерлер. Онынъ ичюн илькиде мен бир шейлер къазанайым да, сонъ бир де бирини алырман, — дей.

Падиша бундан сонъ Таирге бир къаве тюкяны яптырта. Таир анда барып, алыш-вериш эте.

Бу бойле къалсын, биз Зореге кечейик. Бир кунь улу ёлдан къыркъ керван кете экен. Зоре де бу керванларны корип, оларны токътата, шу бейитлерни айта:

Кочьмисинъ, керванмысынъ,
Дердиме дерманмысынъ?
Таирге мектюп ёлласам,
Сен оны алырмысынъ?

Керваннынъ башы бу къызгъа агъызыны ача да къала. Таз огълан керван башынынъ огюне чыкъа да: «Сен онынъ айткъаныны анъладынъмы?» — дей.

Керван башы: «Ёкъ», — деп джевап бере. Сонъ таз огъландан: «Я сен анъладынъмы?» — деп сорай.

Таз огълан къызгъа:

Кочькен де биз, керван да биз,
Дертлиге дерман да биз,
Бир мектюпчик ёллар исенъ,
Таиринъе берирмиз биз.

Керваннен кеткен къызлар да бар экен. Шу арада дёрт къыз келе, Зорени котерип ала, Таз огъланнынъ янына, деве устюне къоялар. Бу къызлар Зореге бир яхшы къалпакъ ве саат берелер.

Таз огълан къызларгъа: «Зоренинъ къарны ачтыр, аш кетиринъиз», — дей. Аш кетире де ашаталар. Сонъ Зоре Таз огъландан:

— Сен Таирни насыл тападжакъсынъ? — дей.

Таз огълан:

— Сиз манъа бир алтын окъ, бир де алтын табакъ берирсинъиз. Окъны атармыз, эгер де бизим аткъан тарафымызда Таир олса, окъ догъру алтын табакъкъа тюшер. Табакъ аман айланып турар, амма Таир олмаса, окъ табакънынъ бир якъындан кирер, экинджи якъындан чыкъар кетер, — дей.

Зоре Таз огъланнынъ истеген шейлерини бере. Олар бир вакъытта Мердим шеэрине келелер.

Таз огълан айткъаны киби япа, Таирни тапып, къаве тюкянына бара. Таз огълан бир къач тюркю айта. Таир онынъ тюркюсини бегене: «Сенде яр къокъусы бар», — деп, оны эвине алып келе. Сонъ ёлда Таз огълан онъа Таир адлы бир яшны къыдырып чыкъкъанларыны айта.

Таир де онъа: «Мен Таирмен», — дей.

Таз огълан денъемек истеп: «Таир олсанъ, оладырсынъ, лякин мен инанмайман, мына бу алтын окъны ат, бу табакънынъ устюне келип айланып турса, сен Таирдирсинъ; эгер Таир олмасанъ, окъ табакънынъ бир якъындан кирер, экинджи якъындан чыкъар да кетер», — дей.

Таир окъны ата, окъ догъру келип табакъкъа тюше.

Бундан сонъ Таз огълан:

— Мен сизинъ мемлекетке бардым, сенинъ севген къызынъ мени кийиндирип мында джиберди, — дей де, къызнынъ язгъан кягъытыны Таирге бере.

Таир:

— Меним Таир олгъанымны сен халкъкъа айтма, — дей. — Мен бу гедже къачарман, меним ериме Таир ол да, мында къал. Еди йыл мында турсанъ, падиша санъа къызыны берир, — дей.

Таир гедже тура, атына мине, орталыкътан ёкъ олып кете. О кеткенде, йырлай-йырлай кете. Онынъ кечкен ёлу пек къоркъунчлы экен, бу ёлдан айдутлар бир кимсени джибермей экенлер. Онынъ йырлагъаныны эшиткен айдутлар, бу адам я дели, я да ашыкътыр, дейлер. Таир айдутларнынъ къаршысына келе, айдутлар Таирге: «Токъта!» — дейлер. Олар Таирден: «Гедженинъ бир маалинде къоркъмай, къайда кетесинъ?» — деп сорайлар. Таир элине сазыны ала да:

Мердим ёлу тюм-тюздир,
Гедже лер манъа куньдюздир.
Ёл беринъиз къыркъ айдут,
Зорем эвде янъгъыздыр.

Араларындан айдутларнынъ бириси чыкъа да:

— Коресинъизми, бу ашыкътыр, дедим де, тийменъиз шунъа, кетсин, — дей. Таир кете. Бек Султан деген бир ханлыкъкъа барып ете ве хангъа кельген сонъ:

Мезелерге селям олмаз,
Ашыкъларгъа токътав олмаз.
Зоре достан айырылдым,
Бир риджам бар, султанымыз.

Бек Султан:

— Сен меним озюмни къошып, аскеримни къошып бир тюркю айт, санъа бир къол аскер берирмен, барыр да Зоренъни алырсынъ, — дей.

Таир:

Озюнъ гульсинъ, аскеринъ гуль,
Везиринъ сендай дегиль;
Зоре досттан айыралдым,
Бир риджам бар, Бек Султан.

Бундан сонъ Султан Таирге бир къол аскер бере: «Бар да, Зоренъни ал», — дей. Таир кете, озю догъгъан шеэрининъ четине етеяткъанда, къурткъа Таирни тюшюнде коре.

Къурткъа падишагъа: «Таир келеятыр, Зорени аладжакъ, онъа Султан бир къол аскер берген», — дей.

Бундан сонъ къурткъа Таирнинъ келеджек ёлуна чыкъа да, янъы бир мезар къаздыра. Озю де шу мезарнынъ башында агълап отура. Бир вакъытта Таир аскерлеринен мезарнынъ янына келип ете. Къурткъа янына джан ашы да пиширип алып чыкъкъан экен. О аскерлерге: «Токътанъыз, падишанынъ къызы Зоре ольди, мына бу джан ашны ал да, онынъ джаны ичюн ашанъыз», — дей.

Таирнинъ чырайы тюрлене! Ашны о ашамай, аскерлер ашайлар. Таир шу ерде токъталып къала. Аскерлерине: «Къайтынъыз, иш анълашылды», — дей. Аскерлер озь султанына къайталар. Къурткъа да кете. Таир бир озю ятып къала. Бир вакъытта Таир тура. Амма бакъса не корьсин, къабирнинъ янында башкъа кимсе ёкъ, бир озю къалгъан. Шу ерден догъру бир къартанайнынъ эвине бара. Къартанайгъа: «Меним къарным ач, манъа аш берсенъиз», — дей.

Къартанай:

— Вай, балам, падиша къызынынъ тою олаята, бар анда, тойда той ашы ашаса, — дей.

Таир:

— Бу насыл той я, къартийим? — деп сорай.

Къартанай:

— Ана, Таирни ёкъ этип джибердилер, балам. Зоренинъ тою олаятыр, оны башкъасына берелер, — дей.

Таир:

— Аналыкъ, сен Таирни корьсенъ, танырсынъмы? — дей.

Къартанай:

— О мындан кеткенде, даа бала эди, насыл таныйым я, балам? — дей.

Таир шу ерде:

— Мына, мен Таирмен, — дей.

Таир къартанайгъа:

— Тойгъа бар да, мына бу юзюкни Зореге бер, — дей.

Къартанай юзюкни алып, Зореге бара: «Мендай къарт бол, ханийим, — деп алып кельген къынасыны Зоренинъ башына джагъа. — Мына, бу юзюк де Таирнинъ юзюги, санъа селям джиберди», — дей де юзикни Зореге бере.

Къартанай:

— Той кеткен вакъытта атнынъ башыны манъа джеттирсинлер, — дей. Зоре хызметкярларына:

— Бир сандыкъ алтын ве аш кетиринъиз де, бу къартанайгъа беринъиз, — дей.

Зоре къартанайдан Таирге джавлыкъ джибере.

Къартанай эвине къайтып кельген сонъ, Таирни тойгъа алып келе. Келин де кетмек ичюн аткъа минген экен. Эр кес атнынъ башышы тута. Зоре кимсени къабул этмей. Сонъ:

— Ким къалды, ким къалды, къартанайнынъ огълу къалды, — дейлер. Халкъ, Таирни къартанайнынъ огълу, деп билелер. Таирни алып келелер. Зоре атнынъ башыны онъа туттыра. Шеэрнинъ четине чыкъалар.

Таир:

Ал кийип гонълюнъ осьтюрме
Муаббетинъ менден кестирме.
Атынънынъ башыны чеке тут,
Окчечигим эздирме.

Зоре:

Ал кийип гонълюм осьтюрмем,
Муаббетим сенден кестиртмем.
Эки козюм кёр олса,
Окчечигинъ эздирмем.

Зоренен берабер оны озгъарып, Зоренинъ дженъгелери де кетелер. Бираз кеткен сонъ, Таирге де бир ат берелер. Таир де ат минип кете, эм бу дженъгелерге де тюркю айта:

Ай, дженъгелер, дженъгелер,
Саруш олгъан дженъгелер,
Зоремнинъ аягъыны
Пек сыкъманъыз, дженъгелер.

Ай, дженъгелер, дженъгелер,
Саруш олгъан дженъгелер.
Сизге файдасыз аякъны
Къырмасын да зенгилер.

Еллер эсер, къум савурылыр,
Дюньялар баштан деврилир
Разы ол сен, эй, Зорем,
Ёлумыз мында айырылыр.

Зоре айырыла да кете. Таирнинъ эси джоюла, аттан йыкъыла ве шу йыкъылгъан еринде къала. Зорени келин этип алып кетелер. Бараджакъ ерлерине баралар. Зоре: «Манъа къыркъ къыз беринъиз, мен гуль багъчагъа чыкъаджакъман», — дей.

Гуль багъчагъа кетелер. Зоре бир пычакъ ала. Гуль багъчагъа баргъан сонъ, къызларгъа: «Бар кетинъиз», — дей. Озю джылай-джылай сув кенарына кете. Сувнынъ о бир янында Таирни коре. О Зорени яхшы эслеп олмай.

Таир:

Авадан учкъан къазмысынъ,
Ерден кечкен назмысынъ,
Сорамакъ айып олмасын,
Келинмисинъ, къызмысынъ?

Зоре:

Авадан учкъан къазман мен,
Ерден кечкен назман мен,
Къыркъ кунь муддет алгъанман,
Анадан догъгъан къызман мен.

Шу ерден Зоре Таирни сувнынъ бу ягъына чыкъмасыны истей. Таир пек талып чыкъа. Зоре Таирнинъ бетине дюльбентини джабаджакъ бола, бу вакъыт Таир айта:

Дюльбентинъ джапма юзюме,
Козюм тойсун юзюнъе.

Шу ерде джан теслим эте. Зоре де шу ерде озюни пычакънен урып ольдюре. Къурткъа да бу ерге келип, бир чобангъа: «Мени де бу ерде ольдюрсе», — деп онъа алтын бере. Чобан ачувланып:

— Сен оларны дюньяда бир ерге къошмадынъ, ахретте де къошмайджакъсынъмы? — дей де, онынъ башына бир ыргъакъ ура. О да оле. Къурткъанынъ мийи сачрап, Таирнен Зоренинъ къабирлери арасына тюше.

Бу мий бир обур тегенек олып, ерден осип чыкъа. Таирнен Зоренинъ къабирлеринде исе гуллер осип чыкъа. Бу гуллер экиси бир ерге къавушаджакъта, обур тегенек оларны къавуштырмай. Обур тегенек ачкъан гульнинъ япракъларына къадалып тура.

АШЫКЪ ГЪАРИП

Бир заманда бир джигит олгъан. О джигитнинъ де бир анасынен къыз къардашы бар экен. Куньлерден бир кунь джигит анасына:

— Анам, сен манъа падишанынъ къызыны айттырса, — дей.

Анасы:

— Алла-Алла, балам, неге сандыракълайсынъ, я? Падиша санъа къызыны берип, сен ким олгъансынъ?! — деп огълунынъ тюшюнджесине тааджипленип куле.

Огълу анасынынъ бу лафларына къулакъ асмай.

— Бар, берсе берир, бермесе бермез, кейф падишанынъ, — дей. Анасы чаре тапалмай, падишанынъ эвине къудалыкъкъа кете. Падишанынъ сарайында къудалар ичюн айры бир курсю бар экен, джигитнинъ анасыны да бу курсюге отурталар.

Падиша бу къадыннынъ янына келип:

— Не истегинъ ве не талабынъ бар? — деп сорай.

Къадын:

— Къылыч сизинъ, баш бизим, кельмеге къоркъкъаным киби, айтмагъа да къоркъаман, — деп бир чокъ вакъыт макъ-

садыны айталмай отура. Бир талай вакъыт кечкен сонъ, огълу падишанынъ къызына къуда этип ёллагъаныны айта. Падиша бу лафны эшиткенинен, чырайы бозула, ап-акъ кесиле.

Падиша шу ерден озюнинъ анасына бара да:

— Анам, бир фукъаре къарт озь огълуна меним къызымны айттырып кельген, сен бу ишке насыл бакъасынъ, бу къадыннынъ башыны джеллят этейимми? — деп сорай.

Анасы:

— Ёкъ, балам, ойле иш япма. «Къызны ким айттырмаз, къымызны да ким ичмез» дегенлер, — деп падишаны тынчландыра.

Падиша бир даа озь анасындан:

— Джеллят эттирмесем, бу къадынгъа не деп джевап берейим? — дей.

Анасы:

— О пек фукъаре олса, сен онъа еди тулуп алтын берсенъ, къызымны берирмен де, еди йыл да муллет деп ёлла, балам, — дей. Падишанынъ къызы Шахсанем де бу лафларны динълеп тура да, announcementисини эшите.

Шахсанем:

«Бу ишнинъ астындан насыл чыкъмалы да, Ашыкъ Гъарипке бармалы?» — деп ойгъа дала. Сонъ арт къапудан чыкъа да, Ашыкъ Гъарипнинъ анасына еди тулуп алтын бере, эки тулуп алтынны да: «Озюнъе масрафлыкъ», — деп къолуна туттура. Шай этип къартанайны ёлгъа озгъара. Падишанынъ бундан хабери олмай. Къадын алтынларны алып, эвине къайта. Ёлда кеткенде, гедженинъ бир малинде бир эвге расткеле. Эвден ярыкъ чыкъа. Къартанай: «Бу эв кимнинъ эви экен?» — деп меракъланып, эвнинъ пенджересинден бакъа. Бакъса, не корьсин: кок козьлю бир къадын озь акъайынен къавгъалашып отура экен.

Къоджасы:

— Мына, кетиргенинъ бир ёргъаннен бир тёшек дегильми, ал да кет, — деп къадыныны эвден къува. Буны корьген къадын:

— Вай, меним балам да эвленсе, бойле оладжакътыр, — деп къоркъа да, алтынларны алып кетип, падишанынъ къызына Шахсанемге, къайтарып бере. Шахсанем бунынъ себебини сорай. Къадын айтмай.

— Мен озюм чалышыр да топлап берирмен, — дей. Озь эвине кетмек ичюн аякъ устюне тура.

Падишаннынъ къызы, Ашыкъ Гъарипнинъ анасына:

— Ал сен, ал, бу алтынларны къайдан къазанаджакъсынъ, — деп ялвармагъа башлай.

Къадын сёзинден къайтмай:

— Мен бу къадар алтынны озюм де тапарман, — деп эвине къайта. Шу арада Ашыкъ Гъарипнинъ озю де келип етише. Шахсанем бу вакъыт Ашыкъ Гъарипке шу бейитни айта:

Гъарип сенинъ сёзюнъ акъкъа ярамаз,
Озь сёзинде турмагъан, джигит олмаз.

Ашыкъ Гъарип Шахсанемнинъ бойнуна сарылып, агъламагъа башлай. Бу ерде бири-биринден айырылышып кетелер.

Эвлерине баргъан сонъ, Ашыкъ Гъарип озь анасына шойле яныкълы ашыкъ бейитлери айта:

Джаным анам, кольмегимнинъ кирини сильсе,
Джувып да джувып кольмегимни гуль далына ильсе.
Эр вакъыт гъурбет ильде бир олюм бар десе,
Кетейим, анам, ич эгленмей кетейим.

Анасы:

Кетме де балам, кетме де сен, агълатма мени,
Эгер кетсенъ, къараюзьлю арам эвлят этерим сени.
Кетме, Гъарип, кетме сен, ёллар чамур,
Сенинъ багърынъ неге къатты, санки демир.

Ашыкъ Гъарип, анасынынъ айткъанларына ич де разы олмай. О вакъыт анасы:

— Кет, Гъарибим, сагълыкъ иле къайтырсынъ, — деп йырлай, эм агълай. Ашыкъ Гъарип шу ерден анасынен сагълыкълашып, Альп шеэрине кете.

Альп шеэриндеки бир къарт къаведжининъ къавесине барып токътала.

— Бабалыкъ, сизде къаве тюкянлары пек уфакъ экен, лякин кене де мен бу къаведе ятып турар эдим, — дей.

Къарт бунъа разы олмай:

— Меним оладжагъы беш дане муштерим бар, сен мында ятсанъ, сонъ олар да кельмей башларлар, — деп джевап бере.

Ашыкъ Гъарип бу къарткъа:

— Къарт, сен муштери акъкъында ич де хавф этме, мен санъа бинълернен муштери тапарман, — дей. Сазыны элине алып, йырламагъа башлай. Ашыкъ Гъарипнинъ сесини эшиткен бутюн падишалар, везирлер къавеге толалар. Отурмагъа ер олмагъанындан, къаве алдында ине ташламагъа биле ер къалмай. Шай этип, Ашыкъ Гъарип бир къач куньлер ичерсинде чокътан-чокъ пара къазана. Бутюн падишалыкъкъа онынъ намы кете. Ашыкъ Гъарип бу шеэрде пек буюк къаве ача, ятакъханелер яптыра.

Ашыкъ Гъарипнинъ анда экенини падишанынъ къызы Шахсанем де эшите. Бир оджа вастасынен Ашыкъ Гъарипни озь янына алмакъ истей.

Куньлерден бир кунь оджа, Шахсанемге нишан бермекни теклиф эте, лякин Шахсанем:

— Меним озь нишанлым бар, сен оны манъа къуртарып бермелисинъ, — дей. Оджа Шахсанемнинъ нишанлысынен меракъланып башлай. Шахсанемден онынъ адыны сорай, Шахсанем буны ич де айтмай. Шойле деп йырлай:

Еди йылдыр, меним ярем гайыптыр,
Яремнинъ адыны айтсам санъа, айыптыр, —

лякин кене де озь-озюни тутамай:

— Меним яремнинъ ады Ашыкъ Гъариптир, — дей. Шу ерден оджа Альп шеэрине кете. Анда энъ буюк бир къавеге бара да:

— Мында Ашыкъ Гъарип деген киши бармы? — деп сорай. О арада Ашыкъ Гъарипнинъ озю чыкъа да:

— Мен Ашыкъ Гъарибим, — дей. Бу оджа Ашыкъ Гъарипке:

— Мен сенинъ ананъны, къардашынъны ве нишанлынъны да корьдим, олар санъа селям ёлладылар, — дей.

Шу арада Ашыкъ Гъарип сазыны элине ала да:

Авадан учкъан турнамыдыр, къазмыдыр?
Сен кельгенде, бизим иллер язмыдыр?
Джаным, оджа, насыл корьдинъ сен оны? — деп йырлай.

Оджа:

Авадан учкъан турна дегиль, къаз эди,
Мен кельгенде, сизинъ иллер яз эди.
Назлы синълинъ келин дегиль, къыз эди,
Агълар, сызлар корьдим Гъарип яренъни, — деп йырлай.

Оджа шимди Ашыкъ Гъарипни бираз абдырата: «Сенинъ нишанлынъны башкъасына нишанлагъанлар, сен мындан тез къайт», — дей.

Ашыкъ Гъарип:

— Мен къайтыр эдим, амма мында да шойле бир иш олды, — деп озь башына кельген бир алны оджагъа айта. Ал шундан ибарет эди:

— Куньлерден бир кунь, падишанынъ бири манъа озь къызыны теклиф этти, мен оны истемедим. Ойле олса, мен къолумны опь, деп теклиф этти, мен оны янълышлыкънен опип алдым, шимди бу олгъан ишни анълаштырып кетмесек, меним виджданым бу ишни къабул этмез, — дей.

Оджа:

— Ойле олса, айды падишагъа барып, ишни анълатайыкъ, — дей. Ашыкъ Гъарипни падишанынъ эвине алып кете. Падишагъа меселени айтып анълаталар. Падиша бу ишке пек яман ачувланып, Ашыкъ Гъарипни къапата. Оджа бу ишке бакъып туралмай, башкъа падишаларнынъ аскерлерини джыйып кетире ве Ашыкъ Гъарипни андан къуртарып алып къайта. Падишалар Ашыкъ Гъарипке:

— Сен кетмезден эвель бизге тюркю йырласа, — деп ялваралар. Ашыкъ Гъарип бунъа разы ола:

Джигит олгъан озь сырыны гизлесин,
Джигерини кебап этип тузласын.
Дели гонъюль силясыны излесин,
Кельсин о, деп сымарламаз яр мени,
Альп шеэринден, джаным оджа ал мени, — деп йырлай.

О ерде Ашыкъ Гъарипке энъ дюльбер джуйрюклерден олгъан бир чал джуйрюкни берелер. Ашыкъ Гъарип бу чал джуйрюкни мине, Шахсанемге кийимликнинъ эйисинден-эйисини бахшыш этмек ичюн сатып ала.

Къайнанасына, къайнатасына да бир такъым бахшышлар ала. Алгъан шейлери де дюньяда энъ эий шейлер экен.

Ашыкъ Гъарип озюнен берабер эки торба алтын да ала. Бундан башкъа еди тулуп алтын да Альп шеэринде къала. Бу алтынлар аля бугунь даа сакълы тура, дейлер.

Ашыкъ Гъарип еди йыл бу шеэрде омюр эткен, Альп шеэрине йырлар айткъан, халкълар оны пек севгенлер. Шеэр халкъынен сагълыкълашып чыкъаджакъта, о Альп шеэри акъкъында шойле йырлай:

Санъа дерлер Арабистан,
Чевре чети багъ ве бостан.
Кельди манъа яр хабери,
Кетем энди, Альп шеэри.
Мен ашадым отьмегинъни,

Узакълардан эшитирим хаберинъни, дей де, атына минип, кийик къулан олып, чаптырып кете.

Кете-кете бир вакъыт аты сувсузлыкътан янып оле. Ашыкъ Гъарип даа кечиледжек ёлуны эсап этип бакъа, тамам бир йыллыкъ джурюледжек ёл къалгъан экен. Ашыкъ Гъарипнинъ алы пек мушкюллеше. Тамам къыркъ куньден сонъ да севгилисининъ тою оладжакъ экен. Не япаджагъыны бильмей. «Ольсем, бундан хайырлы», — дей. Ёлда буюк бир акъар сувгъа раскеле. Бир къаянынъ устюне чыкъа да, андан озюни сувгъа атаджакъ ола, амма бу арада бир темир кок атлы адам кечип бараятыр экен: «Бу адам кечсин де, озюмни сонъ атарман», — деп токътала. Бу атлы исе догъру онъа келе. Селям берип, онынъ янында токътай.

О Ашыкъ Гъариптен:

— Къайда кетесинъ? — деп сорай. Ашыкъ Гъарип къайда кеткенини айтмай.

Атлы:

— Айды, мин атыма, кетейик, — деп Ашыкъ Гъарипни озь артына отуртып, алып кете. Ач козюнъни, юм козюнъни, олар келеджек ерине келелер. О киши Ашыкъ Гъарипни ерге тюшюрип ташлай да, сонъ:

— Къайда бараджакъсынъ? — деп сорай.

Ашыкъ Гъарип къайда бараджагъыны кене де гизлей. Атлы, Хыдырнеби экен, ондан себеп, Ашыкъ Гъарипнинъ къайда бараджагъыны биле.

— Сен ялан айтма, — дей. — Агълай, агълай сенинъ ананъ-нынъ козьлери кёрлангъан, онынъ ичюн, меним атымнынъ арт аягъындан балчыкъ алып, онынъ козьлерине якъсанъ, шифа олур, — дей.

О ерден Хыдырнеби атына минип кете. Бираз кеткен сонъ Ашыкъ Гъарипнинъ эви янындаки чешмеден сув ичмек ичюн токътала. Шу арада Ашыкъ Гъарипнинъ къыз къардашы чыкъа да, Хыдырнебиге сув бермейджек ола.

Хыдырнеби:

— Къызым, сен бу ишни манъа япма, мен сенинъ Ашыкъ Гъарип агъанъны корьдим, тезден келеджек, — дей.

Къыз шаша, шашмалай, севинмеге башлай.

— Сиз меним агамны къайдан билесинъиз, сиз оны къайда корьдинъиз? — деп сорай.

Хыдырнеби ишни олгъаны киби анълата. Къыз буюк бир урьметнен Хыдырнебиге сув берип, эвлерине къайта да, бу хаберни анасына айта.

Анасы огълу Ашыкъ Гъарипни дёрт козьнен беклей.

Бир вакъыттан сонъ Ашыкъ Гъарип келе, лякин ич бир кимсе оны танымай озю де Ашыкъ Гъарип олгъаныны айтмай. Еди йылдан берли о бус-бутюн тюрленген. Ашыкъ Гъарип эвнинъ бир кошесине яваш-яваш озь тоюнынъ пердесини къурмагъа башлай. Ашыкъ Гъарипнинъ анасы пердени тутып бакъа да:

— Вай, балам, бу сенинъ перденъ меним огълумнынъ пердесине не къадар ошай я? — деп сорай.

Ашыкъ Гъарип:

— Къартанай, мен еди йыл бир ерде Ашыкъ Гъарипнен бирге турдым, онынъ ичюн онынъ пердесининъ не киби экенини билемен, — деп джевап бере.

Ашыкъ Гъарип анасына шу йырларны йырламагъа башлай:

Саба намазыны Альп шеэринде къылдым,
Уйле намазыны Акъчокъракъта къылдым,
Экинди намазыны Сокъур чешмеде къылдым,
Акъшам намазыны да озь ханемде къылдым.
Хыдырнеби атына минип де кельдим,
Мен Гъарипмен, мен Ашыкъман, эй, анам, — дей.

Анасы бу йырны динълеген сонъ:

— Вай, балам, — деп огълунынъ бойнуна сарыла. Ашыкъ Гъарип къолундаки бир авуч балчыкъны анасынынъ козьлерине якъа. Анасынынъ козьлери ачылып кете, эвельккиси киби козьлери коре башлай, олар кийине-къушана да, тойгъа кетелер.

Падиша къызынынъ тою девам эте. Ашыкъ Гъарипнинъ урбаларынынъ яхшылыгъына бакъып, оны киббарлар янына кирсетеджек олалар.

Ашыкъ Гъарип:

— Ёкъ, мен мында киббарлар арасына кирмек истемеймен, сиз мени чыплакъбаджакълар янына кирсетинъиз, — дей.

Бундан сонъ Ашыкъ Гъарипни чыплакъ баджакъларнынъ янына алып киделер. Анда Ашыкъ Гъарипни Дели Меметтен башкъа ич бир кимсе танымай экен. Ашыкъ Гъарип, Дели Меметнен берабер агълашып, сызлашып корюше, аманлыкъ, эсенлик сорашалар. Бираз отургъандан сонъ Дели Мемет: «Эй, мусафир, бизге бир саз чалса», — деп саз кетире. Халкъ оларгъа къулакъ асмай, озь башларына лакъырды этип туралар.

Ашыкъ Гъарип:

— Ёкъ, мен бу дакъкъада ич бир шей чаламам, юрегим пек яныкълы, мен шимди саз чалсам — дагълар, ташлар агълар, — дей.

Дели Мемет не япа-япа, Ашыкъ Гъарипке сазыны чалдыра. Олар къонакъ одасындан чыкъып, падишанынъ сарайына кетелер. Къыркъ къат перде артындан Шахсанем отура экен. Ашыкъ Гъарип, сазыны чалып, шойле деп йырлай:

Ашыкъ Гъарип алды сазны элине,
Дюзем берди пердесининъ телине,
Кене еттим дюльбернинъ дюгюнине,
Ал дувакъ астындан гизлиден бакъасынъ.
«Гъарибим ольди», — деп дюгюн япасынъ,
Ольмеди, кельди кене сенинъ Гъарибинъ.

Бу дакъкъада, Шахсанем, Ашыкъ Гъарипни таный. Эки ашыкъ бир-бирине сарылышып, агълашалар.

Бу арада Ашыкъ Гъарип:

Саба намазыны Альп шеэринде къылдым,
Уйле намазыны Акъчокъракъта къылдым,
Экинди намазыны Сокъур чешмеде къылдым,
Акъшам намазыны озь ханемде къылдым, — деп йырлай.

Бу вакъыт Шахсанемнинъ нишанлысы да пенджереден бакъып, ишнинъ аслыны анълай ве Ашыкъ Гъарипнинъ янына келе.

Ашыкъ Гъарип:

— Я сен кимсинъ? — дей. Бу арада Дели Мемет: «Киев олмакъ пешинден джуре», — деп яшкъа бир шамар ура. Киевнинъ башы-козю айланып, ерге йыкъыла. Шу арада Ашыкъ Гъарипни падишанынъ къызына киев кирсетелер. Ашыкъ Гъарипнинъ къыз къардашыны да Дели Меметке берелер.

Ашыкъ Гъарип Шахсанемге кетирген кийимлерини бере. Оны тамам еди кунь кийиндире. Асрет-асретине къавуша.

НАР КЪАМЫШ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, фукъаре бир акъайнынъ бир де апакъайы бар экен. Олар инсан бармагъан бир адада яшай экенлер. Оларнынъ бир къызы ве эки де огъланлары бар экен, амма дюньяда оларнынъ къызы киби дюльбер къыз ёкъ экен.

Куньлернинъ биринде къызларынынъ къартайып къалмамасы ичюн, озьаралары сёзлешип, къызны буюк огъланларына бермек къарарына келелер. Бу къарарны къызнынъ кучюк къардашы эшитип, аптесине бара:

— Аптем, анамнен бабам сени буюк агъама къоджагъа бермек истейлер, — дей.

Къыз неге огърагъаныны бильмеген, озь-озюнден утангъан. Бу къыз шу ерден элине сув ташыгъан савутларындан бирини алып, чешмеге кете.

Чешменинъ башында буюк бир голь бар экен, гольнинъ ичерисинде де къамышлыкъ осе экен. Къыз бу къамышлыкънынъ янына агълай-агълай барып:

— Джаным къамыш, ярыл къамыш, артыкъ мен бу дюньянынъ юзюни корьмек истемеймен, — деп ялвара.

Къамыш ярыла. Къыз, къамышнынъ ичерисине кире де:

— Ортюль къамыш! — дей. Къамыш ортюле.

Къызнынъ агъасы беклей-беклей, къардашы кельмей. Оны араштырып чыкъа, лякин тапып оламагъанындан, гъайыптан хабер бериджи джадыгъа бара. Джады онъа къардашынынъ чешме башындаки гольде оськен нар къамышлардан бирининъ ичинде экенини айта. Огълан шу ерден чыкъып, догъру бу нар къамышларнынъ янына келе ве шу сёзлерни айтып йырлай:

— Нар, Нар къамыш, Нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Меним ярем бар эмиш.

Къамыш ичинден къыз онъа:

Нар, Нар къамыш, Нар къамыш,
Ярылмасын шу къамыш.
Къардашына яр деген,
Бу дюньяда бар эмиш, — деп джевап къайтара.

Агъасы козьлерининъ яшыны сюртип, эвге келе, ишни олып кечкени киби анасына бильдире. Анасы да къамышнынъ янына келип, ялвармагъа башлай:

Нар, Нар къамыш, Нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Яш келиним бар эмиш.

Къыз къаршылыкъ оларакъ:

Нар, Нар къамыш, Нар къамыш,
Ярылмасын шу къамыш.
Баласына келин деген,
Бу дюньяда бар эмиш, — дей.

Анасы да агълай-агълай эвине къайта. Бираздан козьлерининъ яшыны чыбыртып, уфакъ къардашчыгъы келе ве къамышкъа ялвармагъа башлай:

Нар, Нар къамыш, Нар къамыш,
Ярылса да шу къамыш.
Шу къамышнынъ ичинде
Меним аптем бар эмиш.

Къамыш ярыла. Къыз къамыш ичерисинден чыкъа, къардашынынъ къолундан тутып, экиси де о ерден чыкъып кетелер. Кете, кете бир сувгъа расткелелер.

Къардашы:

— Аптем, шу сувдан бир ютум сув ичейимми? — деп сорай.

Аптеси:

Эгер бундан сув ичсенъ,
Тору аткъа дёнерсинъ,
Инсан олып осьмез де,
Бир айвангъа дёнерсинъ — деп джевап бере.

Бала аптесининъ сёзинден чыкъмай, ве ёлларыны девам этелер. Бир чокъ вакъыт кечкен сонъ, бир сувгъа даа расткелелер. Бала пек сувсай, аптесининъ сув ичмеге изин бермесини истей.

Аптеси:

Эгер мындан сув ичсенъ,
Акъ къозугъа дёнерсинъ.
Инсан олып джурьмезсинъ,
Пычакъ ашап олерсинъ.

Баланынъ о къадар сув ичеджеги келе ки, артыкъ даяныполамай. Аптеси артына бакъмай, тюшюнджели бир алда кеткенде, озенден бир къач ютум сув иче... Шу арада бир къозугъа дёне ве аптесининъ артындан къозу киби багъырмагъа башлай. Аптеси артына айланып бакъа, къардашынынъ къозугъа дёнгенини корип, яна ве мугъая.

Не япсын, артыкъ ич бир тюрлю чаре къалмай. Къозу аптесининъ артындан такъылып, озь ёлуны девам эте ве багъчагъа барып етелер. Багъ ичинде буюк бир терек коре. Терекнинъ тюбюнде де падишанынъ сув ичкен чокърагъы бар

экен. Къыз къозучыкъны терек тюбюне отлатмагъа джибире, озю исе терекнинъ тёпесине чыкъып отура. Бираз вакъыттан сонъ падишанынъ къулларындан бири къолуна эки буюк бардакъ алып, сувгъа келе. Бир даа чокъракъ ичерисинде бир кольге коре ве о якъкъа, бу якъкъа бакъа, кимсени корьмей.

О къул да бу яшына кельгенине къадар даа озюни кузьгюде корьмеген экен. О, озюни сувда корюген къызнынъ кольгеси киби дюльбер санып:

— Мен бу къадар дюльбер олгъан сонъ, манъа падишагъа къул олып, сув ташымагъа не керек экен? — деп тюшюне ве алып кельген бардакъларыны ерге урып парлай да, чыкъып кете. Падиша беклей-беклей, амма къул кельмей. Экинджи къулуны джибере, о да биринджиси киби, бардакъларыны парлап, падишанынъ сарайындан чыкъып кете. Падиша учюнджи къулуны джибере, о да дигерлери киби бардакъларыны парлай ве чыкъып кете. Падиша беклей-беклей, къулларындан ич бириси сувдан къайтмай. Сонъ не олгъаныны бильмек ичюн, чешмеге озю бармакъны къарарлаштырып, ёлгъа чыкъа. Падиша чокъракънынъ янына якъынлашкъанда, парлангъан бардакъ парчаларыны корип, терен тюшюндджеге дала. Бираз тюшюнген сонъ, падиша голь янына келип сувгъа бакъа, бакъса — не корьсин: сув ичинде дюльберден-дюльбер узун сачлы бир къызнынъ кольгесини коре. Юреги урмагъа башлай. Башыны котерип, юкъарыгъа бакъа, терекнинъ юкъары пытакъълары арасында, айнынъ он дёрдю киби дюльбер бир къыз отургъаныны эслей. Не япаджагъыны бильмей. Бираз тюшюнген сонъ, къызгъа шу сёзлерни айтып, ялварып, йырламагъа башлай:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени къарым япарым.
Гуль багъчанынъ ичинде,
Бульбуль киби бакъарым.

Къыз онъа:

Ёкъ, падишам, тюшалмам,
Эмринъизни япалмам.
Гуль багъчанынъ ичинде,
Гузель бульбуль олалмам, — деп джевап бере.

Падишанынъ козюнден яшлар акъып башлай. О козьяшларыны сюртип:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени келин япарым.
Алтын къафес ичинде,
Лячин киби бакъарым.

Къыз бунъа да къаиль олмай:

Ёкъ, падишам, тюшалмам,
Эмринъизни япалмам,
Алтын къафес ичинде
Лячин къушу олалмам.

Падиша:

Тюш, гузелим, сен мында,
Сени къызым япарым,
Юксек сарай ичинде,
Лячин киби бакъарым, — деп ялвара.

Къыз падишанынъ бу сонъки сёзине разы ола ве теректен тюше. Падиша къызнынъ тюшкенинине сонъ дередже къувана. Къыз онъа озюнинъ башына кельгенлерини айта ве янындаки къозучыкъны косьтерип:

— Падишам, бу къозучыкъ меним дюнья ве ахрет къардашымдыр. Ёлда бир озенден сув ичип, къозугъа чевирильди, — дей.

Падиша къозучыкъны да къуванчнен къабул эте. Сарайгъа келелер, падиша къыркъ гедже той этип, къызны зар-зорнен кене де озюне къадын этип ала. Падишанен бу къыз сарайда яшап башлайлар. Сарай халкъы оларнынъ бахтыны пек куньлей.

Бир кунь падиша къызгъа келип:

— Мен бугунь авгъа кетеджегим. Мен кеткен сонъ, кимсенинъ сёзине къанып, тышкъа чыкъма, — дей. Къыз разы ола.

Бу падишанынъ бир де таз давкеси бар экен. Бу таз давке падиша кеткен сонъ, сарай халкъларынен топлашып, къызнынъ янына келелер.

Олар:

— Айды, аптечигим, денъиз ялысына чыкъып, бираз эгленейик, — дейлер. Къыз разы олмайджакъ ола, амма чаре тапалмай. Къызлар зар-зорнен оны ялыгъа алып келелер ве союнып, джувунмагъа башлайлар. Падишанынъ къарысына да: «Джувун», — деп ялваралар. О къызларнынъ ялваргъанларыны ред этмек истемей. Аягъындаки папучларыны чыкъарып, бир аягъыны джува, экинджисини джувмагъа азырлангъанда, таз давке оны денъизге итеп йыкъа. Къыз сувгъа батар-батмаз, оны бир арам балыкъ юта. Къызлар сарайгъа къайтып келелер. Бу таз давке де бу къызнынъ урбаларыны кийип, сарайгъа келе. Озюне согъан къабугъындан бир тёшек тиктирип, тёшекке кирип ята.

Бу таз давкенинъ козьлери кок, сачлары къыскъа, бети чубар бир къыз экен. Падиша сарайгъа кельгени киби, къадынынынъ яткъан одасына кире, бакъса не корьсин: тёшекте чубар, чиркин бир къызнынъ яткъаныны корип шаша.

— Вай, санъа не олды? — дегенде, таз давке сесини чыкъармай. Озюни пек хаста косьтерип, бир тарафындан дигер тарафына айлана. Таз давке тёшек ичерисинде айлангъанда, согъан къабугъынен япылгъан тёшек шытырдамагъа башлай. Падиша бу вакъыт тёшекте яткъан таз давкеге:

— Айтса, санъа не олды? Шытырдагъан не о? — дей. Таз давке зар-зорнен:

— Кемиклерим шытырдай, падишам. Пек ярамайым. Мен сизинъ кельменъизни беклей-беклей, козьлерим когерди, алача къаргъалар сачларымны чокъуп, юлкъып битирди. Чубар къаргъалар да бетимни чокъуп, чубар эттилер, — дей. Падиша не демеге бильмей.

— Не япсам яхшы олурсынъ? — деп сорай. Бу вакъыт таз давке падишагъа:

— Ана шу къозучыкъны сойып, онынъ этини ашасам, яхшы олурман, — дей.

Падиша:

— Я сен бу къозучыкъ меним дюнья ве ахрет къардашым деген эдинъ де? — дегенде, таз давке:

— Мен оны къой беллеп, соймасынлар деп, сизге ялан айттым, — дей. Бу вакъыт падиша везирлеринден бирини чагъырып:

— Къасапчы Болатны чагъырынъыз! — дей.

Везир къасапчы Болатны чагъырмаларыны эмир эте. Къозучыкъны тутып, аякъларыны байлаяткъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат якъам,
Ялы бетке кетейим.
Омрюмнинъ сонъунда,
Бир дуачыкъ этейим, — деп ялвара.

Болат къозучыкънынъ аякъларыны чезип джибере. Къозучыкъ ялыгъа келип, агълай-агълай аптесине:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.
Таз давке айтты: «Сой!», деди,
Падиша айтты: «Къой», деди, — дей.

Аптеси къардашынынъ сесини эшитип:

Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ янымда султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным,
— деп джевап бере.

Къозучыкъ агълай-агъла, кене де Болаткъа келе. Болат онынъ аякъларыны багъла, къолуна пычакъны алгъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат акъам,
Ялы бою чапайым.
Сонъгъулыкъкъа шу дюньяны,
Тоя-тоя бакъайым.

Болат къозучыкънынъ ялваргъаныны ред этип олалмай, аякъларыны чезип джибере. Къозучыкъ чапа-чапа ялыгъа келип, аптесине ялвармагъа башлай:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.
Таз давке айтты: «Сой!», деди,
Падиша айтты: «Къой», деди, — дей.

Къыз шу сёзлерни эшитип, кене де къардашына:

Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ тизимде султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным, — деп джевап бере.

Къозучыкъ бир даа агълай-агълай, Болаткъа келе. Болат онынъ аякъларыны багълай, башыны тутып, богъазына пычакъны якъынлаштыргъанда, къозучыкъ:

Джибер мени, Болат акъам,
Ялы бою кезейим.
Шу багъчанынъ ичерсинден,
Мен бир гульчик узейим.

Болат къозучыкъны аджып, бир даа джибере. Къозучыкъ къапудан чыкъып кете.

Падиша: «Барып бакъайымчы, шу айван къайда кете экен?» — деп къозучыкънынъ артындан яваш-яваш кетип динълей. Падиша къозучыкънынъ агълай-агълай аптесине:

Болат пычакъ къайрай,
Богъазыма таяй.
Таз давке айтты: «Сой!», деди,
Падиша айтты «Къой», деди, — дегенини эшите.

Сонъ денъизден къызнынъ да:

«Арам балыкъ ичиндем,
Сия сачым тышында.
Онъ тизимде султаным,
Къатип чыкъайым, тувгъаным,»
— дегени онынъ къулагъына чалына.

Падиша бу сёзлерни эшиткени киби, барып къозучыкъны къучакълап ала ве бир даа йырламасыны истей. Къозучыкъ бир даа йырлай. Падиша къызнынъ сесини динълей ве аман эвге къайтып, озь мемлекетинде олгъан далыджыларына арам балыкъны тапып чыкъармагъа эмир бере. Далыджылар денъизге дала, арам балыкъны тапып чыкъаралар. Балыкъны ортадан яралар да, онынъ ичинден къызны ве эгизлерни сагъ-селямет чыкъаралар. Падиша сарайгъа келе ве къозучыкъны сойдурмакъ истеген чубар таз давкени, озюнинъ яланджы къадынларыны атларнынъ къуйрукъларына багълата да, сюйретип ольдюрте.

КЕРЕМ ВЕ АСЫЛХАН

Эски заманда бир падиша олгъан, онынъ эвляды олмагъан. Ольсем ериме, тахтыма отураджакъ кимсем ёкъ, деп падиша пек чокъ къаарь-къасевет чеке экен. Падишанынъ хазинедары бир эрмени кешиши[1] олып, онъа падиша чокъ урьмет эте ве базы бир муим укюмет ишлерини онынънен кенъешмеден япмай экен. Бу кешишнинъ де эвляды олмайып, о да апайынен берабер бала дердинде экен.

Куньлерден бир кунь падишанынъ къадынынен кешишнинъ къадыны багъчагъа кезинмеге чыкъалар. Оларгъа акъ сакъаллы бир дервиш расткеле. Къадынлар онъа озь дертлерини айтып садакъа берелер, мурадларына иришмек ичюн бир дуа этмесини истейлер. Дервиш оларгъа бир алма берип:

— Буны дёрт болип, акъайларынъызнен берабер къошулышып ашанъыз, иншалла, мурадынъызгъа ириширсинъиз, — деп дуа эте. Балалар экиси де огълан, яки экиси де къыз олса, эки къардаш киби олсунлар, амма бири огълан, бири къыз догъса, экисини бири-бирине эвлендирирсиз, — деп козьден гъайып ола.

Къадынлар дервишнинъ айткъаны киби япалар. Арадан белли бир вакъыт кечкен сонъ, падишанынъ къадыны бир огъул, кешишнинъ къадыны бир къыз догъура. Огъланнынъ адыны Амет бей, къызнынъ адыны Къарасултан къоялар. Севинген падиша бу мунасебетнен буюк той-дюгюн ве шенълик яптыра.

---

[1] Кешиш — папаз

Кель заман, кет заман, арадан 14 йыл кече. Огъланнен къыз мектепте окъугъанда, гизлиден гизли бири-бирине гонъюль берип, севишмеге башлайлар. Буны дуйгъан кешиш тюрлене, къызыны падишанынъ огълуна бермемек ичюн челер арай. Озь башына хаял дерьясына далып, «меним диним христиан дини, огълан исе мусульман булининде. Къызымны гъайры динлиге бермек, динимизге, шериаткъа уймай — гунадыр. Не ичюн буны мен эвельден тюшюнмедим», — деп, папаз пешман ола. Тап сонъунда хазинедарлыкътан чыкъып, башкъа бир мемлекетке къачмакъ фикрине келе. Падишанынъ узурына барып, къартлыгъыны, кейфсизлигини огге сюрип озь вазифесинден бошатылмасыны риджа эте. Падиша оны бу къарарындан вазгечтирмек истесе де, къандыралмагъан сонъ, зорламай. Кешиш де вакъытыны кечирмей, башкъа бир ерге кочип кете.

Къызнен корюшалмагъан падиша огълунынъ алы мушкюллеше. Тамагъына аш, козюне исе юкъу кирмей. Сарарасола. Софу деген мектеп аркъадашы онынъ гонълюни котермек ичюн, яйлягъа чыкъмагъа, ав авламагъа чыгъыра. Олар дагъгъа чыкъалар. Падиша огълунынъ авджы къыргъыйы бир къуш артындан къувып, буюк бир багъча ичине кирип кете. Олар къушнынъ артындан кетер экенлер, кешиш яшагъан ерге барып чыкъалар. Бу багъчада о севгилисини коре. Кешишнинъ къызы сескенип, коркъып:

— Бабам мени къафесте туткъандай тута, ич бир ерге чыкъармай. Ялварам санъа, эгер мени севсенъ, кель манъа керем эйле (мени аджы), мында чокъ эгленме, тез савуш. Бабам корьсе, сонъ бир даа бизге корюшмек къыйын олур, — дей.

— Яхшы, мен сенден ич айырылмакъ истемесем де, шимдилик озь башынъа баракъайым. Амма сен де менден не ичюн къачкъанынъны айт. Бельки, энди мени севмейсинъдир? — деп сорай огълан. Къыз джевап бере:

— Ёкъ, мен сени эвелькиси киби севем. Мени мында бабам алып къачты. Шимди экимизни корьсе, кене башкъа бир ерге алып къачар.

— Ойле исе, санъа керем эйлеп, мен бу ерден савушайым, чюнки сен: «Кель манъа, керем эйле», — дединъ. Онынъ ичюн энди меним адым Керем олсун. Бу ерге къачкъанынънынъ асылыны айткъанынъ ичюн, сенинъ адынъ Асыл олсун, — дей огълан.

Иште, Амет бейнен Къарасултаннынъ адлары Асыл-Керем олып къалмасынынъ себеби шу экен. Керем Асылнынъ янакъларындан оперек, ведалашмакъ истей, лякин Асыл утаныпшу бейитлерни сёйлей:

Не кезерсинъ мелюль-мелюль[2] бу ерде,
Аман, Керем, мени рисва эйлеме,
Бени санъа къысмет этмиш Ярадан,
Аман, Керем, мени рисва эйлеме.
Ич олурмы бураларда ойле иш,
Кешиш бабам дуяр, идер тефтиш.
Тоймадан опь юзюмден, къалкъ савуш,
Аман, Керем, мени рисва эйлеме.
Агъа Керем, паша Керем, ян Керем.
Асыл олсун санъа къурбан, джан Керем.
Аман, Керем, мени рисва эйлеме.

Кезинтиден къайтып кельген сонъ, Асылны эр кунь корьмекнинъ чареси олмагъанындан, ашыкълыкъ ягыгъы Керемнинъ алыны феналаштыра. О, кунь-куньден аза-тоза, сарара-сола. Бу алны бабасына хабер этелер. Бабасы Керемни чагъыртып:

— Огълум, хайыр ола. Бу не ал, не перишанлыкъ? Сёйле, бакъайым, не дердинъ бар? Дердини сакълагъан — дерманыны буламаз, — деп сорай.

— Мен дердимни тильнен сёйлемем, тельнен сёйлерим, — дей Керем ве бир саз кетирмелерини риджа эте. Сазны къолуна алгъан сонъ, бабасына шу бейитлерни айта:

Кешиш багъчасында бир гузель корьдим,
Акълыма башымдан алды, не чаре,
Тарамыш зюльфини, дёкмиш юзюне,
Башымы севдае салды, не чаре.
Бен бильдим, о кешишнинъ къызыдыр,
Саарьде чыкъмыш танъ йылдызыдыр.
Дарылмыш гузель банъа кусьмишдир,
Алымдан бильмезсинъ, не чаре.
Гуль далында бульбуль япар ювалар.

---

[2] Мелюль – дертли, пешман

Этрафнынъ дюльберлерин йыгъсалар,
Буламазлар онынъ мислин, не чаре.

Падиша кешишни чагъыртып, онынъ къызыны огълуна бермесини истей. Онъа дервишнинъ айткъанларыны хатырлата. Амма кешиш динлери, миллети башкъа олгъаныны, буны эвельден тюшюнмегенини ортагъа сюрип, бу оладжакъ шей дегиль, бутюн мал-мулькюмни алынъыз, ялынъыз къызымдан вазгечинъиз, деп ялвара. Папаз къызыны озь разылыгъынен бермеге истемесе, падиша оны зорнен аладжагъыны бильдире. Лячаре, папаз айнеджиликке баш урып, той тедариги ичюн падишадан бир-эки ай муддет сорай. Падиша разы ола, амма огълуна бир нишан юзюги берип, къызыны огълуна нишанлап кетмесини талап эте. Кешиш де якъасыны тез къуртармакъ ичюн, нишан алып, нишан берюв адети япылгъанынен, шеэрден чыкъып къача. Нишан муддети кечкен сонъ, той башламакъ ичюн, падиша огълуны, онынъ досту Софуны къач кишиге къошып, той башланаджагъыны кешишке хабер этмеге ёллай. Ёлда оларгъа папазнынъ яшагъан еринден бир-эки ёлджу расткелип, бир къач кунь огюне папаз къорантасынен бирден ёкъ олып кеткенлерини айталар. Буны эшиткенинен, Керем аркъадашларына, сиз яваш-яваш келе турунъыз, мен эвель барып, ишнинъ асланы билейим, деп атыны чаптырып кете. Кешишнинъ къонагъында еллер ойнагъаныны корип, бельки Асылымны кене анавы багъчада тапарым, деп догъру кешишнинъ багъчасына бара, амма оны тапалмай. Багъчаны араштырып юргенде, бир гузель кёшкнинъ ичинде пенджере пердеси артындан Асылгъа бенъзеген бир къызны коре. «Бакъ сен, бу бивефа яре перде артындан бени сейир этип зевкълана экен», — деп къызгъа шу бейитлерни айта:

Эля козьлю, назлы дюльбер,
Мейлинъи бу яна дёндюр,
Эвель беним идинъ эй, анбер! [3]
Илинъми олдынъ, илинъми олдынъ?
Пенджерее чекмишсинъ перде,
Сен огъраттынъ бени дерде.
Бен гидерсем, сен бу ерде
Къалурмы олдынъ, къалурмы олдынъ?

---

[3] Анбер – мискъанбер

Къыз Керемге янълышкъаныны, онынъ арагъан Асылысы олмагъаныны анълата. Керем янълышкъаныны анълап, шу бейитлерни айта:

— Кешиш багъчасына кельдим,
Корьдим назниним[4] китмиш.
Багъ козюме хор корюнди,
Салынып кезеним китмиш.
Бакъам къашына, козюне,
Джанмы даяныр назына,
Сия зульфин ма[5] юзюне,
Тараюп докеним китмиш.
Варайым, къандан арайым.
Назлы джемалын корейим.
Коксюме ханджер урайым,
Севгили джананым китмиш.
Ярем бою бенъзер фидана,
Янар атеш салды джана,
Бен арарым яна-яна,
Ах, беним джананым китмиш.
Не ерде олдугъын бильмем,
Булам сени сонъра гюлем.
Къой, эджелим кельсин олем,
Медет! Асылханым китмиш.

Софу аркъадашы оны бу алда корип, эвге къайтмасыны ялвара. Керем онынъ ялвармасына къаршы кене бейитлер айта. Зорнен Керемни эвге алып къайталар. Ана-бабасы оны бу севдалыкътан кене вазгечтирмек истейлер. Асылхан олмаса, башкъасы олур, санъа истеген къызынъны алып берейик, деселер де, Керем Асылдан башкъасыны алмайджагъыны, Асыл къайда кетсе, онынъ артындан кетеджегини айта. Ляchаре ана-бабасы разы ола, тез къайтып кельмесини риджа этелер. Керем Софу достунен берабер атланып, кешишнинъ пешине тюшелер.

Кешиш исе шеэрден-шеэрге, вилляеттен-виляетке къачып юре. Керем де оларнынъ пешинден къалмай. Энъ сонъунда

[4] Назнин – назик дюльбер
[5] Ма – ай

кене бир виляетке баргъанда, о виляетнинъ бейи Керемнинъ бабасынынъ досту олып чыкъа. Керемни эвинде мусафир эте. Онынъ дердини, Асылнен экиси бири-бирини севгенлерини анълай, кешишни туттура ве къызны Керемге зорнен никях эттирип бердире. Кешиш Керемден ачувыны алмакъ ичюн, къызына тылсымлы бир фистан багъышлап: «Мени бабам, деп сайсанъ, буны киев киреджек геджеси киерсинъ. Керемнинъ санъа джандан ашыкъ олгъаныны бильмек истесенъ, фистаннынъ дёгмелерини, сазыны чаларакъ, чезмесини истерсинъ», — дей. Къызы разы ола. Киев кирген геджеси Асыл Керемге:

— Къана бакъайым, эгер манъа джандан ашыкъ олсанъ дёгмелерини тельнен чез, — дей.

— Мен буны санъа анамдан-бабамдан, эвимден-илимден айырыларакъ, сенинъ пешинъден гъурбетликте шеэрден-шеэрге, виляеттен-виляетке юрмекле тасдикъ эттим, буны бир даа сазымнен косьтерейим, — деп Керем чалмагъа башлай. Фистаннынъ дёгмелери юкъарыдан ашагъы къадар чезиле, ялынъыз бир дёгме къалгъанда, фистан кене дёгмеленмеге башлай. Чокъ керелер шойле текрарлана. Керем: «Ах, яндым», — деп бир дертли «ах» чеке, агъызындан бир алев пейда олып шу алевде янып куль ола. Асыл да япкъан ишине пешман ола, янып-якъылып, кендини шу алевге атып, туташып яна, о да куль ола. Виляетнинъ бейи буны эшитип, кешишни бу джинаети ичюн дарагъачкъа астыра. Дестан шунынънен бите.

ЧОРАБАТЫР

Сиз айт дейсиз бизлерге,
Биз айтайыкъ сизлерге,
Не берирсиз бизлерге?
Екмеге берсенъ, деве бер,
Савмагъа берсенъ, бие бер,
Салкъын тюшмей сувалмаз.

Чоранынъ бабасы Нарик, Нарикнинъ агъасы Арик фукъарелерден олалар. Анадан, бабадан оксюз къалалар. «Айды, джалчы кетейик», — дейлер. Кетелер де, бир хангъа баралар.

Арик онъа джалчы джуре. Нарик де башкъа бир хангъа кете. Нарик хангъа джалчы джуреджекте, хан эфенди:

— Санъа бир къыймет кесейик, эр йыл шу къыйметнен джурерсинъ, — дей. Нарик:

— Манъа къыймет кесюв керекмез, ханым, 25 яшыма кельгендже джурерим, лякин 25 яшыма кельген сонъ, джылкъынъ ичинден сайлап бир ат алырым, — дей. — Онъа да кумюшлеп алет кесерсинъ, — дей. — Деген еримден де, бир къыз алып берирсинъ, — дей.

Нарик 25 яшына кельгендже джуре.

Хан эфенди:

— Ана, Нарик, энди 25 яшынъа кельгендже джурдинъ, энди шу аладжагъынъны ал, — дей.

Ханнынъ джылкъысыны айдап кетиревер, авлагъа къапайлар. Нарик билегини тиреп, джылкъысыны айдап кетиревер, авлагъа къапайлар. Нарик билегини тиреп, джылкъынынъ ичине тюше, бирисининъ къуйругъындан тутып котерип ата, экинджисини де котерип ата. Атларны шай этип бакъа.

Булардан бириси аякъ устюне тюшмей. Бир чонтукъ тай аякъ устюне тюше: «Ана, бу ат оладжакъ, — дей Нарик, тайгъа япыша. — Ана мал оладжакъ будыр,» — дей. Тай ат чагъына кельген сонъ, хан Нарикнинъ устюне бир къат урба кестире.

— Бар да энди, падиша къызы деме, хан къызы деме, бегенген къызынъны сайла, ал, — дей.

Нарик атланып кете. Кой четине чыкъкъанда, акъкозь ат минген бир акъ сакъаллы кишиге расткеле. Селям бере. Акъ сакъаллы киши селям ала, Нарик де онынъ къолуны ала.

Къарт:

— Чорам, къайда барасынъ? — дей. Нарик:

— Озюме аркъадаш (апакъай) къыдырып кетем, — дей. Къарт:

— Сенинъ аркъадашынъ мына мында туварчынынъ къызы Менълислу. Узакъкъа кетме, санъа башкъасы ярашмаз, — деп койни косьтере. — Къайтаяткъанда корь де кет, — дей. Нарик туварчынынъ къызыны барып коре, къызнынъ дюльберликте дюньяда акъраны ёкъ экен. Нарик шимди эвине келе, атыны багълай. Азбар ичинде о якъкъа, бу якъкъа джурьмеге башлай.

Хан эфенди:

— Къана не кетмединъ? — дей.

Нарик:
— Мен барып кельдим, — дей.
Хан:
— Кимни таптынъ? — деп сорай.
Нарик:
— Хан эфенди, туварчынынъ къызыны, — дей.
Хан:
— Алла-алла, чорам, таптынъ-таптынъ да, туварчынынъ къызыны таптынъмы, гузель бир къыз ёкъмы эди? — дей.
Нарик:
— Хан эфенди, гузель-гузель дегильдир, джан севгени гузельдир, — дей.
Хан:
— Айса, озю йыкъылгъан агъламаз, эвленинъиз, — дей.
Хан той этип, туварчынынъ къызыны Нарикке алып бере. Нарик шимди эвли-баркълы бир киши ола.
Ана энди Нарик агъасына кетеджек ола. Аткъа минип кете. Агъасына кетип бараяткъанда, ёлда бир къой къошу коре. Бир къозу да бу къойларны эмип, бир башындан бир башына чыкъа, кене де манърай экен. Ондан да кетеяткъанда, ёл янында бир къанджыкъ копек ята, бу къанджыкъ индемей, лякин ичинде балалары уре экен. Ондан да кетип бараяткъанда, бир девени бир сычан джетип джуре экен. Ондан да кетеяткъанда, учь къазан асувлы тура: экисинде эт къайнай, ортадаки къазанда сув, о бир бетте къазандаки эт ортадаки къазаннынъ устюнден сачрап о бир четтеки къазангъа тюше экен.
Ана, Нарик шимди агъасына келе, бу шейлерни айта.
Агъасы:
— О сенинъ корьген къойларынъ — бизден сонъ халкълар арасында оладжакъ зенгинлердир, олар алай халкъны ашайджакълар да, кене тоймайджакълар, бу шунынъ мисалидир, — дей. — О сенинъ корьген къанджыгъынъ — бизден сонъ оладжакъ халкъларнынъ бабасындан эвель балалары сёйледжектир, ана о къанджыкъ шунынъ мисалидир, — дей. — О сенинъ корьген къазанларынъ — эки якъында эки зенгиндир, эки зенгин бири-бирини сыйлар, фукъаре халкълар арада ач къалыр демектир, — дей. — Ана о къуру сув къайнаяткъаны да шунынъ мисалидир, — дей.

Ана, акъшам ханнынъ одасына яшлар джыйылгъанлар, ханнынъ огълу Нарикнинъ апайыны макътай. Онынъ янында отургъан яшлар:

— О Нарикке ляйыкъмы эди, о сиздай бир хан огълуна ляйыкъ эди, — дейлер.

Сонъ, ханнынъ огълу Нарикни насыл джойсам да, шу къысаякълыны алсам, дей.

Сонъ яшлар:

— Эгер шундай гонълюнъ олса, о къолай да, — дейлер. — Эки тулуп алтын алып барырсынъ, бирини Нарикнинъ озюне берирсинъ, бирини де: «Мынавы тулуп алтыныны Кефеге алып кет де анда бир кишиде бир айгъыр бар, шуны алып кель», деп джиберирсинъ, — дейлер.

Бунданъ сонъ, ханнынъ огълу Нарикке:

— Мен санъа бир исим берейим, мына сен бу экип тулуп алтыннынъ бирисини озюнъе, бирисини де Кефеге алып кет де, анда бир кишиде бир айгъыр бардыр, шуны ал да кель, — дей.

Сонъ Нарик де:

— Алып келейим даа, — дей. Ханнынъ огълу Нарикке эки тулуп алтыныны бере, бир де кягъыт язып бере.

— Мынавы кягъытны косьтерсенъ, санъа о айгъырыны берир, — дей.

Нарикнинъ къарысы:

— Къана, берчи, шу кягъытны окъуп бакъайым, — дей, окъуп бакъа. — Ханнынъ огълу сени ольдюрмеге азырланып ятыр да, — дей. — Сен шимди кет де, джылгъанынъ ичинде бир ерге сакълан, акъшам къайт да кель, — дей.

Нарик акъшамдан сонъ къайтып келе, амамнынъ ичинде сакъланып тура. Шимди пенджере драм-драм къакъыла. Нарикнинъ апайы: « Агъанъ эвде ёкъ, сен мында не ишлейджексинъ?» — дей.

Ханнынъ огълу:

— Ёкъ олса-олсун, сен къапунъны ач, — дей. Нарикнинъ апакъайы къапуны ача, ханнынъ огълу янындаки сакълавларгъа:

— Сиз энди къайтынъыз, мен мында къаладжагъым, — дей. Сакълавлар къайталар. Ханнынъ огълу ичери кире, олар отуралар.

Нарикнинъ апайы:

— Эфендим, мен сизге бир масал айтайым, — дей. — Бир заманда сиздай эткен бир хан олгъан, джылкъысы пек чокъ олгъан. Онынъ джылкъы сюрюсинден куньде бир ат джоюла экен. Джоюлгъан атларнынъ сайысы юз данеге бара. Хан эфенди джылкъыджыларына ачувланып: «Не ичюн джоябересинъиз?» — дей. Озю де джылкъыджыларнен берабер джоюлгъан атларны къыдырып кете. Бир юксек къырнынъ тёпесине чыкъалар. Анавы атларнынъ лешлерини анда корелер. Шу ерде бир арслан ята экен. Хан арслангъа: «Сен айванларнынъ, мен инсанларнынъ падишасыман, санъа хырсызлыкъ эт ашамакъ ляйыкъмы? Санъа куньде бир дане бие берейим, тек хырсызлыкъ этме!» — дей. Арслан разы ола. Олар къайталар. Куньде бир бие джибере. Бир кунь семиз бир бие бере, арслан алмай. Не ичюн, деп сорагъанда: «Тай экенде, онынъ аягъындан джанавар тишлеген, манъа джанавардан къалгъан шей керекмей», — дей. Арслан олса да, джанаварнынъ агъызындан къалгъан биени ашамагъа истемей. Сен бир ханнынъ огълу олып да, санъа халкътан къалгъан бир сэмтыкъ керекми?» — дей.

Ханнынъ огълу кене Нарикнинъ апайына уджюм эте. Нарик шу арада амамдан чыкъа, хан огълунынъ башыны балтанен кесе. Онынъ башыны тандыргъа коме, кевдесини бир терен къуюгъа ата.

Шимди бир кунь, эки кунь кече, амма ханнынъ огълу ёкъ, аслы ханнынъ огълу къайда экенини эшиткен биле кимсе ёкъ. Ханнынъ янында булунгъанлар:

— Бу иш Нариктен кельди, — дейлер.

Хан:

— Нарик ойле шей этмез, — дей.

— Этмез эди амма, хан эфендим, сизнинъ огълунъыз онынъ намусына токъунды: этсе, шу себептен эткендир, — дейлер.

Хан:

— Нарик эрдир, эткен олса, о айтыр. Чагъырынъыз оны мында, — дей. Нарикни чагъыралар.

Хан:

— Сен бизим огъланны не яптынъ? — дей.

Нарик:

— Башыны кестим де, тандыргъа комьдим, — дей.

Хан:

— Сенинъ меним бир йымыртама биле зарарынъ тиймей эди де, насыл олды да, меним огълума токъундынъ? — дей.

Нарик:

— Ырызыма, намусыма токъунды да, сабырым къалмады, — дей.

Хан:

— Айса, сен мындан кет, энди бизим арамызда достлукъ олмаз, — дей.

Нарикнинъ бир асрав къазакъ чорасы бар экен. Бир атлы арабасы бар экен. Нарик Чорагъа арабаны ектире, апайыны отурта, арабаны Чорагъа айдата, бирден-бир сыгъырыны да арабанынъ артына тиркей. Озю де атына минип, огге тюше.

Ёлдан кетип бараяткъанда, апакъайы толгъата, локъса ола. Баласы догъгъан вакъытта, бала атеш олып догъа. Сонъ аягъы тийген ерден сув чыкъып, сувнен атешни сёндюре. Ана Чоранынъ эджели сувдан олгъаны шунынъ ичюн экен. Нарикнинъ къазакъ Чорасы онынъ артындан Кокушли Тамагъа келип, Нариктен мужде истей. Нарик Чорасына:

— Азат ол, — дей. Шимди Нарик къазакъ Чорасыны азат эте де, бу чорадай джаны пек олсун деп, огълунынъ адыны Чора къоя.

Сонъ Чораны окъумагъа берелер. Чоранынъ Къылынчакъ деген бир къомшусы бар экен. Онынънен берабер достлашып оселер. Оджада берабер окъуп джурелер. Оджа окъувы биткен сонъ, алай балалар бузав бакъмагъа кетелер. Куньлерден бир кунь бир атлы келе амма, къолунда бир атеш бар, дюньяны якъаджакъ. Балалар къоркъуп къачалар, ялынъыз Чоранен Къылынчакъ экиси къалалар.

Анав киши:

— Селям алейкум, — деп келе. Чора:

— Алейкум селям, хош кельдинъ къартбабай, — дей. Оны котерип ала, чадыргъа кетирип отурта. (Олар обанынъ тёпесинде чадыр къургъан экенлер). Атыны да джувшангъа тартып байлайлар.

Мусафир Чорагъа:

— Чора, ач къойнунъны, — дей.

Онынъ анавы къолунда атеш корюнген шей аждера экен. Оны Чоранынъ къойнуна джибере. Къойнундан бир йылан

даа чыкъарып, Къылынчакъ батырнынъ къойнуна джибере, сонъ къарт:

— Чора, санъа бир тай алып кельдим, онъа нишанынъ сал, — дей.

Чора бу ерде аягъындаки коселе къайыштан бир тасма тилип ала да:

— Бунынъ ады «Тасмалы кер» олсун, — деп тайнынъ бойнуна багълай.

Шимди балалар да келелер, къартнынъ къолуны опелер. Сонъ Чора:

— Ана, балалар, бизге бугунъ мусафир кельди, бир бузав соймакъ керек, — дей. Балаларнынъ биреви «анам дарылыр», биреви «бабам дарылыр», дейлер. Озь бузавларыны соймагъа къоркъалар.

Чора:

— Тутып меним бузавымны союнъыз, — деди. Чоранынъ бузавыны тутып соялар. Чора балаларнынъ биревине «къазан кетир», биревине «тезек кетир», биревине де «сув кетир», — дей. Эр шей азыр ола. Бузав этини пиширмеге башлайлар. Еткени къадар ашайлар. Анда бир бузав дегиль, он бузав олса биле, етмейджек экен.

Ана, къарт о ерден турып, ёлуны девам эте. Чорагъа:

— Сен йигит чагъынъа кельген сонъ фелян денъиз кенарына кельсенъ, бу тайны санъа берирлер, — деп, тайны да алып, козьден гъайып олып кете.

Беш-он йыл кечкен сонъ, Чора деген бир пельваннынъ намы чыкъа:

«Онъа кимсе акъран кельмей», — дейлер.

«Къара» деген бир ерде бир Къара хан олгъан. О, Чораны чагъырта. Чора кете, анда бара. Анда отура, мусафир ола. Аш-сув ашала, ондан сонъ Къара хан:

— Чорам, къач кишиге олурсынъ? — деп сорай. Чора:

— Озюмдай бир кишиге олурман, — дей. Къара хан:

— Айса Чора дегиль, бир шей де дегиль экенсинъ, — дей. — Сенинъ адынъны от эттилер, — дей. — Меним юз кишиге къаршы тургъан пельваным да бар, — дей.

Чоранынъ айткъанына ханнынъ къафасы етмей.

Чора:

— Озюмдай бир кишиге олурман. Амма ойле киши бутюн Къырымда бармы? — дей.

Сонъ олар ятып юкълай ве саба туралар. Хан Чорагъа бир торба алтын бере:

— Шимди, Чорам, къайт, — дей.

Озю исе артындан пельванларыны джибере.

— Барынъыз, Чорагъа бир торба алтын берип джибердим. Ёлда оны тёпеле де, алтынларны ал да келинъиз, — дей.

Ана, пельванлар баралар. Чорагъа къыркъ къамчы уралар. Чора аттан секирип тюше, оларны тутып атларынынъ къуйругъына багълай. Announcement

Ханнынъ Али бей деген бир пельваны даа бар экен, о мыйыгъыны джелькесине багълайтургъан экен. Эгер анавы къыркъ пельван Чоранен тутушмагъа ярагъан олса, о да бараджакъ экен, амма анавылар чул туттурып оламагъаныны корьген сонъ, о ериндан къыбырдамай.

Чора:

— Хан эфендим, сен чагъырдынъ, мен кельдим, ашынъ-сувунъны ашадым, берекет берсин, я бу копеклеринъе талаттырманъынынъ себеби не, я? — дей.

Хан:

— Я сен бир кишиге олурман деген эдинъ де, — дей.

Чора:

— Алла-алла, хан эфендим, мен «озюмдай бир кишиге олурман» деген эдим де, — дей. Сонъ шу ерде тургъан Али бейни косьтерип, Чора:

— Мен бундай эткен бинъ данесине олурман, — дей.

О ерден къайта. Коюне бара, нишанлана, тою ола, эвлене.

Кокушли Тамада Али бейнинъ бир досту бар экен. Али бей онъа бир кунь: «Чора бир ерге кеткенде, манъа хабер эт, мен анда барып, онынъ бабасындан лаф аладжакъман ве къорантасына бираз аскъы чектиреджекмен», — дей.

Досту:

— Чора фелян куню киев чагъырылып кетеджек, ана шу куню етиширсинъ, — дей.

Али бей шу куню къыркъ сакълавджыны алып, анда бара. Сейир эте, бал ясата.

Ашарына дёнен къойлар сойдура,
Сувсунына ракъы баллар сюздюре,
Нарик къартны башкъа-козьге тарта,
Менълислу анасына яман сёзлер айта,
Ханикей къардашына къаде сюздюре.

Ана, о кете, Нарик де бир ат минип огълуна чапа:

— Меним Чорам къайда экен?
Ракъы билен балда экен,
Бал басылгъан тойда экен,
Къызлар тургъан эвде экен, — дей.

Сонъ Чораны коре:

— Акътачылы Али бей,
Джав ичинде дели бей,
Авансырай берип кельди, — дей.
Тёгерекке джав салды,
Къунан, дёнен къойларымны сойдурды,
Сувсусына бал бузалар сюздюрди,
Алтмыш яшар бабанъынъ, баш-козюне тартты,
— дей,
Къарындан къапташ къардашынъа,
Шериаттан тыш сёз айтты, — дей,
Къой айдарны бердим, алмады,
Джылкъы айдарны бердим, алмады,
Деве айдарны бердим, алмады,
Къуш етмезни бердиим, алмады.
Сарымсакъдай азувлы,
Сакътияндан къулакълы,
Тостыкъайдай туякълы,
Ойнай тургъан сийракълы,
Джалыны, къуйругъы къайтандай,
Джувургъаны шайтандай,
Савурысы къара тёпедай,
Онъгеги къара копчекдай,
Азавгъа башын къаратқъан,
Бейге сачын тараткъан,
Тасмалы керни лав минип кетти, — дей.

Чора эшитти бу сёзни,
Усанды да бусанды,
Буздай темир къушанды,
Чаларына къылыч алып,

Сансарына сюнгю алып,
Къуш етмезни минди, — дей.
Али бейнинъ артындан
Авлай берип кетти, дей.
Али бей артына къарады,
Кесек-кесек булут чыкъты,
Булут дер экеч, тоз чыкъты,
Тоз дер экеч, бей чыкъты.
Азраильдай арс бетли,
Кок джюббели джан чыкъты.

Али бей артына айланып, янындаки сакълавларындан:

— Артынъызгъа бакъынъыз киши келеми? — деп сорай.

— Бир атлы келе амма, ташны бурчакъдай ягъдырып келе, — дей.

Экинджиси бакъа:

— Бир атлы келе, амма атнынъ тобугъына тоз къондурмай келеятыр, — дей.

Учюнджиси бакъа:

— Чора келе, — дей.

О, «Чора келе» дегенинен, Али бей:

— Танърынынъ талавы келе де, къайт, деп ялвармасанъ олмаз, — дей.

Чора якъынлашып кельгенде, Али бей:

— Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынънынъ башыны тартсана,
Атынъа джанынъ агъырса,
Атынъны алып къайтсана.

Чора:

— Къайтмам да,
Али бей, къайтмам да,
Атымнынъ, башыны тартмам да,
Атыма джаным агъыргъанчюн,
Атымны алып къайтмам да.

Али бей:

— Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынънынъ башыны тартсана,
Атынъны миндим, одейим,
Къоюнъны сойдым, тёлейим.

Чора:

Къайтмам да, Али бей, къайтмам да,
Атымнынъ башыны тартмам да,
Атымны миндинъ, одерсинъ,
Къоюмны сойдынъ, тёлерсинъ.
Алтмыш яшар атамны
Башкъа-козьге тарткъансынъ,
Къарындан къапташ къардашыма
Бал, бузалар сюздюрип,
Шериаттан тыш сёз айткъансынъ,
Оны насыл одерсинъ?

Али бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,
Атынънынъ башыны тартсана,
Атынъа джанынъ агъырса,
Атынъны алып къайтсана.
Атынъны миндим, одейим,
Къоюнъны сойдым, тёлейим.

Чора:

Къайтмам да, бейим, къайтмам да,
Атымнынъ башыны тартмам да,
Экимизнинъ арамызда къан салмай,
Атымны алып къайтмам да.

Али Бей:

Къайтсана, Чорам, къайтсана,

Атынънынъ башыны тартсана,
Ат иеси сен олсанъ,
Атынъны алып къайтсана.
Къоюнъны сойдым, одейим,
Озюнъни де сары алтыннен
Акъ кумюшке комейим.
Ат иеси сен олсанъ,
Атынъны алып къайтсана.

Чора:

— Атымны миндинъ, одерсинъ,
Къоюмны сойдынъ, тёлерсинъ,
Озюмни де сары алтыннен
Акъ кумюшке комерсинъ,
Алтмыш яшар атамны
Башкъа-козьге тарткъансынъ,
Менълислу анама
Яман сёзлер айткъансынъ.
Ханикей къардашыма
Бал, бузалар сюздюрип,
Къапу артына къыстырып,
Шериаттан тыш сёз айткъансынъ,
Къарындан къапташ къардашым ,
Анда агълай тургъан, дей,
Оны насыл одерсинъ?

Бундан сонъ Али бей:
— Айса, Чора, сен ат, — дей.

Чора Али бейге:
— Башта мен атсам, сонъ санъа атмагъа сыра тюшмез. Башта сен ат, — дей.

Бу ерде:

Акътачылы Али бей,
Джав ичинде дели бей,
Джаврында менъли бей,
Онъ янына къарады.

Эки тюрлю окъ алды,
Сол янына къарады,
Эки сырлы окъ алды,
Джая берип тутты, — дей,
Тарта берип атты, — дей,
Ель етмезнинъ сарсувындан,
Къуш етмезнинъ астындан,
Оте берип кетти, — дей
Шимди невбет Чорагъа:
Чоран онъуна къарады,
Эки тюрлю окъ алды.
Чора солуна къарады,
Эки сырлы окъ алды.
Джая берип тутты, — дей.
Тарта берип атты, — дей.
Эгерининъ къашындан,
Юрегининъ башындан,
Али бейге сокъты, — дей.
Али бей атындан тюшти, — дей.
Къамчысына таянып,
Къан тюкюре къалды, — дей.
Янындаки къыркъ черкесни
Борю чапкъан къойдайын
Больгюч, джаргъыч этти, — дей.
Азавгъа башыны къараткъан,
Къуйругъын джалынын тараткъан,
Тасмалы керны алып къайтты, — дей.
Кокушли Тамагъа кельди, — дей.
Бабасыны сонъ сёзюни айтты, — дей.
— Ал энди, бабам, ал энди,
Савлыкъман биле къал энди!
Акътачылы Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кетирдим.
Къара ольдюрген туралмаз,
Йигит мында къалалмаз.
Еди ханлы Къазангъа,
Къазакъ чыкъып кетемен.

Нарик къарт айтты, дей:

— Кет сен, огълум, кет, огълум,
Кеткен ёлунъ урь олсун.
Шу ерде Меньлислу анасы
Эвден чыкъып кельди, — дей.

Чора анасына айтты, дей:

— Ал энди, анам, ал энди,
Савлыкъман биле къал энди!
Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кетирдим.
Нарикнинъ огълу мен олсам,
Мен Къазангъа кетем, — дей.

Анасы Чорагъа айтты, дей.

— Къайтсана, балам, къайтсана,
Атынънынъ башыны тартсана,
Сенинъ бабанъ Нарик къарт,
Докъуз султан ольдюрди,
Къырымдан чыкъып кетмеди,
Сен бир бейни ольдюрдинъ,
Къырымдан чыкъып кетесинъ, — дей.

Чора бир даа:

— Ал энди, анам, ал энди,
Савлыкъман биле къал энди!
Он ай мени котердинъ,
Он ай мени эмиздинъ.
Алкъалы бешик яптырдынъ,
Танъ юкъусын дёрт больдинъ,
Тартып эмчек эмгенде,
Бавырынъа, ай, анам, синъгенмен.
Бундай бир кунь корьгенде,
Эмген сютюм элял эт!

Нарикнинъ огълу мен олсам,
Мен Къазангъа кетем, — дей.

Бу вакъыт анасы айтты, дей:

— Аякъ, аякъ аш бердим,
Элял олсун балайым!
Айры эмчектен сют бердим,
Элял олсун балайым!
Ала кет, балам, ала кет,
Ат янына сала кет,
Майгъа увулгъан къурмачны
Джеплеринъе сала кет.
Елда отурып ашарсынъ,
Буны берген анайым,
Артымдан агълай къалды деп,
Мени де бир анъарсынъ, — дей. —
Сен Къазангъа киргенде,
Тар сокъакъта джурьгенде,
Аягъынъны увалап,
Бек сынап бас, эй, Чорам.

Ханикей арув къардашы,
Ал явлыкъны япынып,
Джувурып эвден чыкъты, — дей.
Агъасынынъ бойнуна сарылып,
Шу сёзлерни айтты, дей.
— Кер тор аткъа мингенсинъ,
Къуйругъыны джалыныны
Ипек билен тюйгенсинъ,
Агъам, къайда кетесинъ?
Окъунъ, джыйынъ такъкъансынъ,
Окъ батмагъан къуббенъни
Онъ янынъа салгъансынъ,
Агъам, кайда кетесинъ?
Болат, къылыч байланып,
Къара баш сюнгю котерип,
Агъам, къайда кетесинъ?

Чора къардашына айтты, — дей, —
Кер тору аткъа мингенмен
Къуйругъын, джалынын
Ипек билен тюйгенмен.
Чонкъаймасын, деп эткенмен,
Окъ батмагъан къуббенъни,
Терс буклеп онъ янына
Пеките берип салгъанман.
Душманлар корип къачсын, деп,
Болат къылыч багълапып,
Къара баш сюнгю котерип,
Окъалы чекмен кийинип,
Онъ къолума къуш алып,
Мен Къазангъа кетем, — дей.

Джевапны алгъан сонъ, Ханикей Чорагъа айтты, — дей, —

Кетмесе, агъам, кетмесе,
Бизни оксюз этмесе.
Агъам, сен Къазангъа кетесинъ,
Бабамнен анамны,
Кимге эманет этесинъ?
Чора джевап берди, — дей,
Агълама, къардаш, агълама,
Сен агъласанъ, Ханикей,
Джолума насыл кетермен?
Мен анамны бабамнен,
Аллагъа эманет этермен.

Бундан сонъ Чора апайынен савлыкълаша:

Ал энди, арув, ал энди,
Савлыкъман биле къал энди!
Али бейни ольдюрдим,
Али бейнинъ башына
Кельмез хорлукъ кетирдим,
Еди ханлы джат ерге,
Къазакъ чыкъып кетемен.

Бу вакъыт Чоранынъ апайы айтты, дей:

— Ала кет, мени, ала кет,
Атынънынъ артына сала кет.
Атынъа агъырлыкъ этсем,
Азизлер, беклер ёлуна,
Мени къурбан сала кет.

Бу вакъыт Чора айтты, дей:

— Аламам да, арув, аламам да,
Ат артына саламам да,
Мен Къазангъа кеткенчюн,
Хан олмагъа кетмеймен,
Бей олмагъа кетмеймен,
Хан этселер, ич олмам,
Бей этселер, ич турмам.
Алмам да, арув алмам да,
Ат артына салмам да,
Ерли джаным сагъа олса,
Мен джат ерде къалмам да.

Шундан сонъ Къылынчакъ батырнен экиси кетелер. Барьлик экен. Булар бир койнинъ ичинден кечип бараятыр экенлер. Бакъсалар, къартлар когетнинъ устюнде ятыр экенлер. Къартлардан бириси:

— Мынавы келе яткъанлар кимлер экен? — деп сорай.

Шу арада, бу ерде булунгъан Таз огълан:

— Шеэрге баргъанда, аягъыма бир къызыл чызма алып кельмеге сёз берсенъиз, мен онынъ ким экенини билип келирмен, — дей.

Къартлар разы олалар. Таз огълан оларнынъ алдына чыкъа:

— Кери торы ат минип,
Къыл-къуйругъын шарт туйып,
Окъалы чекмен онъ кийип
Онъ къолунъа окъ алып,
Сол къолунъа къуш алып,
Тёрем, къайда кетесинъ?

Чора джевап бере:

— Тёре дегиль, къараман
Коюмнинъ адыны сорасанъ,
Кокушли кок Тамалыман.
Атамнынъ адын сорасанъ,
Нарик огълу Чораман.
Кер торы атымны минип,
Къыл-къуйругъын шарт тюйип,
Окъалы чекмен онъ кийип,
Онъ къолума къуш алып,
Сол къолума окъ алып,
Мен джат ерге кетемен, — дей.

Чора Къылынчакъ батырнен бу ерден де кете. Ёлда бир ханда къонакъ олалар. Хан буларнынъ пельван олгъанларыны анълап:

— Эй, улу пельванлар, меним пельванларымнен бир окъ атышсанъыз, насыл олур эди? — дей. Чора:

— Алла-алла, хан эфенди, пельванларнынъ аткъан окъу къайда бараджакъ? Мен окъ атсам, окъум тап Къазан къалесининъ мермер ташына барып къадалыр, — дей.

Хан:

— Къайда барып къадалса-къадалсын, сен ат, — дей.

Чора:

— Мен окъ атсам, тап эки къатлы эв тёпесинде кираметлер къуюлыр, ичли биелер ич ташларлар, къысаякълылар да балаларыны тюшюририлер, — дей. — Айса, хан эфенди, сен менип окъ аткъанымны корьмек истесенъ, чёльге чыкъайыкъ, анда атарман. Лякин сен менден беш чакъырым иракъ турарсынъ, ондан башкъа отюнь патлап олерсинъ, — дей.

Ана, чёльге чыкъалар. Чора бир окъ ата, амма хан эфендининъ башындан тап акъылы кете.

Ана, Чоранен Къылынчакъ бу ерден догъру кетелер. Булар Къазан ханынынъ эвини сорап баралар.

— Селям алейкум, эвинъе яхшылыкъ! — дейлер, Хан эфенди:

— Алейкум селям! Хош кельдинъиз, джурюнъиз эвге, — дей.

Атларны байлап, ашханеге кирелер. Аш-сув ашагъан сонъ, эвге кирип яталар. Хан эфенди: «Ярын окъ тартар-

сынъыз», — деп акъшамдан пельванларына бал япкъан. Пельванлар саба турып бараlар, Чора да бара, Къылынчакъ да бара. Къазаннынъ халкъы да джыйылып кельгенлер. Къаленинъ къалавына бир окъ келип къадалгъан, пельванлар шуны тартаджакъ экенлер. Пельванлар окъны тартып башлайлар. Бириси тартып чыкъарып аламай: окъ мермер ташкъа къадалгъан. Къара батыр да тарта, о да чыкъарып аламай. (Къара батыр юз кишине къаршы тура экен). Къыркъы да тарталар, кене аламайлар. Чорабатыр окъны тартып ала, белине къыстыра. Хан къарап тура ве онынъ Чора экенини анълай. Хан Чорагъа:

— Сен Чорасынъ, дей.

Чора:

— Догъру, мен Чораман, —дей.

Ханнынъ Сары ханым адында бир къызы бар экен. Сары ханым талдай майышып, къонъравлы алтын табалдырыкънен къыркъ мердивенден тюшип келе. Пельванларнынъ алайына къылыч туттыра. Чорагъа кийиз чувал бере, Къылынчакъкъа бир шей бермей. Чора бу якъта озь башыны бир одагъа чыкъа.

Чора:

— Озь батырларындан кимине ат, кимине кийим, кимине къылыч багъышлады, манъа бу кийиз чувал тийдими? — деп джаны агъыра. Чувалны ат пышкъысы ичерисине быракъа.

Чора:

— Къылыч-къама берген пельванларынъыз кеттилер де, — дей.

Сары ханым:

— Оларгъа бердим де, санъа бермедимми ёкъса, санъа берген къылычымны махсус сенинъ ичюн яптырдым, къыркъ аршын ерден чала, о чувал къайда? — деп сорай.

Чора:

— Мен оны ат пышкъысына быракътым, — дей.

Сары ханым эмир эте. Къыркъ къыз ат пышкъысы ичинден чувалны къыдырып тапалар. Сары ханымгъа берелер. Сары ханым Чорабатырнынъ огюне келип, чувалнынъ агъызыны ача, онынъ ичинден секиз къат букленген бир къылыч чыкъа. Чорабатыр къылычны къолуна ала, пек къувана.

Чора атына минип кете. Пельванлар къачып келеятыр экенлер.

Шимди Чора оларны токътатып, оларгъа бир сёз айта:

Терекнинъ тепренмеси ельдендир.
Кийикнинъ джурьген ери — мейдандар.
Ашагъаны, къавдандыр.
Тёпеси алтын борк кийген тёрелернинъ
кечинмеси халкътандыр.
Ай, йигитлер, Алла билир эджелинъиз недендир.

Золпын пельван айта:

— Сен Чора дегиль, ким олсанъ ол, мен сенинъ богъазынъдан тутар, богъазынъны къопарыр алыр эдим, — дей. — Сенден бир аллы-ешилли атеш чыкъты да, шу козюмни яман якъты, — дей.

Чора:

— Къылынчакъ батыр, Золпын атешни корьгенде, отю патлагъаны ёкъ. Бунынъ юреги чаталдыр. Оны бир бой, бир де конделен кес де, юрегини бутюн кетир, — дей.

Чора окънен ура, Къылынчакъ батыр да Золпын пельванны, Чоранынъ айткъаныдай этип чала, юрегини алып келе.

Чора:

— Юреги чатал экен, эгер чагъына еткен олса, бизни де енъеджек экен, — дей. Золпын пельванны да ольдюрип къайталар. Золпын аягъына кийип джурьген ташны уюрильдирип-уюрильдирип джибере де, къаршысындаки кишининъ башына кийсетип къоя экен. Къарувынъ етсе, ташны урып къайтарасынъ, етмесе, ташны бойнунъа кийсете, сычанны баскъандай баса къоя экен. Ерге чеке къала экенсинъ. О ерде къайталар.

Сары ханым Чорабатырнынъ алдына чыкъып:

— Къайтарып джаныны, къайтарып,
Къара ерге саплангъан
Къазан деген шеэрде
Чорабатыр къан джалгъан.

Къара батыр пельван дегиль экен, сен экенсинъ пельван, Къара батыргъа бараджакъ эдим, о батыр дегиль экен, батыр Чора экен, — дей де Чорагъа бара. Чора Сары ханымны

ала. Сонъ айырылшалар. Сары ханым душманлар тарафына кече. Арадан он беш-йигирим йыл кечкен сонъ, душманлар арасында намлы бир батыр етишкени эшитиле. Бир куньола, Чорабатыр бу батырнен расткелише ве эки батыр къаршылашалар. Ич бири енъалмай. О вакъыт Чорабатыр:

— Алай да достлар, алай да,
Алдангъанман малайгъа.
Къатып отьсин къылычым,
Озюмден тувгъан балайгъа.
Энди бизге ал къайда
Къазан деген шеэр къайда?
Шу Къазаннынъ алдында
Бойлакъ, бойлакъ сув къайда? — дей.

Шу ерден эки батыр бири-биринен къавгъалаша-къавгъалаша, озьлерини бир джардан сувгъа аталар.

АРЗЫ ВЕ ГЪАМБЕР

Бир вакъытлар бир падишанынъ Арзы деген къызы олгъан. О къыз бой-постунынъ тюзгенлиги ве бет-сымасынынъ дюльберлигинен нам чыкъаргъан. Бу къызны бабасы Темирбек ве анасы Бек Султан джанларындан зияде севелер. Яман козьлерден сакъынып, оны эки къатлы сарайнынъ айры бир козюнде туталар.

Арзы оськен сайын даа зияде дюльберлеше, чырайы айнынъ он дёртюни анъдыра. Бу дживан къызнынъ намы тыш мемлекетлерге де даркъай. Кемалына етишип кельген бу къыз артыкъ янъгъызсырап башлай ве къафестеки къуш киби къайда урунмасыны бильмей. Бу чагъларында одасынынъ чильтерлери арасындан онынъ козьлерине асма къуюбашында огърашкъан дызман бир яш чалына. О исе, хызметчилик япкъан Гъамбер деген корюмли бир яш экен. О, бутюн вакъыт шу падишанынъ сарайында хызмет эте ве онынъ йылкъыларыны бакъа экен. Ойнакъ къунан-дёнен айванларны огюне алып, сюрюнен къулан чёл-

лерге айдай, вакъытынен оларны сарай къаршысындаки къуюдан сувара экен.

Гъамбернинъ чевик арекетлери Арзынынъ бакъышларындан къуртулмай, татлы сесли эзгилери исе къулакъларына хош келелер. Арзы оны динъЛемеге, йигитнинъ арекетлерини козетмеге севе. Бойле бир табиий дуйгъунынъ пейда олмасы ичюн сед ве сынъыр деген шей олмай экен. Гъамбер, хызметчи олса да, Арзынынъ козюне баарь кунешининъ алтында чёллерде осип-ачкъан чечекдай дюльбер ве муляйим олып корюне. Бу дуйгъуны енъалмагъан къыз хызметкяр къадынны ёллап, Гъамбернинъ къолларынен къуюдан чыкъарылгъан къопкъадан тазе ве салкъын сув алдырта ве оны буюк зевкънен бал-шербет киби иче.

Арзыны сарып алгъан бу дуйгъу яваш-яваш Гъамберге де кече. Бир кунь хизметкяр къадын къолундаки алтын мешребенен сув алмагъа кельгенде, Гъамбер:

— Вай, джаным анай, балкъ-балкъ эткен мешребеден мен де сув ичер эдим, — дей.

— Ёкъ, — дей хызметкяр къадын. — Арзыдан изин алмайтура бу алтын мешребени кимсенинъ къолуна туттурмагъа джесарет эталмайым.

Къадын Арзыгъа сув кетирип бергенде, Гъамбернинъ деминки истегини бильдире. Буны эшиткен Арзы:

— Вай, не бар онда, барсын ичсин даа, — деп къаршы чыкъмагъаныны анълата.

Эртесине Гъамбер сув янына йылкъыны айдап кетиргенде, о ерге хызметкяр къадын да келе, Арзы озь мешребесинен онъа сув ичмеге мусааде эткенини айтып, мешребени онъа узата. Гъамбер мешребени толдурып, сув иче. Дудакъларыны ондан зорнен ала. Къадынгъа дуйдурмайып, озь пармагъындаки юзюгини мешребенинъ тюбюне ташлай. Хызметкяр къадын, мешребени сувнен толдурып, Арзыгъа алып кете. Арзы сув ичкенде, онынъ тюбюндеки юзюкни эслей. Гъамбернинъ тюсю деп, оны пармагъына такъа.

Экинджи кересинде исе Арзы да озь пармагъындаки эльмаз ташлы алтын юзюгини мешребенинъ тюбюне ташлап, хызметкяр къадынгъа узата ве салкъын сув кетир, деп эмир бере. Къадын ич бир шей абайламай. Къую янында йылкъыларыны суваргъан Гъамбер кене де бу мешребеден сув иче ве ичиндеки юзюкни алып сакълай.

Бойлеликнен, Арзынен Гъамбер арасында эки тарафлы севги багълана.

Къызынынъ гуль киби ачып, дживан чагъына кельгенини корьген Темирбек озюне ляйыкъ ве мунасип бир киев сайламакъ ичюн, чет падишалыкъларгъа хабер ёллай. Белли бир куньде ханзаделер ве тёрелерден энъ корюмли йигитлернинъ сарайгъа чагъырылгъаныны илян эте.

Озь севдалыгъыны енълмагъан Гъамбер исе, йылкъыларыны сувармакъ ичюн, къуюя янына айдап келе ве татлы сеснен йырлай:

Къара тайлар, ала тайлар,
Май тогъайда отлайлар.
Айырма мени Арзы достган
Эй, джаным, Бек Султан!

Гъамбернинъ бу эзгиси Арзынынъ къулакъларына чалына ве юрегинде Гъамберге олгъан севги учкъунлары алевлене.

Арзы бу йылкъыджыгъа аш-сув ве бувулдыкънен къатыкъ кетирген къадын вастасынен, сарайда отькериледжек «киев сайлав» мерасими акъкъында хабер ёллай ве «азырлансын», деп айттыра.

Гъамбер эрте ярыкъ чобанларгъа чапа, олардан бир къой алып соя, этини оларгъа къалдыра, тересини исе озюне ала. Оларнен урбасыны да денъише.

«Киев сайлав» мерасими оладжакъ куню къыркъ падишалыкътан, мына санъа, деген корюмли йигитлер, янларында къудалары ве векиллеринен бирликте, Темирбекнинъ къоджаман сарайы огюндеки буюк мейданлыкъны толдуралар. Эвеллери бойле шенъ-шераметлик, оюн-кулькю корьмеген бу мейданлыкътан этрафкъа зурна ве давул сеслери янгъырамагъа башлай.

Мусафирлер къавалты башында сыйлашмакъталар. Гъамбер исе йылкъы ичинден озюнинъ энъ зияде бегенген атына — къотуртайгъа атланып, шу мерасим ерине келе ве козьге чарпмагъан бир чет ерде беклеп тура. Арзыгъа озюнинъ мында олгъаныны къамыштан ясалгъан къавалыны чалып бильдире.

Чагъыртылгъан йигитлерге къавалты зияфети биткен арада, Темирбек бу яшларгъа мураджаат этип:

— Озюне ишангъан йигитлер сарай огюнден ат устюнде учь кере кечсинлер. Ким де Арзынынъ козюне арув корюнсе, «алтын алма»ны онъа атаджакъ ве о йигит севги къазанаджакъ. Ким де «алтын алма»ны манъа кетирсе, киевим де о оладжакъ! Айды, арекет этинъиз! — дей.

Озьлерине буюк бахт сынагъан бу йигитлер йылтыравукъ ве зийнетли урбалар ичинде, ойнакъ атлар устюнде бирер-бирер сарайнынъ огюнден кечелер. Лякин бу къыркъ яштан ич бири Арзынынъ козьлерине арув корюнмей, ич олмаса, онынъ юзюнде азачыкъ кулюмсирев алямети догъурмай. Бу яшлардан ич бири «алтын алма»ны къазанмай. Йигитлер асабийлешелер ве озьара давалашалар.

Шу арада къотуртайны ойнакълатып, мейдангъа Гъамбер чыкъмасынмы?!. Арзы онынъ ким олгъаныны шу саат таный, текрар отьмесине биле ёл къалдырмай, бу йигитке «алтын алма»ны багъышлай. Гъамбер алманы ерге тюшюрмей, авада тутып ала, багъырына баса. Усть-башы корюмсиз бу йигитнинъ ким олгъаныны кимсе танымай.

Бу вакъианы корьген Темирбек ачувлана. Къызнынъ анасы Бек Султан бике да козьяшларыны тутып оламай. Ондай ёкъсул ве онъмайджакънынъ биреви бизим киевимиз оладжакъмы, деп алекет котерелер. Темирбек исе:

— Тут да кетиринъиз оны манъа! Энъ къатты джезагъа укюм этеджекмен. Ким де оны тутып кетирсе, онъа къызымны берем ве яры падишалыгъымны багъышлайым, — деп эмир бере.

Гъамбернинъ пешинден къувмакъ истеселер де, о энди чокътан къулан чёльнинъ бир четине барып етишкен, убаларыны денъиштирип, не бар, не ёкъ, йылкъы пешинден юре. Оны эльге кечирамайлар.

Бир кунь йылкъы бакъып юргенде, Гъамбернинъ янына юксек къаядан энип бир къартанайчыкъ келе ве:

— Огълум, мына сынъа менден бир наралманен бир нармут, оларны джойма. Сенинъ усть-башынъны йылтыратып косьтерирлер. Къазангъан «алтын алма»нъны пек тут, юзюкни де сакъла. Башынъа буюк девлет келеджек. Лякин эр локъманы агъызынъа къапма ве ашама, — деп тенбие эте.

Бу сёзлерни айткъан къартанай кене къаялар арасына синъип кете.

О яшны араштырып тапмакъ ве ким олгъаныны бильмек ичюн, шу орталыкъта айтувлы къурткъаны сарайгъа чагъыралар. Онъа шу белли олмагъан йигитни тапып, дюнья юзюнден ёкъ этмекни авале этелер. Къурткъа исе:

— О-о! Бу айтыладжакъ киби къыйын иш дегиль, — дей.

Къурткъа тюшюне-ташына, сарайда олып кечкен сонъки вакъиаларны башындан сонъуна къадар ольчештире ве, «бу йигит Гъамберден башкъа ич кимсе дегильдир», деген къараргъа келе. Буны падишагъа бильдирип, о, йылкъыджа яшны гизлиден ольдюрмек чаресини коре. ...Экинджи куню Гъамбернинъ огюне пешкир тёшеп, устюне майгъа къызартылгъан къатламалар, къавурмалар кетерип къоялар.

Къаядан энген къартанайнынъ тенбиесини акъылындан чыкъармагъан Гъамбер, оларны ашамагъа джесарет этмей. Янында тамшана берип тургъан кучелекке бир къатлама бере. Бу айванчыкъ оны ашагъаны киби, шу ерде юварланып олип къала. Гъамбер бу ашларнынъ зеэрли хамырдан азырлангъаныны, ве бу иш оны ольдюрмек макъсадынен япылгъаныны, анълай.

Бойлеликнен, къурткъанынъ бу мерамы чул тутмай.

Артыкъ Темирбек шу йылкъыджы яшны узакъ ве ят мемлекетке ёллап ве онынъ ёкълугъындан файдаланып, янъы баштан къудалар чагъырта.

Гъамбер узакъта олса да, бу меселеден хабери ола. О куню кене де етишип кельмек ве сарай огюндеки мейданда чыкъышта булунмакъ, акъикъий йигитлигини исбат этмек къарарына келе.

Гъамбер сарайгъа бара ве бир талай яшлар ве къудалар кене де азбарны толдургъанларыны коре. Олар сарай огюнде джильве ве форса сатып юрелер.

Азбардаки о зенгинлер Гъамберни корип мыскъыллай ве, «бу аякъ астында къарышып юрген де ким экен», деп итеклей, оны тепменен ураджакъ олалар. Буны корьген Арзы: «Онъа тийменъиз!» — деп къычыра ве янындакилерге чевириле де:

— О ким экен, я? Бир корьсем окюнчли кетмез эдим. Лякин тек устюндеки урбаларыны денъиштирсин, — дей.

Бу сёзлерни эшиткен ве пек яхшы анълагъан Гъамбер исе:

— Мен урбаларымны атымнынъ янында денъиштирем. Эгер Арзы мени корьмек истесе, атымнынъ янына кельсин, — деп бильдире.

Арзы озюнинъ бу истегини бильдирип, изин сораткъанда, бабасы:

— Барсын, бакъсын даа... Санки меним къызымнынъ чуллу-чубурлыгъа бараджагъы бар, — дей.

Арзы атнынъ янына баргъанда, Гъамбер къойнундан нарамланен нарармутны чыкъара. Аман онынъ усть кийимлери йылым-йылым йылтырайлар. Арзыны да ат устюне ала, къотуртай исе дюльдюль киби учып кете. Олар чёльнинъ узакъ бир четине келип тюшелер. Гъамбер севимли атыны отламагъа йибере. Озю де башыны Арзынынъ тизлерине къойып, бираз юкъламагъа истей ве:

— Меним, севимли достум, бахт йылдызым, эгер мен юкъуда олгъанда, тоз-думан котерип къурткъа келе къойса, сен мынавы ханджернинъ уджлу тарафыны меним кокюсиме догърултып тут, токъал тарафыны исе озюнъе догърулт, — деп тенбиелей.

Къыз исе ернен кокни къаплагъан думанны корьгенде, ханджернинъ уджлу тарафыны озюне тараф тута ве оле.

Юкъудан уянгъан Гъамбер бу этнеджи къурткъанен чокъ тартыша. Ахыр-сонъу онынъ мийини урып патлатмакътан башкъа чаре тапмай. Лякин озю де Арзынынъ янында джансыз серилип къала.

Айткъанларына коре, бири-бирине джандан севда бу эки яшнынъ ян-янаша къабирлери устюнде лялелер ве замбакълар ача экен. Араларында исе, къурткъанынъ мийи тюшкен ерде, балабан бир обур осип чыкъкъан ве Арзынен Гъамберни эбедий бири-биринден айырып тура экен.

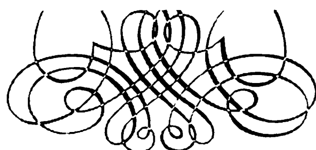

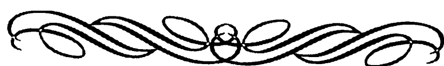

КАЗКИ

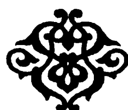

МУДРИЙ ЇЖАЧОК

Колись дуже давно, коли сади аж угиналися від плодів, вода в річках була чистою-пречистою, а в горах вільно випасались отари овець і кіз, жив біля Чорного моря молодий султан. Був він добрим і мрійливим. Султан міг цілими днями, стоячи на кам'янім мурі свого палацу, дивитися на море, сподіваючись побачити протилежний берег...

Якось до палацу прийшов мандрівний співак. Він настроїв дзвінкі струни саза і під звуки музики розповів про те, що на протилежному березі моря, у високому кришталевому палаці живе прекрасна царівна. Що кришталеві східці її палацу збігають просто до моря, що мріє вона про принца, який перепливе море, зійде на східці, не замочивши ніг, візьме її за руки та поведе під вінець...

Співак замовк, і ніжні звуки саза ще довго лунали під склепінням палацу. Молодий султан підвівся, підійшов до гостя й тихо запитав:

— Скажи мені, о славний мандрівцю, а як дістатися до принцеси берегом?

— О султане, — відповів йому співак, — палац цей чарівний, і двері до нього відчиняться тільки тому, хто, не замочивши ніг, перепливе море і підніметься кришталевими східцями.

Глибоко задумався султан над словами співака. І було над чим замислитись, адже в ті часи ще не існувало ні човнів, ні суден, які могли б переплисти неспокійне Чорне море. Мав султан могутні слони, витривалі верблюди, прудконогі коні, та не було чарівника, який би міг звести дерев'яний міст між протилежними берегами Чорного моря.

Думки про чарівний кришталевий палац і прекрасну царівну не давали султану спокою ні вдень, ні вночі. Тоді він розпорядився запросити до палацу вчених людей і обіцяв

віддати півцарства тому, хто підкаже, як, не замочивши ніг, перебратися через море.

Багато мудреців побувало в палаці. Багато мудрих пропозицій говорили вони. Один запропонував виліпити широкі крила й перелетіти через море. Другий — впіймати десять дельфінів і прив'язати до їхніх спин пліт, третій — змайструвати величезний лук, прив'язати до кінця стріли султана і вистрілити. Але султан, хоча й був молодим, розумів, що жоден із цих способів не доправить його до кришталевих східців палацу...

Султан почав уже втрачати надію на побачення з прекрасною царівною у її кришталевому палаці, та одного разу до нього привели хлопчика. І ось що той йому сказав:

— Любий султане, моя бабуся змалку навчила мене мови птахів і звірів. Якщо дозволиш, я зберу всіх птахів і звірів, що водяться в нашому царстві, і запитаю в них, як перетнути море, не замочивши ніг.

Звичайно ж султан погодився і видав указ усім мисливцям протягом року не ходити на полювання та не тривожити птахів і звірів.

Невдовзі на березі гірського озера зібралися звірі й птахи. Зібрались, звичайно, не всі, усім би не вистачило місця там.

Зібралися найстарші, наймудріші. Хлопчик сів на березі, щоб бачити й чути птахів, які розсілися на гілках дерев: качок, гусей, лебедів, котрі плавали близько берега; вовків, лисиць, ведмедів та інших тварин, які сиділи біля озера.

Звірі й птахи дуже любили хлопчика, який добре знав їхню мову і не раз допомагав їм у біді, рятував узимку від голоду, лікував від усяких хвороб. Багато різних порад говорили мудрі з наймудріших, та на кожну з них хлопчик заперечливо хитав головою: те, що підходило звірям і птахам, не підходило людині.

Вже сонце почало хилитися до заходу, звірям і птахам саме час повертатися у свої барлоги та гнізда, а потрібного рішення вони так і не знайшли. Несподівано з лісу вибіг колючий їжачок і, розштовхуючи всіх своїми гострими голками, підійшов до хлопчика. Їжак був застуджений, у нього боліли зуби і він щокроку з шумом видихав повітря та голосно кашляв: «Ках!Ках!Ках!», а хлопчикові вчувалось «Каз! Каз! Каз!», що мовою жителів цієї землі означало «Гуска! Гуска! Гуска!».

Усі сподівалися, що їжак прийшов висловити своє мудре рішення, але той напився з озера чистої води і пішов собі далі, покашлюючи й тяжко дихаючи. Розлетілися птахи, порозбігалися звірі і тільки велика жирна гуска, що мала пошкоджене крило, залишилася плавати біля берега.

Усю ніч просидів хлопчик над озером, усю ніч не зводив очей з гуски, котра дрімала на воді. Чому їжачок не раз і не двічі згадував про гуску? На що він натякав?.. А що, коли взяти дерев'яну колоду і змайструвати щось таке, що зовні буде схоже на гуску? З такими ж гострими грудьми, які розрізатимуть хвилі. З таким же хвостом, який не дасть звернути з дороги. З такими ж загребущими лапами-лопатами, що за їх допомогою колишня колода рухатиметься вперед?

Рано-вранці хлопчик примчав до палацу й розповів султану про мудрого їжака та його пораду. Султан уважно вислухав хлопчика і наказав зібрати всіх майстрів-теслярів. А ткалям наказав виткати величезне біле полотно, а малярам — намалювати на цьому полотні колоду, котра нагадувала б гуску, але в сто разів була б більшою від справжнього птаха.

Цілий рік слони зносили до берега колоди, пильщики їх розпилювали, теслярі майстрували каркас і обшивали його дошками. А щоб у щілини не протікала вода, смолярі обмазували круті боки дерев'яної гуски липучою смолою.

Коли велетенська гуска була готова, султан зрозумів, що однією парою весел такого водоплава з місця не зрушити, і наказав змайструвати ще двадцять чотири пари лап-весел та прикріпити їх з обох боків. Гуску спустили на воду, і вона легко й швидко попливла по хвилях!

Недовго збирався султан у дорогу, та перш ніж вирушити в далеку подорож морем він розпорядився відлити їжакові пам'ятник із чистого золота й установити біля входу в палац. І ще він залишив замість себе султаном хлопчика, який знав мову звірів і птахів...

Тисячі й тисячі підданих султана прийшли провести його в далеку незнану дорогу. Люди стояли на березі моря й вдивлялися в морську далечінь, поки білосніжна дерев'яна гуска з гордо піднятою головою не зникла за обрієм.

Ніхто не пам'ятає, чи повернувся султан з тієї подорожі. Можливо, прекрасна царівна не відпустила його від себе. Але

з того давнього часу люди почали будувати човни, навчилися кріпити до них крила-вітрила, щоб за допомогою вітру легко й швидко досягати протилежного берега моря. І з тієї давньої пори в тому царстві наймудрішим серед звірів вважається їжак. Щоправда, від султанового палацу давно нема й сліду, а якісь жадібні злодії темної ночі викрали золотий пам'ятник їжакові і розпиляли його на частини.

А численні нащадки того мудрого їжака нічого не пам'ятають. Очевидно, застуджений їжачок одужав, перестав покахикувати та чхати і нікому не сказав, що він і гадки не мав про гуску, коли кашляв.

МОРСЬКИЙ КІНЬ

Жив собі на світі бідний чоловік. Жив він на морському березі, рибу ловив. Та якогось року вся риба пішла далеко в море, і залишився рибалка без шматка хліба. Багато днів просидів біля моря, сподіваючись, що Бог змилується і направить рибу ближче до берега, але марно. Якось, знесилений, він заснув і серед ночі його розбудив шум прибою. Прокинувся рибалка і бачить, як з морської піни вибігає чудесний кінь з довгою голубою гривою. Кінь пробіг берегом і там, де його копита торкалися землі, залишились лежати камінці, схожі на маленькі зірочки. Бідний чоловік подумав, що коли він збере ці камінчики, то стане багатим. Та даремно тішив себе такою надією — повертаючись, кінь ступав копитами саме туди, де лежали зірочки, і ті зникали, а кінь знову розтанув у морі.

Три ночі підряд не спав рибалка, три ночі чекав, коли кінь знову з'явиться на морському березі і залишить хоч один камінчик, але все — марно. І тоді ось що він придумав: прийшов рибалка на святковий базар, ходить по базару і голосно вигукує: «Розуму мішок, а грошей ні копійки! Розуму мішок, а грошей ні копійки!»

Того дня на святковий базар приїхав з почтом сам султан. Почув він, як рибалка вигукував, і наказав варті:

— А приведіть-но до мене того крикуна!

Рибалку привели, поставили перед султаном. Султан запитує:

— Чому ходиш по базару і кричиш, що в тебе розуму мішок? Чим ти це можеш довести?

— Для того, щоб це довести, — відповідає рибалка, — мені потрібні три підводи і щоб у кожну було запряжено по двоє коней.

— Гаразд, — відповідає султан, — я накажу дати тобі три підводи і, якщо ти доведеш, що ти справді розумний, я дам тобі винагороду.

Узяв рибалка три підводи, виїхав туди за місто, де лежала купа попелу, завантажив ним вози, привіз на берег і розсипав там, де ходив морський кінь. Тричі їздив рибалка по той попіл і лише, коли в небі з'явились зірки, відвів коней додому, а сам заліг на березі.

Рівно опівночі вийшов на берег морський кінь, пробіг попелом, а коли вертався назад, то не помітив жодного камінчика. З тим і пішов у воду.

До ранку копирсався у попелі рибалка і вигріб цілий мішок смарагдів. Наступного дня замісив глину, виготовив сотню цеглин і в кожну поклав по камінчику. Коли цегла висохла, рибалка повантажив її на підводи і повіз до палацу. Побачив султан підводи, навантажені цеглою, і розгнівався:

— І це все, на що здатний твій хвалений розум?!

— Це не цегла, ваша султанська світлосте, — спокійно відповідає рибалка, — це смарагди. Кожна цеглина — це коштовний камінь.

Розгнівався султан та й наказав відрубати рибалці голову. І коли кат приготувався виконати розпорядження султана, рибалка запитав:

— О світлий султане! Чи можеш виконати моє останнє прохання? Накажи візиру взяти з воза будь-яку цеглину і перебити її навпіл.

Султан кивнув візирові на знак згоди, і той, взявши з воза цеглину, розбив її, і, на превеликий подив султана та його придворних, із цеглини випав сяючий, як повний місяць, камінець. Султан зрадів і наказав вивантажити цеглу і всю поперебивати. А коли перед ним поставили повну таріль коштовного каміння, розпорядився звільнити рибалку, зодягну-

ти його в коштовний одяг. Почувши розповідь рибалки про морського коня, султан наказав дати рибалці стільки золота, скільки той зможе нести:

— Я даю тобі винагороду не за цеглу, яку мені подарував, а за те, що ти справді маєш мішок розуму.

Повернувся рибалка до своєї родини і зажив безбідно. До кінця свого життя він ловив рибу, інколи ночував на березі, але морського коня не бачив більше ніколи. «Таланить людині лише раз у житті, — міркував він, — і скористатися цим треба з розумом».

ПОДОРОЖНІ

Вирішили якось четверо односельців, що жили поблизу Судака, — тесля, кравець, швець та знахар — піти в Бахчисарай на святковий базар, заробити трохи грошей. Взулися вони у свої найміцніші черевики, взяли торби з інструментами і зіллям та й вирушили в Бахчисарай. Шлях був неблизький — пішки від самісінького Судака.

Ішли вони, йшли, заскочила їх ніч. Боязко зробилося друзям: гуде вітер, вовки виють, шакали скиглять, листя на деревах шелестить, — здається, що ось-ось на них накинуться дикі звірі. Спустилися друзі в лощину, запалили багаття і вирішили спати по черзі. В першу ніч чергувати випало теслі.

Сидить тесляр біля вогнища, підкидає сухі гілки. Розморило його, очі злипаються. Щоб не заснути, відшукав він серед паліччя химерного корча, уважно обдивився його зусібіч і вирішив вирізати з нього ляльку. Струже тесляр гострим ножем дерево і мугиче свою улюблену пісню. Вранці, коли виглянуло сонце, в руках у майстра замість химерного корча була усміхнена дівчинка.

Наступної ночі вартувати випало кравцеві. Він, щоб не заснути, вирішив пошити для дерев'яної ляльки одяг. Дістав з торби нитки, голку, клаптики різних тканин, і до ранку в ляльки було святкове вбрання. Милується кравець своєю роботою і примовляє:

— Була б ти, дочко, жива, здійняла б зараз ручки й затанцювала для мене хайтарму. Ось так! — він навіть показав ляльці, як в його селі діти танцюють хайтарму.

Третьої ночі чергував швець. Взяв він у руки ляльку, зодягнуту в смугасті штани-шаровари, оксамитове платтячко, з-під якого виглядали босі ніжки, згадав свою маленьку дочку, подумав про те, що в ляльки, хоч вона й дерев'яна, — мабуть, мерзнуть ніжки. Подумав та й вирішив пошити їй чобітки. Шиє і, щоб не хотілося спати, розповідає ляльці казки, такі ж самі, які він вигадав для своєї маленької донечки.

На ранок чобітки були готові. Надів їх ляльці швець, помилувався на свою роботу та й каже:

— Була б ти, дочко, жива, навчив би я тебе співати й танцювати.

Подорожні були вже недалеко від Бахчисарая, коли їх застала в дорозі четверта ніч. Цього разу чергувати випало знахарю. Він сидів біля вогнища, тримав у руках ляльку і, щоб не заснути, наспівував відомі молитви й заклинання, за допомогою яких він лікував у своєму селі людей. Нашепотів він ляльці заклинання в одне вушко, в друге, аж дивиться — ожила в ляльки голівка і почала повертатися то в один бік, то в інший.

Здивувався знахар: прочитав ще одне заклинання — в ляльки ожили руки, ще одне — ожили ноги. Під кінець знахар прочитав молитву — і лялька заговорила!

Прокинулися тесляр, кравець, швець, дуже здивувалися, а лялька їм і каже:

— Добридень, тесляре, добридень, кравчику, добридень, шевчику! Я дуже вдячна вам за те, що ви мене змайстрували. І вам, знахарю, що ви мене оживили.

Дівчина заспівала улюблену пісню тесляра, затанцювала хайтарму, розповіла казку, прочитала молитву, яка її оживила.

Прийшли друзі на святковий бахчисарайський базар, розклали інструменти, трави, вироби, амулети для замовників. А щоб люди не проходили мимо, виставили на показ ляльку, і незабаром довкола друзів зібралось чималенько людей. Вони з подивом роздивлялися живу ляльку, яка співала, танцювала, промовляла заклинання, розповідала казки.

В цей час повз них проходив ханський візир. Побачив він дерев'яне диво й умовив селян показати це диво самому

хану та його дітям. Зібрали друзі свої речі й пішли до ханського палацу.

Як побачили ханські діти живу ляльку, почали умовляти батька купити її. Хан запропонував друзям купу золота за ляльку, але ті відмовилися її продати. І ось що промовив знахар, найстарший за віком серед них:

— О великий і могутній хане! Ми не можемо продати живу ляльку, адже це наша дитинка, наша донечка. Ми подаруємо її вашим дітям, але з однією умовою, що вони не будуть її ображати, а поводитимуться з нею як з рідною сестрою...

Хан щедро обдарував їх, наказав дати кожному коня з власної конюшні. Повернулися друзі до себе в село, зарізали по барану, влаштували свято для односельців і розповіли їм цю дивну пригоду про живу ляльку.

ПРО ХЛОПЧИКА, ЯКИЙ РОЗУМІВ МОВУ ПТАХІВ

Дуже давно в одному місті жили чоловік і жінка. Був у них син, щоправда дуже некрасивий: губи товсті, вуха сторчма, зуби в різні боки. До того ж голос — грубий, злий. І хоч хлопчик ні в чому не завинив, батьки його не любили, кривдили, погано годували.

Ще в домі жив соловей, який дуже любив хлопчика за те, що той ділився з ним крихточками хліба, приносив жучків і черв'ячків, вчився у солов'я насвистувати пісеньки.

Якогось разу, коли батько й мати сиділи за столом й обідали, а хлопчик зі шматочком черствого хліба притулився біля порога, соловей почав голосно й уривчасто свистіти, ніби хотів щось повідомити. Тут батько й каже:

— Якби хто-небудь міг сказати мені, про що кричить цей птах, то тим зробив би мені добру послугу.

На що хлопчик відповів:

— Тату, а я знаю, про що говорить цей птах. Знаю, тільки ніколи не скажу...

Батько схопився, взяв у руки ремінь і заходився лупцювати сина:

— Ах ти, виродку нещасний, якщо зараз же не скажеш мені, про що говорить цей птах, то я тебе вб'ю!

Хлопчик злякався і повідомив:

— Соловей сказав, що настане такий час, коли ти, тату, зливатимеш воду на руки людині, яку ненавидиш, а мама стоятиме напоготові з рушником.

Задумались батьки над словами хлопчика і вирішили його позбутися. Темної ночі, коли хлопчик солодко спав, батьки принесли його на берег моря, поклали в порожній човен і відштовхнули від берега. Вони навіть не помітили, як соловей, вирвавшись на волю з клітки, прилетів і сів біля хлопчика.

Вранці хлопчик прокинувся, злякався і заплакав від страху. А соловей йому й каже:

— Не плач. Я бачу, як здалеку назустріч нам пливе великий човен, а в ньому люди. Вони врятують нас.

І справді: незабаром з'явився вітрильник, який підплив до човна, і люди забрали на борт хлопчика та його солов'я. Господарем вітрильника був дуже добрий чоловік. Він полюбив хлопчика як рідного сина.

Якось, коли вітрильник плив по морю, хлопчик і каже:

— Тату, соловей сказав мені, що незабаром буде буря, що потрібно плисти до берега.

Не повірив господар словам хлопчика і не послухав його. А через деякий час у морі зчинився сильний шторм, і вітрильника, наче тріску, почало кидати з хвилі на хвилю. З пошматованими вітрилами, залитий водою, корабель величезною хвилею винесло на берег та й кинуло на каміння. Але і корабель, і люди на ньому уціліли.

Відтоді минуло немало часу, й одного разу хлопчик знову звернувся до господаря:

— Тату, якщо вірити солов'ю, то неподалік від нас плавають пірати. Потрібно, не гаючи часу, сховатись за скелями. Якщо пірати помітять нас, то ми загинемо.

Цього разу господар повірив словам хлопчика, завів корабель за скелі і спустив вітрила. Хлопчик виявився правим: через деякий час у морі з'явилися піратські кораблі. Вони промчали мимо і не помітили прихованого вітрильника.

З того часу господар завжди прислухався до слів свого названого сина. Якось корабель приплив з товаром до великого

острова, на якому височів палац падишаха. Причалили вони до острова, зійшли на берег і хлопчик помітив, як біля входу в палац статечно походжають три ворони й голосно кричать, ніби сперечаються між собою, і ніхто їх не проганяє, тому що у цій країні ворони вважаються священними птахами.

Прислухався хлопчик до суперечки ворон і каже батькові:

— Тату, я взнав одну таємницю, за яку володар цього острова дасть велику винагороду.

Прийшли батько з сином у палац, вручили падишахові дорогий подарунок, тут хлопчик і каже:

— О великий падишаху! Перед ворітьми вашого палацу походжають три священні ворони і сперечаються між собою, котра з них першою повинна сказати вам, що на дні колодязя в центрі палацу лежить величезне багатство, яке сховав туди під час війни ваш прадід. Це було давно, довірений чоловік, який знав про таємницю скарбу, загинув, не встигнувши розказати про це вашому дідові та батькові...

Задумався султан над словами хлопчика і ось що йому відповів:

— Колись, у дитинстві, я чув, що мій предок під час набігу ворогів заховав великий скарб, і що таємницю скарбу знають лише птахи. Отже ворони говорять правду. Але звідки ти знаєш їхню мову?

Довелося хлопчикові розповісти всю правду про себе й про своїх батьків.

Наступного дня слуги падишаха дістали з колодязя золото і коштовності. Зраділий падишах щедро нагородив хлопця та його названого батька і дав їм право вільно возити товари на острів.

Минав час, хлопчик став юнаком, одружився, став шанованою людиною у своїй країні. Якось він з молодою дружиною і сином, опинившись у рідному місті, вирішив побувати в домі, де колись жив. Біля дому його зустріли згорблені дідусь та бабуся. Чоловік попросився до них у гості, але старий відповів:

— Ми б прийняли вас як найдорожчих гостей, та, на жаль, ми такі бідні, що не маємо змоги запропонувати вам, вашій дружині й вашому сину належне харчування і постіль.

Чоловік дав стареньким гроші, наказав слузі принести найдорожчих наїдків, дров, свічок і зупинився з сім'єю у старень-

ких. Вдячні дідусь та бабуся не знали як їм і прислужити. Старий поливав воду на руки гостеві, а старенька стояла поруч із чистим рушничком...

За вечерею чоловік зізнався стареньким, що він їхній син. Не втримались батько й мати, розплакались, попросили в сина пробачення. Син їм пробачив, узяв до себе, і вони до самої смерті жили в теплі й достатку.

П'ЯТЬ ГРОН ВИНОГРАДУ

Жив собі молодий вівчар. Випасав у горах овець, доїв їх, з молока робив сир, сир міняв на хліб, тим і жив. Одного разу він відкопав у горах виноградну лозу, приніс її додому й посадив у дворі. Минув рік, другий — і лоза вродила перше гроно винограду. Виноград був великий, золотистий, і вівчар вирішив дочекатися, коли той набереться в осіннього сонця солодощів. Ось тоді він його й зріже.

Восени, коли гроно налилось соком, дозріло, вівчар вирішив зрізати його. Вранці він прокинувся, вийшов з дому — глянь, а грона вже немає. Засмутився овечий пастух і почав чекати наступного року. Але й наступного року темної ночі злодій тихенько підкрався до лози і зірвав золотисте гроно. Так було і третього і четвертого року. А ось на п'ятий рік вівчар вирішив обхитрувати злодія: виготовив тонку петлю, сховав її під лозою, а сам сховався і почав чекати. Всю ніч прождав, і лише на світанку під кущем з'явилася Лисиця. Як тільки Лисиця потяглася до грона винограду, вівчар смикнув за петлю і спіймав злодійку.

Розгніваний пастух ладен був убити Лисицю, але та раптом заговорила людським голосом:

— Не вбивай мене, друже! Я тобі в пригоді стану. Я виконаю все, чого ти побажаєш.

— Гаразд, — відповідає вівчар, — я залишу тебе живою, але запам'ятай: якщо ти надумаєш мене обманути, я відшукаю твою нору і помщуся тобі.

— Кажи, чого хочеш, — мовила Лисиця.

— Ти з'їла в мене чотири грона винограду і мусиш виконати чотири моїх бажання, — відповів пастух. — Ти зробиш

мене сильним, красивим, багатим і посватаєш за мене доньку султана.

— Я згодна, — відповіла Лисиця, — але за однієї умови: щороку виноград з цієї лози ти віддаватимеш мені.

Вівчар погодився й відразу відчув, як його тіло стає іншим, як наливаються силою його груди, його руки. Він побачив, яким багатим і красивим став його одяг, як його стара хатина перетворилася на палац. Відпустив пастух Лисицю на волю, і вона вирушила сватати за нього дочку султана.

Прийшла Лисиця до палацу султана та й каже головному охоронцю брами:

— Передай султану, що мене до нього послав найбагатший у світі чоловік Бешсалким-бей. Він послав мене посватати для нього дочку султана.

Здивувався султан словам головного охоронця: ніколи в житті не чув про багатія на ймення Бешсалким-бей і наказав пропустити до нього Лисицю.

Підповзла хитра Лисиця до султанського трону й улесливим голосом каже:

— О славний і могутній султане! Мене послав до тебе Бешсалким-бей. Він такий славний і такий багатий у своєму краю, що лише для переліку всього його багатства не вистачило б і року.

— Що ж хоче від мене твій господар? — запитав султан.

— Мій господар, славний Бешсалким-бей, просить тебе зробити йому честь і віддати заміж за нього твою дочку.

Задумався султан над проханням Бешсалким-бея і каже:

— Завівся у моєму царстві страшний семиголовий Змій. Він знищує сади, посіви, викрадає молодих хлопців і дівчат. Якщо твій господар здолає Змія, привезе і покладе перед палацом сім голів, я згоден не тільки віддати за Бешсалким-бея свою єдину доньку, а й зробити його спадкоємцем мого царства.

— Гаразд, славний султане, ми згодні. Не мине й трьох днів, як голови Змія лежатимуть біля твоїх ніг.

Пішла Лисиця шукати печеру, де вдень відпочивав страшний Змій. Бігла вона, бігла, а за нею ув'язалась велика зграя собак і мисливці. Добігла Лисиця до нори, завалила вхід, а сама побігла норою далі, поки не наштовхнулася на Змія, що спав. Змій прокинувся, схопив Лисицю і каже:

— Ага, отже сьогодні здобич сама прийшла до мене. Дуже добре, буде чим поласувати.

— О могутній і непереможний Змію! — відповідає йому Лисиця. — Я прийшла до тебе зовсім не для того, щоб ти мене з'їв. Я прийшла попередити, що підступний султан наслав на тебе тисячі величезних собак і наймогутніших воїнів, озброєних такою зброєю, що твій вогонь перед нею безсилий. Ти чуєш, як гавкають собаки? Вони привели до твого лігвища безстрашних воїнів. Рятуйся, Змію!

Злякався Змій, почувши нестямний гавкіт собак. Повірив Лисиці й запитує її:

— Куди ж мені заховатися?

Роззирнулася Лисиця, помітила в печері піч та й каже:

— Лізь у піч, я зачиню заслінку і засиплю землею. Вони нізащо не здогадаються, що ти тут.

Змій так і зробив. Насилу заліз він у піч, а хитра Лисиця забила прохід у піч соломою, підпалила її і зачинила залізні заслінки. Змій задихнувся у тісній печі від їдкого диму.

Лисиця дочекалась, коли пішли мисливці, вилізла з печери і прийшла до пастуха:

— Господарю! Я виконала твоє прохання. Султан погодився видати за тебе свою єдину дочку і навіть зробити тебе своїм спадкоємцем, якщо ти уб'єш страшного Змія, який удень і вночі жахає його країну, покладеш перед палацом сім голів цього Змія.

Злякався пастух:

— Ти що, Лисице! Як я можу подолати вогнедишного Змія?!

— Не бійся, господарю. Я тобі допоможу подолати страшного Змія, але за це ти мусиш виконати моє останнє прохання. Коли я помру, ти поховаєш мене так, щоб вовки і голодні звірі не могли до мене дістатись і розтерзати мене.

— Люба Лисичко, клянусь, що, коли з тобою щось трапиться, я покладу тебе в золотий ковчег і поховаю у мармуровому мавзолеї.

— Я вірю тобі, — сказала Лисиця. — А тепер готуйся в дорогу: візьмеш сорок найсильніших верблюдів, тридцять дев'ять навантаж золотом і коштовностями. Нам потрібно буде відрізати Змієві голови і здерти шкуру. Гадаю, що до нашого приходу він буде мертвий.

Сказали — зробили. Пастух виволік Змія із печі, відрізав голови, здер шкуру, все це повантажив на сорокового верблюда, і вони вирушили до падишаха. Коли султан побачив перед палацом сім голів кровожерливого Змія і його шкуру, він був уражений силою і хоробрістю Бешсалким-бея. Не відкладаючи, справили весілля, і вдячний султан призначив колишнього пастуха своїм головним візиром.

Минув час, султан помер, і його місце зайняв колишній пастух. Став він гордим і пихатим, геть забувши, що колись доїв овець, робив сир і ходив у лахмітті.

Одного разу перед вікнами палацу варта помітила здохлу лисицю і доповіла сотнику, сотник — тисячнику, тисячник — візиру, візир — султану.

— Що це ви мені перед палацом сморід розвели! — розгнівався султан і наказав винести і геть викинути труп.

Лисицю викинули, та через кілька днів вона знову лежала під вікнами спочивальні султана. Ще дужче розгнівався султан:

— Негайно ж заберіть цей труп і відвезіть у степ, нехай там його вовки розтерзають!

Минуло ще кілька днів, і труп лисиці знову лежав під вікнами султана. Султан аж посинів від злості:

— Негайно ж заберіть цей труп, укиньте його у глибоку яму і загорніть землею!

Не встиг султан віддати наказ, як дохла Лисиця ожила і ось що йому сказала:

— Ех ти, вівчарику-вівчаренку! Ти забув про свою клятву? Про золотий саркофаг, про мармуровий мавзолей! Ось як ти вчинив у відповідь на мою доброту! На добро відповів злом. Був ти пастухом, то й залишайся ним!

Сказала так Лисиця і зникла. За мить султанський палац перетворився на стару хатинку, а Бешсалким-бей — на овечого пастуха...

ДОЧКА ПАСТУХА

Забажалося якось старому хану дізнатися, розумні чи дурні люди оточують його. Наказав візиру зібрати на найбільшому майдані міста людей, а коли люди зібралися, хан вийшов

і сказав: «Той, хто відгадає три мої загадки, одержить стільки золота, скільки матиме сил понести його. Перша загадка: що наймiцніше на світі? Друга: що найсильніше на світі? І третя: що найсолодше і найгіркіше на світі?»

Сорок днів приходили до палацу охочі отримати ханське золото, та жодному не вдалося відгадати загадки. Незабаром усі люди, підвладні хану, знали про ці загадки...

Почула про них і дочка пастуха, сімнадцятирічна Фатіма, та й каже батькові:

— Тату, я відгадала загадки хана, і ти можеш піти й одержати обіцяне за них золото. Я відкрию тобі секрет відгадок, але ти не мусиш казати ханові, що загадки відгадала твоя дочка.

Пастух погодився і почав збиратися в дорогу. За тиждень він був уже в ханському палаці, і візир доповів хану, що прийшов пастух, який відгадав його загадки. Пастуха привели у тронний зал, він низько уклонився ханові і сказав:

— Великий хане! Наймiцніше на світі — кінське копито. Тільки йому підвладні усі шляхи світу. Найсильніший на світі — вітер. Немає такої фортеці, котру з часом він не міг би зруйнувати. Найсолодше і найгіркіше — слово людини. Тільки слово може принизити, опустити людину на самісіньке дно і возвеличити, підняти її до самого сонця...

Погодився хан з міркуваннями пастуха і запитав, хто допоміг йому відгадати загадки. Довго опирався пастух, але, врешті-решт, зізнався, і хан щедро нагородив пастуха та відпустив додому, наказавши привезти дочку до палацу.

Повернувся пастух додому і передав дочці волю хана. Вислухала Фатіма батька, але їхати до палацу відмовилась, і довелося пастуху самому повернутися до хана та сказати, що не зміг виконати його наказ.

Старий хан не став карати пастуха. Він спорядив караван з подарунками й наказав головному візиру поїхати і вмовити розумну дівчину стати хановою дружиною.

Дістався караван до урочища пастуха, де стояла його оселя. Вийшла Фатіма назустріч, уклонилася візиру, запросила до хати. Візир подивувався красі й поставі дівчини, її умінню триматися, її словам... Передав візир дівчині прохання хана стати його дружиною, розклав перед нею багаті подарунки. Помилувалася Фатіма красивими подарунками, уважно вислухала візира, який сказав їй:

— Дочко, великий хан бажає, щоб ти стала його дружиною. Хану відмовляти не можна, ти повинна погодитись. Хан бажає ощасливити тебе.

Дівчина відповіла:

— Я згодна, великий візире, але у мене є прохання до хана. Якщо хан виконає його — я готова бути його дружиною.

Візир погодився передати хану умови дівчини, і вона сказала:

— Скажіть хану, щоб він замість цих подарунків прислав п'ятнадцять хлоп'ят, двадцять юнаків, тридцять навіжених, сорок розумних, п'ятдесят овець, шістдесят палиць, сімдесят курей, вісімдесят корів, дев'яносто качок і сто яєць.

Здивувався візир, що такі прості й незначні вимоги дівчини, але заперечувати не посмів. Повернувся в палац і переповів хану прохання дівчини.

Розгнівався хан, зачувши про умови дівчини. Візир очікував наказу силоміць привезти непокірливу дівчину до палацу, але хан нічого не сказав. Здивувався візир:

— О великий хане, невже важко виконати такі прості доручення дочки пастуха? Я все це можу зробити сам, ви тільки накажіть...

Хан ще більше розгнівався:

— Навіть ти, великий візире, не зрозумів сенсу цих слів... Знаєш, про що вона попросила мене? П'ятнадцять хлоп'ят — це нагадування про те, що я колись був хлопчаком. Двадцять юнаків — про мій шибайголовий час. Тридцять навіжених — про те, яким відчайдушним ханом був я у тридцять років. Сорок розумників — про ту пору, коли я взявся за розум. Шістдесят палиць — це мої шістдесят літ. Сімдесят овець — роки старечої покірливості, вісімдесят корів — роки, коли в людини пригасає розум, дев'яносто качок — час, коли людина стає беззуба і їсть одну м'якоть... Сто яєць — що, доживши до ста років, людина стає крихкою, як яйце, бо від найменшого різкого руху яйце розбивається... Ось що просила вона переказати мені... А це означає, що вона не бажає стати дружиною хана...

Зрозумів візир, що розумнішою від нього виявилась юна дочка пастуха, і не став радити ханові послати в урочище аскерів[1] і силоміць привезти дівчину в палац...

---

[1] Аскер — солдат.

ЧОЛОВІК, ЯКИЙ САДИВ ПЕРЛИНИ

В далекі часи жив на світі хан, у якого була дочка. Хан її любив і плекав. Дочка виросла, стала вродливою дівчиною, і чутки про її красу, розум, привітність облетіли всі сусідні країни. Правителі сусідніх держав вважали за честь породичатися з ханом. Вони відправляли до хана послів із щедрими дарунками, та хан не квапився розлучатися з дочкою, адже він її дуже любив.

Але трапилося нещастя: принцеса тяжко захворіла. З'ясувати причину хвороби намагалися відомі ворожбити й астрологи. Лікували її найкращі лікарі та знахарі. Півцарства обіцяв хан тому, хто поставить принцесу на ноги, але й це не допомагало.

Одного разу до палацу привели купця, корабель якого зазнав аварії біля берегів країни. Під час бурі він прив'язав себе до щогли, і цю щоглу з прив'язаним до неї непритомним чоловіком викинуло на берег. Коли купець опритомнів, його відвели до караван-сараю[1], одягли, нагодували, виділили йому простору келію. Тут, у караван-сараї, й почув купець про горе, що спіткало хана, і попросив негайно привезти його в палац.

І ось що сказав хану купець:

— Ваша величносте, на самісінькому краї землі є море-океан, на дні якого в перламутрових мушлях вирощують найбільші у світі перлини незвичайної краси. Та окрім краси ці перлини мають дивовижну чарівну властивість — повертають людям здоров'я і вроду. Мені не потрібно півцарства, я сам батько, у мене була улюблена дочка, яку я втратив. Я розумію ваше горе. І якщо ви дасте мені гарний корабель і достатньо золота, клянуся вам блакитним небом та ім'ям великого Тенрі[2], через рік я повернуся до вас з перлинним намистом.

Купець вирушив у далекі країни до моря-океану, а хан наказав збудувати на березі моря палац. Відтоді принцеса

---

[1] Караван-сарай — те ж саме, що заїзний двір, щось на зразок готелю для прибулих купців.
[2] Тенрі — Бог.

лежала біля вікна і з надією дивилася на море, виглядаючи заповітний корабель з блакитним прапором на щоглі.

Минув рік. Один за одним заходили до гавані вітрильники і галери, та на жодному з них не було блакитного прапора. Хан уже почав втрачати надію, коли це до воріт його палацу підійшов бродячий дервіш[1] і, втомлено спираючись на кострубату палицю, іменем хана зажадав відчинити ворота.

Варта привела дервіша до хана, і той упізнав у посивілому, втомленому, зодягнутому в лахміття бродязі, купця. Хан подумав, що купець почне скаржитися, що, мовляв, його пограбували в дорозі, що він прийшов ні з чим. Та купець не промовив жодного слова. Він переломив об коліно палицю і дістав з неї намисто з перлів. Хан був вражений: кожна перлина завбільшки з ягоду. Перлини незвичайної білини і світилися ізсередини ніжно-рожевим сяйвом. Такі дивні перлини хан бачив уперше.

А через день принцеса побачила, як до гавані заходить знайомий корабель із блакитним прапором на високій щоглі. Дівчина, яка рік лежала нерухомо, підвелася з ліжка і, ледь переставляючи ноги, вийшла на берег. Купець зійшов по трапу на землю. Він ішов і ніс на витягнутих руках намисто, де кожна намистинка в промінні вранішнього сонця сяяла, ніби маленька зірочка.

Дуже швидко до дівчини повернулися здоров'я, життєрадісність, краса, усмішка. Хан не міг натішитись її дзвінким сміхом. Він щедро віддячив купцеві, який, незважаючи на всі негаразди, дотримав свого слова. Хан наказав завантажити корабель золотом та дорогими товарами і разом з дочкою вийшов з палацу на берег провести купця в дорогу. Звістка про чудесне вилікування принцеси облетіла всю країну.

Минуло кілька років. Принцесу посватали за сина падишаха сусідньої країни. Незабаром мало відбутися весілля. Прокинувшись якось вранці, принцеса простягнула руки до скриньки, де лежало намисто, підняла кришку — і завмерла! Намисто зникло.

Хан наказав перекрити всі виходи, обшукати слуг, охорону і навіть вельмож. Обшукали весь палац, заглянули в кожну шпаринку, а намиста не знайшли. Воно ніби крізь землю

---

[1] Дервіш — мандрівник.

провалилося! Розгнівався хан, викликав до себе начальника варти і ось що йому сказав:

— Даю тобі на пошуки десять днів. Якщо за цей час намисто не знайдеться, я накажу відрубати тобі голову!

Хану дуже хотілося повернути дочці намисто до весілля.

Прийшов начальник варти додому наляканий, невеселий. Він розумів: злодія, який зумів непоміченим прокрастися в палац, увійти до кімнати принцеси і вкрасти чарівне намисто, йому ніколи не знайти! Якщо злодій, ризикуючи життям, украв намисто, певно ж у нього при смерті дочка або дружина...

Мати начальника варти, побачивши пригніченого сина, почала розпитувати, що трапилось. І син розповів їй про зникле намисто.

Намисто, звичайно ж, не знайшлося. Настав останній день терміну, призначеного ханом. На десятий день, рано-вранці, мати навчила сина, що йому відповісти хану і, прочитавши молитву, провела його на службу.

Начальник варти став перед ханом і ось що йому сказав:

— О великий хане! Я не зміг відшукати намисто принцеси. Я готовий покласти голову на плаху, та перш ніж карати, вислухай мене. Я дістав чарівне зілля. І якщо зібрати з дна нашого моря сорок мушель, покласти до них сорок простих перлин, укутавши їх чарівним зіллям, посадити на сонячному місці, то рівно через сорок днів зійдуть тюльпани, всередині яких будуть такі ж самісінькі перлинки, як і в намисті принцеси.

Хан послухався начальника варти. Він наказав дістати з дна моря сорок мушель, видати з казни сорок перлин і підготувати ділянку, котру обрав для посадки начальник варти.

Настав день садіння мушлі. На поле прийшли хан і його візирі, вельможі, яким хотілося на власні очі побачити, як висаджуватимуть перлини. На полі було викопано сорок ямок, і біля кожної лежала мушля з перлиною. Перш ніж розпочати роботу, начальник варти сказав:

— О великий хане! Я не можу сам посадити перлини, тому що ти запідозрив мене у крадіжці і видав указ про покарання. Посадити їх може тільки та людина, честь якої нічим не заплямована. Людина, яка ніколи не порушувала свого слова, нікого не скривдила, нікому не завдала горя. Це мусить

бути кришталево чиста і чесна людина. Тільки тоді перлини зійдуть і дадуть бажаний врожай.

Хан наказав посадити перлини головному візиру, але той з острахом сказав:

— О великий хане! Я в своєму житті ніколи нічого не садив! Я не вмію цього робити... І потім, ви самі знаєте, які в мене є гріхи...

Хан подумав, погодився з великим візиром і звернувся до головного судді, але й той замахав руками:

— Що ви, о великий хане! Ви знаєте, скільки я виніс вироків у своєму житті, а раптом серед них були й не зовсім справедливі? Кожна людина в житті помиляється. Я не хочу, щоб через мене постраждала така важлива справа.

Хан подумав, погодився з головним суддею і звернувся до головного муфтія[1] ханства. Цей вже мусить бути кришталько чесним і чистим, адже він служить не кому-небудь, а самому Аллаху. Але головний муфтій притиснув руки до грудей і почав казати, що в молодості і він був грішний.

Наперед вийшов один з царедворців, і ось що він сказав:

— О великий, могутній і справедливий хане! Ви наймудріший, найсправедливіший і найчесніший у нашому ханстві. Благаємо вас посадити перли своєю щедрою і легкою рукою. Ми впевнені, що через сорок днів на світ з'являться чарівні квіти...

Хан не став висаджувати перли. Він знав, що коли він це зробить, то квіти не лише через сорок днів, а й через сорок років не зійдуть. І тоді він звернувся до начальника варти:

— Я скасовую свій наказ про твою смертну кару і знімаю з тебе підозру про крадіжку. Ти можеш з чистим серцем приступити до роботи.

Поклав начальник варти в лунки мушлі, засипав їх землею і щедро полив морською водою. Ділянки обнесли високим муром зі сторожовими вежами по кутах, виставили варту біля воріт, і сам начальник варти стежив і вдень і вночі, щоб жодна жива душа не проникла сюди.

Незабаром відбулося весілля принцеси і сина султана. На весілля приїхали правителі всіх сусідніх країн. Сорок днів і

---

[1] Муфтій — священнослужитель.

сорок ночей тривали урочистості. Господарі, зайняті гостями, забули лік дням і, коли весілля закінчилося, згадали про чарівні перлини й заквапилися на поле. Все було на місці: і висока загорожа, і сторожові вежі, і варта біля воріт, от лиш від начальника варти і сліду не залишилось, а там, де були лунки, не було жодного паростка.

Довго сміявся хан над тим, як його обдурив начальник варти! Але гніватися не став. У день весілля наречений подарував нареченій чудесне перлинне намисто, щоправда ніхто не знав, чи має воно цілющі властивості, чи ні. Але наречена була задоволена.

Що ж до начальника варти, то хан наказав його розшукати і призначити головним суддею. Адже хан не знав, що ідею посадити перли подав не він сам, а стара мудра жінка — мати начальника варти.

ЗАПОВІТ

Жив колись неподалік від міста Карасубазара, біля підніжжя Білої гори, умілець-гончар. І такі чудові глечики виробляв цей чоловік, що налий в цей глечик прозорої джерельної води, і хай мине тиждень, мине місяць, мине рік — вода в глечику залишається такою ж прозорою, холодною і смачною, як і вода в джерелі. А ще гончара шанували і любили за те, що багатіям він продавав глечики за динар, а бідним — усього за копійку!

Був у гончара єдиний син, якого з дитинства він навчав секретів свого ремесла. Майстер тішився сином, який ріс не днями, а годинами, виглядало так, що стане майстром, не гіршим, аніж батько. «Буде кому продовжити моє ремесло», — радів батько.

Одного разу гончар тяжко захворів. Прийшла до нього смерть та й каже:

— Ти багато доброго зробив людям за своє життя, а тому я даю тобі ще один день, щоб ти встиг закінчити усі свої земні справи...

Усміхнувся майстер. Не злякався смерті. За своє життя він виготовив стільки прекрасного посуду! Його глечики

стоять майже в кожній оселі. І доки люди будуть користуватися ними, доти пам'ятатимуть про нього, вимовлятимуть його ім'я...

Єдине, що засмучувало гончара — це його син. Останнім часом він почав зневажливо ставитися до своєї роботи. Все частіше й частіше почав ходити до міста і марнувати там багато часу. Покликав гончар сина і каже йому:

— Сину мій, скоро мене вже не стане. Відійду з цього життя. Я передав тобі свою майстерність, залишив тобі добре ім'я, бережи його, не дай йому стертися в пам'яті людей. У скрині є все необхідне, щоб провести мене в далеку дорогу. А ось у цьому глечику все, що я зібрав за свою працю. Якщо ти працюватимеш, тобі цих грошей вистачить, щоб побудувати новий будинок, одружитися, виростити дітей. І ось що я тобі хочу сказати: всяке буває в житті. Якщо тобі раптом стане скрутно і ти потребуватимеш допомоги, піди до тітоньки Зейнеп, вона тобі поможе.

Помер майстер, поховали його. Тисячі людей прийшли з ним попрощатися і сказати про нього добре слово.

Після поминок, замість того, щоб продовжити батьківську справу, син вигріб із глечика золоті гроші і пішов до міста. Купив собі фаетон, коней, новий одяг, завів нових друзів і почав жити на широку ногу. З музикантами, співаками, новими друзями роз'їжджав він по місту в фаетоні, не шкодуючи грошей, зароблених батьком.

Та минув рік, і гроші закінчились. Не стало й нових друзів, вони обминали його тепер десятою дорогою. Довелося продати фаетон, коней, але й цього вистачило ненадовго. Настав день, коли в нього не знайшлося грошей, щоб купити хліба... Згадав він тоді про тітоньку Зейнеп.

Повернувся в рідне село, прийшов до тітоньки Зейнеп і розповів їй про батьків наказ. У відповідь вона дістала зі споду скрині ключ і каже:

— У вашій хаті є маленька кімната, в якій твій батько зберігав свій робочий одяг. Відімкни двері і увійди до цієї кімнати.

Ледве-ледве дістався син батьківської хати. Відімкнув двері тієї кімнати, увійшов, аж бачить: посеред кімнати стоїть табуретка, а над нею звисає зі стелі мотузка з петлею... Згадав син слова батька: «Вчися бережливо витрачати зароблені

гроші, якщо не навчишся — не буде з тебе людини...» І подумав син: «Отже, він хотів мені сказати, що коли не зможеш стати людиною, вихід один — повіситись...»

Став син на табуретку, накинув на шию петлю — і повісився! Та не встиг він віддати Богові душу, як мотузка обірвалася, і з дірки в стелі посипалися золоті динари...

Прийшов син до тями, зібрав гроші і, дивлячись на батьківський гончарний фартух, що висів на стіні, поклявся, що із завтрашнього дня почне нове життя. Буде, як і батько, копати глину біля підніжжя Білої гори, замішувати розчин, крутити гончарний круг і виготовляти такі глечики, щоб люди згадували не тільки ім'я батька, а й про нього казали: «Син гончара також став справжнім майстром!»

РОЗУМНА ДІВЧИНА

Син хана вирішив оженитися і вирушив шукати собі наречену. Багато міст і сіл обійшов, у багатьох оселях побував. На своєму шляху він натрапив на невеличкий будиночок, біля якого поралася дівчина, збираючи хмиз. Хан-заде[1] увійшов на подвір'я і зупинився перед дівчиною. Помітивши незваного гостя, юнка здивовано промовила:

— Нехай Аллах захистить цей безвухий дім!

Хан-заде здивувався, зачувши слова дівчини. Хіба можуть бути вуха в будинка? Він лиш запитав, чи вдома батьки дівчини, на що та йому відповіла:

— Батько пішов у поле землю перевертати, мати пішла з однієї робити дві. Та і я не сиджу склавши руки — готую страву, в якій п'ятеро опадають на дно, п'ятеро зверху плавають.

Нічогісінько не зрозумів хан-заде і, попрощавшися з дівчиною, пішов собі далі. Йшов він, ішов і зустрів на березі озера старого чоловіка, який орав своє поле. Старий зупинив коня, залишив плуг, підійшов до подорожнього, привітався і запитав, що привело юнака в їхнє село. Хан-заде сказав старому, що шукає собі наречену, розповів про

---

[1] Хан-заде — буквально «ханів син».

сільську дівчину, про її дивну мову. Старий усміхнувся, похитав головою:

— Ой, синку, зміст мовленого дівчиною дуже простий! Вона вирішила тебе випробувати, наскільки ти кмітливий. А ти вуха розвісив... Зміст її слів простий: дім без вух — це дім без собаки. Був би в дворі собака, ти б не зміг увійти тихцем. Землю перевертати — це значить орати її. Глянь, який слід за моїм плугом. Залишилась перевернута скиба. Про матір вона сказала так тому, що в них повинна отелитися корова, і мати пішла в хлів приймати в неї телятко. Була одна корова — стало дві. Ну а щодо страви, то дівчина варила квасолевий суп. А з квасолі, як відомо, половина під час варіння осідає на дно, а друга половина спливає наверх. Ось тобі вся хитрість...

Хан-заде вирішив припинити пошуки нареченої і повернувся до свого палацу. І чим більше він думав про дівчину, тим більше вона подобалась йому. Одного разу він покликав до себе найрозумнішого візира і запитав:

— Що сталося з шістьома?

Візир дуже здивувався. Йому навіть здалося, що хан-заде не зовсім при своєму розумі після тривалої мандрівки:

— Хто ці шестеро? Як їх звати?

— Але ж ви вважаєтесь найрозумнішим візиром у ханстві! — усміхнувся хан-заде. — Найрозумнішим і найкмітливішим. Якщо ви не можете здогадатися, хто ці шестеро, поїдьте в невеличке село на самісінькому краю нашого ханства, там в маленькій хатинці живе красива дівчина, от і запитайте у неї. А заодно дізнайтесь, як її звати.

Спантеличений візир, не зволікаючи, вирушив у дорогу. Минув день, другий... На третій день він дістався до того села, куди дорога пролягала повз озеро, на березі якого старий орав своє поле. Помітив візир старого та й вирішив розпочати з нього:

— Доброго дня, чоловіче! Бог тобі в поміч. Що ж це ти зробив з шістьома?

Старий навіть не здивувався. Зупинив коня, відповів на привітання і ось що додав:

— Шістьох тягнув-тягнув, але до дванадцяти розтягнути не зміг. Схили гір потом покрились, низини туман заслав, млин молоти перестав. Дуже кепсько мені стало...

Довго розмірковував візир над змістом цих слів, але так і не докопався до суті. От і змушений був попросити старого пояснити, що означають ці слова. Старий розсміявся, похитав головою:

— До чого ж ти, виявляється, безголовий. Такої дурниці не зрозумів. Тут нещодавно приїжджав один, такий же дурний, як і ти...

Візир зрозумів, що старий каже про хана-заде. Зрозумів і зрадів: «Ну, стривай, хан-заде! Я покажу тобі, як знущатися зі старого візира».

— Поясни мені, чоловіче, зміст мовлених тобою слів і я за кожне з них дам тобі по п'ять золотих!

Старий узяв із рук візира гаманець із золотом, додавши при цьому:

— Звичайно, розум, куплений за золото, це ще не розум, але замислитися змусить. Шестеро, про яких ти запитуєш, — це шість місяців. Шість місяців я працював, а плодів моєї праці на дванадцять місяців не вистачило. Старий я став: мої сиві скроні покрив піт, очі туман почав застилати. Мій млин — порідїлі зуби — з твердою їжею не справляється, тому й сил малувато. Кепсько мені стало...

Подивувався візир розуму старого орача. Спитав у нього:

— Скажи мені, чоловіче, а чи не проїжджав тут нещодавно молодий хан-заде?

— Проїжджав. Він з дочкою моєю Теслієє один раз порозмовляв, і йому цього вистачило. Довелося мені навчати молодого хана-заде розуму...

Повернувся візир у палац, а хан-заде й запитує його, чи дізнався він, як звати найрозумнішу дівчину в селі.

— Дізнався, — відповів візир, — звати її Теслієє.

— А хто батько її?

— Батько її — той старий орач, котрий навчав вас розуму, — відповідає візир.

Почервонів хан-заде, ухопився за руків'я кинджала та вчасно втримався і, отямившись, сказав:

— Візьми необхідні подарунки і завтра ж їдь у село до старого. Скажи йому, що я хочу оженитися на його дочці, хочу ощасливити її, зробити її господинею, окрасою нашого палацу.

Наступного дня візир поїхав сватати дочку старого орача. Минув день, другий... На третій день дістався він до села,

заїхав у двір, поклав біля ніг здивованого старого багаті подарунки і сказав:

— Хан-заде вирішив ощасливити тебе і твою сім'ю. Він хоче, щоб ти став його тестем...

Старий здивовано похитав головою, задумався. І ось що відповів візиру:

— Давайте запитаємо в дочки. Як вона вирішить, так і буде.

Покликав старий дочку. Вийшла дівчина з хати, поклонилася батькові, поклонилася гостеві. Візир, вражений її красою і поставою, сказав:

— Нещодавно у вас в гостях побував молодий хан-заде. Відтоді він втратив розум і спокій... Він шле вам багаті подарунки і хоче ощасливити вас...

Дівчина поклонилася батькові й мовила:

— Батьку, від повного до пустого я не піду. Від пустого до повного полечу птахою! — сказала і пішла в хату.

Спантеличений візир запитав у старого:

— Що сказала твоя дочка? Вона погодилася вийти заміж за ханського сина?

Старий почав пояснювати візиру:

— Вона сказала, що від повного до пустого не піде. Не піде до того, в кого повно багатства, а розуму не вистачає. Коли б він був бідний та розумний, сама б до нього птахою полетіла...

Нічого не відповів візир старому. Скочив на коня і помчав геть. Йому дуже хотілося швидше побачити вираз обличчя молодого хана-заде після того, як перекаже йому слова найрозумнішої, найвродливішої дівчини в селі.

СЕЛЯНИН І ШАЙТАН [1]

Жив собі селянин. Мав поле. Настала весна, а в селянина бракує грошей, щоб купити насіння й засіяти своє поле. Сидить селянин скраєчку поля і сумно зітхає. Коли це мимо йде шайтан. Зупинився та й питає:

---

[1] Шайтан — чорт.

— Що трапилося, добродію, чого так сумно зітхаєш?

Селянин йому відповідає:

— Коли в мене були гроші для насіння, не було землі. Тепер є земля, але нема грошей, щоб купити насіння.

— Якщо я тобі дам грошей для насіння, ти віддаси мені половину майбутнього врожаю? — запитує шайтан.

Поміркував селянин та й погодився. Посіяли вони кукурудзу. Виросла кукурудза, дозріла. Почали вони радитись, як їм розділити врожай, щоб ніхто не образився.

Селянин і каже шайтану:

— Візьми собі ту частину, котра тобі більше подобається.

Оглянув шайтан кукурудзу, бачить — стебел багато, вони високі і товсті, а качанів на кожному стеблі всього по два-три. «Візьму те, чого більше», — вирішив шайтан.

Поділили вони врожай: шайтану дісталася гора стебел, а селянину мажара качанів. Селянин продав кукурудзу і виручив добрі гроші, а шайтану за його гору стебел дали всього кілька монет.

Прикро стало шайтану.

— Який же ти безсовісний, обдурив мене, — сказав він селянину.

А той йому відповідає:

— Але ж ти сам вибирав і взяв те, що хотів. Давай-но ще раз засіємо це поле і ти вибереш те, що забажаєш.

Домовились вони і посадили часник.

Весна тільки-но входила в силу, а на полі вже зазеленіли соковиті стебельця часнику. Настав час ділити врожай, шайтан і каже:

— Цього разу я візьму собі все, що росте над землею!

— Гаразд, — погодився селянин, — я згоден на корені.

Зрізав шайтан стебла часнику, пов'язав їх в пучечки та й повіз на базар. Селянин же викопав часник, склав у кошики і залишив до зими, коли на базарі за часник дають найбільшу ціну.

І знову прогадав шайтан. Цілісінький день простовбичив на базарі, але не продав жодного пучка зелених стебел. «Ти, бісів продавець, — сміялися з нього покупці, — а де ж твій часник?»

Зрозумів шайтан, що й цього разу обдурив його селянин. Підстеріг шайтан селянина на стежині і здійняв галас:

— Безсовісний ти чоловік! Два роки я на тебе працював, а що заробив?

Вирішив шайтан покарати селянина. Біля стежки лежав великий камінь, шайтан відірвав його від землі, підняв його над головою, але не встиг кинути. Селянин перший помітив, що в ямі, яку закривав камінь, лежить глечик. Кинувся він до цього глечика, підняв його — дивиться, а в ньому повно золота!

— Давай розділимо золото порівну! — запропонував селянин.

— Ні, — сказав шайтан, — цього разу золото собі візьме той, хто старший! Я старший від тебе, отже глечик із золотом повинен бути моїм.

— А скільки тобі років? — запитав селянин.

— Цього року мені виповниться рівно двісті! — гордо мовив шайтан.

— Всього тільки! — подивувався селянин. — А чи знаєш ти, що моєму молодшому брату, який помер двісті років тому, було рівно сто років!

— Два роки я на тебе працював, — каже шайтан, — значить я маю право зробити вибір двічі! Ось тобі моє останнє рішення: давай по черзі возити один одного і співати пісні. Хто більше витримає, тому й дістанеться все золото.

Не став селянин сперечатися з шайтаном, посадив його на плечі та й пішов по стежині. Три дні й три ночі співав шайтан пісні, сидячи на шиї в селянина. На четвертий день замовк. Скінчилися в шайтана пісні. Всі, які він знав — проспівав.

Виліз тепер селянин шайтанові на шию. Дорога простяглася вздовж підніжжя гори, і селянин заспівав:

Ой-ой-ой, починається гора.
Ой-ой-ой, на горі ростуть ліси.
Ой-ой-ой, а в лісах росте кизил...

Весь день ішов шайтан вздовж гори і весь день селянин співав про те, що бачив довкола, і про все те, що знав про гори.

Наступного дня шлях проліг вздовж річки, і селянин весь день співав про річку, про її чудесну воду, про риб, що живуть у річці. Співав про те, для чого потрібна людині вода. Потім

вони ішли степом, і селянин співав: «Ой-ой-ой, як чудово в цім степу!»...

На п'ятий день шайтан не витримав і здався:

— Злазь, — каже, — досить! У мене вуха вже позакладало від твоїх пісень.

А селянин відповідає:

— Ну що ти! У мене цих пісень на весь рік вистачить. Так що ходімо далі.

Скинув шайтан селянина зі спини, вилаявся і побіг світ за очі. На цьому їхня дружба скінчилася. А глечик із золотом дістався селянинові.

КОЗОПАС

Подія ця трапилась не так давно. Про неї ще пам'ятають сивобороді аксакали. Щоправда, вони не самі були свідками того, про що розповідається, а чули це від своїх батьків і дідів.

Правив у той час країною падишах, у якого було три дочки. Немало шляхетних емірів і султанів засилали до падишаха сватів, але падишах усім відмовляв. Чи то він сам не хотів розлучатися з дочками, чи то дочки не поспішали залишити батьківський дім.

Одного разу прийшов до падишаха візир і приніс йому в подарунок три дині:

— О світозорий падишаху! — каже візир. — Тут три дині: одна — літня, друга — осіння, третя — зимова. І кожну з них потрібно з'їсти у свій час, а то вони висохнуть, зморщаться, втратять запах і смак...

— Що ти цим хочеш сказати? — запитує падишах. — Не треба загадувати мені загадки!

— Вам Всевишній подарував трьох дочок-красунь. Мені здається, що вже настав час видати їх заміж. Спочатку старшу, потім середню, а тим часом надійде строк і для найменшої.

— Але чи погодяться вони з моїм вибором? — каже падишах. — Ти ж знаєш, як я їх люблю! І мені не хочеться їх засмучувати і віддавати заміж насильно.

— Нехай вони самі оберуть собі суджених! — каже візир.

Падишах погодився з візиром і наказав написати указ і зачитати його в усіх куточках свого царства.

Сказано — зроблено. Тисячі гінців поскакали в різні сторони, і в усіх містах і селах жителі почули указ падишаха:

«О славні жителі нашого царства! Слухайте, і не кажіть потім, що ви не чули! Нехай кожен, хто нежонатий, хто молодий і сильний, прийде до палацу і пройде повз балкон, на якому стоятиме старша дочка падишаха. Той, в кого царівна кине золотий м'яч, поведе царівну до вінця і стане зятем самого падишаха!»

У призначений день тисячі юнаків прийшли до палацу падишаха і, дивлячись на прекрасну царівну, пройшли повз балкон. І тільки в одного кинула золотий м'яч царівна.

Сорок днів і сорок ночей тривало весілля. Сорок днів гули мідні труби, били барабани, дзвеніли сантари, співали дутари і сопілки. Сорок днів танцюристи показували своє мистецтво, канатоходці — свою майстерність, маги і чарівники — своє уміння творити дива.

Весь рік згадували про весілля всі ті, хто був на нього запрошений...

Настав час і так само вибрала собі судженого середня царівна. Тепер вже згадували про її весілля і сперечалися про достойності другого зятя падишаха.

Прийшов час і найменшій вибрати собі нареченого. І знову тисячі й тисячі красивих юнаків пройшли повз балкон, на якому стояла прекрасна царівна. Та золотий м'яч так і залишився в руках найменшої дочки падишаха. Сам падишах був здивований. Він запитав у вірного візира:

— Невже перед балконом пройшли всі доблесні джигіти мого великого царства і їй жоден з них не сподобався?

На що візир йому відповідає:

— О світозорий падишаху! Лишився ще один... пастух кіз, плішивий і страшний з вигляду. Він один залишився за ворітьми...

— Пропустіть його! — розпорядився падишах.

Плішивий козопас пройшов повз балкон, і золотий м'яч влучив йому прямісінько в голову! Падишах не повірив своїм очам і наказав йому ще раз пройти біля царівни. І цього разу золотий м'яч влучив у голову плішивого.

Розгнівався падишах і наказав привести до нього дочку. Привели царівну, і падишах каже:

— Перед тобою пройшло стільки достойних юнаків, а ти обрала цього лисого пастуха! Ти хочеш, щоб наді мною потішалися всі султани, еміри і хани сусідніх держав?

Але не послухалася царівна батька:

— Значить така моя доля, а отже — й воля Всевишнього, і я мушу їй скоритися!

— Якщо ти вирішила покоритися долі, забирай свого пастуха і йдіть живіть у козиному загоні! Не буде тобі ні весілля, ні посагу! Геть з очей моїх! І щоб ноги твоєї більше не було в моєму палаці!

Ось так дуже сильно розгнівався падишах.

Взяла царівна за руку свого лисого нареченого і пішла, не звертаючи уваги на насміхання старших сестер та їхніх чоловіків. Як тільки молодята відійшли від міста, пастух скинув з голови овечу шкуру, лахміття, змив з обличчя бруд і перетворився на вродливого стрункого джигіта. Свиснув голосно джигіт, і на його посвист примчав красивий кінь. Посадив юнак царівну на коня і повіз у гори. Так ніхто в палаці й не здогадався, що одного разу, під час прогулянки в горах, царівна побачила пастуха, і вони покохали одне одного.

Привіз джигіт царівну до своєї невеликої, змурованої з каменів хати, і каже:

— О прекрасна царівно! Якщо ти не передумала бути моєю дружиною, увійди в цю оселю і стань її господинею!

Дівчина не роздумуючи увійшла до хати і стала її господинею. Вона навчилася доїти кіз і готувати смачний сир, що його подавали до столу самого падишаха! Вона навчилася сколочувати масло, випікати смачні рум'яні коржі, варити плов і зовсім не жалкувала, що назавжди пішла з палацу, повного нещирих та улесливих людей.

Минув якийсь час, і навіть до гір долинули чутки про те, що сусідній султан оголосив війну падишаху та йде на нього з численним військом. Тоді пастух і каже дружині:

— Йди скажи батькові, що я готовий воювати з військом султана. Нехай дасть мені коня і зброю.

Прийшла дочка до батька й передала йому слова свого чоловіка. А падишах відповідає:

— В дальній конюшні стоїть мій старий кінь, а на стіні висять щит, спис, лук зі стрілами. Нехай бере і їде на війну.

Вивели слуги царівні старого коня, винесли зброю.

Пастух сів на коня і першим вирушив назустріч султановому війську. Незабаром і падишах зі своїм військом виступили в похід.

Проходило військо біля болота, і всі бачили, як борсається в багні зять короля і його шкапа. Вволю насміялися над пастухом і сам падишах, і його зяті, і все військо, але ніхто не допоміг пастуху вибратися із багнистого болота.

Коли військо пішло, джигіт виборсався з болота, голосно свиснув. На свист примчав його вірний кінь з притороченою до сідла зброєю. Скочив джигіт на коня і помчав туди, де вже йшов бій і воїни падишаха крок за кроком відступали під натиском війська короля. Тут і з'явився перед ворогами джигіт. Він, ніби вихор, налетів на султана та його оточення і погнав назад. Здивувався і зрадів падишах:

— От богатир, так богатир! Один цілого війська не побоявся... Краще мати одного такого сина, ніж трьох зятів!

Тут султану повідомили, що відважний воїн поранив руку і зламав шаблю.

Султан зняв свою поясну хустку, зняв шаблю, котра дісталася йому від батька, і наказав доставити богатирю:

— Нехай він цією хусткою перев'яже рану, а цією шаблею прожене ворогів з рідної землі!

Повертався падишах з перемогою, і знову військо проходило коло болота, де все ще борсався в багні чоловік найменшої дочки... А падишах усе чекав, коли ж перед ним постане найвідважніший в його державі джигіт, щоб гідно відзначити його.

Чекав він, чекав, а замість відважного воїна прийшла його дочка та й поклала перед падишахом закривавлену хустку, шаблю і сказала:

— Усе це мій чоловік сховав від мене, але я знайшла і впізнала вашу хустку й вашу шаблю. Звідки це в нього?

Здивований падишах відповідає:

— Я передав цю хустину батиру[1] перев'язати рану. А свою шаблю — замість його шаблі, котра зламалася.

---

[1] Батир — богатир.

Дочка й каже падишаху:

— Рану на його руці я таки бачила, сама лікувала її...

Падишах наказав силоміць привести до нього в палац джигіта. Той не противився і сам прийшов до падишаха. Падишах запитує:

— Чий ти будеш син і як тебе звати, батире?

Джигіт відповідає:

— Батька мого звали Теміркая (залізна скеля), а мене звуть Бекболат (найміцніший булат).

Падишах каже:

— Я накажу в усіх храмах нашої держави прочитати молитву в пам'ять про твого батька, який виростив такого сина! Віднині ім'я твоє стоятиме першим у списку славних воїнів нашого царства. Проси в мене все, чого душа бажає!

А воїн йому відповідає:

— Нам нічого не потрібно. Я вдячний вам за дочку, за те, що ви дозволили їй стати моєю дружиною. Ми кохаємо одне одного — і це наше найбільше багатство. Я хотів би, щоб народ наш жив у мирі та достатку, щоб вороги не топтали нашу землю, щоб на нашій землі не було голодних і знедолених, щоб завжди торжествувала справедливість.

Пообіцяв падишах Бекболату виконати його прохання та його побажання. А чи виконав? Цього не знаємо. Бо таке буває тільки в казці...

ХТО МУДРІШИЙ?

Жив колись падишах, і був у нього візир, старий та мудрий чоловік. Настав час — візир помер, і падишаху треба було призначити нового — одного з двох помічників старого візира.

Довго міркував падишах, котрого з двох йому вибрати? Помилишся у виборі — сам же й пожалкуєш. І радитися з вельможами не хотілося: скажуть потім, що в падишаха не стачило розуму обрати гідного. Вирішив падишах провести випробування: викликав він обох помічників і ставить їм таке запитання:

— Що, на вашу думку, важливіше в житті — багатство чи щастя-доля?

Задумалися сановники. Один і каже:

— Звичайно, багатство, ваша величносте. Ви в нашій країні найбагатша людина, і завдяки цьому країна наша процвітає. Чутки про вашу щедрість долинули до багатьох країн. А, як кажуть мудреці, «якщо господар багатий і щедрий, то й слуги живуть у достатку».

Другий помічник подумав-подумав та й каже:

— А я, ваша величносте, вважаю, що в нашому житті найважливіше — це щастя-доля. Згадайте вашого батька. Коли він прийшов на престол, у країні панували голод і хаос. Кожен бай вважав себе ханом і не бажав коритися падишаху. Вашому батькові, завдяки його розуму і щастю-долі, вдалося перемогти непокірливих баїв і об'єднати країну. Він був в усьому щасливий: в боях, в торгівлі, в умінні завойовувати довіру не тільки своїх підлеглих, а й сусідів. Завдяки розуму й щастю-долі він залишив вам сильну і багату державу...

На чию користь вирішити суперечку? Падишах задумався, глянув у вікно і помітив торговця дровами, який щодня приносив на кухню в'язанку дров.

— Нехай вашу суперечку розв'яже ось цей дроворуб, — сказав падишах. — Запитайте в нього.

Першим до дроворуба пішов той, який вважав, що найголовніше в житті — це багатство. Підійшов і подарував дроворубу золотий динар.

Здивувався дроворуб:

— За що мені така нагорода?

— За працьовитість і старанність, — відповідає вельможа. — Ти багато років приносиш до палацу дрова і, яка б не була погода — спека, мороз, дощ чи вітер, — ти жодного разу не залишив кухню без дров. Я звільняю тебе від цієї важкої роботи. Відпочинь, поживи собі на втіху.

Повернувся вельможа до палацу та й каже:

— Я подарував йому всього лиш один динар. Це для бідняка ціле багатство. Завтра він вже не прийде сюди...

А падишах і каже:

— Ну що ж... зачекаємо до завтра.

Скинув дроворуб з плечей важку в'язанку дров і почвалав додому. Дорогою зайшов до крамниці, де товпилося багато людей, і попросив продавця зважити йому всіляких солодощів та гостинців на один золотий динар.

Продавець загорнув йому цілу купу усілякого товару і, коли дроворуб приготувався наповнити ним свій мішок, торговець йому й каже:

— Спочатку заплати за товар, а потім уже складай його в мішок.

Як не доводив дроворуб, що він віддав продавцеві золотий, йому ніхто не повірив. Усі почали сміятися над ним і виштовхали з крамниці.

Наступного дня дроворуб пішов до лісу, нарубав дров, завдав собі в'язанку на плечі і знов попрямував до палацу. Біля воріт його зустрів здивований вельможа і запитав, на що він потратив свій золотий. Дроворуб розповів вельможі все, як було. І тоді той подарував йому тисячу срібних динарів.

Узяв дроворуб торбинку зі сріблом на плечі і пішов додому. Іде й міркує, як завтра піде з дружиною на базар і накуплять вони на ці гроші їжі, одягу, куплять коня і корову, овець та курей і заживуть багато й щасливо.

Не встиг дроворуб дійти додому, як на нього згори налетів орел, який, мабуть, гадав, що за плечима в дроворуба не торбинка, а заєць. Ухопив торбинку з грошима в пазурі і полетів з нею вгору.

І знову довелося дроворубу нести в'язанку дров до палацу. І знову зустрів його біля воріт здивований вельможа. Розповів йому дроворуб про все, як було, нічого не приховав. Тоді вельможа наказав слузі привести доброго коня, а на додачу до коня дав торбинку із золотом.

Іде дроворуб додому, веде за повід коня з дорогоцінним скарбом і міркує. Міркує про те, що збудує собі новий будинок, купить багатий одяг і що всі сусіди, навіть найбагатші, проходячи повз нього, зніматимуть перед ним шапки...

Ішов дроворуб через ліс, і раптом, не знати звідки, вибіг на дорогу вовк! Кінь злякався, вирвався з рук дроворуба та й кинувся навтіки від вовка.

На четвертий день, коли біля воріт палацу знову з'явився дроворуб із в'язанкою дров за плечима, падишах каже:

— Тричі цей чоловік ішов від нас з багатством у руках, але, мабуть, так і не став багатим і щасливим.

Настала черга другого вельможі випробувати дроворуба на щастя-долю. Підходить він до дроворуба, дає йому за дрова лише одну срібну монету і каже:

— Купи собі за цю монету перше-ліпше, що трапиться тобі дорогою додому...

Йде дроворуб додому, дивиться — сидить біля дороги молодий вівчар і плаче. Дроворуб у нього запитує:

— Що трапилось, чому ти так гірко плачеш?

Молодий вівчар йому відповідає:

— Доручив мені господар пригнати на базар отару овець. Уночі в степу накинулися вовки і вся отара розбіглась. Тепер усе моє багатство — ось ця вівчарська палиця...

Згадав дроворуб пораду вельможі та й каже:

— Продай її мені. Я тобі дам за неї срібну монету.

Іде дроворуб з палицею на плечі і думає про те, що вдома на нього чекає голодна родина, що доведеться іти на поклін до багатого сусіда.

Дорогою через ліс проходив мимо старої яблуні й вирішив принести дітям яблук. Почав збивати палицею яблука, і йому прямісінько на голову впала його ж торбинка зі срібними динарами...

Приніс дроворуб багату знахідку додому, а дружина йому й каже:

— Це Бог тобі щастя послав. Завтра п'ятниця, піди-но ти завтра в сусіднє село, в мечеть, і помолись Богу, подякуй йому за все.

Послухався дроворуб дружину й удосвіта вирушив у сусіднє село, де була мечеть. Вирішив він скоротити дорогу і попрямував через поле. Йде мимо чагарника і чує — кінь ірже. Заліз дроворуб у кущі та й бачить: стоїть його кінь, повіддя в ногах заплуталось, торбина в траві лежить. Вивільнив дроворуб коня, взяв торбину, виліз на коня — і додому!

Три дні чекали дроворуба падишах і його вельможі, але так і не дочекалися. І довірив падишах посаду візира тому з вельмож, який на перше місце поставив розум і щастя-долю...

ШУКАЧІ ЩАСТЯ

Колись дуже давно, що й сказати важко, чи було це насправді, жили в якомусь селі три товариші. Були вони бідні, як і більшість їхніх односельців, і якщо третій товариш, наймолодший, відзначався працьовитістю і мріяв заробити грошей та купити пару коней, пару буйволів, корову, збудувати дім, то двоє інших усе чекали, коли ж трапиться їм на стежині мішечок із золотом та коштовним камінням, а вони стануть найбагатшими та найвідомішими людьми у своєму селі.

Не дочекавшись того дня, коли саме трапиться їм на дорозі мішечок із золотом, вирішили ті двоє повештатися світом у пошуках щастя. Умовляли-умовляли вони третього, наймолодшого, — і вмовили.

Довго чи не дуже довго блукали різними країнами, поки не трапилося їм прийти в одне велике та багатолюдне місто. Зайшли до першої-ліпшої кав'ярні, замовили на останні копійки по чашечці кави і, коли трішки спочили з дороги, почали вони розбалакувати про щастя й таланіння.

— Друзі, — сказав найстарший, — подейкують, що падишах цієї країни дуже багатий. Взяв би цей син священної корови та й запросив мене до себе. І сказав би мені так: «Ти, я знаю, дуже бідуєш, Алі. Візьми від мене в дарунок гаманець із коштовним камінням і скакуна, кращого від якого немає в усьому моєму царстві». Взяв би я гаманець, стрибнув би на скакуна — і за кілька днів був би вдома!

Другий уважно вислухав товариша та й каже:

— Нехай би й мене покликав цей дурноголовий до палацу й сказав: «Гей, сину Омана, даю тобі з моєї казни торбину із золотом, молоду невільницю з мого гарему — і повертайся додому!»

Усміхнувся третій, наймолодший:

— Невже ви вірите, що цей найзажерливіший на світі шакал зможе виконати ваші бажання?!

Не знали друзі, що в падишаха цієї країни була погана звичка: переодягнувшись у простого ремісника, швендяти по місту і слухати, що про нього кажуть його підданці. На лихо для трьох друзів, падишах і його візир якраз сиділи за сусіднім столиком, попивали каву і слухали теревені шукачів щастя.

Наступного дня їх розшукав емір палацової варти і каже:

— Дійшли чутки до нашого падишаха про те, що в країну завітали три відомі чужоземці, і просить він їх не відмовити йому в смиренній гостинності.

Хоч і тремтіли зі страху двоє старших друзів, але таким великим було їхнє бажання стати багатими, що вони покірливо пішли за еміром. І третього друга вмовили.

Прийняв їх падишах, і захотілося йому проявити свою великодушність:

— Якщо дійшли до вас чутки про мою щедрість, то чого побажали б ви, прибульці здалеку, одержати від мене?

І сказав старший:

— О повелителю правовірних! Ми бідні люди і важко стало жити нам у рідному краю. Ось і прийшли ми в твоє благословенне царство в пошуках щастя і вдачі. Мріяв я одержати з твоїх рук гаманець з коштовним камінням і прудконогого скакуна...

— А як ти назвав того, в кого хотів одержати цей дарунок? — запитав падишах.

— Доля повелителів прощати нещасним, — почав благати прохач, падаючи в ноги падишаха. — Змилуйся наді мною, назвав я тебе сином священної корови.

— Видайте йому те, що він просить, — наказав падишах.

Прохачеві дали гаманець з коштовним камінням і привели йому з конюшні падишаха гарячого арабського скакуна.

— А ти що просиш? — звернувся падишах до другого.

— О великий падишаху! Не дав мені Аллах власної оселі і вірної дружини. Хотів би я отримати від тебе мішечок золота й одну з твоїх прекрасних невільниць...

— Ти отримаєш це, — відповів падишах, — але раніше повториш, як ти мене обізвав у кав'ярні!

— Нехай незлобливість твоя перевершить твої щедроти! — почав благати прохач. — Хай проминуть мене стріли твого великодушного гніву. Назвав я тебе дурноголовим, та хай пробачить мені Аллах цю нісенітницю!

— Видайте йому те, що він просить, — наказав падишах.

І подарували другому мандрівцю торбину, повну червоного золота, вивели дівчину з гарему самого падишаха, і навіть коня дали на додачу.

— Твоя черга просити в мене подарунок, — звернувся падишах до наймолодшого. — Бачу, що доведеться мені й тебе щедро нагородити.

— Не бажаю я, падишаху, від тебе ніяких милостей, — гідно відповів молодший.

— Годі, зухвалий волоцюго! — розлючено вигукнув падишах. — Ти мрієш про сотню ударів по підошвах своїх нечестивих ніг! І ти їх отримаєш!

Схопили слуги сміливого юнака, відвели його на плац і всипали рівно сто ударів по підошвах ніг.

Вийшли всі троє з міських воріт. Перший їхав на арабському скакуні і віз за пазухою гаманець з коштовностями. Їхав і другий верхи, тримаючи на руках дівчину, побрязкувало в нього золото у торбині. Ледве волочив ноги третій, несучи на тілі щедрий «подарунок» падишаха.

Шкода стало старшому свого молодшого друга: зліз він з коня і посадив на нього побитого юнака. А сам пішов поруч, тримаючи скакуна за вуздечку.

Помстився падишах зухвалому юнакові за різке слово, але не затихли в серці жорстокого повелителя лють і злоба. Не дозволяли йому звичаї пращурів вбивати гостя в стінах міста. Покликав він одного зі стражників і наказав йому наздогнати мандрівників.

— Побачиш ти трьох мандрівників за міськими воротами: двоє їдуть верхи, третій — піший. Наздожени пішого і зарубай його!

Скочив стражник на коня і помчав услід за подорожніми. Наздогнав він їх за містом і зарубав того, котрий ішов поруч з конем.

— Ось вона, щедра нагорода падишаха, — сказав молодший, поклавши на свіжий горбик уламок каменя.

Доповів стражник падишаху про те, що виконав його волю. І падишах здогадався, що загинув не той, кого він збирався скарати на смерть.

— Не великий гріх, — засміявся падишах, — наздожени знову і вбий того, котрий їде один, без наложниці.

І знову помчав стражник услід за подорожніми.

Їхали тим часом друзі, потомилися під ними коні.

— Візьми до себе в сідло ханум, — сказав другий. — Нехай мій кінь хоча б трохи перепочине!

Наздогнав подорожніх стражник, налетів на того, що їхав один, зарубав його і помчав геть.

— Безмежна милість падишаха... — із сумом мовив молодший, віддаючи другові останні почесті.

І поїхали вони з дівчиною далі.

Настала ніч, і треба було шукати притулку. Помітили подорожні обіч дороги печеру і розташувалися в ній на ночівлю. Вночі юнак прокинувся від голосного шепоту: «Випусти мене звідси, добрий юначе, випусти мене...» Юнак підхопився на ноги — тиша. Поклав голову на камінь, що заміняв йому подушку, — і знову шепіт. Юнак зняв з каменя повсть і притулився до нього вухом. Притулився і зрозумів, що голос долинає зсередини каменя!

Юнак виніс камінь з печери і розбив його навпіл. З каменя випав маленький чоловічок, який на очах став заввишки з лікоть.

— Хто ти? — запитав здивований юнак. — Хто ув'язнив тебе в цей камінь?

— Мене звати Кичкене-Маленький. Старий Джин закляв мене за те, що я позбавив його можливості завдавати людям зла. Я дуже вдячний тобі, що ти визволив мене з полону. Я так довго просидів у камені, що забув багато чарівних заклять. Але одне пам'ятаю добре. Можу виконати твоє найбільше бажання!

Юнак подумав і відповів:

— Я хочу, щоб падишах цієї країни, прокинувшись уранці і глянувши у дзеркало, побачив замість свого обличчя морду шакала з великими ослячими вухами...

Кичкене потер долоні, подихав на них і прошепотів якесь заклинання. Тієї ж миті в нього між долонями спалахнув вогник і погас.

— Твоє бажання виконано, — сказав Кичкене і зник.

Юнак повернувся додому, розділив багатство на три частини і віддав дві частини батькам друзів. На свої гроші він збудував житло, одружився з дівчиною, котру привіз. Купив землю і почав плекати сади, вирощувати пшеницю, розводити бджіл.

Одного разу він приїхав у місто по товар і познайомився з купцем із сусідньої держави. Познайомився і запитав, як поживає їхній падишах. На це купець відповів:

— Два роки тому наш падишах зник! Кажуть, що далеко в горах хтось збудував високу кам'яну вежу і ув'язнив туди жорстокого правителя. І що в нього від злості голова перетворилася на голову чудернацького шакала з червоними кривавими очима, гострими рогами і довгими ослячими вухами.

Юнак із вдячністю згадав Кичкене і посміхнувся.

СКУПИЙ І СКНАРА

В одному селі жив багатий чоловік на прізвисько «Скупий». Прозвали його так недаремно: в нього годі було випросити кухлика води в дощовий день. Якщо приїжджали здалеку гості, він розламував на дрібні шматочки коржа і, пригощаючи, казав, що за цього коржа віддав стадо овець і що купив його у святого чоловіка, який запевняв, що цим коржем можна нагодувати тисячу людей.

— Їжте, любі гості, пригощайтесь, — примовляв з усмішечкою господар, — їжте і скажіть мені, чи не підманув мене святий чоловік, сказавши, що коржа цього випечено з борошна, яке впало з небес, і що хто покуштує його — тому очі стануть зіркіші, руки сильніші, обличчя красивіше...

Їдять гості сухого коржа, дивляться один на одного й кожен міркує про себе: «Ага! Значить обличчя моє — змінилось, значить корж почав діяти...» І починають гості в один голос запевняти господаря, що вже ситі і вдячні йому за таке частування...

Почув якось Скупий, що в місті Ак'яр живе чоловік, який навряд чи поступиться йому в скупості й жадібності. Втратив Скупий сон і спокій і вирішив перевірити, чи це й справді так.

Зібрався він у дорогу. Одягнув свій найкращий халат, пов'язав на голову нову чалму, взяв у руки дорогу різьблену палицю — нехай той скнара побачить, що до нього в гості прийшов не якийсь там бідняк, а знатний і багатий чоловік!

Скнара з радістю зустрів гостя, завів його до оселі, посадовив на почесне місце, довго розпитував про здоров'я внуків, дітей, дружин, батьків, близьких і далеких родичів, сусідів, багатих людей села, про погоду, про врожай і, коли вже розпитувати було нічого, він і каже:

— Любий мій гостю, я хотів би щедро, як і належить доброму господареві, пригостити вас удома, але в мене тріснув казан, а новий, який я замовив найкращим ливарникам міста, ще не готовий. Отож я запрошую вас на ринок, в обжерний ряд, де найкращі кухарі міста запропонують і плов, і шашлик, і чебуреки — все, чого душа забажає...

Прийшли вони в обжерний ряд, а гість і каже:

— Любий друже, навіть до нас долинули чутки про те, що на вашому базарі найсмачніший кисляк, і я хотів би, щоб ви почали своє частування саме з нього...

Скнара розшукав на ринку продавця кисляку і каже йому:

— Цей знатний чоловік приїхав до мене в гості здалеку, і я хочу пригостити його твоїм чудовим кисляком!

— Правильно зробили, що привели його до мене! — радо відповідає торгівець. — Мій кисляк найкращий у Криму! Його можна порівняти хіба що тільки зі свіжою сметаною!

— Зі свіжою сметаною? — перепитав Скнара. — Якщо ти порівнюєш його зі свіжою сметаною, то виходить, що сметана краща від кисляку? Тоді я пригощу його свіжою сметаною! Для любого гостя нічого не шкода!

Підвів Скнара гостя до продавця, який торгував сметаною, і каже:

— Я хочу почастувати свого гостя найсвіжішою, найсолодшою сметаною!

Зрадів продавець покупцеві та й каже:

— Такої сметани, як моя, ви не знайдете на всьому ринку! Солодка, свіжа і за жирністю навряд чи поступиться найкращій соняшниковій олії!

— Соняшниковій олії? — перепитав Скнара. — Я не дозволю собі частувати мого гостя якоюсь сметаною, якщо на ринку є жирніша і корисніша для здоров'я олія!

Підвів Скнара гостя до продавця олії і каже:

— А подай-но нам найжирнішої, найкориснішої для здоров'я олії!

Зрадів продавець покупцям і каже:

— В мене найкорисніша для здоров'я соняшникова олія в усьому Криму! Вона прозора і чиста, як вода з гірського джерела!

— Вода з гірського джерела? — перепитав Скнара і повів гостя до водоносів.

Привів і запитує:

— У кого з вас вода з гірського джерела?

— Підходьте до мене! — гукає один з водоносів. — У мене вода зі срібного джерела, яке б'є біля підніжжя гори Демерджі! Вип'єте кухлика моєї води — і відчуєте, ніби ви вдихнули ковток повітря біля самого джерела!

— Отже ковток повітря біля самісінького джерела корисніший, ніж кухлик води? — перепитав Скнара і потягнув стомленого гостя до підніжжя гори.

Ішли вони, йшли і прийшли нарешті до джерела. Зупинилися і ледь переводять подих. Побачив їх дідусь, який набирав воду з джерела, та й каже:

— От коли б ви піднялися на вершину гори і там зробили всього один ковток повітря, ви б зрозуміли, що таке найчистіше, найкорисніше для здоров'я повітря в Криму!

Не дав Скнара віддихатися гостеві й, ухопивши його за рукав, потягнув угору. Але не витерпів гість, гепнувся на землю і, коли прийшов до тями, каже:

— Любий друже, я щиро вдячний тобі за щедрість! Коли я повернусь додому, всім розкажу, який ти гостинний чоловік.

Обнялися вони, потиснули один одному руки, побажали один одному здоров'я та й розійшлися. Іде голодний і втомлений Скупий дорогою і міркує: «А я гадав, що тільки я найжадібніший, найхитріший чоловік на всьому білому світі...»

ЛОЖКА СОЛІ

Жив собі падишах, що мав три дочки. Найбільше він любив меншу, яка була веселою, пустотливою і майстринею на всі руки. Одного разу падишах запитав у старшої дочки:

— Скажи, дочко, ти мене любиш?

— Я вас люблю більше, ніж увесь білий світ! — відповіла вона.

Наступного дня падишах запитав у середульшої дочки:

— Скажи, дочко, ти мене любиш?

— Ви мені найдорожчий на світі! — відповіла вона.

Третього дня запитав падишах у меншої дочки:

— Скажи мені, дочко, ти мене любиш?

— Я вас люблю, тату, більше, ніж ложку солі! — відповіла вона.

Почувши відповідь своєї найулюбленішої дочки, падишах дуже образився і розгнівався. Він викликав головного візира і наказав йому:

— Хто завтра рано-вранці першим підійде до воріт палацу, за того й віддам заміж свою меншу дочку.

Наступного дня, вранці, біля воріт палацу з'явився бідний юнак з торбиною за плечима. Його завели до палацу, сказали про волю падишаха, і, як не опиралася менша дочка, батько віддав її заміж за бідного хлопця, випровадивши молодих за ворота палацу.

Привів юнак молоду дружину у свою напіврозвалену хатину, поставив перед нею глечик з водою і пригостив сухарем. Не занепала духом молода дружина. Вона дістала з кишені гаманець з грошима і наказала чоловікові купити їй на базарі ткацький верстат, вовни і фарби.

Через місяць юнак поніс на базар чудовий килим, витканий молодою дружиною, і вторгував за нього цілий гаманець золота. Минув деякий час — і молодята збудували собі будинок, народився в них хлопчик, якого нарекли ім'ям падишаха.

Коли хлопчик підріс, мати послала його в палац до дідуся. Володар радо прийняв онука і дуже полюбив його. Якось хлопчик запитує в діда:

— Дідусю, я дуже часто приходжу до вас у гості, а чому ви ніколи не прийдете до нас?

Падишах здивувався такому запитанню внука і ось що йому відповів:

— Я до вас у гості не приходжу тому, що ви не зможете прийняти мене, як належить прийняти падишаха. Адже

ж я не зможу завітати один. Зі мною прийдуть усі мої візирі, придворні, моя варта...

Прийшов хлопчик додому та й розповів про все матері. А мати йому й каже:

— Йди, скажи дідусеві, який би не був у нього почет, я всіх прийму і пригощу як належить. Вони будуть задоволені.

Володар, почувши відповідь дочки, зрадів і наказав головному візиру готуватися до відвідин меншої дочки.

До приїзду гостей менша дочка приготувала сорок різноманітних страв. Тридцять дев'ять вона посолила, а в сорокову страву, яку приготувала спеціально для батька, солі не поклала.

Падишах був дуже радий зустрічі з дочкою. Вона посадовила батька на найпочесніше місце і поставила перед ним найсмачнішу страву. Володар покуштував і здивовано подивився на дочку:

— Ти запросила мене, щоб ще раз зганьбити? — сказав ображено падишах.

— Чому ви так говорите? — здивувалася дочка. — Хіба я можу зганьбити людину, яка для мене найдорожча на світі! Просто я хотіла, щоб ви самі оцінили, як буває дорога ложка солі...

Зрозумів старий володар, що даремно колись образив свою улюбленицю — меншу дочку, що не зрозумів тоді всієї глибини змісту мовлених нею слів. Падишах вибачився перед дочкою, влаштував бенкет на все царство й оголосив сина меншої дочки своїм спадкоємцем.

МІСТО СІМДЕСЯТИ РЕМЕСЕЛ

Жив колись у місті Солхат купець, в якого був єдиний син. Хлопчик Алім виростав допитливим і цікавим. Йому все хотілося знати: чому гріє сонце, а місяць ні? Чому дме вітер, звідки в нього сила? Чому в річці вода прісна, а в морі — солона?

Коли Алімові виповнилося шістнадцять років, купець дав йому тисячу золотих монет і відправив з караваном у далекі країни. Нехай хлопець побачить світа, навчиться торгувати, примножить багатство батька.

Йшов караван та йшов — і прийшов у місто, в якому процвітало сімдесят ремесел та мистецтв. Зі всього світу люди приходили в це місто вчитися ремеслу, мистецтву створювати чудові речі.

Тут можна було навчитися писати, читати, малювати, грати на музичних інструментах, кувати залізо, стати бездоганним воїном. Раз на десять років халіф — володар міста — влаштовував конкурс: протягом сімдесяти днів всяк повинен був показати себе в усіх сімдесяти мистецтвах і, зокрема, у грі в шахи. Той, хто виборював першість, одержував скриню золотих монет і ставав головним візиром халіфату.

Жили в цьому місті уславлені ремісники, і з кожного виду ремесла були цехи, в кожного цеху був свій прапор, своя емблема, свої гостинні будинки, свої ринки. Раз на рік у місті влаштовували свято ремесел.

Зупинилися купці в гостях у ткачів і кожен пішов на той ринок, який його цікавив. А юнак вирішив оглянути місто. Іде він містом і зупинився біля саду, огородженого красивими ґратами. В саду горіло багато свічок і стояли столики, за якими сиділи юнаки і пересували хитромудрі різьблені фігурки. Зупинився Алім біля входу й запитує в охоронника:

— Скажіть, добродію, що це за люди в саду і чим вони зайняті?

— Ці юнаки, — відповідає той, — вчаться грати в шахи.

— А як вступити до цієї школи? — поцікавився Алім.

— Вступити можна, — відповідає охоронник, — але це дуже дорого коштує. Сто днів навчання коштує сто золотих! В день по золотому. Наступні дні — по два золотих за день. Треті сто днів — по три...

Увійшов Алім до саду, заплатив сто золотих і під керівництвом майстрів почав навчатися гри в шахи. Минуло сто днів, і жоден із відомих майстрів школи не міг виграти в Аліма. Староста школи викликав його до себе і вручив Диплом-фетву, в якому говорилося, що Аліму з міста Солхат присвоєно звання майстра. Йому подарували коробку з шахами, виточеними зі слонової кості. Починаючи з наступного дня Алім мав право позмагатися з кожним, хто оголошував себе майстром.

П'ять років переходив Алім зі школи в школу, опанував чимало ремесел і, коли в його гаманці залишився всього

один золотий, він найнявся погоничем у караван і повернувся додому.

Батько, побачивши сина в бідному одязі, з палицею погонича в руках, був прикро вражений:

— Я дав тобі в руки багатство, гадав, що збільшиш його, а ти повернувся бідним! Краще б я роздав ці гроші голодним...

Пішли якось батько з сином по ремісничих рядах. Підійшли до ковалів, батько подивився, як вправно працює коваль молотком, та й каже:

— Треба було мені до коваля в підмайстри тебе віддати! Дивись, став би ти добрим ковалем.

Син нічого не сказав. Він підійшов до коваля, взяв у нього з рук молоток, розжарений шматок заліза і викував троянду! Навіть коваль подивувався і каже:

— Другого такого майстра у нас в місті не знайдеш...

Підійшли батько з сином до майстрів, які виготовляли музичні інструменти. Син взяв скрипку, заграв на скрипці. Взяв чантир, зіграв на чантирі, взяв саз, зіграв на сазі, взяв флейту, зіграв на флейті, а потім і каже майстрам:

— Погано звучать у вас інструменти!

Взяв він у руки дощечки, заготовлені майстрами, подивився, з чого вони варять клей і лак, і почав пояснювати їм, де їхні помилки, що вони зробили не так, як краще готувати матеріали.

Здивувалися майстри і запитують тихенько в купця, звідки, мовляв, приїхав цей великий майстер?

Ідуть батько і син повз майдан, на якому канатохідці і борці демонстрували свою майстерність. Зупинилися подивитись, як кладе на лопатки своїх суперників здоровань на ім'я Батир. Усіх він поборов, і тоді ведучий дістає з гаманця золоту монету і оголошує:

— Цей золотий я віддам тому, хто за три спроби покладе на лопатки непереможного Батира!

Не встиг батько отямитися, як син його опинився в колі. Встав він проти богатиря, неначе хлопчак проти мужчини. Взяли вони один одного за руки, а батько від страху навіть очі заплющив. Розплющує — богатир лежить на землі. Люди навіть охнути не встигли. Тричі богатир намагався подолати супротивника, але тричі опинявся на землі.

Повернувся син до батька, подає йому золотий і каже:

— Ти, батьку, боявся, що я не в змозі заробити мідної монети.

Прийшли вони додому, батько дістає зі скрині гаман з тисячею золотих і каже синові:

— Бачу, не марно ти витратив гроші, які я тобі довірив. Але ти в мене єдиний син. Наш прадід був купцем, дід був купцем, батько мій був купцем і ти мусиш продовжити справу нашого роду. Даю тобі ще раз тисячу золотих. Вирушай в дорогу і доведи, що ти гідний свого роду!

Саме на ту пору із Солхата вирушав караван багатого купця з вантажем до Китаю, і купець погодився взяти Аліма до себе в помічники, показати йому дорогу в країну Чіна, навчити вести вигідні справи з продавцями шовку.

Дорогою в країну Чіна караван проходив через рідне місто купця. Караван зробив там зупинку; купець запросив Аліма до себе в дім і познайомив його з дружиною та дочкою.

Алім як побачив дівчину, так відразу ж і закохався в неї. Через тиждень, коли караван вирушав з міста, дівчина разом з матір'ю вийшла проводжати батька і довго махала хусткою вслід каравану... А один з погоничів сказав Аліму:

— Уперше дочка нашого господаря так тепло проводжає батька, — певно старий погонич здогадався, кому так довго махала дівчина.

Вночі, коли караван проходив повз місто сімдесяти ремесел, Алім попросив старого погонича сказати купцеві, що він залишається в місті, і потайки залишив караван.

Ще кілька років навчався Алім нових ремесел. А коли в нього скінчилися гроші, вирішив повернутися додому. Пішов він на ярмарок купити собі коня і, проходячи повз майдан, почув вигук оповісника:

— О жителі нашого чудесного міста! Слухайте і не кажіть, що ви не чули! Наш халіф, нехай Аллах продовжить йому дорогоцінне життя, запросив до нас кращих шахістів світу! Завтра розпочнеться турнір, і кожен з городян, хто досяг у цій грі небесних висот, може прийти сюди, на майдан, і взяти участь в турнірі. Той, хто виграє турнір, одержить в нагороду стільки золота і коштовного каміння, скільки він важить сам. Той, хто переможе в турнірі і погодиться позмагатися

із самим халіфом, той одержить в нагороду шахи самого халіфа, яким, як ви знаєте, немає ціни!

Наступного дня Алім зодягнувся у свій найкращий одяг, взяв документ, одержаний в цеху шахістів, і прийшов на майдан. Алім був сороковим у списку шахістів.

Сорок днів тривав турнір. Кращих шахістів світу переміг Алім, і настав час позмагатися із самим халіфом. Оповісник оголосив, що змагання королів триватиме до третьої перемоги!

Першу шахову партію виграв Алім, другу — халіф. Третю виграв Алім, четверту — халіф. П'ята, вирішальна, партія тривала весь день, але перемога все-таки дісталась Аліму! За блискучу гру халіф подарував Аліму свої шахи. А ще він наказав привести великого й сильного верблюда і повантажити на нього два великі в'юки золота і коштовностей.

Того дня, коли Алім одержував нагороди з рук халіфа, до міста приїхав з караваном купець, з яким Алім вирушав у дорогу. Він запропонував Аліму приєднатися до його каравану і повернутися додому.

Наступного дня з'ясувалося, що купцеві необхідно буде затриматися на деякий час у торгових справах, і він попросив Аліма очолити караван та привести його в місто купця. Купець запропонував Аліму одружитися з його єдиною дочкою і стати його спадкоємцем.

Алім, який усі ці роки не забував юної дочки купця, з радістю погодився. Купець передав для дружини лист і сказав, що він написав дружині, аби вона, очікуючи його повернення, готувалася до весілля.

Алім вирушив у дорогу і, коли до міста залишався один день ходи, він дістав з кишені листа, який чомусь не давав йому спокою. Дуже вже купець намагався догодити йому в усьому... Розгорнув Алім листа, прочитав і був вражений! Купець писав дружині про в'юки із золотом і коштовностями, наказував їй першої ж ночі вбити гостя....

Алім написав нового листа, в якому давав вказівки терміново оженити багатого гостя до повернення купця.

Безпечно діставшись міста, Алім передав лист дружині купця, зустрівся з дівчиною, яка чекала його всі ці роки.

Сорок днів тривало весілля, а на сорок перший день повернувся додому купець. Довелося йому змиритися і вибачитися перед зятем.

Через півроку Алім з молодою дружиною повернувся в рідне місто Солхат. Подивувався батько його багатим подарункам, а найбільше — молодій невістці, яка йому дуже сподобалась. Як не просив, як не умовляв Аліма батько очолити їхній купецький дім, син не погодився.

Саме в цю пору в місто Солхат з далекого Єгипту приїхав відомий лікар, великий любитель шахів. Познайомившись ближче з Алімом, він з великою охотою взяв його до себе в помічники, і через рік навчання Алім нічим не поступався своєму вчителю.

Батько дуже обурювався, що його сину не вистачає сімдесяти ремесел, тож він вирішив будь-що оволодіти сімдесят першим!

Ось саме тоді й народилося в нашому місті прислів'я, що вмілому джигіту і сімдесяти ремесел замало!

ХИТРИЙ ТОРГОВЕЦЬ

Жив собі в одному селі чесний, порядний чоловік. Якщо хтось звертався до нього по допомогу — нікому не відмовляв. Попроситься переночувати якийсь мандрівник — пустить в оселю, нагодує, спати покладе. А сам позичить в сусідів гроші — обов'язково поверне вчасно. Ось такий був чоловік.

Вирішив якось цей чоловік вирушити в Мекку, здійснити хадж, побувати в святих місцях, помолитися за всіх живих і померлих у своєму селі. Зібрав він за допомогою односельчан грошей на дорогу, взяв у руки палицю, торбину з їжею і вирушив у далеку дорогу.

Ішов він, ішов і дійшов до моря. Тут він відшукав корабель, щоб продовжити шлях, домовився з господарем судна, що той забере його з собою, залишив свою, вже майже спорожнілу, торбину і пішов на берег запастися їжею в дорогу. На березі він помітив торговця, котрий торгував фруктами, сиром, яйцями, коржиками. Узяв чоловік коржика, десяток яєць, хотів розрахуватися — а виявилось, що гроші залишилися в торбині на судні. Торговець відмовився брати назад коржика і яйця. Чоловік заквапився на судно за грішми.

Поки він розшукав свою торбину та відрахував гроші, матроси підняли вітрила і корабель відплив від берега. Ось так чоловік мимоволі опинився в боржниках. А якщо чесна людина стає боржником, то борг не дає їй спокою. Кожного разу, коли цей чоловік розв'язував свою торбу і з'їдав шматочок коржика чи яйце, він відчував себе винуватим.

Дістався чоловік до Мекки. Помолився на святій землі за себе, за всіх близьких і знайомих, за торговця, перед яким вважав себе винуватим, і вирушив у зворотну дорогу. Одного чудового дня він дістався знайомого берега і поспішив до торговця. Підійшов, привітався, вибачився і подає торговцю гроші. Торговець порахував гроші і повернув їх чоловікові:

— Півроку ти здійснював хадж... За цей час із взятих тобою десяти яєць могли вилупитися десять курчат. Курчата стали б курми, кури знесли б мені не десять, а десять разів по десять яєць... Отож ти мені винен у сто разів більше...

Чоловік радий був би заплатити, але в нього не лишилося стільки грошей і позичити йому було ні в кого. Хто ж незнайомцеві в чужому краї гроші позичатиме? Потягнув торговець чоловіка до судді. Суддя уважно вислухав обох, але суперечки вирішити не зміг. Торговець був упертою людиною. Доручивши стою торгівлю синові, він почав водити свого боржника від одного судді до іншого.

Вже всі у цій країні знали про суперечку. І щоразу, коли бачили торговця, який волочив за рукав боржника, сміялися і показували на них пальцем.

Одного дня торговець і боржник прийшли до найголовнішого судді. Той уважно вислухав їх та й каже:

— До мене вже дійшли чутки про вашу суперечку. Дайте мені тиждень, і я вирішу ваш спір.

З ким тільки не радився головний суддя, до яких тільки книг не заглядав, а вирішення знайти не міг. Так минуло шість днів. На сьомий день, коли вранці він йшов до двірцевого майдану, побачив хлопчаків, які гралися неподалік. Один хлопчик сидів, схрестивши ноги на підвищеному місці, нижче розташувалися піддані, які зі сміхом дивились, як один хлопчик тягне другого за рукав.

Зупинився головний суддя і вирішив подивитися, чим закінчиться ця гра. Він уже здогадався, що вони грають в суддю і сперечальників.

Хлопчик, який зображував торговця, підвів свого боржника до «судді» і голосно заявив у чому він звинувачує «боржника». Хлопчик, котрий зображував суддю, уважно вислухав торговця і запитує в нього:

— Скажи мені, чесний мандрівнику, які яйця ти купив у торговця — сирі чи варені?

— Звичайно, варені, — відповідає уявний боржник. — Де б я міг зварити їх на судні?

— Скажи мені, торговцю коржиками, сиром, яйцями та іншими їстівними продуктами, чи правда, що яйця були варені?

— Правда, головний суддя! — відповідає уявний торговець.

— Скажіть мені, жителі міста, — мовив уявний суддя, — чи чули ви коли-небудь, щоб квочка висиджувала курчат з варених яєць?

— Не чули! — відповідають довкола хлопчаки.

— Скажи мені, торговцю, — запитує «суддя», — чи ти чув, щоб з варених яєць квочки висиджували курчат?

— Не чув, пане головний суддя! — відповідає «торговець».

— Жителі міста, я оголошую своє рішення з цієї справи! — уявний суддя підняв руку, точнісінько так, як це робив сам головний суддя. — За те, що торговець обманув цього чесного чоловіка, який не зі своєї вини став боржником, я присуджую торговцеві сорок ударів палицею!

Хлопчаки з вигуками і сміхом схопили удаваного торговця, повалили його на землю і завдали йому сорок ударів палицями. Удаваний торговець, весь у сльозах, підвівся і хотів іти, але «суддя» зупинив його:

— Зачекай, нечесний торговцю, це тільки половина мого рішення. Вислухай другу половину. Через твою жадібність цей чесний чоловік не зміг вчасно повернутися додому, до своїх рідних і близьких. Я наказую тобі виплатити йому стільки грошей, щоб він міг купити собі віслюка, на якому доїде додому. Окрім цього, ти даси йому безкоштовно стільки продуктів, скільки потрібно на дорогу!

Здивувався головний суддя, як просто і справедливо вирішили «нерозв'язний спір» хлоп'ята, і заквапився на майдан, де на нього вже очікували торговець, боржник та інші люди, які посходилися сюди з усіх куточків держави.

Головний суддя першим запитав торговця, але спочатку змусив того поклястися на Корані, що він казатиме правду і тільки правду:

— Скажи мені, торговцю, якими яйцями ти торгуєш на причалі — вареними чи сирими?

— Звичайно ж, вареними! — випалив торговець, який не чекав каверзи від головного судді.

Сорок ударів палицею отримав хитрий торговець привселюдно на майдані. Заплатив за віслюка, якого підвели боржнику, заплатив за хурджун їжі, що ним нав'ючили віслюка і, повернувшись додому, поклявся, що більше ніколи і нікого не буде обманювати.

КОЛОБОК

Колись дуже давно жили в степу чоловік і жінка. Їхні сини випасали отари овець, корів, верблюдів. Невістки доїли цих тварин, а з молока виготовляли кумис, бринзу, масло та інші продукти. Чоловік вичинював шкури і шив з них теплі кожухи, шапки, чоботи і черевики. Дружина з онуками збирала в степу кізяки і ліпила з них плоскі «коржі», сушила їх на сонці, а потім складала на купи-піраміди.

Найостаннішу піраміду жінка складала неподалік від оселі. На самісіньку вершину клала не плаский, а круглий кізяк, попередньо обвалявши його в залишках овечої вовни. І називався він не просто кізяк, а колобок. Кол — це рука, а бок — гній. Колобок — круглий кізяк, виліплений з гною.

Взимку, коли наставали холоди, худобу заганяли в кошари, а люди відсиджувалися в оселях, біля вогнища, в якому повільним синім полум'ям довго-довго горів кізяк, наповнюючи житло теплом і затишком.

Для опалювання кізяк починали брати з найвіддаленіших куп і лише рано навесні розбирали останню, що стояла поруч

з житлом. Найостаннішим спалювали колобок — і починалася справжня весна!

Так трапилось, що того року на початку весни подули тривалі холодні, поривчасті вітри. Ось і здуло з вершини пірамідки колобок. І покотився він за вітром по степу. Котився колобок, котився, а назустріч йому йде голодний Ведмідь. Зійшов Ведмідь з гір і в пошуках якого-небудь харчу побрів по степу. Зупинив Ведмідь колобка, подумав, що це круглий сир по землі котиться. Зупинив та й каже:

— Як добре, що ми з тобою зустрілися. Я вже стільки днів блукаю голодний. А що коли я тебе з'їм...

Колобок відповідає:

— Що ти, Ведмедю, я ж неїстівний... Це зверху я вкритий овечою вовною, а всередині я звичайнісінькій кізяк. Якщо ти мене з'їси, отруїшся і залишаться твої діти без батька...

Обнюхав Ведмідь колобка — не пахне від нього сиром. Значить, правду каже. Підштовхнув його лапою — і покотився колобок далі.

Котиться колобок та й котиться, а назустріч йому голодна Вовчиця. Зупинила його та й запитує:

— Куди ти так поспішаєш?

— Туди, куди вітер підганяє, — відповідає колобок.

А Вовчиця й каже:

— Я вже котрий день голодна блукаю, а ти просто так, без діла по степу котишся. Давай-но, я тебе з'їм...

Колобок їй відповідає:

— Що ти надумала, Вовчице! Я ж неїстівний! Це зверху я покритий овечою вовною, а всередині не м'ясо, а кізяк. Я — кізяк! З'їси мене, отруїшся і залишаться твої діти без матері...

Обнюхала Вовчиця колобка — не пахне від нього м'ясом. Підштовхнула лапою — і той покотився далі.

Котиться колобок, котиться, а назустріч йому Лис. Зупинив він колобка, оглянув зусібіч та й каже:

— Я тут вже котрий день голодний блукаю, а це в'ялене м'ясо по степу котиться. Зараз я підкріплюся!

А колобок йому відповідає:

— Не їж мене! Неїстівний я! Я — звичайнісінький кізяк!

— Нічого мені байки розповідати, — каже Лис, — невже я схожий на того, хто не може відрізнити м'ясо від кізяка!

Сказав — і з'їв. З'їв, слину проковтнув і дивується: «Дивне якесь м'ясо... Сухе, несмачне...»

Побіг Лис далі. Дорогою йому стало погано: почало нудити, нутро вивертає... Водички б попити, так жодного струмка довкола. Упав Лис, лежить, ледве дише. А в цей час над степом кружляв Орел. Помітив він з висоти Лиса, упав на нього каменем, підхопив і поніс до себе в гніздо, на вечерю молодим орлятам. Ось так не стало Лиса.

Мабуть, недаремно в степу подейкують: «Не все, що котиться, — живе. Не все, що пахне, — їстівне».

ПАДИШАХ І ЙОГО КІНЬ

Жив колись падишах, в якого був улюблений кінь. Цей кінь не раз вигравав святкові перегони, не раз рятував його під час численних війн, котрі вів падишах, рятував його під час полювання.

Кінь зістарівся, захворів і, як не намагався конюх, який доглядав за ним, вилікувати — нічого не допомагає.

Прийшов конюх до падишаха та й каже:

— О великий падишаху! Ваш кінь захворів і навряд чи вдасться його врятувати...

На що падишах відповідає:

— Ось тобі гаманець із золотом, запроси найкращих лікарів, і нехай вони вилікують коня! Ти відповідаєш за нього головою! Якщо хтось прийде і скаже мені, що кінь здох, тому я накажу відрубати голову!

Минає день за днем, а коневі все гірше й гірше. Які тільки ліки не приписують йому лікарі — жодні не допомагають! Зрозумів конюх, що не минути йому сокири ката. Настане день, коли доведеться прийти до падишаха і сказати, що кінь здох.

Прийшов якось конюх додому, а дружина його й запитує:

— Що трапилось, чому ти ходиш такий сумний і пригнічений, що тебе лякає?

Розповів конюх дружині про улюбленого коня падишаха, про те, що зробить падишах з тим, хто скаже йому про смерть коня.

Дружина конюха всю ніч не зімкнула очей, все міркувала, як їй врятувати від смерті свого чоловіка — і придумала.

Настав день, коли улюблений кінь падишаха сконав. Приходить конюх у палац, — а падишах саме в цей час розмовляв зі своїми вельможами, — і став біля входу. Помітив його падишах, підкликав до себе і запитує:

— Як почуває себе мій улюблений кінь?

— Лікарі кажуть, що йому стало краще, — відповідає конюх, — але він чомусь перестав їсти й пити...

— Чому?

— Мабуть тому, що, лежачі на боці, незручно їсти й пити.

— Лежачі на боці? — здивувався падишах. — Що ж з ним трапилось?

— Не знаю, — відповідає конюх, — він лежить, розкинувши ноги, і мовчить. Може, він дав обітницю не вживати ні воду, ні їжу... Це ж дуже розумний кінь, адже, окрім вас, на нього ніхто ніколи не сідав.

— Що ж з ним трапилось? — здивувався падишах. — Ведіть мене до нього! — наказав він своїм слугам. — Я сам хочу побачити, що з ним!

Падишах зі слугами прийшли до конюшні. Глянувши на мертвого коня, падишах розгнівався та як закричить на конюха:

— Чому ти мені відразу не сказав, що мій улюблений кінь здох?

Конюх йому й відповідає:

— О великий падишаху, адже ви самі сказали, що тому, хто першим скаже вам: «Кінь здох», ви накажете відрубати голову!

Падишах не втримався, розсміявся:

— Виходить, я сам першим сказав ці слова...

Уся прислуга з полегшенням підтвердила, що це так. Падишах наказав нагородити конюха і відпустити його з миром.

ВОРОЖКА НАДЖІЄ

Жив собі в одному місті швець, якого звали Алі. Була в нього велика сім'я, тому працював він з ранку до вечора, щоб дітей було за що нагодувати, одягти та грамоті навчати. Була в нього дружина, яку звали Наджіє. Вона встигала і за дітьми наглянути, і чоловікові допомогти, і в хаті порядок навести.

Та несподівано Алі помер, і залишилася Наджіє одна зі своїм горем. Що робити, як дітей прогодувати, як вивести їх в люди?

Якось перебирала вона в комірчині речі і наткнулася на бабусину вовняну панчоху, в якій був схований вузлик. Розв'язала вона його, а там у смугастій хусточці пригорща різнокольорової квасолі!

Сиділа вона і згадувала, згадувала: ще зовсім маленькою ходила вона з бабусею на базар. Бабуся сідала біля входу, розв'язувала і розстеляла свою смугасту хустину, розсипала по ній квасолю — і ворожила! Бабуся давно померла, а в місті довго ще згадували Айше-ворожку...

Дивилася Наджіє на різнокольорові квасолинки і пригадувала, як бабуся пояснювали їй, що кожна з них означає... А коли в оселі не залишилося й шматочка хліба, взяла Наджіє хустинку з квасолею і пішла на базар. Сіла збоку, розстелила хусточку, поклала купкою квасолю, сидить і очікує...

А в цей час в одного селянина пропав кінь. Шукав він його, шукав, втомлений повернувся додому, а дружина йому й каже:

— А ти у ворожки, яка сидить біля входу на базар, не запитував? Може, вона тобі підкаже, де шукати коня?

Послухався селянин дружину, прийшов на базар, підійшов до ворожки, розповів їй про свою біду, дав монету та й каже:

— Якщо допоможеш мені знайти коня, я заплачу тобі втричі більше.

Зібрала Наджіє квасолини в жменю, кинула їх на хусточку, дивиться — вийшло три купки, а за ними одна, найменша квасолинка... Думала-гадала, що б це значило, і сказала перше, що прийшло в голову:

— Бачиш за містом три високі пагорби? Ось за тим далеким, найвищим, і пасеться твій кінь!

Зрадів селянин, вирушив у дорогу. Півдня ішов з пагорба на пагорб, а коли перейшов найбільший, помітив в улоговині біля річечки свого коня!

Наступного дня вранці, коли Наджіє знов прийшла на базар, до неї підійшов той селянин, подякував за ворожіння і дав їй ще три монети.

Селянин усім своїм знайомим і незнайомим розповів, яка чудова ворожка на квасолі вчащає на ринок. Ось так і

розлетілася по місту і далеко за його межі слава про Наджіє-ворожку.

Якось розбійники викрали з ханського саду красуню-царівну. Певно, хотіли продати її за море за великі гроші. В усі кінці помчали ханські слуги; де тільки не шукали царівну, але знайти не змогли. Тоді хан наказав привести до нього всіх ворожбитів і ворожок, які тільки були в ханстві, і сказав їм:

— Я даю вам на ворожбу сорок днів і ночей. Якщо знайдете мені дочку — озолочу! Не знайдете — кожен з вас позбудеться голови!

Наказав хан посадити ворожбитів і ворожок в кімнаті, дати їм по сорок горщиків з їжею і один глечик із солодким щербетом. Одній лиш Наджіє-ворожці дозволив повернутися додому. Відвезли їй додому і глечик, і горщики з їжею.

А в цей час розбійники заховали красуню-царівну в печері за містом, а самі ходили біля палацу, на базарі, біля мечеті, прислухалися, що кажуть люди про пропажу. Почули вони про те, що хан зібрав усіх ворожбитів і ворожок у палаці, примчали і розповіли про це своєму отаману. І ще йому сказали, що більше всіх потрібно остерігатися Наджіє-ворожки, що тільки їй під силу підказати хану, де перебуває його дочка і хто її викрав. Подумав-подумав отаман і каже:

— Давайте-но будемо стежити за цією жінкою. Нехай увечері один з вас прокрадеться до неї в хату і підслухає все, що вона казатиме.

Як тільки стемніло, один з розбійників заліз на горище хати, зробив у стелі дірочку і лежить, приклавши до неї вухо. В цей час родина зібралася вечеряти, дочка принесла горщик з їжею, а мати й каже:

— Ну ось, перший вже прийшов... Що з ним будемо робити? Розігріємо чи так з'їмо?

Злякався розбійник, нечутно зліз із горища і примчав до отамана:

— Вона відразу ж здогадалась, що я за нею стежу. Не встиг я облаштуватися на горищі, як вона каже дітям: «Ну ось, вже перший прийшов. Що будемо робити, засмажимо чи так з'їмо?» Не сім'я, а якісь людоїди...

Не повірив отаман розбійнику і послав наступного дня найрозумнішого з них. Той прокрався ввечері на горище,

приклав вухо до дірочки і раптом чує:

— Ось і другий прийшов... Що з ним будемо робити, розігріємо чи так з'їмо?

Злякався розбійник і примчав до отамана:

— Даремно не повірив ти вчора! Не встиг я вилізти на горище, як чую, ворожка каже: «Ось і другий прийшов; — це вона про мене, — що з ним робити, засмажимо чи так з'їмо?»

Не повірив отаман словам розбійника і вкрай розізлився:

— Боягузи ви, а не розбійники! Звідки ця нещасна жінка може знати, що це ми викрали царівну?

І вирішив цього разу сам прокрастися до оселі та підслухати.

Як тільки-но стемніло, отаман заліз на горище, приклав вухо до шпаринки і лежить. А в цей час Наджіє послала сина принести з комірчини горщик з їжею і глечик, в якому був солодкий щербет. Син приніс великий глечик, а Наджіє й каже:

— Ну ось і найбільший прийшов... З ним справитись буде важче...

Зрозумів отаман, що ворожка все про них знає... Зліз він з горища, постукав у двері, жінка його впустила. Отаман і каже:

— Наджіє-ханум, я отаман розбійників, які викрали ханову дочку. Я зрозумів, що ви вже все знаєте, і тому вирішив домовитися з вами по-доброму. Не видавайте нас ханові, я скажу вам, де ми сховали царівну... Ми заплатимо вам стільки, скільки побажаєте.

— Гаразд, — каже Наджіє-ворожка, — я виконаю ваше прохання, але за однієї умови: ви повинні залишити це ханство і ніколи більше не повертатися сюди.

Отаман погодився з жінкою. Він розповів їй, де вони сховали ханську дочку, і дав слово назавжди залишити ханство.

Наступного дня ворожка прийшла в палац і сказала хану, де перебуває його дочка. Хан мерщій скочив на коня і в супроводі слуг вирушив у гори. Тут, у печері, він і знайшов свою дочку. Сорок днів і сорок ночей тривало в ханстві свято з нагоди порятунку царівни. Хан усіх ворожбитів і ворожок запросив до двірцевого саду, де для них накрили багатий стіл з усілякими наїдками і напоями.

Хан власною персоною завітав до саду, аби при всіх подякувати ворожці Наджіє і вручити їй обіцяну нагороду.

Дорогою до саду хан помітив коника-стрибунця і вирішив спіймати його. Один раз коник утік від хана, вдруге утік, а за третім разом хан упіймав його і затиснув у кулаці. Так він і прийшов у сад з коником-стрибунцем у кулаці. Прийшов і каже:

— Хто з вас здогадається, що в мене в кулаці, того я призначу головним віщуном нашого ханства!

Один за одним проходили мимо хана ворожбити, але жоден з них не міг вгадати, що ж приховав хан у своєму кулаку. Дійшла черга і до Наджіє. Підійшла вона до хана і не знає, що йому відповісти...

Розгубилася жінка, а про себе подумала: «Ось і попалася, як та сарана...» Та й каже:

— Ну що мені вам відповісти, великий хане! Раз стрибнула сарана — не попалася! Два стрибнула сарана — не попалася! А на третій раз вона опинилася в кулаці!

Хан розсміявся, розтулив кулак, а звідти вистрибнув коник, змахнув крильцями і полетів...

Хан хотів призначити Наджіє головною ворожкою ханства, але вона подякувала ханові і відмовилась. Сказала, що всі свої здібності вона потратила на те, аби знайти царівну. Тому ворожити вона більше не в змозі...

Хан повірив їй. Він наказав збудувати для неї великий будинок неподалік від палацу, щедро обдарував її. І розбійники не залишилися перед ворожкою в боргу — залишили їй торбину золота і коштовностей.

Наджіє-ворожка виростила своїх дітей. Синів оженила, дочок повидавала заміж. Її не стало, а в ханстві ще багато років ходили про неї легенди...

СКРИПКА, БУБОН І СОПІЛКА

Йшла собі дорогою Скрипка і несла на спині футляр, у якому зберігалися всі її пісні.

Стомилася Скрипка, сіла на камінь, і стало їй дуже сумно від того, що вона одна на цілому світі, що в неї немає друзів і що всі пісні в неї журливі... Посиділа, поплакала та й пішла далі.

Йшла вона, йшла і почула якесь торохтіння. Дивиться, аж то котиться з гірки Бубон. Він так гримотів, ніби бігло стадо буйволів. Помітив Бубон Скрипку, зупинився. Втомлений, вкритий пилом, обідраний.

— Добридень, Скрипко. Куди прямуєш?

— Світ за очі, — відповідає Скрипка.

— І я теж туди. Ходімо разом, — запропонував Бубон. — Удвох веселіше буде.

Ідуть вони гірською стежкою і чують тиху жалібну мелодію. Підійшли ближче, дивляться — сидить під кущем Сопілка і насвистує якусь мелодію.

— Добридень, Сопілко, — сказали разом Скрипка і Бубон. — Що трапилось? Чому ти так жалібно співаєш?

— А чого радіти, — відповіла Сопілка. — Вовки отару порізали і пастуха загризли. Тому мені й сумно.

— Ходімо з нами, — запропонував Бубон. — Утрьох буде веселіше.

Ішли вони, йшли і вже в сутінках вийшли на лісову галявину. Розіклали багаття, зігрілися й вирішили заспівати разом пісню. Подивитись, що з цього вийде.

Першою почала Скрипка, вслід стомлено бухнув Бубон і, вторячи їм, журливо засвистіла Сопілка. Від їхньої музики в лісі стало так сумно і так журно, що гасло багаття, перестали в траві сюрчати коники, погасли в небі зірки.

Другого дня на їхньому шляху трапилося село. У цьому селі зібрали багатий урожай, засипали його в засіки і готувалися відсвяткувати іменини Золотої Осені. Звідусіль гостей запросили, на столи різних страв приготували. П'ють, їдять, а не весело їм... Чогось не вистачає, а чого — й самі не зрозуміють...

Ось тут і з'явилися Скрипка, Бубон і Сопілка. І всі відразу зрозуміли, що справжнє свято тоді, коли лунає музика. Зустріли друзів щиро. Нагодували, напоїли і попросили заграти щось веселе, таке, щоб ноги самі пішли в танок.

Радісно заспівала Скрипка, весело засвистіла Сопілка, гучно й завзято ударив Бубон — і почалися такі веселощі, яких ніколи не було в цьому селі.

До ранку люди співали й танцювали, а потім розійшлися по своїх домівках і селах і рознесли по всій окрузі добру славу про веселих музик: Скрипку, Бубна і Сопілку.

Того року стояла довга тепла осінь. У кожному селі святкували, справляли весілля, влаштовували гуляння, і друзям ніколи було сумувати.

Коли в домі достаток, коли усі живі-здорові, коли засіки переповнені різними запасами, коли худоба нагодована й доглянута, — люди стають щедрими й гостинними. Проводжаючи музик, жителі сіл щедро нагороджували їх за працю, за старання, за принесену радість. Усе, що заробляли, друзі складали в одну велику торбу...

Друзі у складчину купили клаптик землі, спорудили будинок, заклали сад... Кожен, хто проходив повз великий і чепурний будинок, посміхався і промовляв: «Цей будинок належить Скрипці, Бубну і Сопілці».

Одного разу друзів запросили на багате й пишне весілля, яке тривало цілий тиждень. Радісно виспівувала Скрипка для нареченої та її подружок, Сопілка — для нареченого і його дружків. Голосно заохочував Бубон парубків, які виходили в коло помірятися силою. Відгриміло весілля. Батько нареченого насипав друзям за роботу золота. Повний бубон. Повернулися вони додому і вирішили розділити золото на три частини. Висипали вони монети на стіл, сіли довкруги, і кожен почав брати з купки по золотій монеті й класти біля себе, поки не залишилась одна монета.

Дивляться на неї друзі і не знають, як їм розділити одну монету на трьох. Тоді Бубон і каже:

— З-поміж вас я найгучніший і найважливіший, отже, монета мусить належати мені.

— Ні, — заперечила Скрипка, — в кого найніжніший, найзадушевніший голос? У мене. Отже, монета моя.

— Яка несправедливість! — образилася Сопілка. — А хто грав для нареченого і його дружків? Я. Тож золото мусить належати мені.

Довго сперечалися вони, але так і не дійшли згоди, кому повинна належати золота монета. Вирішили закопати її в саду під деревом і запитати поради в людей: нехай скажуть, хто з них найголовніший і кому слід віддати монету.

Ніхто не хотів розставатися зі своїм багатством. Кожен забрав своє золото з собою. Йшли вони, йшли і вночі натрапили

на багаття, довкруж якого бенкетували розбійники. Помітили розбійники музикантів, зраділи. Затягли їх у коло і наказали грати. А музиканти стоять і мовчать. «Ви що, — розсердився ватажок розбійників, — не бажаєте нас потішити?!» Тоді Скрипка їм відповідає:

— Панове розбійники, ми вас потішимо, але ви спочатку повинні вирішити нашу суперечку: хто з нас найголовніший, кому мусить належати золота монета?

— Перш ніж вирішити суперечку ми повинні побачити цю золоту монету.

Цей ватажок розбійників був хитрий, як чорт, він відразу ж зрозумів, чим тут пахне...

Скрипка розчинила футляр, де лежало її золото, і при світлі багаття монети засяяли, неначе зірки. Угледіли розбійники золото, накинулися на Скрипку. Порвали струни, поламали вушка, натовкли боки... Таку бійку зчинили за те золото, що друзі ледве-ледве втекли.

Через деякий час у горах Скрипка, Бубон і Сопілка помітили табунників, які сиділи понуривши голови. Табун коней, котрих вони за наказом хазяїна гнали на продаж, злякавшись вовків, кинувся в безодню. Сиділи табунники й міркували, що вони тепер скажуть хазяїнові.

Привіталися вони з музикантами і попросили їх заграти. Але музиканти стоять і мовчать. Тоді найстарший табунник і каже:

— Ви не хочете разом з нами розділити наше горе?

А Сопілка йому й відповідає:

— Панове табунники, ми заграємо вам, але спочатку ви мусите вирішити нашу суперечку: хто з-поміж нас найголовніший, кому повинна дістатися золота монета

— Де вона, ця золота монета? — важко зітхнув табунник. — Може й не варто через неї сперечатися.

Не втрималась Сопілка, розв'язала торбу і висипала перед табунниками свій скарб. Побачили вони золото, забули про все на світі й накинулися на монети. Сопілка розсердилась, кинулась рятувати своє багатство, але її та її друзів зіштовхнули у глибоке провалля.

Вранці вони ледь вибралися з того провалля, дісталися до великого шляху і побрели ним, підтримуючи одне одного.

Ідуть вони побиті, сумні, а назустріч — сільські борці. Теж всі у синцях. Ідуть босі, в самих шароварах. Їздили вони на ярмарок з іншими борцями силою помірятись, головний приз вибороти. Але поки вони боролися, в них і віз, і коней, і одяг злодії вкрали. І головний приз їм не дістався. Ось і повертались вони у своє село, піймавши облизня. Ішли й думали, як їм тепер у рідному селі показатися...

Помітили борці музикантів, оточили їх і попросили заграти щось веселеньке. Музиканти стоять і мовчать. Розгнівався старший борець:

— Ви що, без грошей і грати не хочете?

— Ми вам заграємо, — відповів Бубон, — але ви спочатку допоможіть вирішити нашу суперечку: хто з-поміж нас найкращий, кому з нас повинна дістатися золота монета...

Переглянулись поміж собою борці. Старший з них і каже:

— Перш ніж вирішити вашу суперечку ми повинні переконатися, що ця золота монета — справді золота, а не якась підробка...

Не втримався Бубон, розв'язав торбу і висипав на дорогу усе своє багатство. Як побачили борці золото, так всі гуртом і накинулися на нього. Бубон хотів було відтягнути їх від золота, та де там! Йому так попід боки надавали штурханів! Сорочку шкіряну порвали і закинули його самого так далеко, що друзі ледве розшукали його у придорожній канаві.

Повернулися музиканти додому, відкопали монету, через яку стільки горя і принижень дісталося їм, і пішли на базар. Прийшли до ремісників, де їх швидко привели в належний порядок. Скрипці вставили нові, перламутрові вушка, натягли нові струни, покрили лаком пом'яті боки. На Бубон натягли новеньку шкіряну сорочку, а з боків зробили отвори і вставили в них мідні тарілочки — щоб голоснішим був! Сопілці промили янтарним соком очі, підфарбували, причепурили.

Зійшлися друзі разом, дивляться одне на одного і не впізнають: такі вони стали нарядні й красиві. Першою не втрималася Скрипка: заграла новими струнами. Слідом за нею заспівав свою мідну пісню Бубон. Їх підтримала дзвінка Сопілка. Всі люди, які були того дня на базарі, зійшлися послухати веселих музикантів.

Відтоді друзі більше на сварилися. Жили мирно і дружно. І досі так живуть. Ходять із села в село грати на весіллях, розважають людей. Вони завжди там, де радість, де пісня, де лунає Хайтарма. І нема в нашому краю шанованіших і відоміших музик, ніж Скрипка, Бубон і Сопілка...

ДОЧКИ БІДНЯКА

В одного бідняка було три дочки, й усі три дуже вродливі. Одна гарно ткала, друга — шила красиві наряди, а третя була майстринею на всілякі вигадки. Тільки й багатства в бідняка, що старенька хатина, триніжок з домашнього вогнища та порожня скриня. Тому й обминали женихи оселю бідняка. Що візьмеш з чоловіка, який неспроможний справити й весілля дочці.

Довго міркував бідняк, як йому заробити грошей і справити дочкам весілля. Думав-гадав і вирішив взяти у бая в оренду землю, посіяти пшеницю. І якщо пшениця вродить — продати урожай і на уторговані гроші видати дочок заміж.

Прийшов бідняк до бая і розказав йому про свій намір. Бай був дуже жадливий і хитрий. Він уже давно запримітив дочок бідняка. Дуже вже йому хотілося задарма дістати і клапоть землі, на якому стояла хатина бідняка, і трьох красуньмайстринь... Вислухав бай бідняка та й каже:

— Я згоден дати тобі землю, коня, плуг і зерно для сівби. За усе це ти віддаси мені половину врожаю, але якщо пшениця не вродить — ти віддаси мені свою хату, а сам з дочками підеш до мене у найми.

Як не упирався бідняк, але довелося погодитися з умовами бая. Викликав бай муллу, скріпив угоду молитвою і відвів бідняку клаптик найгіршої землі, на якій не тільки пшениця, а й трава в посушливі роки не росла.

Почав бідняк орати землю, а вона затверділа, як камінь, плуг ледве шкрябає зверху. Цілісінький день працював бідняк не покладаючи рук, а увечері не витримав, сів на горбик, заплакав і звернувся до Бога: «Господи, якщо ти бачиш мої страждання, якщо ти чуєш мій голос, допоможи мені, моїм

дочкам, і ми вік будемо славити твоє ім'я». Сказав він так, підвівся, пройшовся наостанок плугом по горбку, а під ним була глибока яма, на дні якої лежав глечик, повний золота.

Виліз бідняк із ями і заквапився додому, притискаючи до грудей глечик. Дорогою йому трапився мулла, і бідняк розповів йому про свою вдалу знахідку і замовив молитву на знак подяки. Не встиг бідняк прийти додому, як примчав бай і силоміць вирвав у нього з рук глечик:

— Яке ти маєш право привласнювати собі багатство, що лежить у моїй землі?! Хочеш, щоб я подав на тебе до суду і запроторив до в'язниці?..

Нічого не відповів бідняк баю, навіть не став з ним сперечатися. Залишившись наодинці з дочками, розповів їм усе і, як доказ, показав єдину золоту монету, затиснуту в кулаці. Найменша дочка й каже батькові:

— Не журіться, тату, я придумаю, як помститися жадібному баю.

Минуло небагато часу, і по селу пішли чутки, що до моря на лікування їдуть дочки іранського шаха, що дівчата — одна гарніша за іншу, і що вони обов'язково проїдуть через село. Почув про це бай і вирішив будь-що запросити до себе в гості відомих красунь, аби чутки про його гостинність долинули до вух самого шаха.

Наступного дня, увечері, біля будинку бая зупинився просторий фаетон, з якого вийшли три багато вбрані дівчини. Бай вибіг їм назустріч і низько поклонився. Найменша дівчина й каже:

— Шановний жителю села, ми — дочки іранського шаха, випередили наш караван, який прибуде сюди завтра вранці. Нам хотілося б орендувати або купити гарний будинок, щоб було де переночувати...

— О ваші високості! — упав на коліна бай. — Мій дім до ваших послуг. Для мене буде високою честю зробити послугу для прекрасних дочок іранського шаха.

Дівчата увійшли в дім і відрекомендувалися господарю:

— Мене звати вашою мовою «Така, як я», — сказала найстарша дочка.

— Мене звати вашою мовою «Та, що гірша від мене», — сказала середульша.

— Мене звати вашою мовою «Де ми будемо танцювати», — сказала найменша.

Бай приготував для дівчат багату вечерю і сам почав їм прислуговувати.

Старша дочка й каже:

— За дорученням нашого батька, іранського шаха, ми повинні взнати ім'я людини у вашому краю, якій найбільше поталанило. І якщо така людина знайдеться, на неї очікує подарунок від самого шаха і гаманець з тисячею золотих динарів.

Як тільки-но бай почув ці слова, він розхвилювався і сказав:

— О ваші високості! Мабуть, сам Бог направив ваш фаетон до воріт мого дому! Два тижні тому я викопав на своїй землі глечик із золотом і вважаю, що мені найбільш поталанило в нашому краю!

Дівчата здивовано перезирнулись, і бай, відчувши, що вони йому не вірять, кинувся до сусідньої кімнати, виніс глек і поставив його перед дівчатами.

— Виходить, ви і є той чоловік, який буде удостоєний подарунка від самого шаха і одержить гаманець з тисячею золотих динарів, — сказала найстарша дочка.

Усю ніч пригощав бай знатних гостей. Він і не помітив, як найменша дочка підсипала йому в напій снодійного. Бай заснув мертвим сном, а дівчата зав'язали у вузол батьків скарб, приготувалися вийти, і тут найменша дочка помітила на полиці коробочку, в якій лежала бритва для гоління. Дівчина дістала її з коробочки і зі словами: «Я хочу залишити пам'ять цьому гостинному господареві...» — відрізала йому півбороди.

— Я також не хочу залишатися перед ним в боргу, — сказала середня і поголила баю вуса з одного боку.

— Хіба я менше в боргу перед ним, ніж ви? — сказала найстарша і, взявши з рук середульшої гостру бритву, поголила баю півголови.

Дівчата поклали на місце коробочку з бритвою і, сміючись, вийшли з дому, сіли у фаетон і поїхали, помахавши на прощання слугам.

Бай прокинувся, протер очі, дивиться, а від гостей і сліду нема. На столі стоїть красивий глек, а поряд гаманець, набитий монетами.

Бай тремтячими руками взяв глек і висипав з нього суху землю. Розв'язав гаманець, а там лежали кінські каштани... Бай вибіг надвір і схопив за плечі слугу:

— Куди поділася така, як ми?

— Такої, як ви... я в житті не бачив, — пробелькотів сторопілий слуга, зі страхом позираючи на бая.

— А та, котра гірше від мене?! — не вгавав бай.

— Гірше від вас навряд чи є хтось на білому світі, — відповів слуга.

Збіглися усі слуги і з острахом дивляться на бая. А той не вгамовується:

— Де, де ми будемо танцювати?! Де, я вас запитую!

— Де хочете, — відповідають слуги, — зараз ми покличемо музикантів...

— Не потрібні мені музиканти! — заревів бай. — Ловіть їх! Ловіть, я вам наказую!

— Кого ловити? — запитують сторопілі слуги.

— Ловіть таку, як я! Ловіть ту, що гірша від мене!

Слуги вирішили, що їхній господар збожеволів, і заперли його в комірчині. Той не вгамовується:

— Де, де ми будемо танцювати?

Прийшла дружина бая, глянула на нього і розвела руками:

— У такому вигляді ви ще збираєтесь танцювати? Справді збожеволів, — підтвердила вона догадку слуг і наказала не випускати чоловіка з комірчини.

Подейкують, що бай і досі сидить у комірчині і кричить:

— Ловіть таку, як я! Ловіть ту, котра гірша від мене!

Відтоді його прозвали «Божевільним баєм». А щодо бідняка, то той залишив свою хатину родичам, а сам з дочками перебрався в далеке село, де купив собі будинок, повидавав дочок заміж і доглядає внуків. Кажуть, він любить повторювати: «Ніколи не відбирай у людини те, що їй подарував Господь Бог...»

ДИВО-РИБА

В давні часи на березі Чорного моря жив старий рибалка зі своїм єдиним сином. Були вони дуже бідні. Все їхнє багатство — човен та старий невід, котрий щоразу доводилося лагодити. Цю роботу виконував син. Він розстеляв сітку біля самісінької води, лагодив її і співав пісні. Навіть сам рибалка дивувався, звідки його син знає стільки пісень! Старий і не здогадувався, що син сам створює ці пісні. Музику він підслуховує в моря, а слова до музики добирає сам. І такі чудові виходять у нього пісні, що слухати їх зліталися чайки і припливали дельфіни. Мабуть, мешканці моря знали, що на березі живе юнак, який лагодить сіті і співає пісні про море.

Одного разу юнак закінчив лагодити сітку, і батько вирішив її випробувати. Закинув він сітку недалеко від берега і, коли витрусив улов на дно човна, дуже здивувався: скільки років він ловить рибу, а така йому попалася вперше! Старий рибалка причалів до берега та й кличе сина:

— Поглянь, синку, яка незвичайна рибина потрапила до нашого невода! Ти її постережи, а я піду і розкажу про неї хану. Можливо, він за цю рибу добре заплатить, і ми з тобою купимо нову сіть.

Пішов старий, а юнак дивиться на рибу і дивується: лусочка на ній срібна, хвіст і плавники золоті, а очі — два великі смарагди! Рибина звивається, б'ється об дно човна, от-от проб'є його. Шкода стало юнакові диво-рибу. Він подумав про те, що ханський кухар засмажить її і подасть ханові на обід. Хан навіть не здогадається, яка вона була красива! Пожалів юнак рибу та й відпустив її в море.

Приїхав на берег ханський візир у супроводі варти. Батько підводить його до човна — а риби немає.

— Де ж та незвичайна риба, яку ти хотів подарувати нашому хану?! — запитує візир.

Юнак опустив голову і каже візиру:

— Пожалів я красуну-рибу і відпустив її в море.

Розлютувався ханський візир, наказав усипати старому рибалці сорок палиць, а сина зв'язати, кинути в човен і зіштовхнути його в море.

Стоїть старий на березі і зі сльозами на очах бачить, як хвилі відносять човен у відкрите море. Син на дні човна також відчув, що човен не погойдується на хвилях, а мчить, ніби хтось підганяє його.

Наступного дня юнак, бачачи, як човен наповнюється водою, приготувався до смерті. Та човен несподівано приплив до берега і врізався носом у пісок. До човна підійшов хлопець, допоміг юнакові вибратися на берег, вивільнив його з мотузок і запросив до своєї оселі.

Коли молодий рибалка прийшов до тями, він здивувався, що вони дуже схожі зі своїм рятівником, що люди, котрі проходили повз них, дивляться то на одного, то на другого, ніби не можуть розрізнити їх.

Пішли якось молоді люди в місто і почули, як з міської стіни засурмили сурми, а потім прокричав оповісник. Виявляється, єдина дочка хана, якій сьогодні виповнюється шістнадцять років, ще не промовила жодного слова від часу народження. Тому, хто її вилікує, хан обіцяв будь-яку винагороду, але на того, хто спробує обманути хана, чекає смерть.

Здивувалися друзі і вирішили спробувати щастя. Вони підійшли до ханського палацу, юнак і каже молодому рибалці:

— Давай-но я спробую її вилікувати. Мій дідусь був добрим лікарем і дечого навчив мене. Якщо вдасться вилікувати ханську дочку, подарунки ми поділимо пополам.

Рибалка погодився, і юнак пішов до ханського палацу. Там він попросив показати йому дівчину. А служка-невільниця каже йому:

— Даремно ви прийшли, юначе. Тут вже побували найкращі лікарі нашого краю. Якщо хан вам не повірить, ви можете позбутися голови.

Юнакові показали принцесу, і він був вражений її красою. Дівчина була бліда, а очі в неї сумні-сумні. Юнак вклонився їй та й каже:

— Принцесо, я вилікую вас, якщо ви дасте відповідь на одне моє запитання. Нас в батька троє синів. Старший — гончар. Він виліпив з глини лебедя. Середульший брат пішов на озеро, де плавали справжні лебеді, зібрав пір'я і прикрасив ним глиняного птаха. Найменший брат відшукав чарівне джерельце, змочив птаха водою з нього і

птах ожив, змахнув крильми і полетів за лебединою зграєю. Кожен з нас почав доводити, що це саме він господар птаха, що це завдяки йому сталося диво. Скажи, красуне, хто з трьох братів правий?

Дівчина сумно посміхнулась, хотіла щось сказати, але не змогла розтулити губи. По її щоках покотилися прозорі, як крапельки дощу, сльозини. Вона показала на свій рот і похитала головою. Юнак розгнівався і почав погрожувати їй:

— Ти хочеш, щоб кат відрубав мені голову? Тоді залишайся і ти без голови!

Юнак вихопив із-за пояса кинджал і замахнувся на дівчину. Царівна зі страху впала на землю, закричала, і тої ж миті з її розкритого рота показалася змія та як зашипить! Юнак ухопив її за голову, відбіг убік, вивільнивши дівчину від звивистого тулуба гадини і відрубав зміюці голову.

Дівчина прийшла до тями і з жахом дивилася, як звивається безголове тіло змії. Потім витерла сльози і сказала:

— Я буду твоєю рабою на все життя. Ось, візьми мій перстень, віднеси його батькові і проси в нього все, чого душа бажає...

Взяв юнак перстень і прийшов до друга. Рибалка й не сподівався вже побачити його живим. Він кинувся обіймати його, торкатися рук, голови, ніби хотів пересвідчитися, що це не сон.

Юнак розповів рибалці про те, що сталося в ханському палаці, про зустріч з прекрасною принцесою, дав йому перстень і каже:

— Це перстень ханської дочки. Візьми його і йди в палац. Проси в хана руки його дочки!

— Але ж це ти врятував її!

Юнак відповідає:

— Я не можу одружитися з нею. Я — та риба із сітки твого батька, яку ти відпустив на волю. Я припливала до берега слухати твої чудові пісні і так була зачарована ними, що не помітила, як потрапила в сіть. Коли ханські стражники зв'язали тебе і кинули в човен, я попросила своїх друзів дельфінів пригнати човен до другого берега. Я полюбив тебе як брата і на якийсь час прийняв образ людини. Але мій час закінчується, мені потрібно повертатися в морські глибини!

Прощавай! Якщо тобі колись знадобиться моя допомога, вийди на берег і заспівай. Я почую тебе і припливу.

Сказавши ці слова, юнак обійняв друга на прощання і попрямував до моря. Рибалка пішов до палацу, зустрівся з ханом, показав йому золотий перстень і попросив у хана руки його дочки. Хан і його прибічники обурились, дізнавшись, що син рибалки хоче поріднитися з самим ханом! Хан наказав кинути рибалку в зіндан.

Дівчина, дізнавшись про зрадливу поведінку батька, дочекалася, коли він поїде на полювання, і звільнила рибалку. Вони помчали на берег моря, де юнак піднявся на скелю, що стриміла з води, і заспівав, кличучи на допомогу друга.

Дізнавшись про вчинок дочки, хан, повернувшись із полювання, кинувся у погоню! Вже було чутно тупіт копит, коли до берега підпливла риба. Хан вже вийняв із піхов шаблю, готовий зрубати голову синові рибалки, але не встиг. Рибина викликала дельфінів і попросила їх доставити юнака і його наречену на протилежний берег. Та перш ніж вирушити в дорогу син рибалки запитав у принцеси, чи знає вона, що їй доведеться жити в хатині, куховарити, прати білизну, лагодити сіті, самій няньчити дітей. На що принцеса відповіла:

— Краще я буду коханою дружиною рибалки, ніж невільницею в гаремі.

Даремно хан бігав по берегу, розмахуючи шаблею. Дельфіни все далі і далі відносили молодят, і незабаром вони зовсім зникли з очей. Хан хотів послати їм навздогін свої бойові галери, але риба наслала на берег такі хвилі, що хан ледь урятувався від загибелі.

На ранок дельфіни доправили молодят до берега. Старий рибалка сидів біля своєї хатини й оплакував сина. Побачивши його і багато зодягнуту ханську дочку, він оторопів. Син обійняв його, розцілував, підвів до батька молоду дружину.

Дружина рибалки продала свої коштовності, вони збудували на березі новий будинок, купили великий човен, нові сіті. Рибалка ловив рибу, дружина сортувала і готувала її на продаж, а старий возив улов на базар, де на нього очікували покупці. Ось так вони й жили.

Раз на тиждень, коли призахідне сонце опускало своє золотаве проміння в море, рибалка виходив на берег і співав.

Він співав про море, про свою рідну землю, про кохання, про дружбу. І щоразу йому здавалось, що він бачить у темнуватій воді сплеск золотавих плавників свого вірного друга — сина володаря морських глибин.

ПРО ВІРНУ ДРУЖБУ

В одній невеликій країні правив хан. Він був боягузливий і недовірливий. Нікому не вірив, у кожній людині підозрював ворога. Тому й друзів у нього не було. Якщо хтось йому не так поклонився, не так подивився, не так повернувся, того хапали і запроторювали до зіндану. Якщо наглядачі доповідали ханові, що хтось з підданих погано про нього відізвався — такого вішали на майдані.

Хан побудував собі кам'яний палац з високою вежею, щоб можна було спостерігати за тим, як страчують людину. Палац оточив потрійною стіною, щоб не прокрався зловмисник. Але й цього хану здалося замало. Видав він указ, що кожен, хто повідомить ханові про людину, яка намислить учинити йому зло, отримає за повідомлення золотий.

Дуже швидко в ханстві перестали жартувати, співати, сміятися, справляти свята. І не було такого дня, щоб на майдані перед палацом за доносом не вішали кого-небудь.

Одного разу зібралися в місто на базар двоє друзів, двоє сусідів. Один поніс продавати сир і масло, другий — фрукти зі свого саду. Дорогою до них приєднався ще один чоловік з їхнього села. Йдуть вони і розмовляють поміж собою, а коли проходили повз палац, де за доносом готувалися повісити чергову жертву, один з друзів візьми та й скажи, що коли й далі так підуть справи, то через кілька років у країні нікого, окрім хана, судді й ката, не залишиться.

Весь день провели друзі на базарі. Попродали свій товар, купили своїм домашнім гостинці, і тільки третій, який сподівався що-небудь заробити на ринку, так і залишився з порожніми руками. Не хотілося йому повертатися додому без гостинців — та що вдієш! Ось тут він і згадав про ханський указ і заквапився до палацу! Суддя вислухав

його повідомлення, все записав і виплатив за донос один золотий.

Повернувся той, третій, односелець-виказувач на ринок, але гостинців не став купувати, злякався, що друзі здогадаються, звідки в нього взявся золотий. Не встигли односельці вийти з ринку, як до них підбігла варта, схопила «винного» і кинула його до зіндану. Другий вирішив залишитися і зачекати, чим закінчиться суд. Третій же вирушив додому один.

Вранці «винуватого» вивели із зіндану, і суддя зачитав вирок, що за наклеп на хана і його вірних слуг селянина буде повішено.

Підвели селянина до шибениці, накинули на шию петлю. Суддя запитав, яким буде останнє бажання засудженого. Той подумав і сказав, що хотів би перед смертю побачитися зі своєї сім'єю, попрощатися з рідними та близькими.

Суддя вислухав і відповів, що він дозволить засудженому піти в село і попрощатися з рідними та близькими, якщо хтось із присутніх на страті погодиться простояти з петлею на шиї до заходу сонця.

На слова судді з юрби вийшов сусід і сказав, що він погоджується замінити друга.

Добіг селянин до свого села, попрощався з рідними та близькими і — назад, у місто, так і не сказавши дружині й дітям правди. Тільки-но вийшов він за село, як почалася злива і дорога перетворилася на справжнісіньке болото. Мокрий і знесилений доплентався селянин до лісової галявини, через яку пролягала дорога, полегшено зітхнув, що злива ущухла і що він встигне вчасно дістатися до міста. Аж тут зненацька з'явилися розбійники, схопили його, зв'язали і поволокли в хащі. Приволокли і поставили перед отаманом зграї. Не втримався селянин і гірко заплакав. Здивувався ватажок розбійників і запитав:

— Отже, гроші тобі дорожчі, аніж життя?

На що селянин відповів:

— Не грошей мені шкода. Немає їх у мене, можете перевірити. Шкода мені друга, який замість мене стоїть під шибеницею з петлею на шиї. Якщо я не встигну повернутися до заходу сонця, його повісять замість мене.

— У чому ж ти провинився перед ханом? — запитує ватажок.

— Я сказав, що коли так вішатимуть, то через кілька років у країни залишиться тільки хан, суддя і кат...

Засміявся отаман:

— Ти правильно сказав. Але хто ж доніс на тебе?

— Чоловік з нашого села. Він ішов з нами на базар...

— А-а, це напевно той, у якого ми вчора відібрали золотий.

Отаман наказав сідлати коней і доставити селянина до міських воріт. Суддя вже приготувався подати катові сигнал, як на майдан вибіг селянин. Він піднявся на ешафот, обняв друга і надів на шию собі петлю.

Хан, який сидячі на вежі, зі злорадством чекав, коли повісять чоловіка, який повірив другу, побачивши, що селянин повернувся, був просто вражений. Адже він не вірив у дружбу і в нього ніколи не було близького друга. Хан послав слугу зупинити страту і сказати, що він дарує селянину життя.

Поверталися друзі додому і раптом почули стогін, що долинав із-за дерев. Вирішили підійти й подивитись хто ж це там так стогне? Кому потрібна їхня допомога?

Підійшли вони до глибокої ями, зирк — а на дні лежить їхній односелець. Витягли його, а він ледве ноги переставляє, весь у синцях, одяг на ньому порваний. Це так його віддухопелили розбійники, поки не витягли з-під язика золотий.

ҐУЛЬДЖІАН

Колись, дуже давно, країну, яка лежала біля самого моря, спіткало велике нещастя. Якось із-за моря прилетів Дракон, покритий весь яскравою металевою лускою. Очі його метали блискавиці, із пащеки виривався стовп вогню і диму, а від величезних залізних пазурів не було порятунку жодній живій душі.

Пролетів-пронісся над селами і містами, перетворив людські оселі в попелища, випалив сади, поля, луки, недораховувалися селяни тисячі овець, корів, верблюдів...

Минуло три роки, і люди вже почали забувати про Дракона, як він зненацька з'явився знову. Найсильніші, найхоробріші палвани намагалися знищити Дракона, та ніякі луки, ніякі стріли не могли пробити його залізну кольчугу. Султан цієї

країни зібрав величезне військо, умільці змайстрували луки-самостріли, котрі випускали по страховиську величезні стріли, спорудили катапульти, котрі могли метати на ворога цілі валуни. Та навіть це військо не змогло знищити Дракона. Султан пообіцяв півцарства тому, хто порадить, як можна розправитися із заморським чудовиськом.

Одного разу до палацу прийшла бабуся з палицею і зажадала, щоб до неї вийшов сам султан. Султан вийшов, а старенька йому й каже:

— Не потрібно мені твого півцарства, не потрібно золота і коштовного каміння. Я хочу допомогти своєму народові й підказати тобі, хто може справитися із залізним чудовиськом. Високо в горах живе коваль на імення Азіз. Ти повинен змусити його здійснити цей подвиг.

Промовила ці слова бабуся і зникла. Ніби її й не було. Наказав султан своїм слугам відшукати й привести до палацу коваля. Привели. Султан йому й каже:

— Ти мусиш розплавити залізного Дракона, який загрожує нашому царству, нашому народу. Даю тобі сорок днів на роздуми. Поміркуй і виріши, як ти це зробиш. Подолаєш Дракона — озолочу, не справишся — позбудешся голови. Йди і добре подумай!

Повернувся коваль додому, зустрічає його дочка Ґульджіан. Дивиться здивовано на батька і запитує:

— Що трапилось, тату? Чому ти такий зажурений, чому в тебе на скронях побіліло волосся?

Розповів коваль дочці, чого від нього вимагає султан. Задумалась Ґульджіан. Як допомогти батькові, як виконати наказ султана й урятувати народ і всю країну від лиха...

Згадала Ґульджіан, як у дитинстві розповідала їй бабуся, що в горах, порослих лісом, є чарівна галявина, яка рятує людей від страждань. Та мало кому вдавалося розшукати цю галявину.

Одного дня Ґульджіан сказала батькові, що піде в гори, аби назбирати кизилу та горіхів. І пішла. Довго ходила вона гірським лісом. Їла дикий виноград, яблука, груші, пила воду з чистих джерел, і під кінець сьомого дня натрапила на галявину. Впала вона на коліна та й каже:

— Чарівна галявино, порятуй мого батька від смерті, допоможи йому здолати Дракона. Я нічого не пошкодую заради цього.

Раптом на галявині з'явилася згорблена бабуся з палицею в руці. Підійшла вона до Ґульджіан і каже:

— Слухай мене уважно, дівчино. Ця гора закінчується високою скелею, а під скелею є глибока улоговина, поросла червоною травою. Щоразу, перш ніж полетіти за море, Дракон ночує в цій улоговині, потрібно її наповнити густи́м багном, зверху покласти важкі залізні ланцюги, довкола улоговини накидати дрова, вугілля, смолу і усе це підпалити. Вночі Дракон погано бачить, згори йому буде здаватися, що на дні улоговини червоніє трава... Але й це ще не все: щоб Дракон розплавився, хтось з людей повинен пожертвувати собою, зістрибнути зі скелі на спину Дракона і розбити об його панцир оцей ось глечик з чарівним зіллям, — сказала старенька і зникла, ніби її тут і не було. Лишився тільки глечик.

Вернулася Ґульджіан додому, а в батька вся голова стала білою від переживань. Розповіла йому Ґульджіан, як можна здолати залізного звіра. Розповіла про все, окрім глечика...

Сто днів і ночей возили люди в улоговину густе й тягуче багно. Сто днів і ночей возили дрова, вугілля, смолу. Сто днів і ночей коваль кував важкі ланцюги, котрі за день до прильоту Дракона опустили в тягучу глину.

Знову в країну, якою правив султан, прилетів ненаситний Дракон, спалив немало міст і сіл. Проковтнув немало овець, корів, верблюдів. І коли почало сутеніти, полетів до своєї улоговини. Долетів він до улоговини і здивувався, що нинішнього року трава така яскрава. Стомлений Дракон важко опустився в улоговину. Ледь поставив він свої величезні залізні пазурі на тягучу глину, як відчув, що повітря наповнюється нестерпною спекою. Стиснув розлючений Дракон пазурі і намертво ухопився за важкі ланцюги. Змахнув він крилами, але й крила застрягли в глині. І в цю мить на вершині скелі з'явилася Ґульджіан з глечиком у руці. І всі, хто був унизу, почули дзвінкий голос дівчини:

— Прощавайте, тату! Прощавай, мій народе! Пам'ятайте, не забувайте мене!

Вигукнула і кинулася у вогонь, прямо на залізну спину Дракона! До самого неба здійнявся фонтан вогню, і гаряче полум'я розплавило залізне чудовисько.

Так дівчина врятувала від загибелі свою країну, свій народ, свого батька. В тій країні й понині розповідають дітям казки про красиву і відважну дівчину Ґульджіан. Складають і співають про неї пісні...

ГОРІХ ЧИ ГАРБУЗ?

Жили собі в одному селі чоловік та жінка і був у них один-єдиний син. Коли син народився — зраділи вони: буде кому доглянути їх до старості. Ось виросте син і буде поле орати, худобу пасти, дрова на зиму запасати, а вони, старі, відпочинуть.

Та от син виріс, батьки постаріли, а відпочинку їм немає. Син вийде на сонечко, розляжеться на траві і лежить, а батьки працюють. Лежить їхній син і мріє про те, як піде він у місто і знайде під кущем торбу із золотими монетами...

Минав час, старі батьки померли і залишився син один. Продав він батьківську землю, худобу, гроші проїв і сидить думає-міркує, що ж йому робити? Бачить, сусіди на зиму запаси роблять: несуть з лісу горіхи, яблука, груші, кизил, дрова... Вирішив і він піти в ліс по горіхи. Узяв великий мішок, ходив лісом, ходив, поки не натрапив на великий кущ ліщини. Горіхів на ньому видимо-невидимо. Щоправда, дістати їх теж непросто. Вирішив він перед тим, як залізти на ліщину, відпочити. Лежить син під кущегою, дивиться на горіхи і мріє: «От коли б кожен горіх був завбільшки з гарбуз, то й одного такого горіха вистачило б на весь тиждень. Прийшов до дерева раз у тиждень, зірвав один горіх-гарбуз — і живи собі, не знаючи клопоту!»

Мріяв син, мріяв і не помітив, як заснув. Приснилося йому, що приніс він у місто великий-превеликий горіх і запросили його з цим горішищем у палац до самого падишаха. І запропонував падишах за таке диво півцарства, а син не погоджується, вимагає все царство і красуню-царівну на додачу. Розгнівався падишах і як вдарить парубка посохом у лоба!

Той підхопився, спросоння не зрозуміє, що трапилось, а на лобі гуля завбільшки з горіх, який упав йому на голову. Си-

дить син під деревом, тре гулю і думає: «Як добре, що горіхи не виростають завбільшки з гарбуз».

І справді, як добре, що горіх — це горіх, а не гарбуз. Був би він завбільшки з гарбуз — і казка на цьому не закінчилася б...

ЗОЛОТО Є, А РАДОСТІ НЕМА

Жили собі на світі два сусіди. Один багатий бай: дім — повна чаша, другий бідняк — повна хата дітей. Як тільки наставав вечір, багатий брав на засув ворота, випускав у двір злих собак і спав, прислухаючись до кожного шурхоту: чи не злодії бува?

А бідний щовечора повертався з роботи, приносив у вузлику крупу, дружина варила суп і годувала дітей та чоловіка. Поївши, бідняк брав саз і, граючи на нім, співав дітям веселі пісні, а діти підспівували йому. Бай не раз чув, як веселиться сім'я бідняка, і дуже дивувався. Якось він глузливо запитав у того:

— Послухай, сусіде, даю свою голову на відруб, що, коли у твоїй кишені півдня ритися, то й копійчини у ній не знайдеш! Чого це ти і твоя сім'я щовечора так веселитеся?

— Маючи хату, в якій можна ходити пригнувши голову, маючи їжу, від якої не зажирієш, маючи дітей, які вже навчились бігати, про що мені ще турбуватись і чого сумувати?

— Але ж діти твої незабаром виростуть, і ти мусиш подумати про їхнє майбутнє, — каже багатий сусід. — Ну, та гаразд, я подарую тобі горщик золота, і коли твої сини стануть джигітами, ти купиш кожному з них дім, коня і дружину.

Приніс бідняк золото додому, показав його дружині, дітям. Довго міркували над тим, як їм зберегти дорогоцінний дарунок, а потім узяли та й закопали горщик у дворі під деревом.

І відтоді затихли у дворі бідняка сміх, пісні, гамір. Лягаючи спати, він ні на хвилину не забував про золото, а багатий сусід, задоволений своєю винахідливістю, лиш посміхався у вуса.

Нарешті бідняк не витримав: на світанку він викопав горщика із золотом і прийшов до сусіда. Прийшов і сказав:

— Забери, будь ласка, свій подарунок! Ти мені не горщика із золотом подарував, а величезну макітру клопотів.

Сказавши, поставив перед сусідом горщик і квапливо пішов додому.

Наступного дня у дворі бідняка знову залунали жарти, сміх, пісні, на заздрість багатому сусідові.

ПРО КРАДІЯ АМЕТА І КИШЕНЬКОВОГО ЗЛОДІЯ МЕМЕТА

Жила колись давно в одному великому місті дівчина, яку звали Зейнеб. Померли в неї батьки і залишили в спадок будинок. І щоб заробити собі на прожиток, вирішила вона здати частину будинку комусь у винаймання. Одного разу прийшов до неї чоловік на ім'я Амет і сказав, що він найме в неї собі житло за однієї умови: кімнату він займатиме лише удень. Удень спатиме, а вночі ходитиме на роботу.

Зейнеб гадала, що цей чоловік спатиме вдень тому, що вночі він десь вартуватиме. Де саме, Зейнеб не запитувала.

Через тиждень до Зейнеб прийшов ще один чоловік. Він назвався Меметом і сказав, що хоче найняти в неї житло, але за однієї умови: вдень його не буде, він приходитиме лише на ніч. Зейнеб була дівчиною тямовитою: вона відразу зміркувала, що може одне й те ж саме житло найняти відразу двом і одержувати подвійну плату. Так вона й учинила.

Одного не знала Зейнеб, що не сторожем працює Амет, а просто він — нічний крадій і тому вдень відсипається, а вночі виходить на промисел. А стосовно Мемета — що той був кишеньковим злодієм. З раннього ранку і до пізнього вечора вештався він по міських базарах і крав гаманці в багатих купців.

Сподобалася квартирантам молода господиня, котра завжди зустрічала їх з усмішкою, смачно готувала, тримала напоготові чисту постіль. Закохалися Амет і Мемет у дівчину й почали залицятися до неї. Один пропонував їй руку і серце до заходу сонця, другий — після.

Коли Зейнеб дізналася, чим займаються її залицяльники, задумалась і пообіцяла кожному, що вийде заміж, якщо той облишить свій небезпечний промисел. Зейнеб вирішила, що

так вона зуміє зберегти квартирантів і позбудеться непрошених женихів.

Якось прибіг додому Амет, сказав, що йому на якийсь час потрібно зникнути з міста. Зейнеб порадила змінити одяг, відрізала на дорогу окраєць хліба, півкруга сиру, дала голівку часнику і провела за міську браму.

Не встигла Зейнеб вернутися додому, як прибіг зляканий Мемет і також сказав, що він повинен залишити місто. І другого жениха Зейнеб спорядила в дорогу та провела за ту ж браму. І поспішив Мемет тією ж самою дорогою.

Тим часом утомлений Амет розташувався під деревом біля джерела, вийняв із торбини хліб, сир, часник та приготувався було підкріпитися, як тут підійшов Мемет. Він привітався з Аметом, розташувався поряд і теж дістав з торбини хліб, сир і голівку часнику. Амет здивовано помітив, що торби у них однакові, з одним і тим же візерунком, хліб — половини одного буханця, сир — половини одного кругу, і навіть голівки часнику такі ж завбільшки і такого ж кольору. Амет запитав у нового знайомого, хто він і куди йде.

Мемет розповів докладно, звідки він, назвав дівчину, будинок, в якому живе його наречена.

— Стривай-но, шановний! — вигукнув Амет. — Так це ж я живу в цьому домі, а дівчина, яку ти назвав, — моя наречена!

Здивований Мемет не повірив своїм вухам. Він узяв обидва окрайці хліба, стулив їх один до одного — і вийшов буханець. Стулив половинки сиру — вийшов круг...

Довго не надходило жодних вістей від женихів, та ось якогось чудового дня вони з'явилися. Зрозуміла Зейнеб, що цього разу їх годі позбутися, і ось що вона їм сказала:

— Я згідна вийти заміж за того, хто виявиться кращим у своїй справі!

Погодилися залицяльники з умовами дівчини. Мемет зголосився першим пройти випробування і вирушив у супроводі Амета на міський базар. Там він наглядів одного багатого іноземця, який розплатившись з міняйлом, поклав золоті до гаманця і сховав за пазуху.

— Тепер дивись, що я робитиму! — сказав Мемет Аметові.

По цих словах він підійшов до іноземця і так спритно витягнув у нього гаманець, що той нічого й не помітив. Зайшов-

ши у провулок, Мемет порахував золото, дев'ять золотих залишив собі, а решту висипав назад у гаманець та ще й поклав туди свій срібний перстень з печаткою.

— А тепер, — сказав він Амету, — дивись, що буде далі!

Він наблизився до іноземця, котрий ходив між лавками, поклав йому гаманець за пазуху й одійшов убік. Затим знову підійшов до цього чоловіка й ухопив за комір:

— Ах ти, шахраю! — заволав він на іноземця. — Як ти посмів пограбувати мене, чесного купця! Гей, варто! На допомогу! Кривдять підданих нашого султана!

Підбігла варта, і Мемет поволік іноземця, що пручався, до судді:

— О мудрий і непідкупний суддя нашого міста! — Мемет репетував так, щоб чули всі довкола. — Цей нечестивий чужинець привласнив мого гаманця з золотом!

— О високоповажний суддя! — сказав іноземець. — Цей чоловік обманює тебе. У мене за пазухою лежить мій власний гаманець. Я закликаю всіх бути свідками і вручаю вам цей гаманець. Переконайтеся самі, що він мій.

— Скажи мені, чужоземцю, — звернувся до нього суддя, — скільки золотих монет у твоєму гаманці?

— Їх там рівно тисяча, вельмишановний. Це може підтвердити міняйло. Я відмовлюся він цих грошей, якщо там буде хоч на піастр менше!

— Ну, а ти, — запитав суддя в Мемета, — скільки по-твоєму червонців у цьому гаманці?

— Клянуся Всевишнім! — вигукнув кишеньковий злодій. — В гаманці має бути дев'ятсот дев'яносто один червонець і перстень з моєю печаткою!

Суддя висипав золоті монети на тацю і неквапом порахував. Як же він здивувався, коли переконався, що червонців справді дев'ятсот дев'яносто один та ще й срібний перстень з печаткою.

Суддя, згідно із законом, віддав червонці й перстень Мемету, а зухвалому іноземцю наказав усипати тридцять ударів палицею.

Повернулися женихи додому. Мемет докладно розповів Зейнеб історію з гаманцем і, на підтвердження своїх слів, висипав золото їй прямо в пелену.

— Це золото, — сказав він, — доказ спритності моїх рук!

Зейнеб похвалила Мемета і сказала, що, мабуть, ще жоден кишеньковий злодій на світі не перевершив його в цьому ремеслі.

— Тепер твоя черга, — звернулася до Амета. — Йди і покажи своє вміння!

Амет дочекався ночі, взяв мотузки з гаками і, прихопивши з собою Мемета, пішов прямісінько до палацу султана. Як тільки-но вони підійшли до високої стіни, Амет закинув гаки, заліз на стіну, витяг туди Мемета. Потім рушили на пошуки приміщення, де була державна скарбниця.

З жахом дивився Мемет на дії сміливого крадія. А той, діставши відмички, відчинив ними масивні залізні двері. Вони увійшли до сховища, й Амет з усього багатства вибрав найкрасивішу шкатулку, наповнену коштовностями. Коли проходили через султанову їдальню, Амет поклав до рук занімілого Мемета смажену гуску, глечик з вином і два келихи з султанським гербом.

Коли вони дісталися до вікон царської спочивальні, Амет наказав Меметові причаїтися і чекати його під вікном.

— Аллахом тебе заклинаю, — зашепотів Мемет, ледь живий од страху, — відпусти мене додому. Бери, будь ласка, цю дівчину собі за дружину, я згоден.

— Знаємо ми вас! — засміявся Амет. — Зараз відмовляєшся, а варто повернутися додому, як ти про все забудеш. Ні, вже краще я запитаю в самого султана, хто з нас двох гідний бути чоловіком цієї дівчини!

Амет шмигнув у вікно і без шуму проник у спальню. Там він побачив султана, який лежав на канапі за шовковою завісою і дрімав, а біля нього сидів молодий євнух, що чухав йому п'яти. Євнух час від часу клював носом і, щоб не заснути, жував запашну мастику. Амет підкрався до євнуха, підсунув попід ніс понюхати снодійне.

Коли євнух міцно заснув, Амет підняв його, поклав у великий кошик, що стояв поруч, і підвісив на гак у стелі. А сам усівся на його місце і почав чухати султанові п'яти.

— Володарю мій, — вкрадливо звернувся Амет до напівсонного султана, — прокинься на хвилинку, я розповім тобі казку.

Султан трохи розплющив очі і, не розгледівши переміну, сказав у напівсні:

— Розказуй, я слухаю...

Амет почав розповідь з того, як вони з Меметом зустрілися. Як дівчина поставила їм умову, що вийде заміж за того, хто виявить найбільшу спритність і дотепну витівку. В цей час Мемет, цілком утративши з великого переляку розум, став голосно молитися Аллахові.

— Ти ліпше попробуй гуску, чи її, бува, не пересмажили, — погукав йому зі спальні Амет і продовжив розповідь.

Він розповів султану, як спритно Мемет пошив у дурні на базарі чужинця, як вони разом пробралися в палац і обчистили скарбницю. Розповів, як він прокрався до спальні султана і приспав євнуха.

— Ось сидить цей крадій Амет і чухає султану п'яти, розповідає йому цікаві казки. Спи, володарю, спи, і нехай ніщо не потурбує твого сну, — і обернувшись, запитав Мемета: — Ну, як там гуска, вона гідна султанового столу?

Ні живий, ні мертвий сидів Мемет протягом цієї розповіді, притиснувши до себе гуску. Він уже бачив себе на гострій палі. А тим часом Амет схилився над султаном і запитав пошепки:

— О мудрий султане, скажи, хто з цих двох спритників гідний руки і серця красуні Зейнеб?

І султан, напівсонний, відповів:

— Звичайно ж, нічний крадій! Він з честю переміг у змаганні і виборов право стати чоловіком красуні.

— Ти чув рішенець султана? — звернувся Амет до кишенькового злодія.

— Чув, чув, — зашепотів, клацаючи зубами, Мемет. — Бери її, заради Аллаха, вона твоя, тільки пішли геть звідси!

Переконавшись, що суперник поступається йому місцем, Амет виліз через вікно зі спальні, і вони з Меметом повернулися додому. Як доказ своєї перемоги, поклав Амет перед нареченою шкатулку, смажену гуску і глечик вина зі срібними келихами.

Коли султан вранці прокинувся, то з подивом помітив, що його вірний євнух спокійнісінько спить у підвішеному до стелі кошику. Він наказав дістати його відти.

— Як ти потрапив до кошика? — запитав суворо.

Євнух витріщив очі і забурмотів, що він нічого не пам'ятає.

Тільки тоді й зрозумів султан, що все це не приснилося йому, тільки тоді здогадався, хто йому чухав п'яти і розповідав казки. Він негайно ж викликав усіх своїх візирів, розповів їм про надзвичайну подію і, переконавшись, що з державної скарбниці пропала його улюблена шкатулка, наказав будь-що розшукати злодія.

Весь тиждень ходили по майданах, ринках і вулицях оповісники і читали указ султана про те, що він простить чоловікові, який учинив сміливу крадіжку, і навіть обіцяє йому нагороду.

Амет порадився з молодою дружиною, взяв шкатулку і пішов до палацу. Султан зустрів Амета з посмішкою і сказав:

— Розкажи мені, найвправніший з грабіжників моєї країни, що змусило тебе вчинити такий сміливий вчинок? Кажи і не бійся мого гніву!

Амет розповів знову все як було. Коли закінчив розповідати, султан довго сміявся і ось що сказав:

— Не діло такому спритнику пропадати на дрібних крадіжках і шахрайстві. Ти гідний зайняти місце головного охоронця державної скарбниці, і я впевнений, що віднині звідти не пропаде жодної монети!

Так Амет став одним з візирів султана. У помічники до себе він, звичайно ж, узяв Мемета і наказав йому розшукати іноземця та повернути йому гаманця з тисячею золотих.

ПРО МУДРОГО ВІСЛЮКА

Жив колись давно в одному місті гончар. Був у нього старий, навчений досвідом, віслюк. Гончар дуже любив свого віслюка і щоразу, сидячи в кав'ярні за чашечкою кави, не пропускав нагоди похвалитися ним.

— Мій віслюк, хай подовжить Всевишній його дні, в сто разів розумніший від слуг нашого повелителя падишаха!

Тим, хто не вірив йому, він пропонував битися об заклад: вантажив на свого віслюка горщики і глечики та й виводив

його на шлях. Через годину сперечальники приходили на базар, а віслюк зі своєю поклажею уже чекав господаря в гончарному ряді!

Одного разу повантажив гончар свій крихкий товар на віслюка і вирушив на базар. Дорога пролягала повз падишаховий палац, що стояв над річкою, над якою вивищувався міст. А вже за мостом починався базар і знаменитий іподром, на якому щороку влаштовували перегони найпрудкіших у державі скакунів. І щороку сам падишах був присутній на цих перегонах.

Йде гончар і гонить попереду себе віслюка, навантаженого дзвінкою глиною. Біля входу на міст він заплатив за прохід срібний дирхем і ледве наздогнав віслюка, як той провалився ногою в щілину, упав, на нього наштовхнувся гончар і, звичайно ж, весь їхній вантаж, весь посуд — на дрізки!

Довелося гончару повертатися додому з порожніми руками, і цілий місяць сім'я їла тільки хліб та воду. Через місяць гончар повантажив на віслюка новенькі горщики та глечики і знову вирушив на базар. Та як тільки вони дійшли до мосту — віслюк став як укопаний! Господар його вмовляв, тягнув за повід, штурхав попід боки — але віслюк не зробив ані кроку вперед!

Розізлився гончар і давай гримати на віслюка:

— Ах ти, вперта тварюко! Я розумію, що ти в сто разів розумніший од візирів нашого падишаха, хай Аллах продовжить його царювання! Але ж ти повинен розуміти, що вдома немає ні крихти хліба! Чи не хочеш ти, щоб я просив, стоячи на мосту, милостиню чи заліз кому-небудь до кишені? Це наші дурні візирі можуть грабувати нас за кожен прохід мостом і не піклуватися про його стан!

У цей час на балкон свого палацу вийшов сам падишах і почув, як погано відгукується про його візирів якийсь там бідний гончар. Падишах розізлився і наказав привести крикуна.

Привели гончара, поставили перед падишахом на коліна, а той йому й каже:

— Хто дозволив тобі ображати моїх вірних візирів? Як ти можеш порівнювати свого облізлого віслюка з цими мудри-

ми людьми! — і наказав варті всипати цьому зухвалому нечестивцю сто палиць і кинути його в зіндан!

Та не злякався гончар падишахового гніву і каже:

— О наймудріший з мудрих володарів! Адже я неспроста кажу, що мій віслюк, хай буде благословенний час його народження, розумніший, аніж твої улюблені візирі. Повір, що моїми устами говорять ангели, які літають над твоїм палацом. Їхав я місяць тому на своєму віслюку через міст — і проломився під ним прогнилий настил. Віслюк ледве не поламав собі ногу, я розбив голову, а всі мої глечики розлетілися на дрізки! Відтоді мій мудрий віслюк, як ти бачив сам, не погоджується ступити ногою на цей міст. На нього не діють ні ласка, ні погрози. Більше того, це він напоумив мене, що незабаром у нас розпочинаються кінні перегони на іподромі, змагання найпрудкіших та найспритніших вершників. І що ти, о ясновельможний, на своєму, подібному до блискавки, скакуні помчиш по цьому мосту, поспішаючи на свято. І не дай, Аллах, нехай береже він твоє дорогоцінне життя, потрапить твій улюблений скакун копитом у гнилу деревину на мосту — впаде, поламає собі ноги, а наша благословенна країна залишиться без свого славетного повелителя. Адже це слуги візира збирають за проїзд по мосту не одну тисячу дирхемів упродовж білого дня. То хіба ж не можна було досі, виявляючи турботу про твою безцінну особу, поміняти настил? І як я можу після цього порівнювати свого мудрого віслюка з цими дурнями, котрі думають лише про власні кишені!

Вислухав падишах гончара і наказав слузі збігати на міст і перевірити, чи правду той каже. Слуга збігав і, повернувшись, підтвердив мовлене гончаром.

Нічого не залишалося падишаху, як погодитися з гончаром. Падишах щедро нагородив його і відпустив з миром.

Подейкують, що на мосту за одну ніч зробили новий настил з міцних, як залізо, дубових колод, котрі пережили не тільки самого падишаха, а й усіх його наступників!

ДЕВ'ЯНОСТО ДЕВ'ЯТЬ ЗОЛОТИХ

Сусідили в одному селі багатий та бідний. Щоразу, коли вони приходили до мечеті молитися, наприкінці бідний неголосно промовляв: «Господи, прояви свою милість, пошли мені сто золотих, та тільки рівно сто — і жодним золотим менше! Якщо ти виконаєш моє прохання, я принесу в жертву десять овець і запрошу на подячний молебен усе село».

Набридло багатому слухати щоразу одне й те ж саме прохання і вирішив він зло пожартувати з сусіда. Багатий поклав до свого парчевого гаманця дев'яносто дев'ять золотих і наказав слузі, щоб той, коли в хаті бідного нікого не буде, прокрався і підвісив гаманець до стелі.

Повертаються сусіди з мечеті, бідний заходить до оселі і помічає гаманця, що звисає зі стелі. Зняв бідний гаманець, висипав золото, порахував — дев'яносто дев'ять золотих! Помолився бідний Богу і заквапився до сусіда-багатія похвалитися Божим подарунком. Багатий уже вкотре висміював його перед односельцями. Бідний показує багатому гаманця і каже:

— Хочеш переконатися в Божій милості? Ти весь час сміявся наді мною, що Бог мою молитву ніколи не почує. А він почув і послав мені гаманець із золотом!

— Але ж у гаманці дев'яносто дев'ять золотих, а ти прохав сто! І щоб на жодного золотого менше...

— А ти звідки знаєш, скільки в гаманці золотих? — запитує бідний.

Багатий йому відповідає:

— Це я вирішив трохи покепкувати з тебе! Перевірити, чи візьмеш ти дев'яносто дев'ять золотих, чи ні. Ти ж клявся, що менше ніж сто золотих не візьмеш... Отже, ти, до того ж, обманив іще й Всевишнього!

— Але ж ти забув додати сюди ще й вартість гаманця, адже він парчевий і коштує не менше ніж золотий, поглянь на нього!

Багатий відповідає:

— Що мені на нього дивитися, це мій власний гаманець! І якщо ти не повернеш мені гаманця із золотом, доведеться мені відвезти тебе в місто до судді, нехай він нас розсудить!

— Гаразд, — відповів бідний, — я згоден поїхати до судді, нехай він розсудить нас.

Холодного морозного ранку поїхали сусіди в місто. Багатий — в теплій овечій шубі, підперезаний дорогим поясом, верхи на доброму коні, а бідний у рваному халаті, верхи на своєму старому худому віслюку. Не проїхали вони й півдороги, як бідний зупинився:

— Все, я далі не поїду. Я промерз до кісток і повертаюсь додому. Тобі добре, ти в теплій шубі.

Нічого робити, довелося багатому віддати свою шубу бідному. Шуба ж бо коштувала менше ніж один золотий.

Одягнув бідний шубу, підв'язався дорогим поясом, а багатий одягнувся у рваний халат. Їдуть вони, їдуть, вже й місто замаячило вдалині, а бідний знов зупиняє свого віслюка:

— Все, я далі не поїду! Я пішки повертаюся додому. Тобі добре: ти на коні, під тобою сідло, а я їду на ребристій спині віслюка — і в мене вже всі кісточки болять.

Нічого не вдієш, довелося багатію поступитися сусідові своїм конем. Адже ж коня можна було купити лише за один золотий. Виліз бідняк на коня, багатий осідлав віслюка, і незабаром вони в'їхали в місто та прийшли до міського судді. Суддя наказав кожному з них викласти свою скаргу.

Першим, усе як було з гаманцем, розповів багатий. А по всьому й каже:

— О шановний суддя! Цей бідняк не тільки гаманець, а, видно, й коня мого хоче привласнити!

А бідний лиш посміхається:

— Бачте, шановний і справедливий суддя! В цього брехуна повертається язик називати мене бідним! Його послухати, то й моя нова шуба і цей дорогий пояс також належать йому...

Багатий украй розлютився:

— Ти хочеш сказати, що цей порваний халат, який на мені, це не твій халат, а мій?! Ах ти, голодранцю нещасний! Та я тебе...

Але суддя не дав багатому договорити:

— Якщо ти й далі ображатимеш цього високоповажного добродія, то я накажу аскерам прив'язати тебе до стовпа і всипати сорок палиць...

І щоб остаточно вирішити, хто ж із цих двох усе-таки правий, суддя попросив показати йому гаманця із золотом.

Бідний подав йому гаманець. Суддя переконався, що в ньому й справді дев'яносто дев'ять золотих, і, дивлячись на арабський напис, вишитий на гаманці, запитав:

— Хто з вас мені скаже, який вислів вишитий на цій парчі?

Багатий знизав плечима, його ніколи не цікавило, що ж вишито на його гаманці. А от бідний посміхнувся. Колись тут, у місті, він проходив повз базарний ряд, де продавали гаманці, і запитав, скільки ж коштує такий зелений гаманець, який бачив у багатія. Продавець назвав ціну. Тоді бідний спитав: а що означає вишитий на гаманці візерунок? Продавець відповів, що це слова з молитви, і в перекладі з арабської означає: «Бережи тебе Аллах!»

Посміхнувся бідний і каже:

— Шановний суддя! На цьому гаманці вишиті слова, які в перекладі з арабської мови звучать так: «Бережи тебе Аллах!»

Суддя присудив бідному парчевий гаманець із золотом, а багатого за богохульство, за його наклеп на достойну людину наказав покарати сорокома ударами палиць. Вирок тут же виконали.

Повернулися сусіди в село. Багатий ліг на м'яку постіль і лежав доти, доки не загоїлися на його спині рани від палиць. А бідний, як і обіцяв, зарізав десять овечок та й запросив усе село на подячну молитву.

ЯК ЛИСІ ЧОЛОВІКИ ПОСВАРИЛИСЯ

Жили колись у селі Джаманак дев'ять лисих чоловіків і в кожного була корова. Зібралися якось лисані разом, один з них, найрозумніший, і каже:

— У нашому селі всіх кіз, овець та корів випасає один пастух, і добре справляється зі стадом. Хіба ж ми дурніші за наших односельців? Давайте і ми наймемо для своїх корів чередника.

Думали-міркували лисані і погодились. Найняли чередника, а самі всілися на пагорбі та й рахують корів, щоб жодна не загубилася. За цією роботою застав їх лисий чоловік із села Такилди, Дізнався він, що сусіди найняли чередника, і каже:

— Чи не візьмете до своєї череди і мою корову? Тоді б і я сидів поруч з вами і займався такою серйозною справою.

Погодилися лисані, і стало в череді на одну корову більше. Щоправда, рахувати корів стало важче, але це не засмутило лисих. Та ось настав час розраховуватися з чередником, і лисань з Такилди відмовився платити, сказавши, що його корова була десятою — отож йому доводилося рахувати більше від усіх. Накинув він на роги своїй корові налигач і повів її додому.

Довго міркували лисі чоловіки із села Джаманак, як їм провчити непокірливого сусіда, і придумали: зрубали тополю, зробили з неї добрячу ломаку, поклали її на плечі і вирушили до села Такилди. Дорогою їх наздогнав хлопчисько і питає:

— Куди ви, дядечки, йдете?

Зупинилися лисані, скинули свій нелегкий вантаж на землю і відповідають:

— Бачиш цю велику ломаку? Так ось, біжи в село Такилди і скажи лисому, який там живе, що ми йдемо його лупцювати. Нехай виходить на вулицю і чекає нас.

Дізнався лисань з села Такилди про наказ лисих чоловіків із села Джаманак, налигав корову за роги і повів її з дому геть.

Минув якийсь час, і лисі з Джаманака дізналися, що їхній сусід повернувся додому і пригнав не одну, а десять корів! Здивувалися лисі, подумали-поміркували та й вирушили в село Такилди.

Прийшли до сусіда і почали вмовляти його відкрити їм секрет, як це йому вдалося з однієї корови зробити десять? А той і каже:

— Після того, як я пішов із села, моя корова об'їлася полину і здохла. Я здер з неї шкуру, вичинив її, нарізав рівно сто ременів і відніс їх на базар у місто Сімферополь. Ремені продав, а на вторговані гроші купив десять корів. Ще й на нові штани гроші залишились.

Повернулися лисані в село Джаманак, сіли та й задумались. День сидять, два сидять, а на третій день один з них і каже:

— Якщо ми заріжемо дев'ять корів і наріжемо з їхніх шкур по сто ременів, скільки грошей уторгуємо?

— Трохи менше, ніж на сто корів! — відповідає другий.

— Ви забули про м'ясо, котре нам лишиться! — додає третій.

А найрозумніший з-поміж усіх ось що каже:

— А якщо ми з кожної шкури наріжемо не по сто, а по двісті ременів, то купимо стільки корів, що усе село не перелічить!

Задумали — зробили. Зарізали лисані своїх корів, нарізали ременів і вирушили в місто Сімферополь. Прийшли, коли тільки-но почало розвиднюватись, на базар, цілісінький день простояли під пекучим сонцем, але жодного ремінчика не продали. Наступного дня бредуть вони по місту, вимахують ременяччям і горлають: «Кому ременя! Кому ременя! Кому ременя!».

Злякалися городяни, поскаржилися стражникам. Стражники відібрали у лисанів товар, а їх самих прогнали з міста. Повернулися лисі чоловіки додому, довго міркували, як їм помститися сусідові. Думали-гадали — вигадали. Відкопали свою ломаку, узяли її на плечі і вирушили в село Такилди. Дорогою їх наздогнав юнак і питає:

— А куди це ви знову несете свою велику ломаку?

Зупинилися лисані, скинули на землю свій нелегкий вантаж і відповідають:

— Ми йдемо вбивати лисого з села Такилди. Якщо ти зустрінеш його раніше, скажи нехай вийде на вулицю й чекає нас.

Дізнався лисий чоловік з села Такилди про намір сусідів, вийшов на вулицю та й чекає. Підійшли до нього ті з ломакою, скинули на землю свій вантаж та й кажуть:

— Бачиш цю ломаку? Так ось знай: цього разу ми вирішили вбити тебе. Сядь вище на горбик і молись, щоб ми не промахнулися.

А сусід їм відповідає:

— Навіщо вам самим убивати мене, брати гріх на душу?! Ви краще купіть скриню, посадіть мене туди — і зіштовхніть у море. Якщо я потону — гріх ляже на морського царя.

Подумали-поміркували лисані, та так і вчинили. Притягли на берег стару скриню, посадовили туди сусіда, зачинили

віко, щоб він не втік, а самі пішли до лісу нарубати жердин, щоб і скриню зіштовхнути у воду, і ніг не замочити.

Сидить лисий у скрині і чує, що мекають вівці. Почекав трохи — і як загорлає:

— Не потрібна мені дочка бая! І золота з перлами не треба!

Підійшов до скрині чабан, відчинив віко і запитує:

— Від чого це ти відмовляєшся?

Лисань йому й каже:

— Хочуть мене оженити на дочці бая. Пропонують скриню золота, корови, вівці, верблюди, а я не згоден! Нехай мене ріжуть, нехай убивають...

— А що, дочка бая така некрасива? — запитує чабан.

— Та ні! — відповідає лисань. — Дівчина непогана, навіть вродлива. Але я кохаю іншу і ні на кого її не проміняю.

В чабана від жадоби загорілися очі:

— Тоді давай я сяду в скриню. Я згоден оженитися на дочці бая. А ти бери моїх овець.

Чабан заліз до скрині, лисань причинив віко, а сам погнав отару додому.

Не встигли лисі чоловіки повернутися в село, як до них дійшли чутки, що їхній сусід вже повернувся до села Такилди. І повернувся не з голими руками, а пригнав отару овець. Подумали-поміркували лисані й пішли до села Такилди. Прийшли й умовляють сусіда відкрити їм секрет свого багатства. Той і відповідає:

— Хіба, маючи таких друзів, як ви, важко розбагатіти! Спустився я на морське дно, а там тих овець, як камінців на березі! Бачили, як я бульки пускав? Це ж я овець рахував. Тут лиш незначна частина того, що я налічив. Доведеться вам ще раз відправляти мене туди...

— Е-е ні... — мовив один лисань, — тепер наша черга...

І вирішили лисані придбати велику скриню і вирушити в море по багатство. Найрозумніший з-поміж них подумав-подумав та й каже:

— Якщо попливемо в одній скрині, нам дістанеться всього лиш одна отара. А якщо кожен попливе у своїй скрині, то кожному буде по отарі!

Схвально відгукнулися лисі односельці на мудре рішення свого друга і вирушили в Джаманак. Повернулися кожен зі

скринею на спині. Поставили скрині біля води, залізли до них і просять сусіда зіштовхнути їх у море. Лисань з села Такилди й каже:

— Зроблю це з великим задоволенням. Адже це ви допомогли мені розбагатіти. А за добро треба відповідати добром. Ось повернетеся й ви багатими — і ми ніколи вже більше не будемо сваритися.

Зіштовхнув лисань скрині у воду, набігла хвиля і понесла їх у море. В селі Джаманак і досі вірять, що настане день, коли їхні лисі чоловіки повернуться. А як на морі з'являються білі «баранці» — люди кажуть: «Це наші лисані женуть своїх овець...»

ДУРНИЙ ВОВЧИСЬКО

Жив колись на світі Вовк. Був він злий і ненажерний: в овечу отару залізе — всіх овець переріже, до корів у загін забереться — всіх корів і телят подушить, в курник проникне — всіх курей загризе. Як не намагались селяни вистежити його, нічого не виходило: Вовк зробить свою чорну справу, наїсться уволю й піде далеко в ліс, куди мисливці не дістануться.

Якогось разу Вовк тяжко захворів: що не з'їсть — у животі починає пекти, ніби хтось вогнище в кишках запалив. «Мабуть, це від того, — подумав Вовк, — що я дуже багато худоби занапастив. Ось і покарав мене Бог». Помучився-помучився Вовк і поклявся: «Якщо одужаю, то клянусь, що більше не торкнуся жодного барана, жодного теляти, жодної гуски».

Минув час. Вовк видужав і пішов полювати. Йде він лісом, аж дивиться — на галявині Бичок пасеться. Бичок злякався, кинувся тікати, а Вовк наздогнав його та й каже:

— Не бійся мене, я тебе не чіпатиму. Я дав слово, що жодної тварини більше не занапащу.

Не повірив Бичок Вовкові, але Вовк пробіг мимо і не доторкнувся до нього. Йшов Вовк, йшов, а назустріч йому два барани. Злякались барани і — навтіки. Вовк наздогнав їх та й каже:

— Не бійтеся мене, я вас не чіпатиму. Я дав слово, що жодного барана не занапащу.

Не повірили барани Вовкові, але той подався собі геть. Ішов Вовк, ішов, а назустріч йому Кінь. Злякався Кінь Вовка і кинувся навтікача. Вовк наздогнав Коня та й каже йому:

— Не бійся мене, Коню, я тебе не чіпатиму. Слово таке дав і порушувати його не буду.

Не повірив Кінь Вовкові, але той пішов собі геть. Довго блукав Вовк лісом, спробував ягоди жувати, плоди, опалі з дерев, — нічого не смакує. Повернувся Вовк до свого лігвища, впав та й лежить. Лежить і чує. як в животі бурчить од голоду, як він стає безсилим. Лежав, лежав та й подумав: «І чого це я вирішив бути таким доброчинцем. І діди мої з полювання жили, і батьки. Чи ж я не Вовк? Піду я та й пообідаю тим дурним Конем».

Як вирішив Вовчисько, так і вчинив. Добрів до Коня і каже йому:

— Послухай, Коню, я передумав, вирішив з'їсти тебе.

— Вирішив — так вирішив, — відповів Кінь, — тільки хочу тебе застерегти: мені в заднє копито попав залізний цвях, ти спочатку витягни його відти, а потім уже їж...

Підійшов Вовк ззаду до Коня. Кінь копита підняв та як вдарить голодного Вовка в груди — той і розтягнувся на землі. Довго він лежав, поки не прийшов до тями, а потім вирішив пообідати баранами. Ледве добрів до них та й каже:

— Барани, я передумав, вирішив з'їсти вас...

— Будь ласка, — кажуть барани, — їж, якщо так вирішив. Але спочатку ти повинен розв'язати нашу суперечку.

— А через що сперечаєтесь? — здивувався Вовк.

— Покійний батько залишив нам у спадщину ось цю землю, і ми ніяк не можемо розділити її. Проведи між нами межу, розділи землю на дві частини, — сказали барани і розійшлися врізнобіч.

Вовк став між баранами і думає-гадає, як йому землю розділити, а барани в цю мить як розбіжаться та як ударять рогами з двох боків Вовка, той ледь Богові душу не віддав.

Прийшов до тями та й думає: «От дурні барани, ледь не вбили мене. Піду я краще Бичком поживлюся»...

Ледве на ноги звівся Вовчисько і побрів далі. Дістався до Бичка та й каже йому:

— Бичок, я вирішив з'їсти тебе.

— Якщо ти такий голодний, їж, будь ласка, — каже Бичок, — тільки спочатку зніми у мене з шиї обруча з дзвіночком.

Вчепився Вовк за шкіряний обруч і ну тягнути його, а дзвіночок — як задзвенить.

Почули селяни — і мерщій на галявину. Оточили дурного Вовчиська і давай лупцювати — тут йому настав кінець.

Отож, дивись, якщо дав слово — тримай його!

ЗОЛОТЕ ЯБЛУКО

Жив колись давно падишах, якого Бог обдарував трьома синами. Був цей правитель людиною сильною, войовничою і щороку боровся з кимось із сусідів. Ті, не знаючи, як угамувати свого войовничого сусіда, звернулися до Всевишнього і попросили, аби той послав на падишаха заспокоєння.

Ніхто не знає — чи вплинули молитви сусідніх владарів, чи хвороба підкосила падишаха, — він осліп. Осліп і відразу перестав ходити на сусідів походами, повернув завойовані землі, вибачився перед сусідами і поклявся, що коли Бог допоможе йому позбутися сліпоти, він до останніх днів своїх житиме тихо й мирно.

Одного разу до палацу прийшов пастух. Сказав, що хоче бачити падишаха. А коли підвели до падишаха, то він вклонився, дістав із саквів саджанець і передав до рук сліпого:

— Славний падишаху! Я викопав цей саджанець високо в горах. Самітник, який живе на вершині, сказав, що це деревце має чарівну силу, і плоди його можуть зцілити найзнедоленіших.

Промовивши ці слова, пастух пішов. Падишах хотів подякувати йому, вручити нагороду, а того й слід пропав.

Падишах звелів посадити деревце в царському саду та берегти його як зіницю ока.

Минуло сім років, і на деревці з'явилося перше яблуко. З кожним днем наливалося воно соком. І не простим, а золотим. У той день, коли садівник мав зірвати яблуко і віднести його правителю, яблуко зникло. Падишах хотів покарати садівника, але передумав. Украсти яблуко з царського саду, обнесеного високим муром, простий смертний не міг...

Кожного наступного року падишах готувався скуштувати золоте яблуко, випробувати його цілющу силу, але щоразу невидимий злодій прихитрявся напередодні зробити свою чорну справу.

Якось восени, коли яблуко ось-ось повинно було дозріти, падишах покликав старшого сина і наказав йому:

— В тебе пильне око і міцна рука. Тільки тобі я можу довірити оберігати золоте яблуко.

Озброївся старший син і ввечері пішов вартувати. Всю ніч сидів під яблунею не заплющуючи очей, та варто було на світанку на якусь мить задрімати, як яблуко зникло. Прийшов син до батька і розповів йому все як було. Розхвилювався падишах, але синові докоряти не став.

Наступного року падишах довірив охороняти яблуко середульшому сину. Той не тільки добре озброївся, а й обніс яблуньку високою колючою загорожею. Але й вона не допомогла. Варто було на мить задрімати — яблуко зникло!

На третій рік прийшов до падишаха найменший син і попросив довірити йому оберігати яблуко, але батько відмовив йому:

— Цього разу я поставлю надійних охоронців, і якщо вони не спіймають злодія — накажу відрубати їм голови!

Найменший син так образився на батька, що з очей у нього покотилися сльози. Пожалів його батько і погодився:

— Гаразд, дозволяю тобі спробувати щастя... Мабуть, не судилося мені покуштувати золотого яблука.

Настав час найменшому синові йти на варту. Зарядив він рушницю, нагострив шаблю і прийшов у сад. До ранку ходив довкола дерева і, коли почали злипатися очі, провів пальцем по гострому лезу шаблі — сон як рукою зняло.

Аж раптом над деревом з'явилась невелика хмарка, з якої висунулася рука й потяглася до золотого яблука, схопила його... Царевич прицілився і натиснув на гачок рушниці. Рука зникла, а хмарка почала віддалятися. Царевич помітив, як з хмарки падають на землю краплинки крові... Скочив він на коня і помчав услід за хмаркою.

Вже й сонце зійшло, а найменшого сина все немає. Наказав султан старшим синам відшукати найменшого і привести додому. Старші сини помітили в саду слід крові і спрямували своїх коней туди, куди він вів. Наздогнали вони найменшого брата і продовжили шлях разом з ним.

Кривавий слід привів братів до глибокої криниці, з якої піднімалося гаряче повітря. Старші брати відмовилися спуститися в криницю, а спустили туди найменшого. Три аркани довелося зв'язати докупи, перш ніж ноги принца торкнулися дна. На дні криниці він помітив лаз і сміливо пішов уперед.

Ішов він, ішов і зупинився біля кованих залізом дверей. Штовхнув плечем — двері відчинились, і він опинився у світлій кімнаті, де сиділа красива дівчина і ткала килим.

— Де той чоловік, який украв золоте яблуко? — запитав він.

— Не знаю, — відповіла дівчина. — Може, середня сестра знає. Вона в сусідній кімнаті.

Середня сестра послала принца до сестри найменшої. Увійшов принц до третьої кімнати, бачить — на килимі дівчина незвичайної краси грається золотим яблуком.

— Як ви сюди потрапили? — здивувалася дівчина. — Це володіння триголового змія. Він нещодавно повернувся пораненим і зараз відпочиває у себе в печері. Ідіть геть звідси! Якщо він вас побачить, розірве на сорок частин! Він викрав нас, трьох сестер, і ми тепер ніколи більше не побачимо сонця.

— Я вб'ю його! — сказав юнак і вийняв з піхов гостру шаблю...

— Рятуйтесь, поки не пізно! — почала благати його дівчина. — Вбити його неможливо. Щоб його вбити, треба знати, де він ховає свою смерть.

Навчив царевич дівчину, як можна вивідати у змія його секрет. Прийшла дівчина в печеру і почала гірко плакати. Змій прокинувся і запитує:

— Що трапилось, чому ти так гірко плачеш?

— О повелителю! Приснився мені страшний сон, ніби семиголовий змій убив вас, а нас, усіх трьох, забрав до себе. Мені дуже страшно за ваше життя, я дуже боюсь.

— Не бійся, не вб'є мене семиголовий змій. Я свою смерть з собою не ношу. Ніхто не знає, що вона лежить в глибині печери, на дні золотої шкатулки у залізній скрині... Тільки ти одна знаєш тепер мою таємницю. Отож заспокойся і бережи свою красу...

Дівчина розповіла усе юнакові, заховала його в скриню і, коли змій полетів на полювання, вони разом кинулися в печеру, туди, де стояла кована скриня. Довго довелося поморочитися юнакові із замком, перш ніж зміг відімкнути. Не встиг царевич відкрити й золоту шкатулку, як до печери залетів триголовий

змій. Юнак роздавив у кулаці голубине яйце, котре знайшов у шкатулці. Змій ойкнув і впав набік, лише кінчик хвоста з золотистою китичкою волосся продовжував підмітати підлогу печери. Царевич відрізав китичку і сховав до кишені.

Довго чекали старші брати біля криниці найменшого. І коли вже втратили всяку надію, помітили, як заворушився кінець вірьовки. Зраділи брати, потягли і витягли старшу з сестер. За нею — середню, потім молодшу, а коли черга дійшла до найменшого брата, вони, пошепотівшись, кинули аркана в криницю.

Забув царевич лік дням і ночам, блукаючи по численних залах підземного палацу, поки не потрапив до кімнати, в якій стояла залізна клітка, а в клітці сидів у неволі могутній орел. Юнак визволив птаха з неволі, допоміг йому дістатись до криниці і, прив'язавши до лапи кінець аркана, підштовхнув угору, до світла.

Виліз царевич з криниці, відв'язав і відпустив орла в небо. Повернувся юнак у рідне місто, поселився на околиці в коваля, найнявшись до нього в помічники. Вирішив, перш ніж повернутися до палацу, дізнатися, як живуть брати і що сталося з трьома прекрасними дівчатами.

Якось на майдані він почув гучний голос палацового оповісника:

— Жителі нашої чудової столиці! Слухайте і не кажіть, що ви не чули! За нашим давнім звичаєм, старший син падишаха оголошує свої права на прекрасну пері, з якою він хоче одружитись. Якщо хтось з вас претендує на її руку, приходьте в п'ятницю на майдан і позмагайтеся з царевичем у стрільбі з лука, але пам'ятайте, перший постріл — за старшим сином падишаха!

Довго не міг заснути помічник коваля, все думав, як йому покарати старшого брата. Згадав про китичку. Дістав її з кишені, потримав у руках, висмикнув волосину... і раптом перед ним з'явився дідок заввишки з вершок:

— Що побажає син змія? Я готовий виконати будь-яке твоє доручення.

— Дай мені чорного коня, одяг, який не проб'є стріла, і лук з тупою стрілою...

У п'ятницю зібралося багато людей. Старший брат царевича вивів прекрасну пері на східці палацу, й оповісник, озирнувши юрбу поглядом, запитав, чи є бажаючі позмагатися з цареви-

чем? Помічник коваля виїхав на чорному коні на майдан і прийняв виклик.

Першим стріляв старший брат. Стріла, випущена його рукою, влучила в груди меншого і застрягла в одязі. Менший брат натягнув свій лук — і тупа стріла з такою силою вдарила старшого, що той не втримався й упав до ніг нареченої. Менший брат сіпнув свого коня і помчав геть.

Через тиждень оповісник оголосив, що середній син падишаха вирішив одружитися й оголошує свої права на прекрасну пері...

У п'ятницю середній брат вивів на східці палацу середульшу з сестер, і, щойно пролунало оголошення оповісника, як на майдан виїхав юнак на білому коні та, поранивши тупою стрілою нареченого, помчав з майдану.

Минув ще тиждень. Цього разу оповісник оголосив, що син візира бажає одружитися з прекрасною пері і готовий позмагатися з будь-ким, хто прийме його виклик. Цього разу на майдан виїхав юнак на золотистому коні і після пострілу сина візира пустив у нього стрілу і вбив його.

Варта, котра заздалегідь оточила майдан, кинулась до юнака, але той направив коня до палацу і постав перед падишахом. Батько, почувши голос сина, обійняв його.

— Ти живий, синку? Брати сказали, що ти загинув у пазурах змія...

— Здрастуйте, тату! Я убив змія і визволив з полону трьох пречудових пері. Брати, вирішивши позбутися мене, залишили мене помирати в глибокій криниці. А сьогодні хотіли видати заміж дівчину, яку я покохав, завдяки якій я переміг триголового змія і приніс тобі золоте яблуко. З'їж його і ти впізнаватимеш нас не лише по голосу, а й в обличчя.

З'їв падишах золоте яблуко — і зір знову повернувся до нього. Він знову побачив блакитне небо над головою, яскраве сонце, побачив обличчя синів. Побачив та й каже:

— Незважаючи на негідний вчинок братів, ти здійснив подвиг і залишився живим. Я оголошую тебе своїм спадкоємцем, і твоє право — покарати братів чи помилувати їх.

— Ні, тату, вони твої сини і мої брати. Я прощаю їм провину, і, якщо ти дав мені таке право, я наказую: віднині у нашому царстві відмінити смертні вироки. Нехай панують милосердя та справедливість.

Так відповів батькові найменший син. А згодом у столиці султанату відбулися три весілля, і все місто зібралося на майдані, щоб привітати царевичів. Більше за всіх радів коваль, адже він віднині став головним ковалем країни. А з дерева, котре щороку родило по одному яблуку, нинішня господиня дерева — дружина принца — зривала чарівний плід, розрізала його на вісім частин і давала їсти тим сліпим, які ніколи не бачили блакитного неба і яскравого сонця.

АСАН, СИН УСЕЇНА

Було це чи не було — ніхто сказати не може. В одній країні, біля підніжжя гір, порослих лісом, жив собі чоловік на ім'я Усеїн. У нього був єдиний син, якого звали Асаном. Хлопчик з дитинства любив ходити в ліс і полювати на птахів та звірів. Батько зробив йому справжній лук, гострі стріли, навчив влучно стріляти. Невдовзі Асан почав приносити додому то фазана, то зайця. Знаючи, що Асан ось-ось має повернутися з полювання, батько розпалював вогонь, ставив на нього казан з водою і чекав сина зі здобиччю.

Одного разу Асан затримався на полюванні. Того дня він довго ходив по лісу, вистежуючи здобич, але, мабуть, день був несприятливий і всі звірі та птахи поховалися, хто в нори, хто в гнізда на деревах. Асан хотів уже повертатися додому з порожніми руками, як раптом помітив серед зеленого гілля птаха незвичайного забарвлення. Асан зрадів, прицілився і пустив стрілу. Птах упав на землю, намагався втекти, тягнучи за собою поранене крило і, коли Асан підняв лук вдруге, птах заговорив людським голосом:

— Зачекай, мисливцю, не стріляй! Не вбивай мене, може я стану тобі в пригоді. Я знаю всі людські мови. Якщо ти віднесеш мене в палац, за мене можуть заплатити золотом...

Послухався Асан птаха, не став його вбивати. Приніс додому, перев'язав йому крило і щодня годував зерном, позиченим у сусідів. Коли птах одужав, він поніс його до палацу. Падишах, побачивши птаха і почувши, як він розмовляє різними людськими мовами, дав Асану багату винагороду і зробив його голов-

ним наглядачем у палаці. Незабаром син Усеїна став у палаці найшанованішою людиною.

Падишахові візирі не злюбили Асана, почали міркувати, як їм прогнати його з палацу. І придумали. Найстарший візир прийшов до падишаха та й каже:

— О мудрий падишаху, ви зовсім не використовуєте чарівні можливості вашого чарівного птаха. Накажіть Асану, нехай птах допоможе йому побудувати поруч зі старим палацом новий мармуровий палац... Подейкують, що в країні Єгипет найкращий в усьому світі мармур...

Вислухав Асан наказ падишаха, пішов порадитися з птахом, що робити. Птах йому й відповідає:

— Не засмучуйся, мій друже. Неподалік є невисокий пагорб, а на його вершині ростуть три дерева. Якщо пагорб розкопати, то відкриється мармур незвичайної краси. Цей мармур можна буде використовувати не тільки на спорудження палацу, а й продавати його за межі царства за золото.

Коли палац було збудовано, то подивитися на це диво з'їхались володарі сусідніх держав, що також вирішили спорудити собі такі самі. Вони погодилися за чудовий мармур дати таку ціну, яку призначить сам падишах.

Минуло небагато часу, і візирі знову прийшли до падишаха з порадою:

— О великий володарю, відомий в усьому світі! Є в тебе палац, красивішого за який немає в жодній країні. Його мусить прикрасити найвродливіша в світі дівчина, ставши твоєю дружиною... Подейкують, що в царя джинів є дочка, красивіша від сонця і місяця... Асану і нашому чарівному птаху нічого не варто виконати ще одне твоє бажання...

Викликав падишах Асана і наказав йому доставити в палац дочку царя джинів. Злякався Асан, побіг до птаха за порадою, що йому робити і що відповісти падишаху?

— Не лякайся, мій друже, — відповів йому птах, — звичайно, завдання це дуже важке, але немає на світі такої справи, котру не можна було б виконати, якщо за неї взятися з розумом. Попроси в падишаха півтори тисячі верблюдів. П'ятсот нехай навантажать м'ясом, п'ятсот добірним просом, п'ятсот — бурдюками з медом.

Виконав падишах прохання Асана, і той вирушив у далеку дорогу. Дні складаються в тижні, тижні — в місяці. Зустрічає

Асан на своєму шляху пекаря, який випікає калачі і складає їх. Цілу гору вже напік і ще пече.

Зупинився Асан біля пекаря та й запитує:

— Для кого ти печеш стільки калачів?

— Є в нас один чоловік, який за одним разом з'їдає все, що я за день напечу! — відповідає йому пекар.

Поки вони розмовляли, підійшов чоловік і почав з такою швидкістю уминати калачі, що Асан аж рота роззявив. А коли той проковтнув останній калач, Асан підійшов до нього і каже:

— То це ви і є той Тоймаз-батир, який ніколи не наїдається?

— Авжеж, — відповідає батир. — А ти, мабуть, відомий Асан, син Усеїна. Впізнав я тебе. Куди їдеш, якщо не секрет?

— Їду сватати красуню-дочку царя джинів.

— Візьми мене з собою, — каже батир. — Я тобі в пригоді стану...

Ішли вони та йшли, і дістався їхній караван до гір. Зупинилися вони біля кам'яного пасма, бачать, як чоловік кулаком скелю трощить. Підійшов Асан до батира та й каже:

— Багато я батирів бачив, але ти — найсильніший. Як тебе звати?

— Хіба я батир! — сміється чоловік. — Ось, кажуть, у сусідній країні живе Асан, син Усеїна, то він усім батирам батир.

Сміється Асан:

— Де вже там мені до тебе...

Познайомилися вони. Розповів Асан батиру, за чим він їде в царство джинів. А Ташярар-батир, так звали нового знайомого Асана, і каже:

— Візьми й мене з собою. Я тобі в пригоді стану...

Пішли далі утрьох. Ішли вони та йшли, аж ось зустріли зграю соколів. Асан відразу ж розв'язав мішки з м'ясом і нагодував їх. Головний сокіл сів на плече сину Усеїна та й каже:

— Спасибі тобі, добрий чоловіче. Здалеку ми летимо, в крилах сили не лишилось, молоді соколи замертво почали падати на землю. Врятував ти мою зграю. За це я хочу тобі віддячити. Ось, візьми пір'їну: якщо стане кепсько тобі, проведи пір'їною по бровах. Як би я далеко не був — прилечу тобі на допомогу.

Соколи здійнялися в небо, а Асан зі своїми друзями пішли далі. Ішли та йшли, аж ось дорогу їм перепинили мурахи. Їх було так багато, що вони вкрили всю дорогу аж до горизонту. Не

розгубився Асан. Розв'язав мішки з просом і висипав все на дорогу. З'їли мурахи просо. Підповзає до Асана найбільший — цар мурашиний і каже йому:

— Спасибі тобі, добрий чоловіче. Йшли ми вигорілим степом, з сил вибились, думали — загинемо від голоду. Ти врятував нас від смерті, і я хочу подякувати тобі. Візьми цю паличку і, якщо тобі буде важко, проведи нею по бровах, і ми прийдемо тобі на допомогу.

Поклав Асан паличку до кишені, і пішли друзі далі. На шляху їм зустрілася чорна хмара, а сховатися від неї нікуди. Та ось хмара наблизилась — і друзі побачили, що це не просто хмара, а хмара бджіл. Кинувся Асан до бурдюків з медом, скинув їх на землю і порозрізував. Відчули бджоли запах меду і — як налетять! Все, до останньої крапельки з'їли. Підлітає до Асана бджолина цариця і каже:

— Спасибі тобі, добрий чоловіче, за те, що пригостив нас. Нагодував ти нас, напоїв, дав нам сил долетіти до своїх вуликів. Ось тобі моє крило. Якщо буде важко, проведи крилом по бровах і, як би ми далеко не були, прилетимо тобі на допомогу.

Заховав Асан крилечко в надійному місці, і вони продовжили шлях в царство джинів. Ішли вони та йшли і дійшли до кам'яного палацу царя джинів. Їм назустріч вийшов сам цар джинів і дуже здивувався приходу нежданих гостей. Поклонилися друзі цареві, Асан дістав подарунки, передав привіт від свого падишаха і каже:

— О великий і непереможний царю джинів! Долетіли до нас чутки, що є в тебе дочка, красивіша від сонця і місяця. Чи не погодився б ти віддати її за дружину нашому падишаху?

Подумав цар джинів та й відповідає:

— Наші мудреці кажуть: «Якщо хочеш дізнатися про силу і велич володаря, пізнай силу і розум його слуг». Я готовий поріднитися з вашим падишахом, якщо ви виконаєте п'ять моїх доручень, але, якщо не виконаєте, я накажу відрубати вам голови. Ось перше вам випробування: бачите бочку? В ній сорок відер молока. Я заплющу очі і рахуватиму до десяти... Якщо ви за цей час вип'єте молоко, все до останньої краплі...

— О великий царю! — вийшов наперед Тоймаз-батир. — Це випробування для одного з нас...

Підійшов Тоймаз-батир до бочки, підняв її дужими руками і, поки цар рахував до десяти, випив до дна. Подивував-

ся цар силі й апетиту батира і вибрав друге завдання, значно важче:

— Бачите попереду скелю? Вона височить проти вікна кімнати, де я спочиваю. Щоранку, коли сходить сонце, вона кидає тінь на моє вікно і заважає мені помилуватися сходом сонця. Якщо я вранці прокинусь і не побачу з вікна сонця...

— О великий царю! — вийшов наперед Ташярар-батир. — Цю ніч ви можете спати спокійно. Я берусь виконати ваше доручення.

Прокинувся вранці цар джинів, виглянув у вікно, а там — скелі як і не було. Подивувався він силі Ташярар-батира. І цього разу вибрав завдання ще важче:

— Є в мене улюблений кінь, який закляк і не може підвестися з землі. Мудреці кажуть, що на краю землі є чарівне джерело, вода якого може підняти на ноги навіть мертвого... Я чекаю до ранку...

Задумались друзі над завданням царя. Згадав Асан про соколів. Вийняв з кишені пір'їну, провів нею по бровах. Минуло небагато часу — і у вікно влетів головний сокіл. Розповів йому Асан про завдання царя джинів.

— Знаю я, де це джерело. Лягай і спи спокійно, буде тобі вранці вода з чарівного джерела, — промовив сокіл і здійнявся в небо.

Вранці друзі прокидаються, а на вікні стоїть глечик з водою. Пішли вони до царської конюшні, слуга підвів їх до коня. Асан збризнув його водою, кінь скочив на ноги, напоїв його — кінь звівся дибки, заіржав так голосно, що сам цар джинів почув його і прибіг на конюшню.

Подивувався цар джинів, похитав головою та й каже:

— З третім завданням ви справились. Слухайте четверте: увечері слуги розсиплять у моєму саду десять мішків проса. Ви мусите зібрати просо і підрахувати число просинок. Усе це треба зробити до ранку.

Задумались друзі: не так це просто — за ніч зібрати десять мішків проса... Згадав Асан про мурашок. Дістав він із потайної кишені паличку, провів нею по бровах... Де й узявся цар мурах. Розповів йому Асан про завдання царя джинів, а той і відповідає:

— Не засмучуйся, добрий чоловіче! Ми про послугу твою не забули. Лягай і спи спокійно. Вранці мішки з просом стояти-

муть біля дверей палацу. А щодо підрахунку зерен, то скажи царю джинів, що їх в кожному мішку стільки, скільки зірок світиться у небі над його країною щоночі. Якщо не повірить, нехай перелічить.

Прокинувся вранці цар джинів, вийшов на ґанок — дивиться, а біля його ніг десять мішків проса. Покликав він до себе головного садівника і запитує, чи не лишилося в саду зерен? Головний садівник сказав, що вони на світанку зазирали під кожну травинку, але жодної зернинки проса не знайшли...

Подивувався цар джинів чарівному вмінню батирів. Вислухавши відповідь Асана про те, що в кожному мішку стільки зерен, скільки зірок засвічується в небі в одну ніч, цар повірив Асану і перелічувати зорі не став. Він оголосив друзям п'яте, останнє завдання:

— Завтра я покажу вам дев'ятсот дев'яносто дев'ять дівчат, схожих одна на одну, як перлинки на шовковому шнурку. Ви повинні будете вгадати, яка з них моя дочка. Вгадаєте — вона ваша, не вгадаєте — пощади не ждіть...

Задумалися друзі. Це завдання було найважчим. Дістав Асан з потайної кишені прозоре крилечко цариці бджіл, провів ним по бровах і почав чекати. Через деякий час почувся гул, і у вікно влетіла хмара бджіл. Сіла цариця бджіл на плече Асану, вислухала завдання царя джинів і задумалась. Потім запитує у бджіл:

— Скажіть, хто з вас бачив в обличчя цареву дочку, хто пам'ятає її запах?

Одна бджола відповідає:

— В мене є бабуся. Колись давно вона розповідала мені, що їй випало щастя сидіти на плечі царевої дочки. Гадаю, вона зможе нам допомогти.

Вранці перед палацом вишикувались в ряд дев'ятсот дев'яносто дев'ять красунь. Вони були схожі одна на одну, як білосніжні перлини. Довго ходив перед ними Асан, поки не помітив, як на головний убір однієї з них сіла бджола. Асан підійшов до цієї дівчини, взяв її за руку і підвів до царя:

— О могутній повелителю джинів! Мені серце підказало, що ця дівчина найкрасивіша у світі...

Царю джинів навіть страшно стало за своє життя. Якщо Асан-батир зміг виконати і це завдання — отже, сила його безмежна, жартувати з ним — горе на свою голову накликати...

Цар джинів погодився віддати дочку за падишаха, в якого такі незвичайні слуги. Щоб царська дочка і свати швидше дістались до землі падишаха, цар джинів вибрав швидкохідний корабель, навантажив його золотом, коштовним камінням і з почтом провів у дорогу.

Плив, плив корабель по Чорному морю, і ось удалині завиднівся знайомий берег. Падишах і його візирі, дізнавшись про наближення великого корабля, заквапилися на берег. Вони не бачили, як з вікна палацу випурхнув птах і полетів назустріч своєму другу. Асан дуже зрадів цій зустрічі. Зрадів тому, що крило в птаха зажило і він може вільно літати. Птах вилетів на найвищу щоглу, звідки добре було видно, як поважно походжають падишах і його візирі, очікуючи на зустріч з прекрасною царівною.

Не встиг корабель причалити, як птах чаклунством обернув падишаха і його жадібних візирів на собак. Собаки з голосним гавканням кинулись до корабля, що причалив, але слуги принцеси ударами палиць відігнали їх геть.

Сорок днів і сорок ночей тривало в палаці весілля Асана і дочки царя джинів, котру він встиг покохати. І друзям його, батирам, знайшлось по нареченій. А чарівний птах попрощався з Асаном і полетів до себе на батьківщину.

Довго і справедливо правив Асан, син Усеїна, своєю країною, своїм народом, тому й збереглася аж до наших днів ця легенда про нього та його друзів.

ЮНАК НА ІМЕННЯ ДЕЛІ КАЯ

Колись давно в одному селі жив безбородий бай, по-нашому — багач. Дуже жадний був до чужого, всіх односельців до нитки обібрав — і все йому мало. Почав думати, як йому до сусідніх сіл дістатись...

Зібралися якось жителі села та й думають, як їм жити далі? В кого допомоги просити, кому поскаржитись? У цей час проходив повз них юнак. Зупинився та й почав слухати селян. Послухав він, послухав, підійшов ближче та й каже:

— Послухав я вас і вирішив вам допомогти. За це ви заплатите мені по копійці з кожного дому. Згода?

Селяни з радістю погодились. Підійшов юнак до будинку бая, постукав у ворота і запитує в слуги, котрий вийшов йому назустріч:

— Чи не потрібний вашому баю дешевий працівник?

Як почув Безбородий слово «дешевий», то й сам за ворота вийшов. Дивиться — стоїть високий гарний парубок, одразу видно, працівник хоч куди.

— Як тебе звати, парубче? — запитує бай.

— Звати мене Делі Кая, — відповідає той.

— А яку роботу ти можеш виконувати?

— Будь-яку. Яку скажете. Я майстер на всі руки.

— Тоді слухай мене уважно, — каже Безбородий, — працюватимеш вдень і вночі, виконуватимеш будь-яку роботу, яку доручу, їстимеш все, що даватиму. Якщо ти на мене образишся — сім шкур з тебе спущу, а якщо я ображусь — ти з мене шкуру здереш. Згода?

— А куди мені подітись! — відповідає юнак. — У мене вже другий день крихти в роті не було. Я на все згоден, але за однієї умови: давайте укладемо угоду, і кожен з нас до неї палець прикладе.

Так і зробили. Бай і каже:

— Ось тобі моє перше завдання: я зараз випущу собаку в поле, а ти запряжи воли в плуг і зори всю землю, яку пес оббіжить.

Не поївши, не попивши, Делі Кая запряг воли і поїхав орати. Пізно ввечері, коли на небі засвітилися зірки, біля воріт з'явився Делі Кая. Господар вийшов йому назустріч і поклав на поріг шматок хліба:

— Візьми цей хліб і підкріпись.

Але не встиг Делі Кая підійти, як вибіг хазяйський пес, ухопив хліб і втік.

Господар почав знущатися над юнаком:

— Чи смачний був хліб? Чи наївся? Ти не гніваєшся на мене?

— Що ви, господарю! Я ситий по горло. Дякую за хліб.

Повернувся хлопець у поле, зарізав одного вола, підсмажив м'ясо на вогнищі, сам наївся вволю, решту — селянам роздав і ліг спати.

Рано-вранці Безбородий прийшов на поле і бачить, що Делі Кая оре одним волом. Безбородий гука:

— Гей, Делі Кая! Ти що, другого вола на пашу відпустив?

— Ні, господарю, — відповідає юнак, — другий віл пішов на той світ травичку пасти. Уночі налетів вітер і повалив вола на землю, земля його й проковтнула! Якщо ви мені не вірите, підіть й подивіться, як із землі стирчить хвіст вашого вола...

Господар хотів накинутись на хлопця й віддухопелити його, але згадав угоду і вчасно стримався. Делі Кая йому й каже:

— Чи ви на мене образились, господарю?

— Та що ти! — відповідає Безбородий. — Яка тут може бути образа. Тобі тепер доведеться самому запрягатися замість другого вола й орати.

Юнак так і зробив. Впрягся в ярмо і продовжив оранку.

Увечері Безбородий знову прийшов у поле, дивиться — а вже й другого вола нема! Не стримався він:

— Ах ти, сякий-такий! Куди ти подів мого останнього вола?

— Ваш віл, господарю, вирішив піти за своїм другом на той світ. Та якщо ви на мене образились...

— Ну що ти, любий! — зразу пом'якшав бай. — Чи варто ображатись через якогось там вола?

Наступного дня Безбородий викликав юнака і доручив йому нову роботу:

— Сьогодні до нас повинні приїхати гості. Піди-но в курник і заріж ту курку, яка на тебе подивиться.

Прийшов юнак в курник, а кури, всі як одна, втупили очі в нього і кудкудакають невдоволено. Хлопець зарізав усіх курей, обскуб їх, склав у мішок, приніс і поклав до ніг господаря.

— Ти що, збожеволів?! — накинувся на нього господар.

— Я зробив так, як ви сказали. Всі кури дивились на мене... Але якщо ви образились...

— Та ні, що ти, я вже не серджуся, — зціпив зуби господар.

Усю ніч думав Безбородий, як би помститися Делі Кая, і придумав: за лісом було озеро, про яке ходила погана слава. Подейкували, що в озері живе господиня води і що вона забирає до себе у воду кожного, хто намагається перейти на протилежний берег. Безбородий доручив юнакові перегнати отару овець через воду на другий берег озера, де була густа трава, але перегнати так, щоб вівці ніг не замочили. Делі Кая, як завжди, відповів: «Гаразд, господарю» і пішов виконувати наказ.

Делі Кая відігнав отару в гори, доручив її доглядати пастухам, а сам прийшов на берег озера, сів і чекає Безбородого.

Наступного дня прибіг господар, дивиться, а овець немає. Накинувся на юнака з кулаками:

— Ти куди подів моїх овець?

Делі Кая йому й відповідає:

— Ви ж самі наказали перегнати овець через озеро так, щоб вони ніг не замочили. От я й попросив дозволу в господині озера. Попросив від вашого імені. Вона сказала, що найгустіша трава на дні озера, і пустила овець туди попастись. «Нехай, — каже, — господар сам прийде за вівцями.» Може, я щось не так зробив? Якщо ви на мене ображаєтесь...

Стерпів Безбородий і цю образу. Стерпів, але вигадав юнакові таке завдання, що, був упевнений, не вдасться йому тепер викрутитись, сім шкур він здере з нього на очах усього села.

— За овець я на тебе не ображаюсь, якщо сама хазяйка води погодилась пустити їх на свої пасовиська, нехай пасуться, а тобі ось яке буде доручення: запряжи в мажару коней і поїдь в ліс по дрова, але, коли повертатимешся, — щоб грала сопілка, сміялись коні, а мажара танцювала хайтарму.

— Як накажете, господарю, — відповів юнак і пішов виконувати наказ господаря.

Наступного дня Безбородий наказав жителям села вийти на дорогу і бути свідками того, як він покарає дурного наймита. Вийшли люди на дорогу й стоять. Раптом з лісу виїжджає мажара, повна дров. На передку сидить Делі Кая і виграє на сопілці, коні сміються, а мажара підстрибує з боку на бік, ніби танцює. Усі люди від сміху аж за животи хапаються. Зрозумів Безбородий, що й цього разу він програв.

А ось що вигадав Делі Кая: щонайперше вирізав собі сопілку, потім зняв з коліс мажари обіддя, навантажив дров, а щоб було видно, що коні сміються, він зробив нові вуздечки, задер коням губи, так щоб було видно зуби і, всівшись на передок, виїхав на дорогу.

Весь тиждень думав Безбородий над новим дорученням, але так нічого й не вигадав, а в цей час приїхали до нього гінці з сусіднього села і запрошують разом із сім'єю на весілля. Як не хотілося Безбородому дім залишати, але звичай є звичай: якщо на весілля запросили — треба їхати. Викликає він до себе юнака і каже йому:

— Я на весь тиждень їду в сусіднє село на весілля, а ти залишаєшся в домі один. Вартуй вдень і вночі, очей з дверей не

зводь. Подейкують, в лісі розбійники з'явились, коли що — поклич на допомогу селян.

Поїхав господар з сім'єю на весілля, а Делі Кая зібрав селян та й каже їм:

— Мене весь тиждень не буде вдома, то ж приходьте і забирайте все те, що у вас відібрав Безбородий.

Сказав, зняв з петель двері будинку, взяв їх собі на спину і попрошкував у сусіднє село на весілля.

День святкує Безбородий, два святкує, а на третій помітив серед гостей свого наймита. Помітив і накинувся на нього з кулаками:

— Як ти посмів не виконати мій наказ, безмозкий дурню?! Я з тебе зараз сім шкур спущу!

А Делі Кая йому й відповідає, посміхаючись:

— Та що ви, господарю! Хіба ж я міг вас не послухатись? Ви наказали мені не зводити з дверей очі. Я й не зводжу. Ось вони, двері вашого дому, — біля стіни стоять. Я їх пильніше очей своїх бережу. Ну, а якщо ви на мене образились...

Повернувся господар додому — а від нього самі лиш стіни залишились. Зрозумів Безбородий, що не перехитрити йому Делі Кая, що треба, поки не пізно, тікати з власного села. Наказав він дружині насмажити якомога більше чебуреків, покласти їх у скриню і темної ночі, переконавшись, що Делі Кая спить, запріг останніх коней, разом з дружиною повантажили скриню з харчами на віз і тихенько виїхали з села.

Їхали всю ніч і весь день, і лише пізнього вечора зупинились біля річки і вирішили підкріпитися.

Розпалили вогнище, зняли з воза скриню, відчинили кришку, а звідти вилазить Делі Кая з чебуреком у руці. Зазирнув Безбородий у скриню — а там пусто. Схопився за голову і заскиглив від люті. А юнак йому й каже:

— Бачу, господарю, ти на мене ображаєшся?

— Ображаюсь! — закричав Безбородий. — Бери мерщій батога і спусти з мене шкуру, бо я роздеру тебе на шматки!

— Ні, — каже Делі Кая, — я не буду спускати з тебе шкуру, не потрібна мені твоя смердюча шкура. Але ти, господарю, запам'ятай: ніколи не рий яму іншому, бо сам в неї упадеш.

Сказав юнак і, повернувшись, пішов назад у село, де його чекали селяни, котрі нарешті визволились від Безбородого.

ВЕРЕДЛИВА ЛЯЛЬКА

Жила собі сім'я: батько, мати і донька. І більше дітей в сім'ї не було, а дівчинці дуже хотілось мати сестричку. Вона просила батька вирізати їй з дерева ляльку. Батько вирізав. Дівчинка пошила ляльці сукенку, панчішки, черевички. Із овечої вовни зробила їй красиве кучеряве волосся — і лялька стала як жива.

Одного разу, лягаючи спати, дівчинка поклала ляльку поруч із собою і зашепотіла:

— Боженьку, Боженьку! Зроби, будь ласка, мою ляльку живою. Буду для неї як старша сестра. Ніколи не буду її кривдити, залишати одну. Я її дуже-дуже любитиму...

Вранці дівчинка прокидається, а лялька сидить в головах і розчісує їй волосся. Зраділа дівчинка, підхопила ляльку і побігла показувати батькам, сказати, що тепер у неї є справжня сестричка!

Дівчинка була щаслива. Вона пошила ляльці нове вбрання, сплела їй вовняну хустку, щоб ляльці не було холодно, шапочку з балабончиком, теплі вовняні чобітки. Вона навчила ляльку співати пісеньки, танцювати, плескати в долоньки, сміятися. Вона подарувала ляльці своє намистечко і сережки. І ввечері, кладучи її спати, розповідала казки і співала колискових пісень.

Якось батьків дівчинки запросили в сусіднє село на весілля. Дівчинку вони взяли з собою, і лялька на цілий день залишилась одна. Повернулася дівчинка додому і мерщій до ляльки, зирк — а вона сидить на підлозі й гірко плаче. Дівчинка простягнула до неї руки:

— Добридень, моя хороша, моя маленька сестричко! Чому ти плачеш? Іди до мене, я дуже за тобою скучила. Я гостинці тобі привезла...

А лялька відповідає їй сердито:

— Я образилася на тебе на все життя! Чому ти поїхала в гості, а мене з собою не взяла? Ти ж обіцяла ніколи не залишати мене одну! Я з тобою більше не дружу!

Дівчинка попросила в ляльки вибачення, але та плюнула на неї і вдарила по руках. Дівчинка образилась і ляпнула ляльку:

— Ось тобі за впертість! Ти ж знаєш, що я не винна. Якби мені дозволили взяти тебе з собою, я обов'язково б узяла.

Але не послухалася лялька і продовжувала пхикати, скаржитись на свою нещасливу долю і ледь що — починала голосно плакати. Так тривало кілька днів.

Якось дівчинка прокинулася, а ляльки й слід захолов! Пішла лялька з дому. Шукала-шукала дівчинка ляльку, але так і не знайшла.

А лялька тим часом ішла дорогою. Назустріч їй пастух гнав отару овець. Лялька підійшла до нього і каже:

— Добридень, пане вівчарю! Хочете я буду вашою дочкою?

— Звичайно, хочу, — відповідає пастух, — мені дуже потрібна помічниця, яка допоможе доїти овець і кіз, збивати масло, готувати сир, пекти коржі...

Лялька повернулася і пішла геть.

— Куди ж ти?! — гукає їй услід здивований вівчар, але лялька навіть не оглянулась.

Ішла лялька, йшла, зустрівся їй гончар, який віз на базар розмальовані горщики і глечики. Лялька йому й каже:

— Добридень, дядю гончарю! Скажіть, а чи є у вас дочка?

— Немає, — відповідає гончар.

— Хочете, я вашою дочкою буду?

— Звичайно ж хочу! — відповідає гончар. — Мені дуже не вистачає дочки-помічниці. Я навчу тебе розмальовувати горщики та глечики. Зроблю з тебе справжню майстриню...

Лялька ображено пирхнула у відповідь, повернулася й пішла геть. Ішла вона, йшла і зустрілася їй Миша.

— Добридень, тітонько Мишо!

— Добридень, красунечко! Хто ж це такий безсердечний відпустив тебе одну? Чия ти?

— Я нічия, тітонько Мишо, — відповідає лялька, — хочете, буду вашою дочкою?

— Авжеж, хочу, — відповідає Миша.

— А ви не примусите мене доїти овець і кіз, пекти коржі, розмальовувати глечики і горщики?

Миша розсміялася:

— Звичайно ні, моя красунечко! Хіба можна таку лялечку змушувати працювати?

— А чим ви мене годуватимете?

— Я залізу в будинок до багатія і принесу тобі звідти горщечок масла, горщечок меду і торбинку горішків!

Погодилася лялька стати дочкою Миші. Поселилися вони разом в мишачій нірці і живуть душа в душу. За зиму волосся в ляльки злиплося. Вбрання вкрилося масними плямами, чобітки брудом. І як тільки виглянуло сонечко, стало тепло, Миша й каже:

— Ходімо, донечко, до струмка, викупаємось, виперемо одяг, зустрінемо весну чистими і нарядними.

Прийшли вони до струмка. Миша й каже:

— Ти, дочко, одяг свій зніми, випери, повісь сушити на сонечку, а я побіжу в село і принесу тобі торбинку горішків.

Сказала Миша і побігла, а лялька сіла біля води, сидить і міркує: «Буду я роздягатися, прати... Не вистачало ще щоб у мене руки порепались, вкрилися болячками. Хіба я служниця якась... Ось повернеться мама Миша, сама роздягне мене, сама випере вбрання. А я сидітиму на сонечку і горішки лускатиму...»

Сидить лялька, сидить, а Миша все не йде. Полив рясний дощ, завирував струмок, вода підхопила ляльку і понесла. Прибігла Миша, а ляльки нема. Почала шукати. Відшукала її в ямі, в багнюці. Миша стала на краю ями і каже:

— Дочко, простягни мені руку, я витягну тебе звідти.

А лялька питається:

— Ти горішків мені принесла?

— Ні, не принесла, — відповідає Миша, — на мене накинувся кіт господаря, загнав мене на горище і стеріг, поки не полив дощ. Ледь утекла... Будуть тобі завтра вранці горішки. Давай руку.

Як тільки не вмовляла Миша ляльку, та навіть і пальцем не поворухнула. Образилася Миша і пішла собі геть. Знову полив дощ, яму заповнила брудна вода, і лялька захлинулася в грязюці.

Одного разу, влітку, повз струмок ішла дівчинка. Вона помітила, що з грязюки стримить маленька рука. Дівчинка витягла ляльку з багнюки і здогадалась, що це її лялька. Замість одягу на ній було саме лахміття, не голова, а чорний клубок, обличчя не видно... Кинула дівчинка ляльку, помила руки в струмку і пішла далі. Зовсім не засмутилася. В неї тепер була справжня сестричка, яка слухалася, допомагала їй в усьому і даремно не плакала.

МОЛОДИЙ МИСЛИВЕЦЬ

В одному селі жив молодий мисливець. Ніхто в окрузі не міг порівнятися з ним у вправності та удачливості. Всі мисливці поважали його за те, що він ніколи не полював заради того, аби похизуватися своєю спритністю. І скільки б здобичі не приніс з полювання, завжди поділиться з сусідами.

Якось він узяв рушницю, осідлав коня і поїхав у ліс на полювання. І трапилось з ним незвичайне: він заблукав у лісі. Ніби втрапив сюди вперше. Куди б він не спрямував коня, всюди перед ним стіною встають непрохідні густі зарості, начеб володар лісу вирішив не випускати його зі своїх володінь.

Втомлений і вимучений мисливець набрів на невелике озеро і вирішив відпочити. Стриножив коня і відпустив його на пашу, а сам приліг на сухому горбочку й заснув. Довго він спав чи ні, прокидається, дивиться: кінь його стоїть — не поворухнеться, а великий рудий Лис грається з його хвостом.

Мисливець обережно взяв рушницю, прицілився, як раптом Лис заговорив людським голосом:

— Не вбивай мене, мисливцю. Я тобі в пригоді стану.

Послухався його мисливець, не став убивати. Залишив коня біля озера, а сам пішов на полювання. Підстрелив він двох жирних куріпок, повертається назад, дивиться, а Лис стереже коня, не дає коневі далеко заходити.

Мисливець вирішив нагородити Лиса за роботу: одну куріпку віддав йому, а другу засмажив на вогні і з'їв сам.

Другого дня мисливець пішов на полювання і заодно пошукати додому стежку, а в цей час, зачувши здобич, підкрався до озера Вовк. Він уже приготувався накинутись на коня, але його зупинив Лис:

— Брате мій, Вовче, ти не мусиш чіпати цього коня. Цей кінь належить моєму господарю. Він мисливець і стріляє без промаху. Краще-но давай разом стерегти коня і ти не пожалкуєш.

Підстрелив мисливець двох куріпок і одного фазана, повертається до озера та й бачить, що біля його коня вже два сторожі... Нічого робити, віддав він фазана Вовкові, одну куріпку Лисові, а другу з'їв сам.

Третього дня пішов мисливець в ліс і, не встиг він зникнути за деревами, як до озера прийшов Ведмідь. Зрадів він,

помітивши коня. Вирішив Ведмідь, що цієї здобичі йому вистачить на кілька днів і тільки-но зготувався накинутись на здобич, як перед ним з'явилися Вовк і Лис. Вони йому й кажуть:

— Стривай-но, Ведмедю! Це кінь нашого господаря, найвправнішого у світі мисливця. Він пішов на полювання і доручив нам стерегти коня. Залишайся з нами і не пожалкуєш!

Повернувся мисливець до озера, бачить — а біля коня вже три сторожі! Довелося поділити здобич на чотирьох.

Учетверте пішов мисливець в ліс і не встиг зайти за дерева, як на галявину вибіг Барс і, помітивши стриноженого коня, зготувався до стрибка, як раптом перед ним з'явились Ведмідь, Вовк і Лис. Вони йому й кажуть:

— Ти чого це надумав нашого коня вполювати? Гадаєш, ми його тут спеціально для тебе приберегли... Це кінь нашого господаря, найвправнішого у світі мисливця. Залишайся з нами і не пожалкуєш!

З багатою здобиччю повертався увечері мисливець. Він вирішив уволю нагодувати своїх вірних помічників. Дивиться, а біля коня вже чотири сторожі! Довелося ділити здобич на п'ятьох.

П'ятого дня, коли мисливець пішов, кінь попасся на траві, напився води з озера і ліг відпочити. Тільки-но він ліг, аж тут як упав на його спину каменем величезний Орел! Та не встиг Орел встромити свої пазурі в коня, як його оточили Барс, Ведмідь. Вовк і Лис. Стягли вони його з коня та й кажуть:

— Мабуть, даремно про тебе ходить слава, що ти найпильніший у світі, навіть маленьку мишу бачиш з висоти! Коня ти побачив, а нас, певне, ні? Цей кінь належить нашому господарю, найвправнішому мисливцю на світі. Залишайся з нами, і ти не пошкодуєш!

Повертається мисливець з багатою здобиччю, зирк, а біля його коня вже не чотири, а п'ять сторожів! Робити нічого, довелося поділити здобич на шість частин.

Ось так вони й жили: мисливець ходив на полювання, а звірі стерегли коня. Одного разу Лис каже:

— Добрий у нас з вами господар — годує вволю, рани лікує, сваритися нам один з одним не дає. Але якщо він відшукає стежку додому, то обов'язково піде. Треба зробити щось таке, щоб він залишився з нами.

Почали звірі міркувати, що б то їм зробити таке, щоб мисливець не залишив їх, поселився в лісі. Вовк і каже:

— Я знаю, що треба зробити! Треба знайти йому вовчицю...

Звірі розсміялися, а Ведмідь і каже:

— Не вовчицю, а красиву дівчину! Щоб він з нею одружився і залишився жити в лісі. За лісом живе баштанник, він вирощує найсолодші кавуни. А в нього є дочка, дівчина гарна, роботяща...

Ведмедеві заперечив Барс:

— Наш господар найвправніший на світі мисливець, отож ми мусимо знайти для нього найвродливішу дівчину на світі... І не просто дівчину, а дочку падишаха!

— Я знаю, де живе дочка падишаха! Якось я пролітав над палацовим садом і помітив там царівну незвичайної вроди... — сказав Орел.

У розмову знову втрутився Ведмідь:

— Дівчину знайти можна, а от де вони житимуть? Спочатку потрібно викопати для них барліг...

Розсміялися звірі. Лис і каже:

— Не барліг вирити, а хату збудувати! А то приведемо царівну в темний барліг, а вона візьме й помре від страху й зажури.

Вирішили вони, що Лис і Орел вирушать по царівну, а Ведмідь, Вовк та Барс будуватимуть хату.

Орел підхопив Лиса, і полетіли вони до палацу падишаха. В цей час юна царівна гуляла з дівчатами в саду. Орел опустив Лиса на край саду, той підкрався до дівчат, і вони з вигуками кинулись за Лисом, а Орел в цю мить підхопив легеньку, як пір'їнку, царівну і полетів.

Прилетів Орел з царівною до озера, дивиться, а хатина вже готова! Опустив він царівну на ґанок і полетів по Лиса. А тут мисливець зі здобиччю з лісу повертається. Побачила його царівна, зраділа, кинулась до нього:

— Врятуй мене, мисливцю, від цих звірів! — показує на Ведмедя, Вовка і Барса.

Заспокоїв її мисливець і запитує:

— Хто ти? Звідки тут взялася? Хто цю хату побудував?

У цей час біля ґанку приземлився Орел з Лисом. Лис і каже:

— Любий господарю! Ми просимо тебе взяти цю красуню, дочку падишаха, собі за дружину й поселитися в цій хатині, яку ми збудували спеціально для вас.

Мисливець і дівчина покохали одне одного, стали чоловіком і дружиною. Почали вони жити в новій хаті. А в цей час пади-

шах, який дуже розгнівався на те, що у нього вкрали дочку, почав збирати військо, готувати різне військове спорядження для метання величезних стріл, каміння, запальної суміші.

Дізнався про все це Лис, прибігає, збирає друзів і каже:

— Нашому господареві і його дружині загрожує велика небезпека. Падишах готує велике військо та збирається пройти по горах і лісах з вогнем і мечем. Ми не повинні пускати це військо в наші гори. Барсе, ти збереш увесь свій рід і перепиниш вихід з ущелини. Ти, Ведмедю, збереш усіх своїх родичів, піднімешся з ними на вершини гір, що утворюють ущелину, і, коли військо падишаха увійде туди, кожен з вас має скинути на військо по великому каменю. Ти, Вовче, збери усі зграї в одну і перекриєте вихід з ущелини. Ти, Орле, збереш всіх орлів і переслідуватимете тих, кому пощастить утекти від нас.

Вранці просинаються мисливець і його молода дружина, дивляться, а звірів нема. Не знали молодята, що в цей час величезне військо падишаха рухалось в їхньому напрямку. Не знали, що вночі Лис зібрав усіх своїх підданих і вони прокралися у військо падишаха та перегризли у його кінноти попруги на всіх сідлах.

З гучними трубами і барабанним боєм вступило військо падишаха в ущелину. Та тільки-но воно підійшло до виходу з ущелини, як тисячі барсів з гучним риканням кинулись йому назустріч! Попруги біля сідел полопались, і всі вершники попадали з коней. А в цей час з вершин гір долинуло страшне ревіння тисяч ведмедів. Вони піднялися на весь зріст і кинули в ущелину тисячі каменів-валунів, котрі покотилися вниз, змітаючи все на своєму шляху.

Ті, кому пощастило вцілити, кинулися назад, але тут їх зустріла величезна вовча зграя. Тих, хто врятувався від вовків, наздоганяли орли.

Так загинули військо падишаха, сам падишах, усі його візирі та хани.

В цей час Лис примчав до хати і каже:

— Любий господарю, люба господине! Ми розбили військо падишаха і хочемо, щоб ви повернулись до столиці і стали володарювати над своїм народом. Хутчіш збирайтесь, я покажу вам дорогу.

Осідлав мисливець коня, посадив за спину дружину і помчав за Лисом. Дізнавшись, що падишах, його візирі і хани загинули,

а військо розбите, всі жителі столиці вийшли на фортечну стіну подивитися, хто ж це їх позбавив від жорстокого правителя та його зажерливих слуг? Дивляться, а до міських воріт під'їжджає кінь, на якому сидить богатир, а за його спиною царівна, яку розшукували. За ними біжать Ведмідь, Барс, Вовк і Лис.

Відчинили жителі міста ворота і з радістю привітали богатиря і його дружину. Вони ж не знали, що військо падишаха, його візирів, ханів знищили звірі. Сорок днів і ночей тривало весілля мисливця і царівни. Жителі столиці оголосили мисливця падишахом і обрали йому в помічники найрозумніших, найчесніших, наймудріших людей.

Почали мисливець і його молода дружина правити державою. Були видані нові закони, за якими сильний не повинен був кривдити слабшого, багатий повинен був допомагати бідному. І друзів своїх не забув мисливець, щотижня він зустрічався з ними в лісі і віддавав їм здобич.

І понині в тому лісі розповідають про розумного Лиса, який допоміг молодому мисливцю стати падишахом. Розповідають про Ведмедя, Барса, Вовка і Орла...

НЕ ВІДПОВІДАЙ НА ДОБРО ЗЛОМ

У степу, далеко від села, чабан випасав отару овець місцевого багатія. Одного разу, зібравшись уполювати собі на вечерю зайця, він помітив на краю невеликого ліску вогонь і поспішив туди.

Підійшов ближче і дивиться: у вогні щось вовтузиться і чутно ніби хтось плаче.

Наспіх прив'язавши до віркьовки мішок, чабан кинув його у вогнище.

— Залазь у мішок! — гукнув він.

Як тільки те, що вовтузилося у вогні, залізло у мішок, чабан його витягнув. Дуже він здивувався, побачивши у мішку Дракона з палаючою гривою. Чабан пожалкував, що врятував злого Дракона, але було вже пізно.

Дракон виліз із мішка, а чабан йому й каже:

— Драконе, що ти мені даси за те, що я тебе із вогню врятував?

— За те, що ти мене врятував, я тебе з'їм, — відповів Дракон.

Чабан розгубився, не знає що йому й робити.

В цей час мимо бігла Лисичка та й запитує:

— А чого це ви сперечаєтесь?

Чабан їй і каже:

— Та ось, Лисице, я з вогню врятував Дракона. Запитав його, чим він віддячить мені за це, а Дракон відповів, що з'їсть мене.

Лисиця відразу зметикувала, в чому тут справа, і, щоб врятувати чабана, удавано серйозним тоном мовила:

— Ні, чабане, я не вірю, що ти врятував Дракона.

А чабан їй на те роздратовано:

— А чому ти не віриш? Ось і мішок поруч лежить.

Лисиця зиркнула на той мішок і каже:

— Е ні, чабане, Дракон у твій мішок не вміститься. Ти неправду кажеш...

Дракон, не зрозумівши хитрощів Лисички, вплигнув у мішок.

— Вмістився?

А чабанові тільки цього й треба: мерщій зав'язав мішок, у якому вже сидів Дракон, та й укинув у вогонь.

ЛЕГЕНДИ

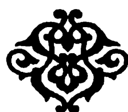

ДЕЛІКЛІ-КАЯ[1]

Козька легенда

Хіба ж є на світі черешня, смачніша від козької, і де найдеться сари-армут ніжніший і соковитіший!

В Криму не зустрінеш стрункішого стану в юнака, і не знають інші землі дівчат, які вміють ходити так легко, як козькі, по скелях і обривах.

Дивиться посивілий Ельтіген на дітей долини, під сонячним промінням милується ними, а коли під вечір побіжить від гір в селі синя тінь, прислуховується до голосу старих, які збираються посидіти в кав'ярні.

— Раніше краще було.

— Краще було, — стверджує дев'яносторічний Муслядін, сидячи навпочіпки поруч з імамом.

— Коли треба — дощ був; коли не треба — не йшов; черв'як листя не їв; бджоли — так, були; кози — так, були; по дві пари буйволів у кожного було. Добре було.

Слухають Муслядіна козькі татари і зітхають:

— Раніше краще було.

У вечірніх сутінках спалахують то там, то сям вогники в курців, і білясті хмарки тютюнового диму застилають часом зосереджені, серйозні обличчя.

— Води багато було, — зауважує хтось.

— Га? — не чує Муслядін. — Дірки в Делікли-кая, кажеш, не було. Так, не було. Згодом зробилася, коли Киз-буллаг відкрився.

Делікли-кая — скеля, середня з трьох скель, що складають групу Ельтігена (у перекладі з кримськотатарської — Той що, стікає). Вона розташована у верхній частині Козької долини, на шляху від Отуз до Судака.

— Розповідай, — просить кефеджі[1], схиляючись до самісінького вуха старого. — Люди послухати хочуть.

Зсунув Муслядін на потилицю важку баранячу шапку, щоб полегшити гулі, що виросли над вухом, немов кавуни на баштані.

Згори, по шосе над селом коло Делікли-кая, долинає поштовий дзвіночок. Аж раптом він затих, наче щоб не заважати Муслядіну вести свою оповідку.

— Ну?! — наполягають сільчани.

Вони не раз вже чули захопливі історії, а все ж хочуть послухати ще. Цього літнього тихого вечора, коли зійшла на землю прохолода, а міріади зірок, що загорілися на глибокому небі, відволікають думки від турбот трудового дня, хочеться слухати про дива.

Не кваплячись, із зупинками, попихкуючи довгою черешневою люлькою, почав розповідати Муслядін про те, що чув від батька й діда.

Замріяні слухачі ніби поринули за Муслядіном у якийсь інший світ, і в їхній уяві непомітно ожили три сірі скелі Ельтігена. Здається, що в середній з них, Делікли-кая, немає більше наскрізної щілини, і живуть в ній, як і раніше, три казкові духи. І кожен співає свою пісню, а людям здається, що шумить гора. Якщо гучно — чекають дощу, якщо стогне — бурі. Так застерігають духи людей, бо, як і в давні часи, люблять своє село. Тоді прислуховувались люди до їхнього голосу і шанували своїх покровителів. Та й духи приходили до людей з любов'ю. Наповнювали їхні серця блаженством, люди ставали добрішими.

Задзвенів знову поштовий дзвоник біля Делікли-кая і, відірвавши на хвилину слухачів від світу мрій, завмер десь у лісовій гущавині.

Коли самому добре, бажаєш того і для всіх. Так влаштовано людську душу. І в колишні часи жителі Козької долини не пропускали бідного чи подорожнього, аби не надати йому прихистку й не нагодувати. А коли йшли вниз, в сади, на роботу, залишали когось, щоб міг прийняти перехожого.

Триває розповідь Муслядіна...

---

[1] Кефеджі — власник кав'ярні.

Якось усі пішли на роботу. Вдома залишилися старі жінки, діти, та ще три дівчини, які поспішали дошити придане, аби підготуватися до місяця весіль.

День був спекотний, і дівчата, прихопивши роботу, пішли в ліс шукати прохолоди. Притих Ельтіген. Духи залишили свої скелі, і, перекинувшись на жебраків, підійшли до дівчат.

Ті, побачивши сліпого, кульгавого і горбатого бідняків, вклонилися їм зі словами:

— Якщо голодні, нагодуємо вас.

Під широким дубом, який стоїть і нині, розв'язали вузлики з таранею, часником і коржиками та й почали пригощати подорожніх, примовляючи:

— Їжте, їжте, будь ласка.

Бідняки їли, дякували, а коли скінчили, — у вузликах не поменшало.

— Їжте добре, — припрошували дівчата, і віддали жебракам жовті сари-армути, котрі лишили було для себе.

Посміхнулися подорожні.

— Великий Аллах у своїх творіннях. Нехай серце кожної з вас сповниться радістю.

І запитали дівчат, чи мають вони якісь таємні бажання. Задумане в добру хвилину може здійснитися.

Усміхнулися дівчата, і одна сказала:

— Хотілося б швидше дошити своє придане.

— Прийдеш додому і побачиш, що збулося твоє бажання, — посміхнувся горбатий.

— А я, — засміялася друга, — хотіла б, щоб бабуся мене не сварила.

— І це влаштується, — кивнув головою кульгавий.

— Ну, а ти? — запитав сліпий третю. — Ти чого бажаєш?

Задумалася третя.

— Все одно не виконаєш мого бажання, — відповіла.

— І все ж таки, скажи.

І сказали дівчина:

— Хотіла б, щоби в горі відкрилося джерело, щоб дарувало людям прохолодну воду; щоб подорожній, попивши її, забував про втому, а наші сільчани, освіжаючись спекотного дня у джерельній воді, славили милість Аллаха.

— Ну, а для себе чого б ти бажала? — запитав сліпий.

— А мені нічого не треба. Я все маю.

Розплющив від подиву очі сліпий, і відбилися в них очі блакитного неба.

— Як тебе звати?

— Феррах-ханум, — відповіла дівчина.

— Буде так, як ти побажала, й ім'я твоє довго пам'ятатиме народ.

Обернувся сліпий до Делiклi-кая, високо підняв свій посох і вдарив ним по скелі.

З гуркотом тріснула Делiклi-кая, дощем посипалися кам'яні брили, темною хмарою вкрилася гора. А коли розійшлася хмара, всі побачили в ній наскрізну щілину і почули, як поблизу зашумів гірський потік, що падав зі скелі.

Добігли перші краплі струмка до ніг Феррах-ханум й омили їх. А подорожні тим часом зникли, і зрозуміли дівчата, хто зустрівся їм.

Пророчими стали слова сліпого жебрака. Народ довго пам'ятав Феррах-ханум, і коли вона вмерла, могилу її огородили кам'яною стіною.

Років шістдесят тому Муслядін ще бачив руїни цієї стіни і читав арабський напис на камені: «Не приліплюйся до світу, він не вічний, один Аллах завжди живий і вічний».

* * *

Вже давно замовк старий Муслядін, та ніхто зі слухачів не хотів повертатися до реальності зі світу казки.

Підвівся, покректуючи, Муслядін, щоб йти додому.

— Час.

Підвівся й імам.

— Шумить Делiклi-кая. Мабуть, дощ буде.

— Потрібен дощ, води нема, — зауважив кефеджі.

— Потрібен, потрібен, — підтримали його, зводячись на ноги, татари.

— Знову Феррах-ханум потрібна, — посміхнувся молодий вчитель.

Та на нього суворо поглянули старі:

— За часів Феррах-ханум багато води було; тепер поменшало, гіршими люди стали, гіршими дівчата стали. Коли дурнями стануть — геть висохне Кизлар-хамами.

ЕЧКІДАГ — КОЗИНА ГОРА

Отузька легенда

Алі, красень Алі, тебе ще пам'ятає наше село, і розповідь про тебе, передаючись із уст в уста, дійшла до днів, коли Яйла почула гудок автомобіля, і безстрашна людина стрімкіше за птаха піднялася вище її гір.

Не знаю, чи обігнав би ти її на своєму скакуні, але ти міг скоріше загнати свого улюбленого коня і занапастити себе, ніж поступитися славою першого джигіта.

Швидше за вітер носив гірський кінь свого господаря, і заздрила отузька молодь, дивлячись, як гарцював Алі, виблискуючи сяйливим набором, і як без промаху він бив на льоту будь-якого птаха. Недарма Алі вважався першим стрільцем на всю долину і ніколи не повертався додому з порожньою сумкою.

Тремтіли дикі кози, коли на вершинах Ечкідагу, з-поза недоступних скель, з'являвся Алі з карабіном на плечі. Тільки жодного разу не зачепила рука мисливця газелі, яка годувала дитя. Бо ж благородним був Алі не лише до людини.

Якось, коли в горах замекали молоденькі кізочки, завітав Алі до саклі Урміє, молодої вдови, яка прикрашалася пряним ткна[1] лише задля нього одного, вимагаючи за це, щоб він беззаперечно виконував усі її примхи. Урміє лукаво подивилася на Алі, як робила завжди, коли хотіла попросити про щось виняткове.

— Принеси мені завтра караджа[2].

— Не можна. Не час вбивати кіз. Адже знаєш, тільки почали годувати, — зауважив Алі, дивуючись такому проханню.

— А я хочу. Для мене міг би зробити виняток.

— Не можу.

— Ну тоді йди геть. Про що нам розмовляти.

Знизав плечима Алі, не чекав цього. Повертаючись до дверей, мовив:

---

[1] Ткна — червона фарба, якою татарки, за обрядом, покривають волосся та пальці рук і ніг.

[2] Караджа — дика коза.

— Дурна жінка.

— До дурної чому ходиш? Сеїт-Мемет не каже так. Не принесеш ти, принесе інший, а караджа буде. Як знаєш!

Вернувся Алі додому, приліг і задумався. У лісі щебетав соловейко, у виноградниках дзвеніли цикади, по небу бігали одна до одної в гості яскраві зірки. Ніхто не спав, не міг заснути й Алі. Проклинав Урміє, знав, що вона нерозумна, неладна людина, а тягнуло до неї, тягнуло, як бджолу на солодку квітку. «Якщо не ти — інший принесе!» Неправда, ніхто не принесе раніше. Алі підвівся.

Починало світати. Вранішнє сонце голубило землю першим поцілунком.

Алі попрямував у гори знайомою прямою стежиною.

Близько Ечкідаг. Вже піднявся спритний мисливець на одну з його вершин, біля іншої тепер багато диких кіз — караджа. Треба пройти Хулах-Ієрнин — Вухо землі. Так татари називають провалля між двома вершинами Ечкідагу. Глибоке провалля з похилою підземною печерою, кінця-краю якій ніхто не знає. Подейкують, доходить печерна щілина до самісінького серця землі; ніби хоче земля знати, що на ній робиться: чи краще живуть люди, ніж раніше, чи, як і раніше, сваряться, захлинаються у жадобі, вбивають і себе й інших.

Підійшов Алі до провалля і побачив старезного чоловіка з довгою білою бородою, такою довгою, що кінець її був десь у проваллі.

— Здоров будь, Алі, — окликнув його дідусь. — Чого так рано прийшов стріляти кіз?

— Так треба.

— Усе одно не вб'єш жодної.

Алі підійшов ближче, а старий зник у проваллі.

— Ти хто такий?

Не відповів чоловік, тільки каміння, що зірвалося, полетіло в провалля. Як не слухав Алі, та не міг почути, де воно впало. Озирнувся на гору й угледів струнку козу, що дивилася на нього, вуха наставивши.

Прицілився Алі й раптом бачить, що коло кози хтось сидить і доїть її, начеб якась знайома жінка, схожа на його покійну сестру.

Опустив він швидко карабін, протер очі. Коза стоїть на місці, нікого коло неї нема.

Прицілився знову, і знову побачив коло кози жінку. Коли вона озирнулася, Алі зблід, упізнавши рідну матір, якою пам'ятав її в дитинстві. Похитала головою мати. Опустив Алі карабін.

— Анале, матінко рідна!

Пронеслася по стежині під скелею курява. Стоїть знову коза одна, не поворухнеться.

— Чи я сплю, — розмірковував Алі, і прицілився втретє.

Бачить — коза одна, тільки за два кроки від неї козенятко. «Отже, усе примарилось»,— подумав Алі й навів карабін, щоб вірніше, без промаху, влучити тварині прямісінько у серце.

Вже натиснув було на курок, аж раптом помітив, що коза годує дитину, доньку Урміє, яку любив і забавляв Алі як рідне дитя.

Затремтів мисливець, похолов увесь — адже ледь не вбив маленьку Урміє. Збожеволівши від жаху, упав на землю і чи довго пролежав — не пам'ятав.

Відтоді Алі зник із села. Люди гадали, що він упав зі скелі і розбився. Довго шукали — не знайшли. Тоді вирішили, що потрапив він до Хулах-Ієрнин, і нема чого шукати більше.

Так минуло багато років. Постаріла кохана Алі Урміє, у її доньки народилися діти і внуки; померли ровесники джигіта, і нові покоління знали про нього тільки те, що дійшло до них з уст батьків, і було в тих оповідках стільки ж правди, скільки й народної вигадки.

І от якось повернувся в село хаджі[1] Асан, столітній дідусь, який тривалий час залишався в священній Мецці. Багато розповідав Асан дивного, та найдивовижнішим було те, що він сам, на свої очі бачив і впізнав Алі.

У Стамбулі, в монастирі дервішів[2] відбувалося урочисте служіння, у якому брали участь принци, багато франків і весь пашалик[3]. Забило думбало, заграли флейти і закружляли

---

[1] Звання «хаджі» присвоюється особам, які відвідали священне місто Мекку.

[2] Чернечий орден дервішів (дервіш — бідний, убогий, жебрак) особливо шанований кримськими татарами. Вони вважають дервішів святими, котрі мають владу виганяти недугу з хворих.

[3] Пашалик — генералітет.

в екстазі священного танцю-молитви святі ченці. Та найшаленіше кружляв один старий чоловік. Немов гірський вихор, миготів він в очах захоплених глядачів, забираючи із собою їхні думки від земних помислів.

— Алі! — вигукнув Асан, і дервіш, озирнувшись на нього, зупинився на мить і знову поринув у шалений екстаз молитви.

ЗАГИБЕЛЬ АРСЛАНА

Старокримська легенда

Золото і жінка — дві загибелі, котрі очікують на людину, коли до справи втручається шайтан.

Якщо висохла душа, дряхлим стало тіло — думки полонить золото. Якщо кипить ще кров і не згас вогонь ув очах — владарює серцем жінка. Шайтан знає, кому як догодити, щоб потім добряче посміятися.

Здавалося, не було на землі хана, розумнішого від солгатського; здавалося, могутній хан Арслан мав усе, щоб бути задоволеним. Сто три дружини і двісті наложниць, палац з мармуру і порфіру, сади і кав'ярні, численні табуни коней і отари овець. Чого ще бажати? Але то так лише здавалося.

Темними ночами хтось приходив до Арслана і непокоїв його думки.

— Усе є у мене, тільки мало золота. Де взяти багато золота? — запитував сам себе Арслан і не міг заснути до ранку.

І ось одного разу, зібравши беків, наказав їм хан скликати мудреців з усього ханства. Не відаючи, для чого їх покликано, кожен з беків привів свого приятеля, навіть якщо той і не був мудрецем.

— Бажаю, щоб ви знайшли спосіб перетворити каміння на золото, — оголосив хан.

Беки і мудреці подумали, що хан втратив розум. Якби таке було можливим, люди б давно зробили це. Однак промовили:

— Воля падишаха священна. Дай нам трохи часу.

За тиждень звернулися до хана з проханням ще зачекати. А через два тижні, коли намагалися просити нового терміну, хан їх прогнав.

— Піду сам шукати в народі мудреця, — вирішив він.

Беки почали його відмовляти:

— Не варто ханові ходити в народ. Невідомо, що може трапитися. Хан може почути таке, чого не мусить слухати благородне вухо.

— Все ж піду,— відповів Арслан. Перевдягнувся бідним дервішем і вирушив у путь.

Правду казали беки. Багато образливого почув Арслан і про себе і про них, блукаючи солгатськими базарами і кав'ярнями. Не залишили пліткарі поза увагою й останню його витівку:

— Мабуть, з глузду з'їхав хан — надумав зробити з каменя золото.

А інші додавали:

— Покликав би нашого Кяміл-джинджи[1], може, дещо й вийшло б.

— А де живе той Кяміл-джинджи? — запитав Арслан.

Дізнавшися, пішов до чаклуна і розказав йому, чого бажає.

Довго мовчав джинджи.

— Ну, що?

— Важкувато буде... Якщо усе зробиш, як я скажу, може, що й вийде.

— Зроблю.

І хан присягнувся великою клятвою:

— Хай ослабнуть усі три печінки, якщо не зроблю так.

І повторив:

— Учь талак бош олсун[2].

Тоді сіли на воза й вирушили. Вісім днів їхали. На дев'ятий під'їхали до Керченської гори.

— Тепер ходімо,— сказав чаклун.

Піднімалися на гору, доки не почала рости тінь. А коли зупинилися, джинджи почав читати заклинання. На дев'ятому слові відкрився камінь і покотився в глибину, а за

---

[1] Джинджи — чаклун.

[2] «Уч талак бош олсун» — «Хай ослабнуть усі три мої печінки» — «Нехай позбавлюсь можливості мати дружин і дітей». Сказати це вголос — достатній привід для розлучення.

ним дві шипучі змії поповзли в підземний хід. Зміїна луска світилася місячним сяйвом, і хан побачив на стінах підземелля голих людей, які танцювали козлиний танець.

— Тепер вже близько. Повторюй за мною: Хел-хала-хал,— мовив джинджи.

І тільки-но хан повторив ці слова, впали попереду залізні ворота, і Арслан опинився в іншому світі.

Стіни підземелля розсунулися, діамантами заіскрилася срібна стеля. Хан стояв на купі червонців і цілі хмаровиська їх проносились повз нього.

Піднявся із землі золотий камінь, навколо запалали рубінові вогні й з-поміж них хан помітив дівчину, яка лежала на листку лотоса. Це була прекрасна царівна.

Завив чорний собака, здригнувся джинджи.

— Не дивись на неї! — вигукнув.

Але хан дивився як зачарований. Потьмяніли для нього діаманти, грубою міддю здавалося золото, мізерними — усі скарби світу.

Не чув Арслан голосу дівчини, але все в його душі співало ніжну, як аромат квітучого винограду, пісню.

— Швидше візьми біля її ніг галузку, — кинувся до нього джинджи, — і все багатство світу в твоїх руках.

Царівна підвелася з ложа й мовила:

— Хан Арслан не затьмарить своєї пам'яті, викравши у дівчини її чари. Він був хоробрим, щоб прийти і, прийшовши, він покохав мене. І він залишиться зі мною назавжди.

Потяглися уста царівни назустріч хану, загойдалося повітря. Полетіли золоті іскри, винесли джинджи із надр Керченської гори і перекинули його на солгатський базар. Там його оточили стурбовані люди.

— Чув? Пропав наш хан, — казали вони йому. — Шкода хана Арслана.

На те джинджи тихо похитав головою:

— Не жалійте хана Арслана. Він знайшов набагато більше, ніж шукав.

КЕМАЛ-БАБАЙ — ДІДУСЬ КЕМАЛ

Карадазька легенда

Не шукав пошани, не шукав золота Кемал-бабай, а шукав правди. Коли відчув він, що віддалилася правда, тоді залишив цей світ.

Скільки років було дідусеві Кемалу, не знав ніхто. Думали — сто, може, двісті. Він жив так довго, що усе село стало рідною; він жив так багато років, що старече вухо не відрізняло шуму життя, а очі втомилися стежити за його метушнею.

Інколи про нього забували, і лише коли весняне сонце золотило промінням вершини Карадагу, згадували, що дідусь Кемал живий.

— Знову йде на гору,— казали жителі села.

Кемал-бабай ішов, щоб умити обличчя весняним струменем з джерела. Назустріч линули пахощі квітів; легкий бриз милував землю; радість буття сповнювала єство. Дідусь дослухався до цих відчуттів природи і в них шукав себе.

Старий Кемал-бабай, ноги якого ледь переступають і руки насилу здіймаються для молитви, чи ти той самий Кемал, який бурхливої ночі плив поміж скель до корабля, щоб попередити про небезпеку? Сміливий Кемал, який не боявся казати у вічі правду найсильнішим і найбагатшим. Кемал, якого вигнали з дев'яти країн, тому що хто каже правду, того виганяють з дев'яти держав, як потім скаже народ.

Котилося життя твоє, Кемале, як бурхлива ріка, поки не знайшов ти притулку у бідному селі під Карадагом.

Хто знає Коран краще від мулли, хто розуміє арабську книгу, хто побував у Мецці і в Стамбулі — той мудра людина. А мудру людину не скривдять у селі.

Багато весен минуло, і щовесни прошкував дідусь Кемал на гору, до струмка, де робив на дереві зарубку. Потім порахує — скільки років ждав правду на землі. Тому що все очікує її чиста духом людина.

Так міркував Кемал-бабай, спускаючись в долину, коли вечірня синява бігла по схилах услід за денним світлом.

Так минали роки, багато вже зарубок на дубі, до гілля дійшли.

І ось настав час спекотної погоди, якої не знали раніше. Сонце випалило траву, висушило листя, вимерли струмки, гаряче повітря обпалювало дихання.

Люди молилися в мечеті, запитували в Кемал-бабая:

— Що буде?

— З'явиться місяць, піде дощ, землю залле. Лихо буде,— відповідав дідусь.

Люди чекали. Сяйнув срібний серп місяця і на безхмарному небі ніщо не передвіщало дощу. Мабуть, поганий пророк Кемал-бабай.

Та за ніч набігли хмари, загасили вогні зірок, сяйнула розлючена блискавка, загримів по горах перекатом грім, понеслись землею дивні голоси і диким ревом загула злива. Такого ще не було.

— Правду сказав Кемал-бабай!

Злякалися люди:

— Лихо буде, казав.

І настав жах.

Ринув на село шалений потік з гір і поніс в море усіх, хто не встиг заховатися. Збожеволів багатий Веллі. Клявся усе повернути, що відібрав у сусіда, — і дім, і сад, якщо знайдеться його дочка. Старий Муслядін благав допомогти йому, — усі борги простить. І було чисте серце в них. І згадували ім'я Аллаха навіть ті, хто ніколи не вимовляв його. Бо панувало горе кругом, і не сподівалися люди на себе.

Молилися в мечеті, ждали, що скаже дідусь Кемал.

Як в арабській книзі читав Кемал-бабай в їхніх серцях; знав, що думали, і здавалося йому, що стала близькою правда.

Вийшов на ґанок, подивився туди, де загорнувся в хмари Карадаг. Вважалося йому зелене світло, як чалма Пророка.

Люди дивилися — не бачили.

Прислухався Кемал-бабай. Згори, з неба, чи з гір долинали радісні голоси.

Люди слухали — не чули.

А через день там, куди дивився Кемал-бабай, засяяло сонячне проміння. Минула біда, отямилися люди.

Багатьох не стало. Взяли собі сусіди їхню землю і дякували Аллаху, що не їх спіткала загибель.

Відчув Кемал-бабай, що втікає правда, і почав корити лихих людей.

Найбільше корив коктебельського мурзака[1], який скривдив багатьох бідняків, навіть заборонив дідусь селянам ходити до нього. А коли дехто пішов потай, — відвернувся від них у мечеті.

— Хто з вороном бенкетує, в того не буває чистого дзьоба!

Розгубився мурзак, не знав, що робити. Дістав зі скрині гаман з червонцями і поніс вночі до Кемал-бабая.

— Не сором тільки мене! — вмовляв старого.

Жбурнув червонці дідусь Кемал зі словами:

— Йди геть!

Упав мурзак перед старим на коліна, почав благати:

— Скоро помреш, на все село зроблю поминки, на могилі стовп з чалмою поставлю, багато грошей дам імамам[2], а вони скажуть: «Кемал-бабай був святий, Кемал-бабай — азіз». Усе зроблю, якщо похвалиш людям мене.

Зрозумів Кемал-бабай слова мурзака, відвернувся від нього. Закипівши гнівом, мурзак як ужалений накинувся на старого і почав його бити.

— Скажи, що виконаєш моє бажання, або я вб'ю тебе.

— Вбий, — хрипів дідусь Кемал, ледве дихаючи.

Вранці люди побачили, що помирає Кемал-бабай. Про те, що трапилося з ним, нічого не сказав, бо знав, що не потрібно більше корити мурзака — той вночі занедужав і скоро помре.

Спитали люди в дідуся Кемала, чи не треба чогось і де поховати його.

— Там, де впаде моя палиця, — відповів.

— Певно, марить старий, — гадали люди.

Та, зібравшися на силі, підвівся Кемал-бабай, переступив поріг, підкинув догори свою палицю, захитався і сконав.

А палиця високо знялася в небі й полетіла на Карадаг.

Побігли за нею люди і знайшли її біля струмка. Там і поховали святого. А, поховавши, порахували, скільки було зарубок на дереві.

— Дев'яносто дев'ять...

Вирішили, що було дідусеві Кемалу сто років, і зробили соту зарубку.

---

[1] Мурзак, мурза — татарин знатного походження.

[2] Імам — священик.

Настали добрі часи. Гори вкрилися зеленою травою. Швидко пішли на лад виснажені отари. Не поверталися на ночівлю додому, залишалися в горах, і чабани ночами бачили зелене світло на могилі Кемал-бабая, що підтвердили люди, яких мулла послав перевірити, чи правда це.

— Невже й справді Кемал-бабай — азіз[1], — розмірковував мулла.

Чекали на дива. І вони сталися.

Із Отуз, Коз і Капсихора привозили хворих на могилу Кемал-бабая. Багато людей зцілилося від недуг.

Тоді імами оголосили Кемал-бабая азізом. І немічні почали приходити з усього Криму. Приходять і тепер. Привозять хворих із Алушти і Ускюта, із Ак-Мечеті і Бахчисарая. Кажуть, усі дістають полегшення, хто приходить з чистою душею.

Усе життя шукав правди дідусь Кемал — хто прийде до нього з правдою, тому допоможе він. Тому що Кемал-бабай — азіз, що означає святий.

КОВАЛЬ З ГОРИ ДЕМЕРДЖІ

Спуск з Ангарського перевалу на Південний берег... Дорога звивається змією. Ліворуч увесь час видно гору Демерджі від підніжжя до вершини.

Місцеві жителі подейкують, що це найкрасивіша гора в Криму після Чатирдагу. Скільки годин має день, стільки разів змінюється її колір. Ніби веселка переливається її схилами.

Вдень, коли усе залито сонцем, можна помітити на горі скупчення кам'яних брил, ніби велетень відривав їх від вершини і складав на купу. З боку долини видно кам'яні колони, казкові постаті, — чи то люди, чи то якісь тварини. Стоять ці химерні витвори природи поруч зі звичайними скелями і начеб запитують: «А вгадайте, хто ми такі, як потрапили сюди?»

Про них старожили розповідають багато легенд. Ось одна з них.

У дуже далекі часи хлинули на кримську землю орди завойовників-кочівників. Були вони кремезні, довгорукі, обличчя

---

[1] Азіз — святий.

мали круглі з маленькими очима та злим поглядом. Немов вогненна лава, розтікалися вони степами й горами, залишаючи за собою дим згарищ та сморід.

Місцеві жителі не корилися чужинцям, мужньо й хоробро зустрічали ворогів. Чимало непроханих гостей зазнали поразки, трохи було збито їм пиху. І чим далі вглиб півострова просувалися завойовники, тим більше відчували потребу в зброї.

Якось підступили вони до гори, яку місцеві жителі називали Фунна — Та, що димить. З її вершини здіймався стовп вогню і диму, завжди довкруж гори було світло, як удень. Тутешні жителі славилися ковальською майстерністю, чимало умільців мешкали в селищі біля підніжжя гори, з ранку до вечора працювали вони у своїх кузнях. Перше горнило у цих місцях люди запалили від вогню з вершини Фунни. І зазвичай в народі цю гору називали Демерджі, що означає «коваль».

Зібралися біля підніжжя гори воєначальники завойовників, з подивом дивилися на її вершину, огорнуту димом.

— Де знайдеш краще горнило? — мовив найстарший. — Тут куватимемо собі зброю...

Він підкликав до себе чоловіка, котрий вирізнявся своїм зовнішнім виглядом. Був високий, широкогрудий, мав довгу чорну бороду, перевиту срібними нитями, а ще — великі красиві очі, від яких важко відвести погляд, а на душі стає моторошно. Хто хоч раз бачив цього чоловіка, не міг забути ні його могутньої статури, ні його важкого погляду.

Найстарший воєначальник щось сказав чорнобородому, той миттю відійшов, покликав із собою кількох воїнів і вони заквапилися до селища. Там захопили з десяток жителів і примусили, аби ті відвели їх на вершину гори.

З того часу завойовники почали отримувати нову зброю. Кував її на вершині чорнобородий коваль, облаштувавши там величезну кузню. Цілими днями гримкотіла гора, шугав дим, танцювало полум'я, долинали стукіт і передзвін молотів. Гора тремтіла. Шаблі, списи, обладунки, щити, сокири — усе це везли і везли для армії завойовників. І через те, що чорнобородий знав якусь таємницю, криця з гори була такою міцною, що рубала будь-яку іншу, а сама навіть не вищерблювалася. І цією диявольською зброєю завойовники знищували усіх на своєму шляху.

Обезлюдніли навколишні села. Найсильніших чоловіків було примусово забрано до кузні, де вони кували зброю для поневолення свого народу, закуті в ланцюги, працювали до знемоги. Розковиряли жерло гори, від чого вогонь став вириватися з більшою силою, висікли із каміння величезні колони, накрили їх навісом. Від непосильної праці й голоду нещасні гинули.

Палаюче полум'я висушувало землю. Зникали джерела, міліли річки, переставали родити виноград та плодові дерева.

Здавалося, наближався кінець усьому живому довкруж гори. Побіля Фунни невтомно ходила з косою смерть — викошувала людей. А чорнобородий коваль вимагав усе нових і нових працівників.

Зібралися старійшини кількох навколишніх сіл, аби поміркувати, як же позбутися жахливого сусідства, як загасити пекельну кузню, щоб припинила вона кувати зброю, котра сіяла смерть і руїни. Послали вони до коваля найшанованіших сільчан з проханням залишити гору. Довго їх не було, і раптом доставили з Фунни ще гарячу посудину з попелом і останками людських кісток.

Добре зрозуміли в селищі, що хотів їм сказати коваль, і завмерло все навкруг у великому горі.

Тоді одна дівчина на ім'я Марія вирішила поговорити з володарем вогню. Тихенько прокралася вона мимо варти, ледь примітними стежками дісталася до великої кузні. Сумну картину побачила дівчина. Під навісом гоготали вогнем десятки горнил, гули міхи, яскравими снопами розліталися іскри. Біля ковадл стояли напівоголені люди, били молотами по розпеченому залізу.

У кутку на купі заліза лежала мертва людина. Марія упізнала свого сусіда, якого зовсім недавно взяли на гору...

Дочекалася вона, коли з'явився чорнобородий, і підійшла до нього.

— Чужа людино, вислухай мене, — сказала вона.

Коваль окинув її хижим палким поглядом.

— Чого ти хочеш?

— Я прошу тебе — не губи людей, іди звідси.

Чорнобородий засміявся.

— Ні, не піду я. Для чого мені йти? І тебе тут залишу. Ти будеш моєю...

Він простягнув руки до дівчини. Вона відштовхнула його з шаленою силою. Коваль упав біля горнила, обпалив волосся, одяг. Потім завив, як поранений звір, і в нестримній люті ухопив щойно викований кинджал — і упала Марія замертво до його ніг.

Стара сива гора не витримала такого злочину. Здригнулася вона від підніжжя до вершини, захиталися колони під навісом, і завалилися на горнила й ковадла. Ширше розкрилося жерло гори, і провалилися в його розжарену глибину чорнобородий разом з його помічниками-чужинцями. А тих, котрі були з долини, ніби вітром підняло високо в небо і повільно опустило до своїх осель.

Коли погасло полум'я, осів пил, долетіли до підніжжя уламки скель, знизу відкрилося незвичайне видовище. На схилі гори височіли кам'яні статуї невідомих потвор — то були жалюгідні подоби коваля і його підручних. А на найвищій вершині гори, якщо дивитися з долини дорогою до моря, з'явилася скеля, схожа на жіночу голову. Вона нагадувала усім жителям про дівчину Марію — останню жертву жорстокого коваля.

Відтоді погасла Фунна, не стало видно вогню над її вершиною і було забуто давню назву гори — Та, що димить. Але пам'ять людська зберегла усе пережите, і тепер гора зветься Демерджі, що означає «коваль».

ЛИСТ ДО МАГОМЕТА

Козька легенда

Татари кажуть: людський світ ніби точильне колесо, воно вигідне тому, хто вміє ним гострити.

Фатіме, дружина Аблегані, варила під розлогим горіхом солодкий бекмес з виноградних вичавок і думала гірку думу. Ще й три роки не минуло, як святкували її той-дугун[1]. Перша красуня села, як персик, що починає дозрівати, вона виходила заміж за першого багатія в долині. Весільний мугудек[2], обвитий дорогими тканинами і шитими золотом юзбезами,

[1] Той-дугун — багате весілля.

[2] Мугудек — заквітчана мажара (віз).

оточувало понад сто вершників. Гірські скакуни, у шовкових стрічках і кольорових хустках, обганяли в джигітівці один одного. Думбало било весь тиждень і чалгиджі[1] не жаліли своїх грудей.

Усі заздрили Фатіме, особливо одна жінка з чорними очима, яка й зурочила її. Тільки-но вийшла Фатіме заміж, так і хвороба не забарилася.

Кликали хорошого екіма лікувати, кликали муллу читати — не допомогло. Возили на святу гору в Карадаг, давали порошки від каменя з могили — тільки гірше стало.

Висохла Фатіме, стала схожою на суху тараню. Здавалося, Аблегані перестав любити її: сердився, що хвора в нього жінка, казав, що як здавить вино в тарапані[2], приведе в дім іншу дружину.

— Чому так, — міркувала Фатіме. — Чому в греків, коли вже є дружина, не можна взяти іншу; а в татар — можна? Чому в одних людей — один закон, а в інших — інший?

Фатіме дуже страждала і плакала. Незабаром привезуть із саду останній виноград, і в дім прийде інша жінка з чорними очима, яку кохатиме Аблегані. Вона буде господинею в домі, ображатиме бідну Фатіме, глузуватиме з неї, до комірчини її прожене.

— Ні, — вирішила Фатіме, — не бути тому! Краще не житиму, краще в колодязь кинусь!

І вночі бідна жінка побігла до колодязя, щоб втопитися. Нахилилася над водою і побачила Азраїла[3]. Погрозивши їй пальцем, Азраїл змахнув крилами і полетів до неба, на південь. Наче ніжний голос торкнувся серця Фатіме.

Тим часом жінки у селищі сполошилися, що Фатіме нема вдома. Кинулися шукати її і знайшли на землі біля колодязя, а в руках у неї була пір'їна від крила, біліша лебединої. Помираючи, Фатіме встигла сказати, що трапилося з нею.

Усю ніч жінки говорили, сперечалися, сварилися, жаліли Фатіме, міркували, що й з ними може таке саме трапитись. З-поміж них була Зейнеп, дочка ефенді, яка вміла писати.

---

[1] Чалгиджі — музиканти.

[2] Тарапан — ящик з кам'яних плит, де татари вичавлюють ногами вино.

[3] Азраїл — ангел смерті.

— Скажи, — запитували її, — де написано, що коли дружина стане хворою, старою, чоловік може брати нову в дім? Де таке написано?

— Захотіли — написали, — відповіла дочка ефенді.

— От ти вмієш писати, то й напиши так, щоб чоловік іншу дружину не брав, коли в домі є одна.

— Кому написати? — запитала Зейнеп. — Падишаху? Поглузує тільки. В самого тисяча дружин, навіть більше.

Задумалися жінки. Та була одна, яка здогадалася.

— Хто залишив Фатіме пір'їну? Ангел. Отже — пиши Пророку Магомету. Тільки добре пиши. Усі будуть згодні. Хто захоче, аби чоловік взяв молоду жінку, коли сама старою стане. Пиши. Всі руку дамо.

— А пошлемо як?

— З птахом пошлемо. Птах до неба летить. Віднесе лист Пророкові.

— Батькові треба сказати, — промовила Зейнеп.

— Дурна ти, Зейнеп. Батькові скажеш — усю справу зіпсуєш. Він напише іншого листа, супротовного.

Жінки умовляли Зейнеп, обіцяли найліпшу мараму подарувати і таки вмовили.

Сіла навпочіпки Зейнеп, поклала на коліна папір і почала писати білою пір'їною ангела листа до Магомета. Довго писала, добре писала, про все розказала. Мовчали жінки, поки перо з пір'їни скрипіло, тільки часом зітхали. А коли закінчила Зейнеп писати — пір'їна полетіла до неба наздоганяти ангела.

Перев'язала Зейнеп папір золотою ниткою, прив'язала до хвоста білої сороки, яку спіймали вдень хлопчаки, і пустила на волю.

Полетіла птаха. Стали чекати татарки, що буде. Одна одній обіцяли не казати чоловікам, що вдіяли, аби ті не засміяли їх. Та все ж одна жінка не втрималася і все розповіла чоловікові. Той довго сміявся. Згодом дізналися й інші чоловіки, потішалися над жіночою вигадкою, дражнили жінок сорочим хвостом. А старий мулла почав з того часу плюватися на жінок.

Соромилися жінки — здогадалися, що зробили це з дурного розуму; намагалися не згадувати про лист. Але чоловіки не забували і, коли гнівалися на дружин, кричали: «Пиши лист на хвості сороки».

Виросли юнаки і теж, за прикладом батьків, соромили жінок. Глузували і внуки й, глузуючи, не помітили, як не стало ні в кого двох дружин ні в Козах, ні в Отузах, ні в Таракташі.

Можливо, баранина подорожчала, можливо чоловікам соромно стало, можливо, відповідь на лист надійшла від Пророка. Не знаю...

ПРО ДЖЕРЕЛО БІЛЯ ПІДНІЖЖЯ ГОРИ АЙ-ПЕТРІ

Між селищами Алупкою і Місхором на березі гірської річки Хаста-баш у давні часи доживали свого віку старий зі старою. Хатина їхня похилилася, та воно ж і не дивно: адже старому виповнилося дев'яносто років, його старенькій дружині — вісімдесят, а їхні діти давно роз'їхалися по світу в пошуках щастя. Маленький клаптик городу і садок ледь-ледь давали їм сякі-такі харчі.

Відчув старий, що наближається смерть. Гнітила його і стареньку одна думка: де взяти грошей, аби їх вистачило на похорон?

Вирішив старий зібратися з останніми силами й кілька разів піти у гори, в ліс, аби назбирати там хмизу, продати його на базарі в Алупці, купити домовину і все, що необхідне для похорону.

Наступного дня рано-вранці старий підв'язався вірьовкою, заткнув за пояс сокиру і, важко спираючись на кизилову палицю, почвалав у гори. Подовгу і часто відпочивав, поки дістався до підніжжя гори Ай-Петрі, де було багато сухого паліччя. Нарубавши велику в'язку дров і завдавши її собі за плечі, покректуючи і перетинаючись об корчі, поплентався старий донизу.

Дійшов він до одного з джерел, котрі дають початок річці Хаста-баш. Сонце було в зеніті, спека і втома геть знесилили стару людину. Вирішив він відпочити і, скинувши

дрова на землю, почав жадібно пити джерельну воду. Після чого йому дуже захотілося спати, і, прихилившись спиною до сосни,старий заснув.

Прокинувшись, він помітив, що сонце пішло на захід — день кінчався. Старий заквапився додому. Легко закинувши на плечі в'язку дров, ледь не пританцьовуючи, швидко почав спускатися з гори, за звичкою розмовляючи із самим собою:

— Мало дров узяв, старче, дуже легка ноша, треба було б взяти удвічі більше.

А тим часом дружина, не дочекавшись старого, вирішила піти в ліс пошукати його. Зустрівши людину з в'язкою дров, старенька запитала:

— Чи не зустрічав ти, юначе, у лісі дідуся?

— Та що ти, люба, — відповів їй чоловік, — від старості осліпла, чи що, свого старого не впізнаєш!

— Не смійся наді мною, старою, і ти колись таким будеш, і мій чоловік років сімдесят тому був таким, як ти.

І зрозумів тоді старий, що він напився води з джерела молодості, про яке колись розповідав його дід.

Стара, звичайно, негайно зажадала скуштувати тієї ж водиці. Чоловік пояснив їй, як відшукати джерело, і заквапився додому. Він раптом згадав, що багато років не лагодив тин довкруж саду й городу, що поламана хвіртка і що взагалі чимало вдома справ, котрі потребують дужих рук і господарського ока.

Захопившися роботою, він не помітив, як надійшла ніч. Лише тоді згадав про свою дружину і чимдуж помчав у гори. За кілька хвилин пройшов шлях, який вранці подолав за кілька годин. Але біля джерела старої не було.

Довго він розшукував дружину. Уже втратив надію знайти її, як раптом почув у кущах дитячий плач. Піднявши немовля, попрямував додому. Настав світанок. Дуже здивувався старий, побачивши, що дитина на його руках була загорнута в лахміття його старої...

З'ясувалося, що бабуся з властивою жінкам жадібністю до молодості випила дуже багато води з чудодійного джерела під горою Ай-Петрі...

РОЗБІЙНИЦЬКА ПЕЧЕРА

Довгими зимовими вечорами, коли в димарі завиває вітер і шумить недобрим шумом розбурхане море, татари полюбляють, сидячі біля вогню, слухати розповідь старожила про останнього джигіта Криму — Аліма, яким пишалися гори, бо в ньому жило безумство хоробрості і ніколи не зазнавали від нього образи слабий і бідний.

Йшов прямо до серця Алімів кинджал, змах його шаблі розсікав навпіл людину і зачарована куля вміла звернути за скелю, аби наздогнати того, хто за нею сховався.

Як грози боялися люди Аліма, і в усій окрузі лише один чоловік шукав зустрічі з ним. То був старий карасубазарський начальник, про якого розповідали, що в нього кулак був важчий за кантарну гирю, а від гострого погляду його не сховатися навіть під землею.

Сім років поспіль лише про нього та про Аліма точилися розмови у Криму. Сім разів за ці роки потрапляв Алім до рук стражників і сім разів, розбивши кайдани, утікав у таракташські ліси чи в ногайський степ. А в горах і в степу вся татарська молодь стояла за нього і старі хаджі, творячи намаз, закликали зайвий раз ім'я Аллаха, щоб він уберіг Аліма від неминучої біди. Та нависла над ним чорна хмара, і знали про це мудрі старики. Бо не можна ж було танцювати на одному канаті двом танцюристам, як казав отузький мулла.

Того року в Криму стояли небувалі холоди; терпів бідняк, та не краще було й багатому, бо дорогами йшов стогін від Алімових розбоїв.

Аліма бачили в різних місцях, з'являвся він у містечках і містах, і ходили навіть чутки, що заходив до самого карасубазарського начальника — пропонував йому виказати Аліма.

Подейкували в народі, що начальник сказав:

— Буде Алім у моїх руках — дам тобі сто карбованців.

Засміявся Алім і крикнув начальнику:

— Ось був Алім у твоїх руках, та не зумів ти його взяти!

Вистрибнув у вікно і помчав на коні з міста. І не можна було його наздогнати. Білий Алімів кінь був з трьома ніздрями, з трьома віддушинами в грудях, щоб три дні міг мчати без відпочинку.

Тоді начальник зібрав звідусіль стражників і наказав оточити тарактаський ліс. Але не знайшли Аліма, бо його встиг вчасно попередити отузький кефеджі. Алім втік до Кизилташу, де була печера, в якій переховувалися розбійники в негоду і звідки йшов хід у підземелля. А в тім підземеллі зберігалися Алімова здобич і запаси. Була й інша печера зі святою водою, яка зцілювала рани і подвоювала сили людей.

Про те, що Алім переховується у Кизилташі, знали тільки отузький кефеджі та його підручний Батал, котрий готовий був скоріше проковтнути свого язика, ніж виказати Аліма, адже той дуже любив його маленьку доньку Шашне, бавився з нею і посилав їй через батька то турецьку феску, то розшиті папучі, то золоту сережку. Показуючи подругам нові подарунки, Шашне вихвалялася, що коли виросте — Алім віддасть їй увесь кизилтаський скарб і сам одружиться з нею.

Почула про те дочка грека-данталака. Батько її боявся Аліма і не любив його, бо коли боїшся — завжди не любиш. І до того ж була поміж них кров: під час розбою Алім вбив родича данталака. Тільки-но почало світати, данталак помчав, одержимий помстою, до міста, а під вечір в Отузи прибув начальник і зібрав сходку.

Коршуном дивився він на татар:

— Щоб курка із села не вийшла, щоб голуб за околицею не літав, поки Алім не буде в моїх руках.

І зрозуміли татари, що настав Аліму кінець. Ніхто не спав у селі тієї ночі. Верещав вихором шайтан по дорозі, ламав дерева у садах, мертвим стуком стукався у двері боягуза і кидався на перехожого шаленою зливою.

Страшно було йти стражникам кизилтаською стежкою. Страхітливо шумів гірський ліс і гулом гудів обложний дощ, збігаючи тисячами потоків в ущелину кизилтаської котловини.

Тієї ночі розбійники не чекали нікого і, загорнувшись в чекмені, спали в Розбійницькій печері довкола догораючого вогнища.

Спав і Алім тривожним сном. Снилося йому, ніби забув попити на ніч святої води, як робив це завжди, а коли прибіг до Святої печери, побачив, що у джерелі, замість води, кипить кров. А згори, зі скель, звисають кільцями чорні змії, і одна з них, слизька й холодна, обвила його шию вузлом. Скрикнув

Алім від болю, розплющив очі й побачив над собою здорованя, котрий давив йому груди і стискав горло.

Алім вислизнув було, та удар під серце позбавив його свідомості. А коли отямився, лежав уже зв'язаний разом зі всією зграєю розбійників.

— Здрастуй, Аліме. Був ти у мене в гостях, тепер, бачиш, я до тебе прийшов, — промовив над ним хтось.

Потемніло знову в Алімових очах. Опритомнів він уже вдень, коли несли його на ношах уздовж сільської вулиці. Село все ніби вимерло. Жодної живої душі не було видно, усі ховалися від очей начальника.

Подивився начальник на Аліма, начеб щось запитав, і відповів Алім поглядом: «Знаю, не буде більше джигітів у Криму».

А опалудні біля сільського правління зібралися гарби, до яких було прикуто розбійників. У кайданах лежали Алім, кефеджі й Батал. Усе було готове, щоб вирушити в дорогу. Зібралося усе село, вийшов з правління начальник. Баталова донька Шашне голосила, прихиляючись до батька.

— Не плач, — сказав начальник дівчинці, — незабаром батько повернеться, — і, поглянувши на Аліма, додав: — Ледь було не забув, адже за мною борг. Пам'ятаєш, я обіцяв, коли Алім буде в моїх руках, дам тобі сто карбованців. Алім у моїх руках — отже, гроші твої.

— Віддай їх їй, — вказав Алім на дівчинку.

Гарби повільно рушили в дорогу і вже назавжди повезли з гір Аліма.

СВЯТА МОГИЛА

Отузька легенда

Це було років триста тому, а може й більше. Як і нині, долиною біг гірський потік; як і нині, зеленими садами були вкриті її схили і, як нині, на порозі села здіймався у небо стрункий мінарет Отузької мечеті. За два кроки від неї, де розкинувся віковічний горіх, стояла тоді, притулившись до яру, убога сакля хаджі Курд-Таде. Ні раніше, ні потім не

знали в селі праведнішої людини. Ніхто ніколи не чув від Курд-Таде слова неправди, і не було в навколишніх селах людини, якої б не розважив у горі чи біді цей чоловік. Сам бідний, але не боявся поділитися з іншим шматком хліба. На випадкові гроші здійснив подорож до Мекки і викопав дорогою дві кринички, щоб потамувати спрагу бідного подорожнього. Свята справа, за яку Пророк так охоче відчиняє правовірному двері до раю!

— Свята людина, — казали в народі, і кожен з благоговінням притискав руку до грудей, побачивши хаджі, котрий поспішав на молитву.

А йшов він творити намаз завжди бадьорою ходою не втомленої життям людини, хоч і носив на плечах багато десятків років. Певно, Божі ангели підтримували його, коли старі ноги піднімалися крутими сходинками мінарету[1], звідки він щодня щиро прославляв ім'я Аллаха. І було тихо й радісно на душі, світло — наче Божий промінь торкався його з висоти небесного престолу.

Ніколи не можна казати, що скінчив жити, коли ще живеш. Яким не був старим хаджі Курд-Таде, однак радісно посміхався, коли дивився на свою Райме, земний відгомін гурій, які чекали на нього в майбутньому раю. Коли спадала фата і на святого хаджі дивились її палючі очі, сповнені сподівання і пристрасті, серце праведника, доти чисте джерело, тьмарилося відображенням гріховного видіння. І забував хаджі стареньку Гульсун, вірну супутницю життя. А Райме ластилася до старого, нашіптувала давно забуті слова і навіювала дивні сни давніх літ.

Хай би було так. Радієш, коли після зимового савану потеплішає, зазеленіє земля; чому ж не радіти новій весняній квітці. І не знав хаджі, які ще нові слова вдячності принести Пророку за день весни на схилі літ. А час летів, сплітаючи вчора і сьогодні в одну стрічку.

Тільки раз, вернувшись із саду, не впізнав старий своєї Райме. Глибокі сліди страждань відбилися на її прекрасному обличчі, таке безмірне горе читалося в її погляді.

---

[1] Мінарет — кам'яна чи дерев'яна башточка з внутрішніми сходинками і балконом, звідти муедзин здійснює свій заклик до молитви.

«Райме, що з тобою?» — подумав він, але не сказав, тому що замкнулись її уста.

І подув вночі гірський вітер і доніс до сплячого Курд-Таде мову безумства і відчаю:

— Любий, жаданий, світло душі моєї. Повернися! Забудь злу чарівницю. Повернися до своєї коханої, як ти мене називав. Повернися назавжди. Скоро старий закриє очі, і я буду твоєю, твоєю дружиною, твоєю маленькою, променистою Райме.

Прокинувся Курд-Таде і не найшов поруч із собою юного тіла, а на порозі сіней безутішно ридала молода жінка.

Ледь-ледь починало сіріти. Скоро муедзин[1] проспіває з мінарету третю нічну молитву. Хаджі, ніким не помічений, вийшов з обійстя і пішов до гори Папас-тепе, на середині якої колись був грецький храм. Від руїн храму звивалася по скелі на саму вершину вузенька стежина. Ніхто не бачив, як видирався на гору по ній старий Курд-Таде, як він припав до землі на вершині гори, як велика сльоза скотилася уперше з очей святого.

Не знав хаджі брехні. А брехня, здавалося, тепер стояла поруч із ним, обвивала його, відділяла, як густий туман, душу його від вершини гори, до якої він припадав.

І почув він голос Духу. І відповів хаджі на цей голос голосом своєї совісті:

— Нехай молоде повернеться до молодого, і нехай в молодості буде те, що вона боїться втратити. Якщо моє життя потрібне Аллаху, нехай Великий благословить моління.

І в молінні до самозабуття душа святого почала повільно відділятися від землі і здійматися у небесну височінь.

Проспівав утретє муедзин. І голос із неба здавався далеким відлунням:

— Нехай буде так.

З тих пір на гору до могили святого ходять отузькі жінки і дівчата, коли хочуть повернути колишнє кохання.

---

[1] Муедзин — диякон.

ТОПОЛЯ, ГРАНАТ І КИПАРИС

На морському узбережжі за чотирнадцять верст від Алушти жив чесний рибалка зі своєю дружиною. Це були дуже добрі та щиросердні люди. В їхній убогій оселі завжди знаходили прихисток подорожні, а бідні вдови та діти-сироти не лише отримували тут їжу, а й лагідне слово, розраду.

Що й казати, жителі з навколишніх сіл вельми шанували рибалку та його дружину. Добра слава йшла про них по всьому Криму. А поруч з доброю славою йшла й недобра — про дітей цих чесних людей, про трьох рідних дочок.

Старшу дочку звали Тополиною. На вигляд вона була потворною, маленькою на зріст, незграбною, а на вдачу — злою-презлою. Щоб допекти сусідам, вона вилазила на дахи, підслуховувала чужі таємниці, а потім розносила їх по усьому узбережжю. Та найгидкішим було в ній те, що вона вдень і вночі проклинала своїх батьків за свою потворність, за свій малий зріст.

Друга дочка, Граната, до божевілля любила рожевий колір. Вона докоряла батькові й матері за те, що вона в них не красуня і що в неї не рожеві щічки. От коли б вона була красива, як квіточка, усі перехожі зупинялися й дивилися б на неї із захопленням.

Що ж до найменшої, Кипариси, то вона була красивою і мала веселу вдачу. Але під впливом старших сестер також знущалася з батьків. Мовляв, народили її на світ божий не вдень, а вночі, тому вона така вертка та дурносмішка.

Тяжко було батькам вислуховувати докори своїх дітей. Та що вдієш? Любов батьківська сліпа й безпорадна. Батьки мовчки терпіли образи своїх дочок і, щоб уникнути сварок та неприємностей, часто йшли в гори. Там вони жили по кілька днів.

Якось, коли старенькі були вдома, до хатини вбігли усі три дочки. Розлючені через якусь вуличну сварку, вони з кулаками накинулися на батька й матір і почали бити їх.

— О небо, — благали старі, — чи є такі сили, які змогли б захистити нас від наших же дітей!

Не встигли вони вимовити ці слова, як невідомо звідки пролунав голос:

— Тополино! Ти проклинаєш своїх батьків за те, що народилася малою на зріст. Так стань же найвищим деревом, котре завжди буде без квітів і плодів. Жодний з птахів, окрім ворона, не буде вимощувати на тобі гнізда...

— Гранато! Твоє бажання також збудеться. Ти станеш деревом з рожевими квітами, і всі зупинятимуться і милуватимуться ними. Але ніхто не нахилиться, аби вдихнути аромат цих красивих квітів, тому що вони не матимуть пахощів. Плоди твої, яскраво-червòні всередині, не наситять нікого і не погамують нічиєї спраги, тому що вони не дозріватимуть...

— Кипарисо! І тебе не мине доля твоїх сестер. Ти нарікала на свою веселу вдачу — ти станеш рослиною красивою та печальною...

Перелякані на смерть дівчата вибігли з хатини. За ними вибігли їхні батьки. Але своїх дітей вони вже не побачили: у дворі стояли три досі невідомих дерева. Одне зняло у височінь своє гілля, немовби хотіло стати ще вищим, друге було усе в рожевих квітах, а третє — застигло в сумному мовчанні.

І назвали люди ці дерева іменами трьох дочок — тополя, гранат і кипарис.

ФОНТАН СЛІЗ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО ПАЛАЦУ

Грізним і лютим був хан. Нікого він не щадив, нікого не жалів. Сильним був хан, але сила його поступалася перед жорстокістю. Кровожерливий хан прийшов до трону через гори трупів. Він наказав вирізати усіх хлопчиків свого роду, навіть найменших, щоб ніхто і не мріяв про владу, поки він живий.

Коли хан вчиняв завойовницькі набіги, горіла земля, залишався попіл. Ні сльози людські, ні благання не зворушували його серце, він упивався кров'ю своїх жертв. Тремтіли люди, страх біг попереду його імені.

— Ну і нехай біжить, — казав хан, — це добре, коли бояться...

Влада і слава замінили йому все: і любов, і ласку. І навіть гроші не любив він так, як славу і владу.

Якою не є людина, а без серця не буває. Хай воно кам'яне, хай залізне. Постукаєш в камінь — камінь відгукнеться. Постукаєш в залізо — залізо продзвенить. А в народі говорили — у хана нема серця. Замість серця у нього — жмут шерсті. Постукаєш у жмут шерсті — яку відповідь матимеш? Хіба почує що-небудь таке серце? Анічогісінько.

Та не втримати бігу часу, і приходить до людини старість. Постарів і хан. Ослабло його серце, і увійшла в нього любов. Поросле шерстю серце хана стало людським, вразливим.

Якось у гарем до старого хана привезли невільницю — маленьку худеньку дівчину. Її звали Деляре. Привів її головний євнух, показав хану, навіть зацмокав від захоплення, розхвалюючи невільницю.

Деляре не зігріла ласкою і любов'ю старого хана, та він щиро покохав її. І уперше за довге своє життя відчув, що серце може боліти, може страждати, радіти, що серце — живе.

Не судилося Деляре прожити довго. Зачахла в неволі, як ніжна квітка без сонця. Сповнене тугою серце хана заплакало кров'ю. Зрозумів він, як важко буває людському серцю.

Покликав хан майстра іранця Омера і наказав йому:

— Зроби так, щоб камінь через віки проніс моє горе, щоб камінь заплакав, як плаче серце.

Майстер спитав:

— Дівчина була гарною?

— Ти майже нічого не знаєш про неї, — відповів хан. — Вона була молодою, прекрасною, як сонце, тендітною, як лань, лагідною, як голубка, доброю, як мати, ніжною, як світанок, ласкавою, як дитя.

Довго слухав Омер і міркував: як з каменя зробити людську сльозу?

— Що можна видавити з каменя? — сказав він хану. — Мовчить камінь. Але якщо навіть твоє серце заплакало, то заплаче й камінь. Якщо є душа в тебе, мусить бути душа і в каменя. Ти хочеш сльозу свою відтворити на камені? Гаразд, я виконаю твоє бажання. Камінь заплаче. Він розкаже і про моє горе. Про горе майстра Омера. Люди дізнаються, якими бувають чоловічі сльози. Я скажу тобі правду. Ти забрав у мене все, чим жила моя душа. Рідну землю, сім'ю, ім'я, честь. Моїх сліз ніхто не бачив. Я плакав кров'ю серця! Тепер люди

побачать ці сльози. Кам'яні сльози. Це будуть пекучі чоловічі сльози. Про твоє кохання і моє життя.

На мармуровій плиті вирізьбив Омер пелюстку квітки, одну, другу... А в середині квітки вирізьбив людське око, з якого повільно-повільно скочується, як по щоці, з чашечки в чашечку, важка чоловіча сльоза, не вщухаючи ні вдень, ні вночі.

І ще вирізьбив Омер слимака — символ сумніву. Він знав, що сумнів гнітить ханову душу: для чого потрібне було йому усе його життя — радість і сум, любов і ненависть, усі людські почуття?

Стоїть і понині фонтан у Бахчисарайському палаці і плаче, плаче день і ніч...

Так проніс Омер через віки любов і горе, життя і смерть юної Деляре, свої страждання і сльози...

«ЧЕРШАМБЕ»

Отузька легенда

Сеїт-Яя мав добре обличчя в глибоких зморшках, посивілу бороду, згорблений стан і був незвичайно худим. Коли, бувало, хлопчаки проходили повз його сад, він вибирав їм найбільший бузурган чи спілу солодку горобину і починав наспівувати свою сумну пісеньку — «Чершамбе-Чершамбе»[1]. Всі знали цю «Чершамбе» і чому співає її Сеїт-Яя, бідний Сеїт-Яя, котрий давно вже, як гадали, не при своєму розумі.

У селі не пам'ятали, коли з'явився Сеїт-Яя. Казали тільки, що завжди помічали за ним химерність.

Важко було знайти когось, хто б краще від нього зробив щеплення, поклав катавлак, посадив чубуки.

Він працював з ранку до ночі, рідко відвідував кав'ярню, здавався тихим, невразливим. Але хто ближче знав Сеїт-Яя, добре розумів, який гострий розум має цей чоловік, і тому багато з односельців його недолюблювали.

Пригадували, як соромив він шанованого Пурамета, котрий, виходячи з дому, завжди торкався кутка кімнати:

---

[1] Чершамбе — середа, у татар недільне свято — п'ятниця.

— Торкнися двічі про всяк випадок.

Відвертався соцький Абляз, коли зустрічав Сеїт-Яя, тому що коли померла його тітка, він розповів у кав'ярні, як вили напередодні на верхній частині села собаки. Усі знали, що після цього буває, але Сеїт-Яя голосно сказав:

— Ну й розумного в соцькі вибрали!

У Муртази здох кінь. Усі вітали Муртазу, адже народ вірить, що Аллах пожалів чоловіка, якщо замість нього забрав коня. Сеїт-Яя бурчав:

— Мало в Аллаха справ, щоб перейматися вашими проблемами. Скоро бублики пектиме вам.

Мулла хитав головою:

— Погано Сеїт-Яя закінчить, його язик не знає, що базікає.

Навіть дурнем назвав, коли почув, що поглузував Сеїт-Яя над п'ятницею.

У п'ятницю йшли літні чоловіки в мечеть і покликали із собою Сеїт-Яя. Він посміхнувся:

— Ідіть, ідіть, я в середу прийду.

— Кепські його справи, — казали старі, — певно, Аллах цілком відібрав у нього розум. Ох, і дурень Сеїт-Яя.

І почали люди хто сторонитися, хто потішатися над ним, і ніхто не хотів віддавати свою дочку за нього заміж.

А саме настав час Сеїт-Яя женитися, і багато хто помітив, що почав він сумувати. Відчула це й хазяйка, в якої Сеїт-Яя служив робітником, і вирішила посватати за нього одну вдовичку із казанських татар.

Не люблять наші татари чужих. У тих дівчата ходять відкритими, не соромляться розмовляти з чоловіками, починають вдягатися, як у місті.

Але Сеїт-Яя погодився:

— Хоч і казанська, а жінка. Великий огірок, малий огірок — все одно огірок. Сватай, — сказав він господині, і ввечері пішов до хати, де жила вдовичка.

Та сиділа на порозі й жувала мастику. Подивився на неї з-під рукава Сеїт-Яя і подумав: «Гарна. Шкода лише, що не закривається. Спокійніше було б».

Постояв ще, прихилившись до одвірка, а потім промовив до жінки:

— Коли буде ніч, приходь у сад моєї господині.

Присвиснув і пішов до себе.

Не спав тієї ночі Сеїт-Яя, не спала і вдовичка. Вертілася на повсті, зітхала, подушка гарячою здавалась. І коли затихли голоси на селі, накинула хустку й пішла під горішину.

Під горішиною весілля можна влаштувати, не те що маленькій жінці сховатися; одначе скоро найшов її Сеїт-Яя.

— Як свататимусь, підеш за мене?

Жінка вагалася з відповіддю: люди засміють, що вийшла заміж за дурня. Але Сеїт-Яя вмів добре голубити, до того ж приніс цілу хустку солодкої, з горіхом пахлави і не боявся шепнути на вухо сороміцьке слово. І погодилася вдовичка:

— Піду.

Веселим став Сеїт-Яя, подвійну роботу хазяйці виконував.

— Певно, порозумілися,— міркувала господиня.

По п'ятницях, коли всі татари відпочивали, Сеїт-Яя облаштовував своє господарство; мурував пічку у дворі, щоб випікати хліб, зводив хлівець для корови.

— А сіно де візьмеш? — запитувала господиня.

— Накошу на Юланчику[1].

Дивувалася хазяйка:

— Та чи ти при своєму розумі?

Адже всі знали, що то за місце Юланчик. Недарма люди називали його Зміїним кублом. У комишах жила змія, яка, згорнувшися, здавалася копичкою сіна, а коли йшла полем, робила десять колін і більше. Щоправда, вбили її яничари, котрих Акмелизький хан виписав зі Стамбула. Та залишилися від змії дитинчата. Коли принесли в село голову вбитої змії, повну-повнісіньку гадюченят, налякані люди розбіглися хто куди, а гадюченята полетіли до свого гнізда і перетворилися на джинів. Тарактаський джинджи бачив їх у п'яному хороводі. І ніхто не ходив на Юланчик. Та Сеїт-Яя не побоявся.

— Не вірю я цим вигадкам про Юланчик. Ніяких джинів нема і шайтана нема, може, нічого нема, — сказав господині.

— Ох, тоді коси, дурню, — зітхнула жінка.

І пішов Сеїт-Яя на Юланчик.

---

[1] Юланчик — гніздо зміїв.

Від того, що люди обходили стороною це страшне місце, трава там стояла в пояс, а з-під коси вискакували зайці, випурхували птахи.

— Накошу сіна, прийду полювати, — подумав Сеїт-Яя.

І тільки подумав, як раптом побачив через балку на бугрі чорного собаку з хвостом догори. Завив собака. Сеїт-Яя передражнив його.

— Вий, вий, я теж умію.

Тієї ж миті собака зник. Надійшла чорна хмара, закрила сонце, погнала по землі сіру тінь.

Сеїт-Яя вирішив відпочити і приліг під дикою грушею.

— На півзими накосив сіна,— розмірковував він. — Тепер зайців наб'ю — шубу дружині пошию; дичини наб'ю — господині віднесу, а вона весілля допоможе нам справити.

І заснув Сеїт-Яя. Не чув, як налетів вихор куряви, як закрутив скошену траву, як завив голодною собакою. Здалося тільки йому, що віддалеки грає музика. А коли розплющив очі — завмер від жаху.

Летіло на нього козляче весілля. Попереду три горбаті цапи з людськими обличчями дуділи на комишевих дудках; за ними старий цап з вивернутими рогами бив у бумбало коров'ячою ногою. Цілим стадом скакали чорні козли і серед них на верблюді сиділа, вертілась, із бубном в руці, його наречена. Сеїт-Яя хотів кинутися до неї, але вона це помітила і сховалася у верблюжий горб. І запищали, застрибали по всьому комишу голі курчата, і почорніло від них навколишнє поле, і понеслося весілля далі.

Потемніло в очах Сеїт-Яя. Лише потім згадав він, що позаду всіх бігла горбата потвора, кланялася йому і вигукувала обертаючись:

— Чершамбе, чершамбе!..

Прибіг збожеволілий Сеїт-Яя в село і не найшов своєї нареченої. Кажуть, пішла кудись і більше не поверталася.

* * *

Минуло цілих двадцять років. Сеїт-Яя жив відлюдником у хазяйчиному саду і тільки по п'ятницях приходив у село спитати, чи не бачили його нареченої. Підходив до мечеті й чекав, коли вийде мулла. У благенькій одежині, сумний і змарнілий, Сеїт-Яя ставав перед ним на коліна і благав:

— Зроби так, щоб п'ятниця була середою, тоді найду наречену. Адже горбатий джин на весіллі вигукував: чершамбе, чершамбе...

І, повертаючись під вечір до свого саду, сумний і згорблений, Сеїт-Яя глухим голосом наспівував печальну пісеньку:

— Чершамбе, Чершамбе.

ШАЙТАН-САРАЙ

Яли-Богазька легенда

Старий Асан з друзями-односельцями сиділи під тином біля відомого всім у долині будиночка у міжгір'ї Яли-Богаз. Ущелина, ніби талія красуні, ділить одну долину на дві. На півночі — отузьке село зі старими поміщицькими садибами, татарські сади. На півдні — виноградники, що збігають схилами до моря, і поміж ними — біленькі будиночки курортників.

— Розкажи, Асане, чому люди назвали цей дім — чортовим,— просили приятелі.

Асан зсунув на потилицю свою баранячу шапку, бо було спекотно, і посміхнувся:

— Розповім — не повірите. Для чого розказувати!

Знаючи, Асана, усі промовчали.

— Якщо хочете, розповім. Тільки не смійтеся. Коли шайтан де поселиться, скоро звідти не піде. Жив тут грек-дангалак, скарби копав. Найшов — не найшов, помер. Жив вірменин багатий; людей не любив, помер. Потім чабани збиралися вночі, виноград крали, телят різали, разом їли; один одного зарізали. Так наші старі люди розповідали. Потім ніхто не жив. Один чабан Мамут, коли на горі пас овець, ховав у будинку свою хурду-мурду. Ще гірше стало.

І Асан розповів про випадок, що стався насправді, як гадають.

— Бачите руїни на горі, під скелею? Там була колись давно грецька келісе. Тепер тільки стінка лишилася, а раніше дах тримався, склепіння було.

Якось налетіла гроза. Дощ рясний пішов, вода ринулася з гір і понесла каміння. Мамут загнав овець за стінку, а сам

сховався під склепінням. Стоїть, пісню мугиче. Веселий був чоловік. Горя не знав. А дощ все сильніше ллє, не вщухає.

«Анасини», — промовив Мамут. Набридло стояти йому без діла. В руках тримав чабан таяк, яким за ноги овечок ловлять. Щоб якось розважитися, почав ним стукати по стіні. Скрізь — так, а в одному місці — не так. Ще постукав.

«Може, скарб найду», — подумав Мамут. Хотів вилущити камінь зі стіни, аж раптом почув: «Гей, Мамуте, не чіпай краще! Погано буде». Озирнувся — нікого нема. Почав камінь вибивати. «Не чіпай, — знову почув, — будеш багатим, червонцем подавишся».

Сплюнув Мамут:

— Анасини, бабасини. Брешеш, шайтане, багатим завжди добре.

Підтиснув як слід і зрушив камінь з місця. Побачив піч, а в ній глечик з червонцями. Ахнув Мамут. Скільки золота! На все село вистачить. Тремтячи від радості, поквапився сховати скарб, щоб ніхто не побачив. Та камінь назад не пішов. Тоді висипав Мамут усі червонці в чекмінь[1], зав'язав на вузол та поклав під кущ, аби полежав до вечора.

Коли дощ вщух, Мамут вигнав отару пастися, а сам на кущ поглянув і занепокоївся: кущ горить — не горить, а димиться.

— Вай, Алла! — вигукнув чабан.

Сонце ще високо, в село вертатися не скоро. Почав міркувати — яким багатієм буде тепер. Принесе червонці додому, віддасть дружині зі словами:

— На! Сам падишах більше не дасть, а я, чабан, усе тобі подарую.

«Припустимо — не подарую, тільки так скажу, — сміється собі Мамут. — Куплю будинок при дорозі в Яли-Богазі. Відкрию кав'ярню, отару заведу, чабани свої будуть. Жодна вівця не пропаде. Вкраде чабан — відразу піймаю. Першим багатієм в Отузах стану».

Так міркував Мамут, чекаючи заходу сонця, щоб гнати отару додому. А коли надійшла пора, погнав так, що сам дивувався. Біг сам, бігли вівці, бігли собаки.

---

[1] Чекмінь — верхній чоловічий одяг.

Прибіг додому, розгорнув на підлозі чекмінь, покликав дружину: «Дивись!»

Дружина збожеволіла від радості, побігла до сусідки, та — до іншої. Усе село зібралося, вітають Мамута. Лише імам пройшов повз дім Мамута, похитавши головою, бо знав — трапляються різні випадки.

Послав Мамут по баранину. Десяток ок[1] на червонець дали. Жінкам каурму наказав варити.

— Їжте всі, мені не шкода, я не такий, як інші.

Односельці почали хвалити Мамута:

— Добра людина, хороша людина, усі шануватимуть тебе.

Розглядали червонці. Якісь вони чужі, не схожі на турецькі. Соцький радив покликати караїма Шапшала, який був освіченою людиною. Покликали. Обіцяв допомогти Шапшал. Скоро він поїде до Стамбула, там розміняє червонці на наші гроші. Та за це третину собі вимагає. Поторгувалися, та й зійшлися на четвертій частині.

Віддав Мамут караїму майже всі червонці, собі трохи на баранину залишив. Уночі не спав, усе думав, що багато дав за клопоти. Прикро стало. Мучився чоловік.

Наступного дня Мамут отари на пасовисько не погнав. Коли багатий, хіба ж будеш чабаном! Пішов будинок купувати в Яли-Богазі. Знайшов дім, де ніхто не жив, то ж дешево продали. Купив у борг, без грошей, мулла татарламу зробив за шаріатом. Найняв майстрів, щоб підремонтувати будинок. Ті погодилися працювати без грошей, бо знали, що Мамут найбагатша людина в селі.

Минають дні, чекає Мамут караїма Шапшалу, а той усе не їде.

Надійшла Ураза[2] — не можна їсти упродовж усього дня. Невдоволений Мамут до баранини звик. Почав ганити потихеньку старий закон, а шайтан сміється: «Скоро Мамут моїм буде!»

Темними ночами вчувається Мамутові чужий голос:

— Обдурив тебе Шапшал. Пропали червонці. Ніколи більше не побачиш їх.

---

[1] Око — міра ваги, три фунти.

[2] Ураза, або Рамазан-байрам — свято, що триває три дні.

Вранці Мамут встав похмурим, усі радіють, адже незабаром Курбан-байрам, та Мамут сердитий на всіх, не думає про свято.

Якось у селі почули дзвіночок — приїхав начальник. Прибіг до Мамута соцький:

— Іди, тебе кличе.

— Для чого?

— Ти скарб, каже, знайшов. Питає, куди ти його подів.

Злякався Мамут:

— Скажи, не знайшов.

— Як я скажу? Адже всі знають про скарб.

— Ну, тоді скажи, що мене нема вдома.

Почухав соцький потилицю і пішов до начальника. А Мамут зняв зі стіни рушницю і попрямував через сади до Яли-Богазу.

Над ущелиною нависла чорна хмара, темно стало; починалася буря. Згадав Мамут той день, коли скарб знайшов.

Вітер дерева ламає, у димарі завиває, собаки у дворі виють, недобре виють, ніби покійника чують.

Розстелив Мамут чекмінь на підлогу та й ліг спати. Заснув, не заснув — не знає. Тільки бачить: у кутку навпочіпки сидять гості — грек-дангалак, вірменин-господар, зарізані чабани. Сидять, потихеньку розмовляють, бояться розбудити Мамута. Поворухнувся Мамут. Погладив довгу бороду грек-дангалак:

— Мамуте, ми до тебе прийшли. Спочатку скажу я, потім він скаже. Подивимось, кого послухаєш...

Довго говорив грек, просив Мамута врятувати душу: дати грошей муллі на мечеть, бідному сусіду допомогти, сироту в дім прийняти. Напише мулла в Стамбул, і піймають Шапшала, повернуть в Отузи гроші. Мамут не сидітиме у в'язниці, бо начальника добре попросять, і він відпустить Мамута.

Вірменин засміявся:

— Тільки Шапшала де тепер знайдеш? Давно зі Стамбула зник. Хочеш грошей, можна їх дістати. Незабаром тут їхатиме начальник. Насип більше дробу в рушницю, й матимеш багато грошей.

Звівся Мамут на ноги. Усі його гості враз зникли — ніби провалилися, тільки підлога заскрипіла. Аж раптом почув дзвіночок — то повагом їхав начальник. Зарядив Мамут рушницю та за вікно сховався. Начальник, згадавши про Мамутів

скарб, озирнувся на будинок. Раптом щось зблисло у вікні, і пішов гуляти горами постріл. Позаду їхали верхівці, кинулися до будинку, схопили Мамута, скрутили поясом йому руки. Мамут не чинив опору — знав, що пропав.

От сидить Мамут у в'язниці, не п'є, не їсть, позеленів увесь, усю ніч з кимось розмовляє. Страшно вартовому: один, а на два голоси розмовляє. Мабуть, з глузду з'їхав, — гадає. Раптом бачить: почав Мамут рвати на собі шаровари, ухопив щось в руку, застрибав від радості. Не став вартовий далі дивитися, зайшов за двері. Не бачив, як стрибнув до Мамута зелений шайтан, як руку на плече поклав.

— Ховай мерщій свій останній червонець, помітять — відберуть. Ховай у рот,— підбурює шайтан.

Всунув Мамут до рота червонця. Коли чує — загримів засів в'язниці. Ковтнув Мамут червонця і вдавився.

Коли в селі дізналися, що Мамут вдавився червонцем, сказали: жадібний був чоловік, дурний був чоловік, будинок в Яли-Богазі купити хотів. Хто в Яли-Богазі жити може! Нема чого жаліти такого чоловіка!

Відтоді ніхто в цьому будинку не живе і народ називає його шайтан-сарай.

Асан помовчав, а потім додав:

— Може, й тепер шайтан тут живе. Хтозна! Коли шайтан де стане жити, довго звідти не піде!

ГОРДА АЙШЕ

Каміння, каміння на кримській землі! Куди не поглянеш — скрізь каміння. Чому ж так багато каміння в нашому краю?

От на Бурунчуку з каміння фортеця була складена. А володіла нею дівчина, яку звали Айше. Дужа дівчина була, горда, серце її не знало жалості. Вона ніколи нікого не кохала. Мала чорні очі, погляд яких міг спопелити людину в хвилину гніву. Краще на такі очі не потрапляти.

Ну геть як справжнісінький чоловік була дівчина Айше! Сильна, відважна, нічого не боялась, і слава про неї гриміла по всьому Криму.

Та мала Айше жіноче нутро, яке жадало кохання. І захотілося їй стати ніжною, як усі жінки. Відчуваючи, що не може переломити себе, вона звернулася за порадою до інших жінок. Ті сказали їй:

— Йди вниз, до джерела. Там вода така чудодійна, що навіть дуже гнівна людина стає ніжною, коли в тій воді скупається.

І вирішила Айше: «Піду скупаюся, спробую, як це бути жінкою». І пішла.

А напроти джерела стояла інша фортеця — Тепе-Кермен, в якій жив юнак. Очі в нього були голубі, як два гірських озера, волосся біле, крок ніжний, як у кішки. Але ніхто не знав, що ці блакитні очі можуть бути, як два мечі, коли вони в дужих руках, ніхто не знав, що коли в гніві юнак погляне, то цими очима може знести голову.

Побачивши біля джерела гарну дівчину, юнак спустився до неї.

— Йди геть, юначе, — сказала Айше, — це вода моя.

— Що ти, дівчино, ця вода завжди була моєю. Так що підеш ти.

— Як ти смієш мені наказувати! Хіба ти не знаєш, що я Айше з Киз-Кюлле? Мені ніхто ніколи не наказував.

— Я тобі не наказую, я тебе прошу — йди звідси, бо це вода моя.

— Ну скажи це ще раз, і я подивлюсь, як ти згориш на моїх очах.

— А от і скажу!

І хоч вона гнівно поглянула на юнака, той не здригнувся. Він тільки піймав погляд чорних очей і сховав його у своєму серці. Хлопець уперше закохався.

— Дівчино, — задихаючись, сказав він, — ходім до моєї фортеці. Тепер я тебе знаю — ти моя сусідка. Будь моєю дружиною.

— Дружиною? — сказала Айше, гнівно зблиснувши очима. — Йди геть від води!

— Я не піду. Краще ходім до мене у фортецю.

І він ближче підступився до неї.

— Відпусти мої руки! — вигукнула Айше, коли юнак міцно стиснув їх, і пішла від джерела.

А потім нагорі у себе ще довго лютувала!

Покликала горда Айше своїх слуг і наказала їм:

— Ідіть і скажіть йому, нехай поклониться мені, тоді візьму його за чоловіка. Ідіть!

Слуги пішли до юнака.

— Пане, наша повелителька сказала, що вона тебе бере за чоловіка. Йди до її фортеці.

— Бере, кажете ви, — засміявся юнак. — А я не кінь. Нехай до мене прийде, якщо хоче.

Вислухавши відповідь хлопця, розлючена Айше мовила:

— А все ж я змушу тебе прийти!

І наказала кидати каміння в яр. Почала й сама жбурляти, захлинаючись то люттю, то ніжністю. Закидала яр і стала чекати...

Аж бачить Айше — через яр, заповнений камінням, йдуть назустріч одне одному двоє маленьких дітей: дівчинка і хлопчик.

— Які злі люди закидали яр камінням. Там внизу були такі чудові квіти! — із сумом сказала дівчинка.

А хлопчик сердито додав:

— Там внизу жили борсуки, і я ходив на них дивитися. Для чого закрили їхні нори? А ти куди йдеш? — запитав він дівчинку.

— Так, гуляю.

— Ходімо до нас у фортецю.

І дівчинка весело побігла з хлопчиком до фортеці.

Айше дивилася їм услід і думала: «Що ж, і я так піду, як дитина? Нізащо!»

Довго опиралася Айше, та все ж пішла. Вона йшла, похитуючись, і губи її щось шепотіли. Дівчина закривала своє обличчя руками і знову йшла. І прийшла до фортеці юнака.

Він зустрів її біля брами.

— Прийшла? — спитав.

— Прийшла, — відповіла похмуро Айше.

— Отже, кохаєш?

— Кохаю, — сказала Айше.

А потім високо здійняла руку і в самісіньке серце вдарила юнака кинджалом.

— Кохаю! — ще раз сказала вона.

ЖИВІ СКЕЛІ

Є в Бахчисараї камені, на які поглянеш і задумаєшся: людина чи не людина вирізьблювала їх, як же вони вийшли такі? Ось наче люди сидять — велика сім'я. А поруч два камені високі, на вершечку ніби шапочки.

І хоч усі бачать — камені, та називають їх як людей. Є й на Качі камені, на людей схожі. І ось що розповідають про них.

Жила в одному селі дівчина, яку звали Зеліха. Гожа дівчина. Усім вона взяла — і красою, і добрим серцем, і розумом ясним. Про добре не варто довго розповідати, добре саме вміє говорити, тільки відчути треба.

Про очі можна сказати — добрі були очі. А які добрі? А от які: якщо на базарі на якогось чоловіка гляне, то враз бійка зчиняється. Кожен каже: на мене глянула. Так б'ються, що ні купити, ні продати не можна. Зеліха й на базар через це не їздила, боялася.

А що сказати про її губи... Хто бачив вишню, коли вона зріє, не тоді, коли вже темна, а коли тільки зріє, той бачив і губи Зеліхи.

А що сказати про її щоки... Іде вона дорогою, а кущ шипшини цвіте, і закриється він увесь, від заздрощів потьм'яніє, починає він сохнути.

А що сказати про її вії... Якщо на вії пшениці насипати, а Зеліха очі підведе, то на голову зерно полетить.

А коси в Зеліхи чорні, м'які, довгі. І вся Зеліха висока, тонка, але дужа, ноги легко її несли.

Жила Зеліха з матір'ю, бідною вдовою. Нікого в них не було — ні брата, ні дядька.

Великою майстерницею була Зеліха, разом з матір'ю полотно ткала. Полотно довге-предовге, вздовж підеш — втомишся, і тонке-тонке, лице витиратимеш, ніби до світлого проміння доторкнешся.

Багато потрібно полотна наткати, щоб жити. А ще треба вибілювати полотно в річці. А води де набратися? Води в Качі мало: день тече, два дні ані краплини. Зеліха була митикуватою дівчиною. Заспіває пісню, вода зупиниться, теж по-

слухати хоче, як дівчина співає. А внизу по течії усі сваряться — води нема.

А вона співає та вибілює, співає та вибілює, а закінчить роботу — додому піде. Воді стояти більше нема чого, мерщій побіжить далі, все ламає, нічого її не стримає. Люди кажуть — повінь. Неправда, це Зеліха пісні скінчила співати. Уся вода, що слухала її спів, заквапилася далі своєю дорогою.

Гарна дівчина була Зеліха, вміла, весела, співуча.

А в долині неподалік від Зеліхи жив грізний Топал-бей. Його похмурий замок, що стояв на скелі, охороняли люті вартові. Та нічим не був так страшний бей, як своїми двома синами.

Коли народилися вони, баба-повитуха застогнала, пожаліла матір:

— Що в тебе трапилось, словами не передати! В тебе два хлопчики народилися. Радіти треба, тільки ти плач: в обох немає серця.

Мати засміялася. Щоб її діти та були без серця? А вона ж для чого?

— Я візьму своє серце, віддам по половинці. Материнське серце не таке, як у всіх, пополам на двох вистачить.

Так і зробила. Але помилилася мати. Поганими росли діти, завжди сварилися, сперечалися, за ножі хапалися. Були пожадливими, лінивими, лукавими. Хто більше за усіх бився? Діти бея. Хто більше за усіх капостив? Діти бея. А мати їх пестила, найкращі шуби, найкращі шапки, найкращі чоботи на них одягала. Та вони завжди були невдоволеними.

Коли брати підросли, бей послав їх у криваві набіги. Кілька років гуляли вони далекими містами, додому не поверталися. Лиш каравани з награбованим добром до батька посилали, батьківське серце тішили.

А коли повернулися нарешті додому сини Топал-бея, то були вже справжніми злодіями. Не лише на руках, на серці в них кров запеклася. Навчилися страшних ігор — у людей стріляти, полонених вбивати.

Уся округа перебувала в страху. Темними ночами нишпорили брати по селах, вривалися в оселі поселян, забирали із собою все дороге, полонили дівчат. І жодна з них не виходила живою із замка Топал-бея.

Якось їхали брати з полювання через село, де жила Зеліха, побачили її, і вирішив кожен: буде моєю.

— Мовчи ти, кривоногий! — закричав один.

— Ну й що ж, що кривоногий, — відповів другий, — зате я на два крики раніше від тебе народився.

Розлючені брати накинулися один на одного, та вчасно охолонули. І домовилися: хто раніше схопить її, тому вона й дістанеться.

Вистежували брати, як хижі звірі, що кожен робить. І пішли обидва в село, де жила дівчина. Йшли не так, як добра людина йде. Добра людина йде — співає, нехай усі люди про неї знають. А ці йшли, як злодії, тихо, повзли, щоб ніхто не бачив. От і хатина Зеліхи. Та хто захистить бідну дівчину — нема в неї ні брата, ні дядька.

Чує дівчина — хтось лізе у вікно. Вона погукала матір, у двері вибігла. Їй би в село втікати, а вона по дорозі біжить і мати за нею.

Нарешті стомилася Зеліха, каже матері:

— Ой, ой, мамо, боюсь. Нема порятунку нам!

Мати її підбадьорює:

— Утікай, дівчинко, утікай. І не бійся, дитино!

Чимдуж біжить Зеліха, ноги геть стомилися. А брати близько, ось вони вже за спиною. Схопили разом дівчину, з обох боків тягнуть, рвуть її до себе.

Заволала вона:

— Не хочу бути в руках злої людини. Краще каменем на дорозі ляжу. І вам, проклятим, закам'яніти б за ваше зло!

Міцне слово було в Зеліхи. Почала вона в землю вростати, на камень перетворюватися. І два брати коло неї лягли уламками скель.

А мати за ними бігла, ледь втримуючи серце в грудях, щоб не вирвалося. Підбігла, побачила, як Зеліха і брати-звірі кам'яніють, і мовила:

— Хочу все життя на цей камінь дивитися, дочку свою бачити.

І таке міцне слово було в матері, що як впала вона на землю, так теж каменем стала.

І так стоять вони й досі в долині річки Качі. А все сказане — сама правда. Люди часто підходять до каменів, прислуховуються. І той, в кого серце чисте, чує, як мати плаче...

КАРАСЕВДА

Тарактаська легенда

У Таракташі всі знали про підступну чорну кішку Карасевду. До кого пристане вона — вважай, пропав чоловік. Ось що сталося з бідним Мустафою Чалашем, жителем Таракташа.

Так трапилося, що опинився Мустафа Чалаш у в'язниці. Побачивши за тюремними ґратами хмарину, почав благати її:

— Хмарино, якщо ти летиш на південь, пролети над моїм селом, скажи Гюль-Беяз, що скоро повернеться додому Мустафа Чалаш.

Та пролетіла хмарина, ніби розчинилася у повітрі.

Усю ніч трудився Мустафа Чалаш, щоб розбити кайдани. Тільки «не там ламається залізо, де його ріжуть».

Щось ніби підказувало юнакові: «Краще не квапся додому, Мустафо. Підкралася Карасевда, чорна кішка, і ходить поблизу твого дому».

Та Мустафа Чалаш втік із в'язниці і сховався там, де синіють гори. Довго ішов лісом і знав, що недалеко вже Таракташ, але важко йти в гору, і він стомився. А позаду лунає дзвоник — наздоганяє становий.

Спустився Мустафа Чалаш в Девлен-дере, Пропащу балку, як називають її отузькі татари. Якщо нападає на кого кішка Карасевда, неодмінно прийде сюди, щоб повіситися.

Ліг Мустафа Чалаш під дерево. Вітру нема, а кожен листочок тремтить, ворушиться, ніби каже щось. Може, що осінь настала, може, жаліє людину, яка прийшла сюди.

Було спекотно. Мустафа Чалаш заплющив очі й побачив дивний сон.

Сидить, буцімто, старий Аджі Мурат біля свого будинку, п'є холодну бузу, чекає наречену. І от їде весільний мугудек. Чотири джигіти тримають над ним на суреках шовкову тканину. Коли мугудек зупинився, Аджі Мурат кинув джигітам по монеті. Тільки-но джигіти опустили золоті суреки й гукнули: «Гайда!», дядько нареченої підхопив на руку тканину, закутав у неї наречену і поніс в дім.

Заграли чалгіджі, щосили гупнуло думбало.

— Гайда! — загукали джигіти, і наречена Мустафи Чалаша стала дружиною старого Аджі Мурата.

Мустафа Чалаш здригнувся і миттю прокинувся. Занявчала в кущах чорна кішка.

Дивилися на нього з дерева злі очі. Не бачив їх Чалаш, тільки нило серце. Зовсім близько підкралася Карасевда.

Схопив Мустафа Чалаш свою торбу, вибрався з балки. А коли побачив свої рідні гори: Алчак-кая, Куш-кая, стало легше на серці.

Сідало сонце, спека спадала, по всьому лісу лунали пташині голоси. Заспівав і Чалаш:

— Солодша від меду, тонкіша за тканину, м'якіша від пуху Емір Емірисова дочка...

Почав мріяти Мустафа Чалаш, як завтра вночі, під п'ятницю, піде він під вікно нареченої Гюль-Беяз, скаже їй «палке слово»: «Кохана, сам Аллах призначив так, щоб я покохав тебе. Ти — доля моя, моя тактир».

І відповість Гюль-Беяз:

— Ти прийшов, отже квітне в саду троянда, отже квітує сад.

І розквітне серце Мустафи, тому що кохає його найкраща від усіх дівчина.

Настала ніч, запалали зірки, засвітилися вогні по долині. Попрямував Мустафа додому. Дійшов до бугра, за яким був дім старого Чалаша. Бачить — сидить на бугрі бідний циган. Він упізнав Мустафу:

— Повернувся?

Підсів до нього Мустафа й запитав:

— Що нового?

— Є дещо...

Помовчав трохи.

— От скажи, який багатий Аджі Мурат, а на весіллі двох копійок не дав.

— Якому весіллі? — здивувався Мустафа.

— Гюль-Беяз взяв, а двох копійок не дав,— відповів циган.

Скочив на ноги Мустафа Чалаш, зблиснув за поясом кинджал.

— Правду кажеш?

— Спитай батька, — злякано відповів циган.

Як у вогні горів Мустафа Чалаш, коли стукав у двері до батька, а той не впізнав сина, гадаючи що це розбійник. Зля-

кався ще більше, коли зрозумів, що син збожеволів від кохання до Гюль-Беяз.

Мустафа Чалаш не ночував вдома тієї ночі, розбудив кількох своїх дружків та покликав до Судака вино пити.

Хлопці пили усю ніч. Мустафа Чалаш у п'яному чаду танцював хайтарму, усі груди собі кинджалом поранив, змушував товаришів пити краплі крові своєї, аби потім не виказали.

А наступного дня дізналися усі в Судаку і Таракташі, що повернувся Мустафа Чалаш додому і що спіткала його Карасевда.

Дійшли чутки до села Коз, де жив старий Аджі Мурат з молодою дружиною.

— Чого тільки не зробить людина, коли нападе на неї Карасевда! — злякано вигукнув той.

Запер Гюль-Беяз в найдальшу кімнату і сам боявся вийти із дому. Та якось пішов у сад, за село і не впізнав своєї плантації: хтось вирубав увесь його виноградник.

Здогадався Аджі Мурат, хто це вчинив, і послав працівника заявити у волость.

А коли вночі постукали у двері, і Аджі Мурат відчинив, то побачив що це не працівник, а сам Мустафа Чалаш стоїть перед ним.

— Старий, віддай мою наречену, — звернувся до нього Мустафа.

Впав перед ним Аджі Мурат:

— Не знав я, що ти повернешся. Тепер вона сама не піде до тебе.

— Брешеш, старче! — вигукнув несамовито Мустафа. — Поклич її сюди...

Відступився Аджі Мурат до дверей, заперся в кімнаті дружини, через вікно послав розбудити сусідів. Збіглися люди.

Помчав на коні Мустафа Чалаш із Коз, а позаду нього на сідлі вчепилася чорна кішка Карасевда.

Відтоді вона завжди була з ним. Темними ночами розмовляв з нею Мустафа, питався поради.

І підказала якось Карасевда піти в Кози до Гюль-Беяз, бо її старий чоловік захворів і не може перешкодити побачитися з нею.

Перед тим, як вирушити в путь, Мустафа Чалаш віддав свій бешмет убогому циганові, а собі взяв його лахміття.

— Твоє лахміття тепер дорожче золота для мене,— сказав здивованому циганові.

— Справжня Карасевда. Зовсім з глузду з'їхав, — подумав той.

Одягнув Мустафа Чалаш циганський одяг, взяв у руки палицю, згорбився, як старий, і пішов в Кози просити милостиню.

Хто хліба, хто монету давав йому. Прийшов і до будинку Аджі Мурата. Гюль-Беяз сиділа одна на східцях дому, бо чоловік її лежав хворим. Мустафа Чалаш простягнув до неї руку. Не впізнавши його, жінка подала монету.

Стислося серце, зашкрябала Карасевда.

— Мустафу Чалаша забула?

— Випущена стріла назад не повертається, — похитала головою Гюль-Беяз.

— Отже, забула, — вигукнув Мустафа Чалаш і кинувся до неї з ножем.

Але Гюль-Беяз встигла ухилитися і сховалася за дверима.

І почалися відтоді на судацькій дорозі розбої. Не було ночі, щоб не пограбував кого-небудь Мустафа Чалаш. Шукали його власті, знали, що десь поблизу переховується, і не могли знайти. Тому що нападав Чалаш тільки на багатих і віддавав награбоване бідним. І переховували його тарактаські татари, як могли.

— Все одно скоро сам піде в Девлен-дере, — казали.

Так і сталося.

У лахмітті прийшов Мустафа Чалаш в Девлен-дере. Товариші покинули його, побачивши, що геть збожеволів чоловік. Уже не тільки вночі, а цілими днями розмовляв Чалаш з чорною кішкою. Жовтим став, не їв, очі горіли так, що страшно ставало.

У Девлен-дере Мустафа ліг під деревом, де відпочивав, коли втік із в'язниці. Заснула скеля під синім небом, хотів заснути й Чалаш. Тільки не міг. Пекло щось у грудях, ловили губи повітря, не міг зрозуміти, де він.

Три великих дуби підійшли до нього і один боляче вдарив по голові.

— Затягуй міцніше шию, — сердився другий, старий, схожий на Аджі Мурата.

Штовхнув третій із-під ніг камінь, і повис Мустафа Чалаш в повітрі.

Знайшли його отузькі жителі ще живим і добили кілками.

— Отузькі завжди так, — казали в Козах і жаліли Чалаша.

— Справжні горці, справжні «тати», — хвалили тарakташців в Кутлаку і Капсихорі.

Зітхне таракташець, згадуючи Чалаша:

— Нині тихо у нас. Кого вбили, кого до в'язниці кинули.

І помітивши орла, що кружляє над Бакиташем, понурить голову:

— Були і в нас орли. Високо літали. Про них ще пам'ятають старики. Якби не витівки Карасевди, Мустафа Чалаш був би таким.

КЕДЕ

Алуштинська легенда

Кішка, коли підкрадається, щоб спіймати пташку, не такою буває хижою, як Назли — дочка Решеїда.

Ах, Решеїд, Решеїд, Аллах знає, як покарати людину.

У Демерджі боялися Решеїда. Злий був чоловік, злий і хижий, як стара лисиця. Тихо говорив, солодке слово знав, посміхався, вигадуючи для людини образу.

Пішла й Назли в батька. Лащилася, вихваляла його. Розпускалося батькове серце, як квітуча троянда.

Тоді смикала Назли батька за бороду, шкрябала, кусала його і втікала в кущі жасмину: не знайде її там батько.

— Хі!

Приховував Решеїд-ага від людей свій смуток.

А колись був поважним: на вулиці йому кланялися і свої, і чужі. На багато верст довкола знали Решеїда. Від Демерджі до Алушти простягалися його сади, а витрачав на себе менше, ніж сліпий Мустафа.

Даремно усе це, Решеїд-ага. Помре багатий, не більше залишиться, ніж від бідного.

Якось їхав Решеїд із Алушти, куди возив продавати Хахилгана — білого півня. За повір'ям, якщо побити хворого по

спині, а потім продати Хахилгана, то, коли почнуть зеленіти дерева, уся хвороба перейде до того, кому продав півня. А в Решеїда давно болів живіт. Тож тепер більше не болітиме!

Дорога йшла під гору. Коні стомилися бігти, стомився й погонич Сейтар.

— Гайда, Сейтаре, — злився Решеїд.

Не свої були коні, чужих найняв, нема чого жаліти.

Дорогою милувався Решеїд-ага своїм садом. Мигдаль одягнувся в листя, інші дерева цвіли. Гадав Решеїд:

— Хтось двадцять тисяч дасть, знову не віддам.

Озирнувся назад. Високо вже піднялися. Синє море стало схожим на стіну. Дивовижна картина. Тільки не про це думав Решеїд-ага, а зовсім про інше.

— Як багато добра марно пропадає. Коли їдять люди, стільки жиру на посуді залишається...

Занявчала біля тину кеде — кішка.

— Чому кедів цих, наприклад, не можна їсти? Ну, сам не їси, гостей можна пригостити. Додати курдюка — добрий плов буде.

Приїхав додому, розповів Назли, про що думав дорогою.

Дочка розсміялася:

— От добре. Неодмінно зробимо так. Зберемо сусідських котів. Сама різатиму їх. Запросимо гостей із села Шуми!

Решеїд радий був поглумитися над шуминцями. Давно хотів покарати їх за те, що не продали йому лісу.

— Зробимо. Тільки дивися, нікому не кажи.

Почали пропадати у господарів кішки, то в одного, то в іншого. Мало куди могли забігти! Нічого дивного не бачили в тому сільчани.

Подивувалися, що Решеїд-ага гостей із Шумів запросив — усіх, хто бороду запустив.

— Не даремно,— казали.

Коли гості зібралися, Назли подала плов. Парував рис, тільки відчувався трохи неприємний запах, дивний якийсь, ніби десь поблизу була кішка.

Однак шуминці їли, дехто навіть підхвалював.

— А ти чому сам не їси? — пригощала Назли батька. — Покуштував би, як я приготувала.

Решеїд змовчав та лише сплюнув у бік.

А шуминці хвалили:

— Добра господиня в тебе дочка, ох, добра, в тебе вся пішла.

І ще багато іншого казали господарю.

Раптом один з гостей гикнув і здалося йому, що в животі в нього занявчала кішка. Почувши це, інші подумали: «Зрадів чоловік, що в гостях, допався до чужого».

Проте коли на ніч повернулися в Шуми, не в одного, а в усіх занявчало в животі.

Не спали всю ніч, мучилися, здавалося, хтось шкрябає усередині. А старий Асан ледь не помер.

— Що з тобою? Ти наче кішку з'їв! — злився на нього син, бо той усю ніч не давав йому спати.

І подумав Асан — чи не поглумився й справді над ними Решеїд-ага, чи не нагодував якоюсь поганню?

А на ранок усе село дізналося, що нагодував Решеїд-ага людей пловом із кеде.

Йшли поблизу двоє демерджинців і глузували над дурістю шуминців, мовляв, зраділи гостинам, кошатини наїлися. Няв, няв!

І стало від усіх шуминців після цих слів тхнути котами. І через місяць, і через рік, і через десять років, і навіть тепер не минуло. Якщо їдеш повз Шуми — чуєш кішку.

Можливо, що й вигадана ця історія, та не вигадаєш — добре не розкажеш.

Тільки одна правда. Якщо проїжджаєш по шосе повз Шуми, не дай Боже сказати «няв». Краще мовчати.

Добре якщо облають, або плюнуть, та коли потрапить під руку сокира — навздогін полетить.

А не віриш — спробуй сам. Вигукни, проїжджаючи, «няв»!

Побачиш, що з того вийде.

МАМАЄВА МОГИЛА

Старокримська легенда

Разом із холодом несе північний вітер сніговий буран і огортає білим покривалом старокримські пагорби й галявини. Під місячним світлом виграє іскрами Мамаєва могила, наче хто ворушиться на її вершині; а коли закружляє сніговий вихор, здається, ніби підводиться великий білий ведмідь.

З полуночі завиє хуртовина і розпочне ведмідь своє бурхливе ревіння, а тільки-но перше світло відрізнить білу нитку від чорної, піде вайлувато з Мамаєвої могили. І тоді з надр могильного пагорба чутно іржання коней, скрегіт зубів і вигуки проклять.

Біля підніжжя Мамаєвої могили закрита од вітру могила азіза, могила святого — дервіша, який приходив до Мамая на початку і наприкінці його днів. На початку, коли піднімалася слава шахи-хана. Наприкінці, коли закотилася його зірка.

Був день і була ніч. І здійснилося те, що мало статися.

В золотому шатрі, в кашеміровому халаті, всіяному вогнем діамантів, сидів Мамай, коли побачив його дервіш уперше в далекому північному степу.

Гордий своїм гнівом шахи-хан відвернувся від улемів і мурз, які схилилися перед ним, тремтячи від страху. А дервіш у лахмітті йшов на схід поклонитися священній Кааб.

Помітив його Мамай і наказав покликати до себе.

— Ти обходив увесь світ. Скажи, наскільки великий він і чи багато потрібно часу, аби підкорити його?

— Світ безмежний, — відповідав дервіш, — і безмежне людське бажання, та є межа могутності навіть найсильнішої людини.

Посміхнувся Мамай.

— Здається, ти не знаєш, з ким говориш?

Та дервіш не збентежився.

— Навіть великий повелитель — звичайна людина, яка дуже маленька перед Аллахом.

— Аллах на небі, — розгнівався Мамай, — і не втручається в земні справи. Облиш свої вигадки для нерозумних людей.

Похитав дервіш головою:

— Шкода мені тебе.

Надто сміливою була відповідь і вибухнув шахи-хан гнівом:

— Щоб ти мені більше не потрапляв на очі. Інакше шматки твого тіла я кину на поживу ведмедям.

Поклонився дервіш Мамаю і сказав:

— Я пам'ятатиму твої слова. Не забудь і ти мої.

Та й пішов собі.

У багатьох країнах побував після цього дервіш, багато днів провів у дорозі. Досяг духом високих вершин і забув про не-

мощі тіла. Навчився нічим не дорожити, і від того, здавалося, став багатим, не боявся сильних і тим став сильнішим від них.

І жалів Мамая, котрий хотів підкорити світ.

Долинали про нього чутки. Мамаєві війни — як ріка, а ріки не стримати нічим. І люди перед Мамаєм тремтіли як листя, якому настав час опадати.

— Забув Мамай, що й він смертний, як усі люди, — міркував дервіш. І не подивувався, коли дізнався, що ханове військо загинуло і лише з небагатьма врятувався Мамай, втікши у південні степи.

— Якщо вб'ють — світ не зодягне печального одягу.

Але не настав ще час. Мамаю посміхнулося обличчя Аллаха і встиг він дістатися до Кафи. Там йому обіцяли надати притулок.

Коли прийшов туди дервіш, на базарах і площах говорили про Мамая і про його багатства, заховані в Шах-Мамаї у підземеллях ханської ставки. Начеб довго Мамаєві раби носили туди скрині зі скарбами і зброєю, і коли засипали вхід, хан наказав убити їх, щоб ніхто не знав, де зариті його багатства.

Ночами до воріт Кафи підходили Мамаєві люди, щоб подивитися, чи не спить варта. А в народі подейкували, нібито задумав Мамай заволодіти Кафою.

І найтемнішої ночі, коли снігова буря загнала всіх до осель, біля фортечної стіни жалібно прокричала сова. І коли двічі повторився її крик — Мамаєві люди кинулися до фортечних стін. Та не спала фортечна варта і понищила усіх нападників, усіх, крім одного, який кричав по-совиному перед нападом.

Уникнув Мамай смерті і сховався в тайнику водосховища. І коли, змерзлий і голодний, він тремтів від страху смерті, хтось поворухнувся поблизу.

Погукав Мамай і впізнав голос дервіша. Почав молити його про порятунок.

— Ти певно забув, що заборонив мені з'являтися тобі на очі, — сказав дервіш, пригадавши золоте шатро і гнів шахихана, а також схилених перед ним улемів і мурз.

Здригнулося від приниження серце Мамая, та, пересиливши себе, він відповів:

— Тоді з тобою говорив повелитель, а тепер просить змерзла, голодна людина.

І виконав дервіш прохання Мамая — вивів його за місто по стічній канаві гірських вод. Ще й не почало світати, коли підійшли до дороги на ханську ставку.

Мамаю вважалася погоня, і він сказав дервішу:

— Поспішай, чую голоси. Наздоженуть — вб'ють.

Але вітер доніс із села передсвітанковий крик півня, і дервіш зупинився, щоб звершити намаз.

— Знайшов час молитися, — закричав на нього Мамай і хотів йти далі один. Та не знав добре дороги і боявся заблукати.

Глянув на нього дервіш, і при ранковому світлі здалося мертвенним обличчя Мамая. І пожалів він його:

— Моли Пророка послати мир твоїй душі.

І дервіш говорив про те, яка неміцна людська велич і яким безумним є прагнення до неї.

Своїми словами він став ненависний Мамаю, і той не міг далі терпіти приниження.

— Дурний рабе, я вирвав би твій язик, якби був час, — гнівно промовив Мамай і, вихопивши ножа, увігнав його в горло дервіша, а щоб заплутати погоню, зірвав із вбитого одяг і одягнув його на себе.

З пагорба мчало кілька вершників, і передній, помітивши чоловіка у лахмітті, подумав, що то збіглий раб. І коли втікач не зупинився на його окрик, він розтрощив йому палицею голову.

Вранці шахмамайці знайшли обидва трупи, один неподалік від одного, і поховали їх там, де знайшли.

Та, проникнуті покірністю до повелителя, насипали над ним високу могилу, щоб люди не могли потривожити царського праху.

І збереглася Мамаєва могила до наших днів, а поряд з нею — могила азіза — святого дервіша.

У зимову негоду, коли північний вітер нагонить сніговий буран, краще не ходити повз могилу. Може налякати зле ведмеже ревіння і похолодіти серце від Мамаєвого стогону.

ЗОЛОТА КОЛИСКА

Було це дуже давно — може, невдовзі після створення світу. Аби не дати людям стати господарями на землі, Джини почали сварити людей поміж собою. Сварили рідних та близьких, друзів і сусідів, роди й племена, цілі народи. На тих, хто не хотів підкорятися їхній волі, насилали громи та блискавки, зливи і град, суховії, сарану, висушували до дна криниці й джерела, знищували худобу.

Джини добре знали — чим більше люди ворогують між собою, тим легше їх підкорити, вигнати з рідної землі, знищити. Так сталося в країні під назвою Крим. Люди навіть забули, коли та через що виникла перша сварка. Хто першим оббрехав сусіда, образив друга, пішов війною на сусідній народ? Здавалося, що люди народжувалися на світ зі злобою і ненавистю в душі, здавалося, що й у Криму завжди жили два неприязні народи: горяни і степовики.

Щоправда, і в горах, і в степах збереглися легенди, в яких розповідалося про ті часи, коли люди жили мирно та дружно, як одне плем'я, — допомагали взаємно у скрутну хвилину.

Ті, що жили в горах, — плекали сади, вирощували виноград, ходили на полювання, виготовляли з деревини вугілля, видобували сіль. Ті, що жили в степу, випасали буйволів, верблюдів, коней, корів, овець. Степовики пряли вовну і в'язали з неї одяг, ткали килими. Вони вибивали-валяли повсть і споруджували з неї житло — юрти. Вичиняли шкіру і шили з неї постоли-чарики, чоботи, виготовляли бурдюки, в яких зберігали бузу і кумис. Сіяли ячмінь і пшеницю та випікали з них хліб. Із гірських сіл спускалися в степ по вовну і шкіру, пшеницю, сир і масло. Степовики підіймалися в гори по цілющий мед, сіль, горіхи, виноград, яблука та груші. Хто й коли кинув між ними списа розбрату, посіяв траву ненависті? Цього ніхто не пам'ятав.

Ворожнеча то затухала, то спалахувала з новою силою. Люди відбирали одне в одного поля, сади, пасовиська. Забирали худобу, спалювали трави, посіви, ліси. Хани родів люто ненавиділи один одного і виводили на смертельний бій своїх кращих воїнів. Навіть звірі і птахи ворогували між собою. Ось що наробили підступні Джини...

Минав час. У хана гірських племен народився син. Хлопчик підріс, і його вихователем призначили колишнього раба, воїна-степовика. Удень старий воїн навчав ханового сина військового мистецтва, а вечорами розповідав про роздолля степового Криму, про кінні перегони, змагання воїнів, про місяцеликих красунь-дівчат.

Підростала дочка і в хана степовиків. Слава про її красу долетіла і до гір. Чи то птахи принесли її сюди, чи то вітри, які за одну мить могли долетіти від узбережжя моря на край степу й повернутися назад, нашептали про юну красуню садам і лісам, гірським вершинам, а народні оповідачі, яким була відома мова шелесту листя у дібровах, біля кам'яних верховин, рознесли цю звістку по гірських селах.

Від всюдисущих торгівців дізнався ханів син, що в степу готується велике свято, що відбудеться вибір нареченого для ханської дочки. Юнак не став більше очікувати — темної ночі він змінив свій одяг на пастуший, осідлав свого улюбленого коня та й помчав у степ.

А в цей час у степу розпочалося свято. На березі річки встановлено тисячу юрт, і серед них одна найвища, сніжно-біла — юрта хана. У великих мідних казанах варилися овечі туші, в шкіряних бурдюках настоювалися хмільний кумис і п'янка буза. Музиканти лаштували свої інструменти, джигіти — коней, воїни — шаблі й луки. Сюди з усіх кінців степу примчали славні батири, сміливі джигіти, найспритніші вершники.

Усі претенденти на руку ханської дочки, ведучи за вуздечку коней, пройшли перед юртою, де на високих подушках сиділи сам хан, його служники та дочка-наречена. Побачив син гірського хана дівчину — і затремтіло у нього серце. Адже не тільки з найкращими джигітами степу він повинен був змагатися, а ще й перемогти дівчину у стрільбі з лука, наздогнати її у кінних перегонах.

З найкращими борцями степу змагався юнак — і переміг їх завдяки способам, яких навчив його вчитель. Не було йому рівних і на змаганнях джигітів. Найспритнішим і найбільш вдалим був він і в козолупстві. Та ось настав час змагатися із самою принцесою. Дівчина вистрілила з лука, і слідом вистрілив він. Стріла наздогнала стрілу принцеси і розколола її. На найпрудкішому коні помчала дівчина в степ, але він на-

здогнав її, і вони разом повернулися до ханської юрти. А це означало, що принцеса обрала собі судженого.

Хан здогадався, що перед ним не простий пастух. Він запросив юнака до юрти і попросив розповісти про себе правду. Почувши сповідь юнака, хан замислився. Він порадився зі своїм почтом і дав згоду на весілля дочки. Хан вирішив, що поріднившись з ханом гір, він відновить мир та злагоду між народами, які живуть у Криму.

Настав час, у молодих народився син. Степові умільці відлили йому колиску з щирого золота й оздобили її чарівними узорами. Старики прочитали над колискою сто одну молитву й окропили її водою, настояною на степових травах. За давнім повір'ям, ці трави вселяли в людину мужність, мудрість і довголіття.

Довго шукав хан гір пропалого сина, а коли дізнався, що він у стані ворогів, оголосив війну степовому народу. Два величезних війська вишикувались одне перед одним. Лучники натягали тугі луки, джигіти поклали на загривки коней гострі шаблі, аскери виставили наперед разючі списи. Ще трохи — і земля здригнулася б від кривавої битви!

Та ось назустріч війську горян вийшли ханів син і його дружина. Вони несли золоту колиску, в якій лежав малюк. Горяни впізнали ханового сина, упізнав і хан свого сина та наступника. Джигіти уклали шаблі до піхов, аскери опустили гострі списи, лучники закинули за спини сагайдаки з луками.

На небувалий бенкет з'їхалися усі степовики й горяни! Хани сиділи по обіруч золотої колиски, де лежав їхній спільний наступник. Так настав мир. І знову, як багато років тому, горяни почали спускатися до степовиків по вовну, шкіру, пшеницю, бузу і кумис, а степовики підійматися в гори по мед, виноград, горіхи, яблука і груші.

Того дня, коли між горянами та степовиками було укладено мир, біля підніжжя гори, звідки починався безкрайній степ, забило дзвінке прозоре джерело! Щоб вода не входила в землю, джерело облицювали мармуром, а під струмок підставили золоту колиску.

Степ, гори, узбережжя облетіли чутки про чарівні властивості води, зачерпнутої із золотої колиски. На світанку до джерела прилітали птахи зі своїми пташенятами, прибігали

звірі зі своїми звірятами, приходили люди і приводили дітей, щоб окропити їх прозорою водою із золотої колиски. Кожен, хто вмивав обличчя, руки, тіло, випивав пригорщу води, той зовсім змінювався. Діти виростали дужими і здоровими. Хворі й каліки ставали здоровими і красивими. Кожен, йдучи від чарівного джерела, прив'язував до гілок кущів і дерев, що росли поруч, різнокольорові клаптики і хусточки. Джерело і його золота чаша стали найдорожчою святинею народів Криму.

Люди думали, що так буде завжди, але підступні Джини, відчувши, що втрачають владу на землі і що добро починає брати гору над злом, злякалися. Довго шукали вони того, хто б розбив золоту чашу й осквернив джерело. Шукали, та не знайшли. І тоді самі Джини викрали золоту колиску, а джерело стерли з лиця землі, начеб його й не було в степу. Джини розпустили поговір, що це зробили люди гір, а в горах — що це справа рук степовиків.

І знову розгорілася ворожнеча! Знову забряжчали шаблі, засвистіли стріли, запалали пожежі. Знову почали гинути ні в чім не винні люди...

Одного разу в селище, розташоване неподалік Судака біля підніжжя гори, прийшов бідний згорблений дідусь. Він постукав у двері хатини, де жив виноградар на ім'я Айдер, що мав дружину і семеро малолітніх синів. Старого впустили до хати, подали води вмитися і помити руки, нагодували, напоїли. Поклали спати. Удосвіта, коли ще всі спали, старий розбудив господаря дому і розповів йому таємницю, як Джини викрали золоту колиску. І ще він сказав, що синам Айдера буде послана сила, аби у відкритому бою вони перемогли самого царя Джинів. Але цю таємницю Айдер зможе відкрити синам лише в день, коли найменшому виповниться вісімнадцять років. Старий дав Айдеру гроші на купівлю зброї і сказав, у якого із відомих ковалів він повинен її замовити. І ще він дав Айдеру мазь, якою той повинен був змастити зброю. Рештками чарівної мазі перед початком бою воїни повинні змастити собі руки та обличчя. Сказав старий і про те, як можна заманити на вершину їхньої гори царя Джинів. Сказав — і зник!

У день, коли найменшому сину виповнилося вісімнадцять років, старий зібрав синів, відчинив скриню, в якій зберігалася зброя, розповів про таємницю золотої колиски. Сім білих

круторогих цапів зловили сини у горах, привели їх на вершину гори і прив'язали до скелі. Три дні й три ночі чекали вони на царя Джинів. На світанку четвертого дня, зачувши мекання цапів, прилетів на вершину гори цар Джинів. Сини на нього вже чекали.

З ранку до вечора тривав бій. Жителі навколишніх сіл з острахом дивилися на вершину, де зблискували шаблі, гримів грім і до самого неба здіймався кам'яний пил. Сини перемогли Джина. Вони порубали його на шмаття, але перед тим, як віддати Богові душу, Джин наслав на них закляття і обернув їх на кам'яні стовпи. Старший брат геть забувся про чарівну мазь, яку йому дав батько, тому й подіяло на них закляття Джина...

Коли осів пил, люди помітили на вершині гори рядок кам'яних стовпів, що стояли, як зубці у гребінці. Тому й назвали безіменну гору — Таракташ, Кам'яний гребінь. Безмірним було горе батьків. Упродовж дня посивів і згорбився Айдер. Він відшукав на горі коробочку з маззю і все зрозумів. Він змастив рештками мазі стовпи, але це не допомогло, сини не ожили.

Про подвиг синів дізналися не тільки в горах, а й у степу. Люди на якийсь час перестали ворогувати, однак чорна підозра і страх не залишали їх. Якось до Айдера уві сні прийшов той самий бідний дідусь і сказав, що Айдер повинен каменем видовбати біля підніжжя гребеня колодязь у свій зріст і наповнити його росою... Старий ще щось хотів сказати, та раптом за його спиною з'явилася велика тінь і проковтнула дідуся. Айдер прокинувся, вибіг з дому і встиг побачити, як кудлата чорна хмара відпливає геть.

Наступного дня Айдер взяв у руки камінь і почав довбати біля підніжжя гребеня колодязь. Повільно і важко просувалась робота, але Айдер не здавався. Він вірив, що настане день, коли він поверне синам життя і вони зможуть відшукати те місце, де Джини ховають золоту колиску.

Із гірських та степових сіл приходили люди і приносили Айдеру одяг, їжу, загострені каменюки. Вони дивувалися, дивлячись, як він довбає камінцем камінь, дивувалися тому, що він ні на мить не залишав своєї роботи... Айдер знав, що люди з гір і степів чекають на диво, що варто йому зупинитися, як тут же спалахне притихла ворожнеча і не припиниться доти, доки горяни і степовики — геть усі не стануть покірними рабами Джинів...

ЧАРІВНИЙ ПТАХ

Колись дуже давно жили в місті Ак-Мечеть чоловік і жінка. Жили вони душа в душу, у злагоді з усіма сусідами і, хоча не були багатими, хто й коли б не постукався до них у двері — чи то сусід, чи випадковий подорожній, — кожного зустрічали як любого гостя: запросять до хати, нагодують, напоять, якщо потрібно й спати покладуть. І щоразу, коли гості, прощаючись, запитували, яку молитву хотіли б господарі почути, ті відповідали: «Молитву з проханням послати нам сина».

Напевно, Всевишній почув ці молитви, і якось пізнього вечора, повертаючись із сусіднього села, чоловік і дружина зненацька надибали на згорток. Розгорнули його, дивляться — лежить немовля і солодко спить. Принесли вони дитину додому, покликали сусідів і розповіли, де і як знайшли згорток. Вони дуже непокоїлись, що хтось загубив свою дитину і тепер не знає, де її шукати. А сусіди й кажуть: «Ми не раз та й не двічі молили Всевишнього, щоб послав вам сина. Бог, видно, нас почув і виконав прохання. Отож ця дитина — ваша, ростіть її, і синок на старості літ допомагатиме вам».

Так сказали сусіди, і господарі не стали їм перечити. Хлопчик ріс і з кожним днем ставав таким розумним, що батьки не могли ним натішитися. Щоразу, вкладаючи сина спати, мати розповідала йому казки. Найбільше хлопчикові подобалася казка про чарівного птаха Руха.

Коли хлопчик підріс, він вирізав з дерева маленького птаха, котрий вміщався в нього на долоні, а замість очей прорізав дірочку, куди потрібно було вставити зоряний камінчик. У казці, яку йому розповідала мати, господар кам'яного птаха знайшов зірочку, що впала з неба, вставив її замість ока — і птах ожив!

Щоразу, йдучи з дому на пошуки зірочки, хлопчик брав птаха з собою. Якось у горах хлопчик натрапив на старого чоловіка, який лежав бездиханним. Хлопчик приволік старого до джерельця, вмив його, влив йому в рот холодної води. Коли той прийшов до тями, хлопчик поділився з ним хлібом і сиром, розповів йому про себе, про своїх батьків. Довго розмовляли вони. Старенький навчив хлопчика чарівних слів

і заклинань, а коли почув про птаха, дістав з кишені рубінове зернятко і сказав:

— Коли тобі потрібно буде в одну мить дістатися до будь-якого міста чи села, встав це зернятко в око птаху і скажи, куди тебе доставити.

Віддав старий рубінове зернятко — і зник! Хлопчик дістав з кишені дерев'яного птаха, вставив зернятко, — птах ожив і перекинувся в могутнього Руха. Хлопчик сів на нього, тихо сказав: «Додому» — і за якусь мить був уже вдома.

Минав час, хлопчик ріс, став струнким, красивим юнаком. Одного разу він йшов через майдан і побачив біля палацу дівчину незвичайної краси. Вона також помітила юнака і усміхнулася йому. Дівчина пішла в палац, а юнак підійшов до вартового і запитав, хто вона? Вартовий відповів, що це менша сестра наступника хана і що вона приїхала в гості до брата.

Повернувся юнак додому і просить батька:

— Тату, чи можете ви посватати за мене дочку хана?

Злякався батько:

— Що ти, синку! Хан як почує, з яким проханням я до нього прийшов, відразу ж накаже відрубати мені голову. Хіба ж погодиться хан породичатися з такими бідняками, як ми? У нас навіть грошей для подарунка, гідного нареченої, немає...

Довго вмовляв син батька. Він запевняв його, що виконає будь-яке доручення хана. Батько порадився з матір'ю, а та й каже:

— Тебе можуть не допустити до хана, а мене допустять. Давай-но, батьку, піду я сватати наречену для нашого сина.

Наступного дня мати зодяглася в найкраще вбрання та й пішла в Бахчисарай. Біля входу до палацу її зупинила варта і запитала, що її привело? Жінка відповіла:

— Я прийшла до хана з дуже важливим дорученням. І сказати про нього можу тільки йому самому.

Варта пропустила її. Біля входу до зали приймань її зупинив візир. Зупинив і запитує, з яким проханням прийшла вона до хана? Жінка й каже:

— Я прийшла до нього у дуже важливій справі, котра стосується тільки нас двох, а більше нікого. Крім того, я принесла йому дорогий подарунок...

Візир підвів жінку до хана. Жінка поклонилася йому і, розв'язавши торбину, поставила перед ним дерев'яну статуетку. Хан упізнав себе верхи на улюбленому коні. Був вражений витонченістю роботи. Володар підкликав вельмож і спитав:

— Як гадаєте, хто вирізьбив цю річ і кого він вирізьбив?

Подивилися вельможі й кажуть:

— О могутній хане! Великий майстер зобразив тут вас і вашого улюбленого коня. Ця річ не має ціни, вона прекрасна!

Хан подякував жінці за подарунок і запитав, яку нагороду вона бажала б отримати? А жінка йому й каже:

— Великий, могутній і прекрасний володарю! У вас є дочка, яку Аллах наділив незрівнянною красою. У мене є син, з яким ніхто з ваших підданих не може змагатися в майстерності й завзятті. Сам великий Тенрі створив їх одне для одного...

Жінка хотіла ще щось сказати, але хан не дав. Він підскочив як розлючений лев:

— Нікчемна жінко! Ти насмілилася прийти сватати за якогось нікчемного ремісника мою єдину дочку?! Варто! Заберіть її, нехай кат негайно відрубає їй голову!

Але жінка не злякалася. Ось що вона відповіла ханові:

— О великий хане! За вашими ж законами я, засуджена до відсікання голови жінка, маю право на останнє слово...

Хан трохи заспокоївся і буркнув:

— Кажи, я слухаю.

— Я прожила тривале життя і не чула, щоб у будь-якій державі падишах, хан чи султан скарав на смерть сваху. Сам Бог створив її для того, щоб вона поєднувала серця молодих, допомагала створювати нові сім'ї, примножувати число підданих у державі. Ви можете мене стратити, одначе лиха слава про вас, як про хана, який стратив сваху, облетить увесь світ. Минуть роки, ми з вами будемо лежати в сирій землі, та всі свахи світу згадуватимуть вас недобрим словом...

Замислився хан. Так розумно, хитро і переконливо не вмів говорити жоден з його візирів. Мабуть не даремно в старовину мудрі люди казали: «Якщо хочеш знати, якою виросте дитина, подивися на її матір». Якщо в її сина золоті руки і на додачу до таких рук світлий розум, винахідливість, сміливість, чому б не випробувати його?

— Я приймаю подарунок твого сина, — сказав хан, — і хочу дати йому доручення. Якщо він його виконає, тоді поговоримо про весілля. Ось моє доручення: неподалік від міста Солхат є річка Сувбаші. На березі стоїть пекарня, де щодня випікають повен кошик коржів. Господар пекарні коржі не продає, не роздає безплатно. Він кладе їх на дерев'яну тацю і опускає у воду. Нехай твій син дізнається, в чому полягає таємниця вчинку пекаря. Для чого він це робить?

Повернулася мати додому і розповіла синові, яке доручення дав хан.

На світанку син вийшов на дорогу, дістав з кишені птаха і незабаром опинився на березі річки Сувбаші. Саме в цей час пекар укладав свіжі коржі на кілька дерев'яних таць і пускав їх за водою. Кілька днів сидів юнак на березі і спостерігав за пекарем. Нарешті наважився і підійшов до нього:

— Батьку, я котрий день спостерігаю за вами. Скажіть, який чарівник змусив вас прийняти таку нелегку обітницю? Кому призначені ці коржі?

— Залиш мене, синку, в спокої, — сказав пекар, — не відволікай від справи.

Одначе юнак не відступився:

— Батьку, ви повинні сказати. Я не піду звідси, доки ви не відкриєте вашу таємницю.

Бачить пекар, що юнак не відступиться від свого, подумав та й каже:

— Якщо ти зумієш виконати моє одне доручення, так тому й бути. Скажу тобі всю правду. Неподалік Судака є село Таракташ. Свою назву воно одержало від кам'яного гребеня на вершині гори. Біля гори ось уже кілька років живе чоловік, який з каменем у руці намагається викопати колодязь біля скелі. Для чого він це робить? Розгадаєш його секрет — я відкрию тобі свій.

Наступного дня юнак був біля підніжжя кам'яного гребеня. Відшукав того чоловіка, який з каменем у руці копав колодязь. Юнак підійшов до нього, привітався, поділився з ним хлібом та сиром. Підживилися вони, і лише потім юнак запитав:

— Батьку, заради чого ви довбаєте каменем камінь? Для чого вам цей колодязь?

Довго опирався копач колодязя, але зрозумівши, що юнак не відстане від нього, сказав:

— Я відкрию тобі таємину, якщо ти виконаєш одне моє доручення. На вершині гори Демерджі є печера, в якій живе чарівник. Йому одному відома таємниця Золотої Колиски...

Наступного дня юнак був на вершині гори Демерджі. Він довго не міг відшукати серед каміння вхід до печери. Пригадав заклинання, якого ще в дитинстві навчив його дідусь. Промовив він це заклинання і в нього очі стали втричі пильніші. Відкотив убік одного з валунів — і побачив вхід до печери.

Все глибше й глибше під землю спускався юнак, поки не опинився у великій мармуровій залі, осяяній тисячею світильників. У кінці зали на троні сидів одноокий Змій. Він дуже здивувався і каже:

— Хоробрий юначе, що привело тебе в наше царство? Чи знаєш ти, що звідси живим ще не виходила жодна людина?

Юнак йому відповідає:

— Мені сказали, що в глибині землі, в печері, живе старий чарівник, якому відома таємниця Золотої Колиски...

Змій голосно зареготав, зблиснувши круглим, як яблуко, оком:

— О хоробрий юначе! Придивися пильніше до світильників нашої печери. Чаша кожного з них виготовлена з черепа сміливця, який спускався сюди, щоб дізнатися таємницю Золотої Колиски. Чарівник, якого ти шукаєш, це я. — Змій тої ж миті перекинувся в маленького горбаня з довгою білою бородою. — Якщо дуже жадаєш, я відкрию таємницю, але з підземелля ти вже ніколи на вийдеш. Вибирай.

— Я хочу почути таємницю, — твердо відказав юнак.

— П'ятсот років тому зміїний цар, мій батько, викрав у степових народів Золоту Колиску і заховав її в глибинах гори Демерджі. Батько боявся, що колиска дасть людям таку силу, що вони зможуть знищити весь наш рід. Люди довго й наполегливо шукали Золоту Колиску, йшли на муки і смерть, але не втрачали надії знайти її і звільнитися від зміїв. Минав час, і в селі, котре нині називається Таракташ, у родині виноградаря Саїда народилося семеро синів. Вони виросли, стали батирами, і хтось сказав їм, що вони можуть подолати зміїну силу і знайти Золоту Колиску. Але батько випередив їх. Сутичка ста-

лася неподалік села, де вони жили. Батири перемогли батька, ще трохи і вони могли дізнатися про таємницю нашої печери. Тоді я зібрав усі свої чарівні сили і перетворив їх на камінь. А щоб люди в усі часи могли бачити, до чого призводить боротьба зі зміями, я помістив їх на вершині гори одне біля одного і вони стали схожі на зубці кам'яного гребеня...

Я не лише обернув батирів на камінь, а й закляв їх. Якщо їхній батько викопає біля підніжжя гребеня колодязь, завглибшки у власний зріст, і наповнить його росою — джигіти оживуть. Не знаю звідки, але старий дізнався про таємницю закляття, але не про всю. Він не знає, що в кутку його землянки, на глибині двох ліктів, заритий зоряний уламок, міцний, як алмаз, що лише ним, цим уламком, можна видовбати колодязь потрібної глибини. Та й це ще не все... Після того, як батири оживуть, усі ковалі цієї землі повинні зібратися на вершині Демерджі і викувати сім мечів, завдовжки в сімдесят ліктів. Узявши в руки ці мечі, батири по черзі повинні сім разів ударити вершину гори і розрубати її надвоє. Ось тоді відкриється світові наша печера і трон, усередині якого знаходиться Золота Колиска. Навіть я не в змозі буду перешкодити батирам повернути своєму народу святиню, тому що зі смертю батька наш рід втратив силу влади над денним світлом, над поверхнею землі... Але, на наше щастя, ні Саїд, ні його народ ніколи не взнають до кінця таємницю закляття. — Старий знову перекинувся на великого змія і, сяйнувши рубіновим оком, додав: — Я дотримав слова, розкрив тобі таємницю Золотої Колиски. Тепер готуйся до смерті, готуйся стати тисяча першим світильником у моїй родовій печері.

Юнак подякував Змієві за розповідь і попросив виконати передсмертне його бажання.

— Я виконаю твою останню волю, — сказав Змій, — кажи.

Юнак подумав-подумав — і ось що він побажав:

— О великий Змію! Я вражений твоєю силою та могутністю. На моїх очах з величезного Змія ти перетворився на людину, з людини — знову на могутнього Змія. Перед смертю я хотів би переконатися, що ти можеш перекинутися на маленьку пташку, ну, хоча б на кажана...

Змій розсміявся і на очах у здивованого юнака перетворився на маленького сліпого кажана... Юнак вихопив з кише-

ні свій амулет-птаха, вставив рубінове око і зник! Він не боявся погоні, адже Змій сам сказав, що їхній рід позбавлений сили на поверхні землі.

Юнак, опинившись на вершині гори Таракташ, розповів виноградарю Саїду все про закляття Змія. Вони разом викопали уламок зірки, і тепер Саїд міг вдень і вночі трудитися, впевнений у тому, що поверне життя синам.

А вже наступного дня юнак сидів на березі річки Сувбаші і розповідав пекареві таємницю семи батирів. Пекар з великою увагою вислухав юнака й відкрив йому свою таємницю:

— Багато років тому місце, де перед нами тече вода, було твердою землею, на якій стояли мій дім, пекарня, ріс сад, а річка протікала нижче. Я, мій батько, дід, прадіди пили воду з цієї річки, напували худобу, поливали сад. На цій воді наші матері варили страви. Перш ніж помолитися, ми цією водою омивали обличчя, руки, ноги. Прямо на березі стояв водяний млин, збудований моїм дідом, клуня із запасами пшениці. Жителі всіх навколишніх сіл у нас мололи зерно. Від млина залежав наш добробут.

Того року в горах випало багато снігу, й навесні, коли сонце зігріло землю і розтанув сніг, річка розлилася, вийшла з берегів і понесла в море млин з його кам'яними жорнами, клуню із запасами зерна. Від розпуки я кинув у річку камінь і тричі плюнув, голосно проклинаючи її вчинок. А назавтра пішов я у місто, аби домовитися з майстрами про будівництво нового млина. Та коли повернувся, не було вже ні моєї хатини, ні саду, ні конюшні... Не вціліла й моя сім'я. Річка проковтнула все це і пішла під землю. Вночі, уві сні, до мене прийшла Володарка води, прокляла і наказала щодня випікати коржі та пускати їх за водою. Я й донині виконую її наказ, сподіваючись, що моя родина — мати, дружина, діти, внуки — всі живі і перебувають під землею у володіннях Володарки води. Якось рибалки, неподалік від берега моря, де змішується солона морська вода і прозора вода нашої річки, виловили дерев'яну тацю, на якій був намальований наш старий млин! Його часто малював на піску мій любий онук...

Я вірю, що Володарка води колись змилостивиться наді мною, пробачить мені мій гріх і винесе на поверхню моря мою сім'ю так само, як вона це зробила з тацею.

Мельник прочитав молитву на честь Володарки води, змочив руку у воді річки і провів по обличчю.

— О хоробрий юначе, — мовив він наостанку, — ти єдиний з людей, кому я повідав свою печальну таємницю. Бережи її, а коли будеш молитися — не забувай згадати добрим словом Володарку води. Може, вона змилостивиться наді мною...

Повернувся юнак додому. Батьки на радощах зарізали барана, запросили в гості сусідів і подякували Всевишньому, що повернув їм сина живим та здоровим.

Юнак попросив батьків дати йому трохи грошей. На ці гроші він замовив паперовим майстрам з міста Солхат сто аркушів білого паперу завдовжки з аршин і завширшки з півтора ліктя. А коли папір був готовий, засів за роботу. Сто днів і ночей трудився він не покладаючи рук. Сто чудових чарівних малюнків намалював з одного боку паперу, а на другому — тонким пером і чорною тушшю відобразив історію розкритих ним таємниць. Батько юнака замовив майстрам виготовити шкіряну оправу, а карбувальників попросив оздобити її сріблом та золотом.

Коли книга була готова, син, батько й мати вирушили до палацу. Хан і його почет були вражені величиною книги, її красою. Три дні і три ночі найкращі читці палацу не зупиняючись, по черзі, сторінку за сторінкою читали сказання про Золоту Колиску, про Володарку води. Разом з усіма читців слухала й дочка хана, яка не зводила з юнака очей.

Хан виконав свою обіцянку. Сорок днів та ночей тривало весілля. В Ак-Мечеті, поряд з палацом наступника, їм збудували новий красивий будинок.

Якщо ви будете в ханському палаці і спуститеся в царські сховища, на жаль, ви там не знайдете тієї чарівної книги. Вона згоріла. Якось у Бахчисарай прийшло військо султана і обстріляло місто з гармат. В палаці спалахнула пожежа, у вогні якої згоріло багато історичних реліквій. Що ж до Володарки води, ми не знаємо, чи зжалилась вона над нещасним пекарем. Записів, переказів чи легенд про це не збереглося. Одне нам відомо, що ображена річка й понині несе свої води під землею і далеко від людських очей зливається з голубими водами Матері води — глибокого і неспокійного в осінні дні Чорного моря.

Про чудового виноградаря Саїда та його синів-батирів уже не пам'ятають у селі Таракташ. Та нам відомо, що Саїд за допомогою зоряного каменя викопав колодязь, але наповнити його росою не встиг. Не вистачило йому одного життя. А всевладний над земними глибинами Змій влаштовував страшні землетруси на півострові, згадуючи про хитрого юнака, що вивідав у нього таємницю Золотої Колиски. Ці землетруси засипали колодязь каменюччям. Але й сьогодні, як пам'ять про ті далекі часи, височить над селом Кам'яний гребінь — Таракташ.

ЛЕГЕНДА ПРО РУСАЛКУ ТА ПРО ФОНТАН БІЛЯ МІСХОРА

В дуже далекі часи жив у селі Місхор скромний трудівник Абій-ага. З ранку до ночі працював він на невеличкому винограднику, а на маленькому клаптику баштану вирощував кавуни й дині. Дбайливо доглядав персики і яблуні в саду побіля своєї оселі.

Але найніжніше й найтурботливіше ростив він свою єдину доньку, чорнооку Арзи. Струнким і гнучким станом відзначалася Арзи, наче виноградна лоза. Сорок тонких кісок збігали по її плечах аж до колін, як сорок струменів води в гірській річці. Очі в неї були чорні, як зоряне небо над квітучими яблунями. Губи червоні, як спілі вишні, а ніжні щічки рум'янились, немов оксамитні персики.

Все село милувалося чарівною Арзи, але найуважніше придивлявся до юної красуні хитрий старий Алі-баба, багатий і жадібний купець, власник фелюги зі строкатими вітрилами. Подейкували, що цей діляга часто возив своєю фелюгою до Стамбула товар, хитрістю й обманом відібраний у кримських земляків. А ще, казали, викрадав юних красунь і продавав турецьким багатіям у гареми...

...Минав час, із кожним днем красивішала Арзи. Ось і женихи почали засилати до неї сватів. Але Арзи не могла забути веселого юнака з далекого села, котрого зустріла якось

біля джерела. Часто думала вона про нього і чекала на нього. І настав день, коли юнак прислав до Арзи сватів. Засумували батьки, що поїде донька в чуже село, але все ж не відмовили сватам.

Усе село Місхор зійшлося на весілля у дворі Абій-аги. Лунали сміх і пісні, проте нареченій сумно було розлучатися з рідним селом. Удосвіта встала вона і тихенько вийшла з хатини, аби попрощатися з морем і улюбленим джерелом. З мідним глеком у руках спустилася Арзи до джерела й підставила під прохолодний струмінь стріль-води. Тихо наспівуючи, згадувала дівчина своє життя у батьківській оселі, не підозрюючи, що за нею стежать кілька пар підступних очей.

Раптом над її головою почувся легкий шум — і дві руки чіпко схопили Арзи. Вона закричала, але дві інші руки затулили їй рот, загорнули з головою в плащ. Підхопивши дорогоцінну здобич, викрадачі кинулися до човна. Коли батьки й односельці прибігли на крик, фелюга Алі-баби вже щодуху віддалялася в напрямку Стамбула.

Гірко плакали за Арзи не лише рідні та жених, а й усі місхорці. Зачахло і пересохло її улюблене джерело: тільки важкі краплини, як сльози гір, скочувалися із жолобка.

А в Стамбулі Алі-баба на невільницькому ринку за великі гроші продав красуню Арзи в гарем самому турецькому султану.

Сумувала в неволі Арзи за рідною домівкою, за женихом, за гірським джерелом. І хоч народила вона синочка, та це не принесло полегшення її серцю. Рівно через рік після того, як її викрали розбійники з Криму, піднялася вона з дитиною на високу башту і кинулася в море. Того ж вечора сумна русалонька з дитям підпливла до місхорського джерела. Відтоді щороку в той день, коли було викрадено Арзи, починає воно струмувати стріль-водою сильніше, а з тихих морських хвиль з'являється русалка з дитятком на руках. Жадібно п'є вона джерельну воду, вмиває нею своє дитя; якусь мить сидить на березі, задумливо вдивляючись в обриси рідного села. А потім тихо пірнає у хвилі і зникає до наступного року...

СУЛТАН-САЛЕ

Ще сто років тому руїни мечеті Султан-Сале були такими ж, як і нині. Бурі і грози не зруйнували їх. Певно, добрі майстри будували той храм і пильне око стежило за ними. А був Сале, в пам'ять про якого будувалася мечеть, колись простим пастухом, і хатина його була найостаннішою у Джанкої. Яка шана бідняку? Не смів він переступити поріг багатого дому.

Одного разу гнав він череду мимо дому знатного бея і помітив у саду за огорожею дівчину. Сале відразу здогадався, що це баєва дочка Ресам-ханум. Поголос про її красу, розум і обдарованість давно хвилював серця молодих людей міста.

Відтоді перестав їсти й пити бідний пастух, а старенька мати втратила спокій.

— Що трапилось? — запитувала сина, але Сале мовчав.

Якось, коли Сале випасав свою череду неподалік кладовища, він побачив процесію, попереду якої йшли багато одягнуті юнаки і несли на плечах дерев'яні ноші. «Хто ж помер?» — подумав Сале і серце його стислось від болю.

Увечері, коли він гнав череду додому, запитав у хлопчиська, який повертався з кладовища:

— Ти не знаєш, кого це з багатого кварталу сьогодні ховали?

— Знаю! —відповів хлопчак. — І всі в місті знають, адже це померла дочка бея, Ресам-ханум!

— Від чого померла?! — запитав вражений новиною Сале.

— Кажуть, що вдавилася риб'ячою кісткою, — відповів хлопчик.

Ледь стемніло, Сале прийшов на кладовище, відшукав свіжонасипаний земляний горбик і опустився перед ним на коліна. Гірко заплакав Сале, — нехай дух дівчини, котрий нині витає над могилою, розкаже їй про його кохання...

Над кладовищем пронісся вітер — і стало тихо-тихо. І Сале раптом здалося, що він чує стогін. Сале приклав вухо до могили, стогін повторився. Збожеволілий від горя, Сале руками розрив могилу і поніс тіло дівчини додому. Обережно, щоб не чула мати, Сале заніс тіло дівчини до своєї комірчини і сів біля

узголів'я. Сале плакав, і його гарячі сльози падали їй прямо на щоку. Місячне сяйво пробилося у віконце комірчини, і Сале побачив, як розтулились її щільно стиснуті губи і з глибини грудей вирвався стогін!

Сале кинувся до матері, розповів їй про все. Старенька квапливо увійшла до синової комірчини, довго чаклувала над горлом дівчини і вийняла з горла риб'ячу кістку. І ось тоді дівчина розплющила очі й побачила Сале, котрий схилився над нею. Дівчина упізнала в ньому юнака, який гонив мимо їхнього дому корів, і не злякалася.

Старенька розповіла Ресам-ханум, що саме з нею трапилось і чому вона опинилася в бідній хатині пастуха. Ресам-ханум залишилася жити в оселі пастуха Сале. Вона здогадалася, як сильно він її кохає, і зрозуміла, що коли вона залишить цей дім, юнак збожеволіє або накладе на себе руки.

Коли Ресам-ханум зрозуміла, що й вона палко кохає юнака, ось що порадила старенькій матері:

— Нехай Сале піде в місто Кафу. Там біля входу на ринок сидить мудрець Ахмет-ахай. Нехай покладе на долоню старого два ахчі. А потім прийде на пристань і найметься матросом на великий корабель. У чужих краях він дізнається багато такого, чого не знають наші. А коли він повернеться — перед ним будуть відкриті двері в усі оселі міста...

Прийшов Сале в місто Кафу. Біля входу на ринок він знайшов Ахмет-ахая, котрий сидів у кав'ярні. Підійшов до старого, привітався і поклав йому на долоню два ахчі.

Довго й уважно дивився на юнака старий. І ось що він йому сказав:

— Я дам тобі дві мудрі поради, і якщо ти завжди будеш їх виконувати, то всі твої найсокровенніші бажання здійсняться! Перша порада: цінуй час і не запитуй про те, що тебе не стосується. Друга — не те красиве, що красиве, а те красиве, що серцю миле.

Подякував Сале Ахмет-ахаю і вирушив на пристань, де, погойдуючись на воді, стояли кораблі. Він вибрав найбільший і найнявся на нього матросом.

Може, рік, а може, два роки плавав Сале по морях, побував у різних країнах, багато чого навчився.

Одного разу, як їхній корабель плив біля Трапезундських берегів, вітер затих, повисли на щоглах вітрила, і довелося кораблю кинути якір. Коли на кораблі скінчилася вода, господар послав Сале і трьох інших моряків на берег пошукати води.

Біля чорних скель знайшли вони глибокий колодязь і квапливо опустили в нього свої відра.

Опустити — опустили, а назад не витягли: хтось там, на глибині, обрізав мотузки.

— Треба спуститися в колодязь і подивитись, хто це зробив, — запропонував Сале.

Злякалися моряки і відмовились спускатися в колодязь. Довелося Сале самому це зробити.

На дні колодязя, біля самісінької води, починалась велика печера, біля входу в яку сидів юнак, а на колінах у нього лежала оголена шабля. Перед юнаком сиділа красуня арабка й годувала собаку. Трохи неподалік лежали черепи відрубаних голів. І ще помітив Сале, що на ногах юнака ланцюги, кінці яких прикріплені до стіни печери.

Привітався Сале з юнаком. Той кивнув у відповідь і запитав, як Сале потрапив до колодязя. Сале розповів все, як було. Усміхнувся юнак:

— Якщо в тебе є очі, ти повинен бачити, куди потрапив. Чому ти не здивувався і не запитав, що все це значить?

— Я пригадав мудру пораду, — відповідає Сале, — не розпитуй про те, що тебе не стосується.

Юнак похитав головою:

— Бачу, ти великий мудрець. Скажи тоді мені — хто красивіший: арабка чи собака?

Не задумався Сале:

— Не те красиве, що красиве, а те красиве, що серцю миле...

Підхопив юнак шаблю, замахнувся і зрубав голови й арабці, і собаці. І тут же ланцюги впали з його ніг, юнак перекинувся в сивого дідуся, собака перекинувся в дівчину, а дівчина в пірата, але обоє вони були мертві. І ось що розповів Сале старий:

— Я потрапив до цієї печери рівно двісті років тому. Чарів мене навчила моя мати, наложниця султана цієї країни. Мо-

лодим я закохався в дочку падишаха сусідньої країни. Дівчина також покохала мене і погодилася вийти заміж. Відбулося весілля, падишах дав нам найбільший корабель, завантажив його золотом та коштовностями, і ми вирушили до мене на батьківщину. Дорогою нас наздогнав корабель знаменитого пірата. Нас узяли в полон, і тільки тут, на березі, я дізнався, що моя наречена кохала пірата і дала згоду на весілля зі мною в надії, що її наречений перехопить нас у морі й забере її до себе на острів.

Вони привезли мене сюди, в печеру, прикували ланцюгами до стіни, але я згадав, чого мене вчила мати, і заворожив їх, заволодів шаблею того морського розбійника. Але батько пірата, дізнавшись про долю сина, попросив знайомого Джина позбавити мене сили і наслати на мене прокляття. Ось ці черепи — це голови тих, хто спускався в колодязь і не зміг відповісти на мої запитання. Тобі вдалося це зробити. Ти зняв з мене закляття Джина, та вже ніхто не годен повернути мені молодість. І все ж, я вдячний тобі за порятунок. Ти подарував мені можливість ще раз поглянути на сонце, на зорі, місяць, подихати свіжим повітрям...

Старий подарував Сале торбинку з коштовним камінням, повернув відра і допоміг йому піднятися нагору. Коли корабель приплив у порт, Сале відіслав торбинку в Джанкой.

Посланець з корабля приніс торбинку в дім Сале, мати розв'язала її і дуже здивувалася, подумавши, що її син з'їхав з глузду, пославши їй торбинку морських камінців. Ресам-ханум порадила старенькій покликати багатого караїма і показала йому тільки частину камінців — алмазів, за які караїм заплатив їм великі гроші.

Через рік Сале повертався додому, в Джанкой, і на шляху зустрів табун пречудових коней.

— Кому належать ці скакуни? — спитав Сале в табунників.

— Вони належать шановному Сале-азі.

Зустрілися череди корів і отари овець.

— Кому належать ці череди й отари? — спитав він у пастухів.

— Шановному Сале-азі, — відповіли.

Біля входу в місто Сале наздогнав караван верблюдів з товарами.

— Кому належить цей багатий караван? — запитав Сале.

— Шановному купцеві Сале-азі, — відповіли погоничі.

Спрямував Сале свого коня на околицю міста, де була його хатина, але хатини не знайшов. Замість старенької похилої хатини стояв великий гарний будинок, що не поступався навіть будинку самого бея. Постукав Сале у ворота, а назустріч йому вийшла красуня Ресам-ханум.

Першим багатієм став Сале в Джанкої. А коли він виїжджав у місто на своєму красені-скакуні, всі жителі міста із заздрістю дивилися йому вслід.

Через сорок днів після повернення Сале Ресам-ханум влаштувала свято і запросила в гості всіх сусідів. Серед запрошених був і старий бей. Його посадовили на найпочесніше місце і подали страву, яку приготувала сама Ресам-ханум. Старий покуштував — і сльози покотилися у нього з очей.

— Так уміла готувати тільки моя донька Ресам...— сказав він, витираючи сльози. — Коли б вона була жива, я віддав би її заміж за Сале.

Ресам підійшла до батька і відкинула з обличчя хустку.

І тоді відкрили Сале й Ресам свою таємницю. Сорок днів і ночей бенкетували жителі Джанкоя на весіллі Сале-аги.

Через рік у бея народився онук, і він назвав його Султан-Сале. А коли Султан-Сале став старим і не було вже в живих ні старого бея, ні батьків, наказав Султан-Сале збудувати в пам'ять про батька мечеть. Збудували на тому самому місці, де колись стояла кособока хатина пастуха Сале. Такої красивої мечеті не було не тільки в Джанкої, а й у його околицях.

Багато води утекло з тих пір: не тільки люди — помінялося й каміння. Вже не лишилося в місті тих, хто пам'ятав Сале і його красуню-дружину Ресам-ханум. Люди відійшли за межу вічності, а стіни мечеті Султан-Сале стоять, як стояли, горді своїми арками, поясами, мозаїкою.

Певно, добрі майстри будували мечеть і пильні очі спостерігали за ними, щоб і наступні покоління могли милуватися нетлінною красою.

ШАЙТАН І КИЗИЛ

В Отузькій долині Криму є повір'я: того року, коли восени дозріває щедрий врожай кизилу, бути холодній зимі. Старі люди пояснюють, чому це так.

У дуже давні часи, коли Аллах, створивши світ, закінчив свою роботу, на землі настала весна, на деревах почали розпускатися бруньки. Найпершим зацвів кизил.

Усі люди і тварини, які жили на землі, потяглися до квітів і дерев. Кожен поспішав вибрати для себе квітку чи деревину, що сподобалася йому. Аллах бачив, що ще трохи мине часу і на землі розпочнуться чвари й суперечки, хто перший вибрав те чи те дерево, хто перший запримітив найяскравішу квітку. Покликав Аллах усіх до себе і наказав кожному по черзі вибрати якесь дерево або квітку, щоб потім тільки ним користуватися і не сваритися з іншими.

Одні просили одне, інші — інше. Дійшла черга й до Шайтана.

— І що ж ти вибрав, Шайтане? — запитав Аллах.

— Я вибрав кизил.

— А ти добре подумав?

— Мені нічого не потрібно, окрім кизилу, — наголосив, ховаючи хитрі очі, нечистий.

— Чому саме кизил? — подивувався Аллах.

Але Шайтан так і не відкрив Аллахові свою таємницю.

— Гаразд, бери собі кизил, — усміхнувся Аллах.

Шайтан на радощах аж застрибав, замахав хвостом. Він був упевнений, що всіх перехитрив: адже кизил з усіх дерев зацвітав найпершим, отже, й плоди на ньому дозріють раніше, ніж на інших деревах. А потім, в обмін за свій кизил він отримає все, чого душа забажає.

Настало літо, почали достигати плоди — черешні, вишні, абрикоси, персики, сливи, яблука, груші, а кизил усе ще не зріє. Твердий та зелений. Шкребе потилицю Шайтан, злиться, постукує по землі хвостом і примовляє, сердито поглядаючи на деревце: «Достигай скоріше, тобі кажуть!»

Та не чує його кизил, не квапиться дозрівати.

Не на жарт розгнівався чорт. Почав він щосили дмухати на ягоди, обпалюючи їх своїм гарячим диханням. Червоним як жар став кизил, але, як і раніше, твердий та кислий.

Сміються з Шайтана люди:

— Не слухається тебе твій кизил. Не догодив ти йому чимось!

Плюнув з досади Шайтан, а кизил лиш почорнів та й тільки.

Махнув Шайтан на кизил рукою:

— Погана ти ягода! Кислятина нещасна... Не потрібна ти мені. Нехай тебе хто хоче, той і збирає! — сказав, закрутився на місці, мов дзиґа, — і зник.

Час минав, у садах уже всі фрукти зібрали, і лише тоді достиг кизил. Пішли люди в ліс збирати смачну солодку ягоду. Збирали й посміювалися над Шайтаном.

Чорт не стерпів людських насміхань і відплатив за них. Знав, що люди інколи бувають жадібні. Зробив так, що наступної осені кизилу вродило удвічі більше, ніж торік. Але для цього довелося сонцю послати на землю удвічі більше тепла.

Зраділи люди врожаю, не зрозуміли Шайтанової підступної витівки.

Тієї осені багато витратило сонце тепла і світла, перевтомилося трохи, вирішило спочинути. От і видалася зима сніжною та холодною. Дерева від лютого холоду загинули, річки до дна промерзли. Люди виходити з теплих осель боялися. Ось що наробив Шайтан.

Відтоді й існує прикмета: якщо вродить кизил удвічі більше, ніж зазвичай, — бути холодній зимі. Не заспокоюється Шайтан і, як раніше, мститься людям за колишнє насміхання.

ЧОМУ БУВАЮТЬ ХВИЛІ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Чому наше синє-синє море назвали Чорним?.. Чорне море. Причину цього добре знають моряки. Пливуть вони по синьому морю, море тихе, спокійне, невисокі хвилі котяться одна за одною, дельфіни грають у воді, і ніщо не віщує біди. І раптом синє море починає хмуритись, наливатися чорною злобою, і

величезні хвилі кидаються на беззахисні кораблі. Хвилі стрімко добігають до берега, розбивають кам'яні перепони, заливають будівлі, відносять в море човни. Та й це ще не все. Не раз і не двічі моряки, заскочені штормом, ставали свідками, як з морської глибини з гулом та свистом, ніби Джин, виривається вогненний смерч і, осяявши все довкола, повільно згасає...

Давні легенди свідчать, що Джини, щоб утримувати в належному стані свої панцерні шкури, залізні ніздрі, вогненні міхи, побудували в глибині гори Демерджі кузню й умовили найкращого в околицях коваля попрацювати в тій кузні за щедру винагороду.

Кузня в глибині гори Демерджі працює й понині. Якщо на світанку прикласти вухо до плаского каменя, що стримить з тіла гори, і добре прислухатися — ви обов'язково почуєте гучні удари «бум!», «бум!», «бум!», що долинають з глибочини.

Перш ніж розпочати роботу, коваль зажадав, щоб йому дали в помічники міцного молодого джигіта. Джини вкрали в одному близькому селі юнака і привели до кузні. Коваль навчив юнака секретів ковальської справи. Коли коваль постарів і вже не мав сил стояли біля гарячого горна, Джини дозволили йому вернутися додому і завдали на плечі такий мішок золота, що старий коваль упав під вагою і помер.

Молодому ковалеві, що прийшов на зміну старому, привели нового помічника, який через кілька років також став добрим майстром. Минали роки, але жоден з викрадених так і не повернувся до своїх рідних та близьких.

Одного разу до глибокого підземелля потрапив талановитий і до всього цікавий юнак на ім'я Рустем. Він старанно вчився майстерності й засипав свого учителя запитаннями: чому в їхньому колодязі раз на рік зникає вода, чи є на землі чоловік, який зміг би подолати Джинів?

Вмираючи, старший майстер пошепки, щоб не почули Джини, розповів своєму помічникові, що Джинам владу над людьми дає чарівний лук, якого вони зберігають у металевій скрині. Стріла, випущена з нього, все на своєму шляху спопеляє. Що вода в їхньому колодязі раз на рік витікає в Чорне море...

Невдовзі після смерті старого майстра Джин приніс злиток срібла і наказав викувати нову стрілу. Коваль викував, але зробив її коротшою і товщою. Джин забрав стрілу, одна-

че незабаром повернувся, почав кричати, що стріла повинна бути тоншою і довшою.

Коваль вислухав Джина та й каже:

— О великий і всемогутній Джине! Це перша стріла, яку викував я сам. Коли кував старий коваль, я лише стукав молотом, іскри летіли мені в очі, і я не запам'ятав довжину і товщину стріли.

Джин привів коваля до сховища, де стояла велика скриня, відімкнув замок ключем, відчинив віко, дістав зі скрині лук і, приклавши до нього стрілу, показав, якою вона повинна бути.

Коваль запам'ятав усе: і який вигляд має чарівний лук, і який контур має плаский кінець ключа, котрим Джин відмикав замок. Тепер, у дні, коли Джини йшли на полювання, коваль брався за секретну роботу. Щонайперше викував ключ, а потім уже лук та стрілу. І ще він пропалив дно дуплавої колоди, в якій у залитій воді гартував розпечене залізо, і попросив Джина принести йому дуплаву колоду трохи товщу.

Одного разу, коли Джини знову полетіли полювати, коваль дістав з потаємного місця ключ, важкий залізний лук, стрілу, прокрався до сховища, відімкнув скриню і підмінив чарівну зброю простою. А через кілька днів, серед ночі, коли вода в колодязі завирувала, коваль заліз у нову колоду, закрив дупло кришкою і скотився в колодязь!

Не встиг коваль злякатися, як колода випливла на поверхню моря і загойдалася на хвилях. Коваль доплив до берега, загорнув зброю в шкіряний фартух і пішов до свого села. Минув якийсь час, і чутки про майстерність коваля облетіли весь Крим. Люди подейкували про його золоті руки, про його мудрість. Коли щось траплялося, люди приходили до нього за порадою, просили допомогти розв'язати різні суперечки.

Якось, коли з'явилися Джини і зажадали від жителів навколишніх сіл непосильну данину, люди прийшли до коваля за порадою. Коваль вийшов назустріч Джинам і голосно, щоб усі чули, сказав, що люди не будуть більше платити данину Джинам, та наказав їм забиратися геть.

Розлютилися Джини, один з них дістав з чохла лук, стрілу і вистрілив у сміливця. Стріла пролетіла над головами людей і встромилась у землю. Тоді коваль вийняв із чохла чарівний лук, стрілу і вистрілив у Джинів. Стріла перетворилася на вог-

няну кулю і спалила не лише Джинів, а й пагорб, на якому вони стояли, розплавила довкруж каміння.

На знак подяки за те, що він врятував їхні оселі, сім'ї, отари, посіви, люди умовили коваля бути їхнім ханом. Вони побудували ковалеві великий кам'яний дім, гідний володаря їхньої країни, вибрали йому за дружину найвродливішу, найрозумнішу, найпрацьовитішу дівчину і сорок днів святкували весілля.

Минав час, люди звикли до мирного життя, зводили красиві будинки, плекали сади, вирощували хліб, випасали отари, відправляли в сусідні країни каравани зі своїми товарами. Володарі сусідніх держав, зачувши про красу та багатство країни, не раз, зібравши військо, намагалися завоювати країну коваля, але щоразу вогняні стріли коваля перетворювали завойовників на попіл і прах.

Настав день, коли старий коваль відчув наближення смерті і замислився, кому з синів доручити чарівний лук? Адже може статися так, що після його смерті якийсь жадібний і злий радник умовить сина піти на сусідів війною, захопити їхні землі, багатства, перетворити людей на рабів.

Довго розмірковував коваль і придумав. Він пішов до своєї старої кузні і викував новий лук та стрілу. Глибокої ночі забрав зі скрині чарівну зброю і поклав туди нову. Потім сів у човен, доплив до середини Чорного моря, але перш ніж опустити лук у воду, він промовив над ним закляття, якого навчив його майстер при смерті.

Коваля теж не стало. Джини якось дізналися, що чарівний лук лежить на дні Чорного моря, і вирішили дістати, щоб повернути собі владу над людьми.

Відтоді Джини пірнають у холодну чорну глибінь, але щоразу, варто їм лиш доторкнутися до лука, спрацьовує закляття коваля і вогняна куля — сила, яку має лук, викидає Джина на поверхню моря, перетворюючи на палаючий смолоскип.

Вогняна куля, вириваючись з похмурих глибин на поверхню, порушує спокій Чорного моря, і величезні хвилі довго не можуть заспокоїтися. Та ось море заспокоюється і знову стає тихим та блакитним. Але Джини не заспокоюються. Щоразу, коли вони з'являються на вершині гори Демерджі, згадують про чарівний лук і кидаються в глибину моря, не здогадуючись, що над луком витає закляття мудрого коваля.

ЕПОСИ

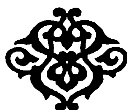

КЬОР-ОГЛУ

Кажуть, у сиву давнину в країні владарювали хани. Вони усіх мали за рабів, а непокірних плюндрували, примножуючи власні статки й розкошуючи в пишних палатах. Зажерливі й неситі, вони воювали між собою. Часом влаштовували учти й кінські перегони, сподіваючись на якомога більшу славу.

Отож в окрузі Болу був такий хан. Той хан, думаючи уславитись на перегонах, послав свого старого конюха в табун вибрати коня. Конюх вибрав найбільш хирлявого й облізлого в усьому табуні. Привів бідолаху до хана й каже:

— Оцей, мій хане, жеребчик здобуде тобі славу.

Угледівши такого охлялого й змарнілого коня, хан у гніві заволав:

— У величезному табуні знайшовся лише цей здохляк, аби ти привів його мені?

Лютий хан покликав слуг і наказав їм виколоти табунникові очі. Прибулі слуги згідно з хановим повелінням викололи очі старому, посадовили його на цього ж самого миршавого жеребчика й прогнали з ханства.

Люди зглянулися на страждання старого табунника й привели сердегу в його округу. Обливаючись кривавими слізьми, старий табунник прикликав до себе свого сина Кьор-оглу і наказав йому:

— Відведи цього жеребчика в стайню й доглядай. І так затули стайню, щоб навіть вітер не проник в жодну шпаринку.

Син старого табунника доглядав жеребчика саме так, як велів батько. Жеребчик поволі гладшав і за рік перетворився в чудового коня.

Якось старий табунник вирішив погладити коня, та його рука миттю зіслизнула з крижів. Він одразу ж покликав сина, звелів добряче скропити загін водою й потренувати коня в багнюці. Кьор-оглу зробив усе так, як наказав батько. Рясно

скропивши загін водою, випробовував коня в багнюці. Старий табунник після випробувань підійшов до коня, торкнувся його копит і, відчуваючи на них вологу, сказав:

— Треба ще рік його викохувати.

Кьор-оглу завів коня у стійло і продовжував за ним доглядати. Та й сам за цей рік підріс і став ладним юнаком. Отож табунник знову покликав до себе сина і сказав, що слід скропити загін водою та в багнюці випробувати коня. Кьор-оглу знову зробив усе так, як наказав батько. Старий табунник знову торкнувся коневих копит і, відчуваючи, що вони сухі, радісно промовив:

— Синку, осідлавши цього коня, ти звідусіль повернешся живим та неушкодженим. Сідай на нього та їдь мстити ханові за батька.

Кьор-оглу взяв свій лук, начепив сагайдак, шаблю і, наче батир, сів на коня та поїхав мстити ханові за свого батька. Як справжній джигіт, полинув хлопець верхи в округу Болу. Тримаючи в руці саз, він співав:

Швидко, спритно з каменя у сідло стрибну
І подамся на коні в дальню далину,
Ханові охоче я голову зітну.
Це мені за виграшки, я ж бо Кьор-оглу.

Буду проливати кров лютих ворогів,
Різних візирів лихих, беїв-багачів,
Ну а хан і поготів знатиме мій гнів.
Це мені за виграшки, я ж бо Кьор-оглу.

У міжгір'ях коник мій лине навпростець,
Ми з ним відчуваємо й тихий вітерець,
Тільки зброю підійму — ханові кінець.
Це мені за виграшки, я ж бо Кьор-оглу.

Він мчав верхи, як вітер, і прибув у місцину Чамлибель, розташовану навпроти ханських маєтностей. Кьор-оглу вподобав тутешні краєвиди й чисте повітря, тут він розбив свій намет. І заходився мститися за свого батька беям та купцям, чиї шляхи пролягали через Чамлибель, забираючи в них грош-

ву й золото. Беї та купці від нього добряче потерпали. На коні, летючому як вихор, він здоганяв і нещадно нищив ворогів. Кінь вирятовував його в усіх битвах і сутичках.

Освоївшись в околах Болу й Чамлибелю, Коьр-оглу назбирав каміння й спорудив собі фортецю — на чотири відсіки, заввишки у сорок аршинів. Стіни фортеці завтовшки у три аршини, крізь вузенькі вікна на горішньому поверсі він міг спостерігати довкілля. Одного дня з такого віконця Кьор-оглу угледів шатро, зведене на яйлі в ханстві Болу, й помітив, як у те шатро зайшла дівчина. Гостро відчувши свою самоту, він пішов до того шатра, спорудженого одним з беїв для полювання. Попросив у бея руки його доньки. Та бей, остерігаючись Кьор-оглу, не схотів віддавати йому доньку й сказав:

— Синку! Ти вільний птах, літаєш усюди. Як же залишиш дружину на самоті? От був би в тебе товариш, юний напарник і помічник...

Кьор-оглу запитав тоді:

— Де ж мені знайти такого товариша, юного напарника й помічника?

Бей сказав йому, що неподалік у різника є син Айваз, і давай нахваляти його.

— Як же мені стрітися з цим Айвазом? — запитав Кьор-оглу.

І бей заходився втілювати свій хитрий намір:

— Я дам тобі отару овець ще й одного чотирирогого барана. Ти поженеш їх до чаїрів, серед яких живе різник. Зайдеш до нього й скажеш, що пригнав отару, а його синові шепнеш на вушко про чотирирогого барана. Той зацікавиться й піде з тобою до чаїрів, а ти його схопиш, посадовиш на коня й шукай вітру в полі.

Кьор-оглу вчинив так, як порадив йому бей, і прибув до чаїрів. Зайшов до різника й каже, що пригнав овець, а його синові Айвазу шепоче на вушко про чотирирогого барана. Коли різник налаштувався йти до отари, його син Айваз теж став пориватися туди, аби побачити чотирирогого барана. Батько не хотів брати сина. Тоді Кьор-оглу каже:

— Я ж його на коні покатаю.

Старий погодився.

Поки різник розглядав овець, Кьор-оглу разом з його сином зникли. І тоді різник зрозумів, що це був Кьор-оглу. Він пустився навздогін, але марно.

Кьор-оглу вихором пронісся й прибув до міста Болу-хана. Ханський син це побачив і розповів ханові.

А Кьор-оглу взяв до рук саз і заспівав:

З Чамлибелю я прибув, це видно всім,
Гляньте, став Айваз поплічником моїм,
Знайте, хану я належно відповім.
Це мені за виграшки, я ж бо Кьор-оглу.

Два сини у Болу-хана, два сини,
Як вони, ми вдвох з Айвазом, як вони,
Хай спускаються у степ з височини.
Все мені за виграшки, я ж бо Кьор-оглу.

Нарешті верхівці прибули до Чамлибелю. Кьор-оглу прив'язав коня й повів Айваза знайомити з місциною.

З Чамлибелю я пустив стрілу,
Подолала відстань немалу,
Прилетіла на гірську яйлу.
Ген, Айвазе, гори вдалині.

Заірже мій кінь — луна між гір,
Шабля забринить — застогне шир
І забудуть недруги про мир.
Ген, Айвазе, гори вдалині.

Тепер їх було двоє. Айваз прижився тут. Згодом він підріс і став ладним джигітом, вірним напарником Кьор-оглу. Ніде й ні в чому від Кьор-оглу не відставав, у кожній сутичці був його надійним помічником.

Якось Кьор-оглу в печалі здійнявся на верхів'я фортеці, взяв до рук саз і заходився грати. Грав так пристрасно, що в саза зламався гриф. З поламаним інструментом рушив у місто до майстра. Та майстер, заклопотаний своєю справою, не звернув на Кьор-оглу жодної уваги. Тоді Кьор-оглу мовив:

З Чамлибелю на коні примчав
І твою майстерню відшукав,
Саз для серця, а не для забав.
Славний майстре, саз мені направ.

В Чамлибелі я житло надійне звів,
Ти б мій саз узорами покрив,
Краще ти мене не вводь у гнів.
Славний майстре, саз мені направ.

Та майстер залишався незворушним, не відриваючись від своєї роботи. Кьор-оглу скипів:

З гір спустився я, прийшов сюди,
Краще б ти не накликав біди,
Ось побачиш, в мене шабля хоч куди.
Славний майстре, саз мені направ.

Майстер навіть голови не здійняв. Тоді Кьор-оглу злісно промовив:

Кьор-оглу я, на коні лину навпростець,
На шляху відчую й тихий вітерець,
Тільки зброю підійму — недругу кінець.
Славний майстре, саз мені направ.

Почувши ім'я Кьор-оглу, майстер миттю полишив свою справу, з неабиякою поштивістю подарував юнакові візерунчасто-перламутровий саз і сказав:

— Ось вам новий саз. Я його саме для вас майстрував. Від беїв я чимало наслухався про вас, але мовчав і все чекав, поки ви самі завітаєте до мене.

Кьор-оглу залишив свій саз майстрові, взяв собі подарований, подякував і попрощався. Скочивши на коня, він під'їхав до джерела й побачив там вродливу дівчину, котра набирала воду. Дівчина йому припала до серця, тож він захотів з нею познайомитися. Відчуваючи наміри Кьор-оглу, красуня затулила лице накривкою. Кьор-оглу взяв до рук саз і заспівав:

Вроду не таїла ти у самотині,
Тож навіщо затулилась при мені?
Не ховай від мене очі чарівні.
Ах, красуне, зжалься, ближче підійди.

Я мов лев у цій землі, в цій стороні,
В тебе будуть з Кьор-оглу солодкі дні,
Народи лишень богатиря мені.
Ах, красуне, зжалься, ближче підійди.

Співаючи, Кьор-оглу попрямував за красунею до її дому. І розказав батькові дівчини про свої почуття до неї. Не довго думаючи батько красуні промовив:

— Ну, що ж вдієш? Коли вподобав мою доньку, то вже одружуйся.

І Кьор-оглу одружився з цією дівчиною. Три дні й три ночі справляли весілля. І життя їх було сповнене радістю і щастям.

Та ненависть до хана не вщухла і все ятрила душу Кьор-оглу. І він вирішив знов податися у Чамлибель. У час прощання залишив дружині різьблену булаву й, цілуючи милу в очі, сказав:

— Бережи цю булаву для мого сина. Візьмеш у табуні жеребчика від мого коня. Коли жеребчик стане конем, син верхи на ньому знайде мене.

І вихором на коні помчав у Чамлибель. Там Айваз радісно зустрів його.

Слава про Кьор-оглу та його коня ширилася світом. Лихий хан Болу зажадав заволодіти цим конем. Про це він сказав своїм вірним слугам, і ті всюди нишпорили, сподіваючись на слушну нагоду.

І ось одного дня Кьор-оглу приїхав до млина й залишив свого коня біля порогу. Ханські слуги викрали його й привели до свого господаря. А потім прив'язали коня у стійлі. Схарапуджений кінь нікого до себе не підпускає. Тож хан наказав шукати людей, здатних приборкати такого коня. З усіх усюд стали прибувати табунники, та жодному з них кінь не піддається. Прикрившись лахміттям, прийшов сюди й Кьор-оглу та питає в людей:

— Що це тут коїться? Що за дивина?

Хтось із юрби відповів:

— Наш хан забрав у Кьор-оглу коня, та ніхто з тим конем не ладен впоратися.

Кьор-оглу, тамуючи досаду, сказав:

— Я впораюся.

І, пробравшись через юрбу, звернувся до хана:

— Я дам раду цьому коневі.

Хан з усмішкою відповів:

— Що ж, давай подивимось.

Кьор-оглу підійшов до свого коня, той відразу впізнав господаря і привітав його іржанням. Відтоді Кьор-оглу лишився в хана кінським доглядачем. І чекав слушної нагоди, аби викрасти вірного друга.

Якось Кьор-оглу каже ханові:

— Не можна коня так довго тримати в стійлі. Його слід вигулювати.

А хан питає:

— Не вкрадеш?

— Боронь Боже, — щиро відповідає Кьор-оглу, — я зроду-віку нічого не крав.

Тоді хан дав дозвіл. Але про всяк випадок запропонував вигулювати коня у дворі фортеці, оточеному високим муром.

Кьор-оглу, погладивши свого коня, скочив на нього й, притиснувши крижі ногами, заспівав:

Вкрали коника мого біля млина,
Хто на нім, невдач і прикростей не зна.
Поцілую дорогого між очей,
Понесе мене в далеку даль, гей-гей!

Мур здолає, не потрібно жодних брам,
Кінь мій тут, але за мить уже він там,
Я його нізащо не продам,
Хай несе мене в далеку даль, гей-гей!

Він, як світлий промінь, лине вдаль,
Ладна збруя сяє, мов кришталь,
Болу-хан увів мене в печаль...
Мчи, лети, мій конику, гей-гей!

Кінь, перескочивши через високий мур, щез з очей.

І от вони вже в Чамлибелі. Прив'язавши коня, Кьор-оглу з Айвазом здійнялися на верхів'я фортеці й почали оглядати довкілля. Бачать — здаля наближається озброєний воїн, а за ним

рухається довгий караван. Кьор-оглу, лишивши Айваза на дозорі, спустися додолу. Воін усе ближче, вже чути калатання дзвіночків на верблюдах.

Назустріч каравану Кьор-оглу відправив свого посланця, котрий згідно зі звичаєм має вимагати у караван-баші викуп за проїзд. Та скнарий караван-баша, не зважаючи на слова посланця, попростував далі.

Кьор-оглу, скипівши від такого зухвальства, сказав:

Бачу, йде великий караван,
Край рівнини зупинився караван,
Як належить, мито заплатіть,
Не минає хай зухвало караван.

Купець і на слова Кьор-оглу не звернув жодної уваги, а потім звернувся до посланця:

— Іди й скажи своєму товаришу, що серед нас немає охочих заплатити викуп.

На що Кьор-оглу відповідає:

Вже сім літ як в Чамлибелі я осів,
Друзів тут знайшов і нищу ворогів,
З однієї вмить зроблю я сім підків.
Хай без плати не минає караван.

А купець сказав таке:

Незворушний ще з юначих літ джигіт,
А як що, у нього й вус не затремтить,
Тож гарячкувати так не слід,
Ти заносься, та не дуже, Кьор-оглу.

І тоді Кьор-оглу промовив:

Я б не радив накликать війну,
Начувайтесь, як її я розпочну,
Не одному з вас я голову зітну.
Хай без плати не проходить караван.

Певне, знаєте, який я молодець,
Як пущуся з вами у танець,
Багатьох із вас ухопить грець.
Хай без плати не проходить караван.

І за мить Кьор-оглу ув'язався в колотнечу з купцем та його сторожею. Убив багатьох нападників. Та в останній сутичці відчув, що вже непереливки, й прикликав на допомогу свого товариша Айваза:

Хай поспішить Айваз,
Поголос про нас —
В Чамлибелі, у степу
Стрінем смертний час.

Айваз миттю спустився з верхів'я фортеці й, вимахуючи шаблюкою, прилучився до бою. Знищивши супротивників, чамлибельці заволоділи їхнім майном. Кьор-оглу, радісно обіймаючи Айваза, поцілував його в очі, взяв до рук свій саз і заспівав:

Прибув Айваз у слушний час,
Купець упав додолу враз,
В Айваза шабля й булава,
Ми не пробачили образ.

Ах, ми в битві тяжкій схил здолали крутий,
Зброє наша ясна, й далі нам золотій,
Шлю великий привіт, гей, Меміше малий,
Добре шаблю гостри, викликаю на бій.

Прив'язавши коней у стійлі, побратими піднялися у фортецю. І міцно заснули.

Спливали дні й місяці. В один із тихих днів Кьор-оглу сидів, схрестивши ноги, на сіннику, і в задумі згадував свій рідний край, батьків. Свої глибокі переживання розкривав у співі, пройнятому журливою мелодією:

Якби досі жила матінка моя,
Їй віддав би усе, все, що маю я,
Віднесла її вдаль часу течія.
Дім лишивши, вона між високих гір
Сад зростила рясний, щедрий сад-чаїр.
Може, в мене уже народився син.
Я без мами журюсь в чужині один.
Ах, якби ж батько мій в мить не став сліпим!
Видер очі йому Болу-хан лихий.
О, жалкує тепер він про вчинок свій.

І вони з Айвазом завели довгу розмову.

* * *

Сплив час. Народився у Кьор-оглу син. Дали йому ім'я Асан. Хлопець ріс, мужнів і став ладним юнаком. Найбільша розвага для нього — кататися на жеребчикові, що народився від батькового коня. Усі, хто бачить, як він тримається на коні, як гарцює на ньому, мимоволі милуються й кажуть:

— Який молодець! Він буде таким же, як його батько.

Асан, почувши ці розмови, прийшов додому й почав розпитувати про батька. Тоді мати дістала різьблену булаву, віддала її синові та, обійнявши його, сказала:

— На, синку, візьми! Це тобі залишив твій батько. Батька твого звуть Кьор-оглу. Він живе в Чамлибелі. Тож сідай на коня і їдь до нього.

Асан, почувши це, спорядився, взяв у руку булаву і, скочивши на буланого коня, попрощався з матір'ю й вирушив у дорогу.

Путь його пролягав через нескінченні гори й узгір'я, і ось нарешті він прибув до незнайомого йому Чамлибелю. Дорогою тільки й думав про те, як приїде, як зустрінеться з батьком.

Коли Асан під'їхав до фортеці, Айваз, що угледів його, звернувся до Кьор-оглу:

— Хтось до нас наближається. Його кінь точнісінько як ваш.

Кьор-оглу каже:

— Спитай його про коня.

І запитує сам:

Гей, вожаю купців, стережися ти!
Чи не ліпше було б згоди нам дійти?
Я не звик навмання шаблею трясти.
Ти б мене не минав з усміхом таким.

Згуртувавшись, стражники каравану порадилися й кажуть караван-баші:

— Ой, ефенді, як ув'яжемося в бій, зазнаємо поразки. Чи не ліпше нам відкупитися?

Караван-баша погодився й надіслав Кьор-оглу тисячу золотих.

Та Кьор-оглу здалося, що це мало, й він каже:

Від багатих купців — кілька мідяків!
Зневажати не слід бідних злидарів.
Їх без плати ніхто й разу не лишив.
З тебе ще не один золотий алтин.

Навіть тисяча їх — плата не значна,
Навіть тисяча їх — сума задрібна,
Бо ж на путній товар не така ціна.
Тож п'ять тисяч мерщій хай віддасть купець.

В жодній скруті джигіт не втрача надій,
Він хоробрий, немов сокіл чарівний,
А тюхтій-боягуз полишає бій.
Тож п'ять тисяч мерщій хай віддасть купець.

Купець не погодився й каже:

Глянь, мене золотий пояс оповив,
Я таких не боюсь хвацьких молодців,
Зустрічав я не раз всяких віслюків.
Пропусти караван, краще відступи.

Тоді Айваз швидко спустився з фортеці й, підійшовши до Асана, каже:

Прийшло сюди дитя
Й запишалось без путтл,
Ще не знаєш ти життя,
Віддавай свого коня.

Асан, потягнувши свого коня за вудила, відповідає:

Я прийшов без вороття
Й не лишаюсь без пуття,
Хай не знаю я життя,
Не віддам свого коня.

На що Айваз відповів:

Ще тобі рости й рости,
Тож мене послухай ти,
Швидше за прохід плати,
Віддавай свого коня.

І у відповідь почув:

Я з любов'ю йду здаля,
Раптом тут оця земля,
В битві правда окриля,
Не віддам свого коня.

І спокійно та незворушно, дещо послабивши вудила, рушив далі. Тоді Айваз заспівав для нього ще один куплет:

Гей, дитя, не дми губи,
Власну душу не губи,
Так, як я кажу, роби,
Віддавай свого коня.

Та Асан безстрашно промовив:

Ех, отрима відкоша,
Хто з дороги не руша,
Кінь для мене як душа,
Не віддам свого коня.

Кьор-оглу, що спостерігав з мурів фортеці за Айвазом та Асаном, не стерпівши зухвальства молодика, спустився сходами додолу. Підійшов до дороги й каже:

Хлопче, зваж на перепин,
Не пришвидшуй свій загин,
Нас багато — ти один,
Віддавай свого коня.

Тоді Асан:

Так, я сам, а вас тут рій.
Хто джигіт небоязкий,
Хай виходить на двобій,
Не віддам свого коня.

Кьор-оглу, аби налякати Асана, каже:

Кьор-оглу таким, як ти,
Ладен душу розтрясти,
Ссать їх кров, сікти, пекти,
Віддавай свого коня.

Асан, збагнувши, що ця місцина — Чамлибель, а супротивник — його батько, каже:

Сина тигра тигром звуть,
Має буть в них спільна путь,
В мене й тебе схожий стан,
А моє ім'я — Асан.

Кьор-оглу пильно придивився до Асана, і, ясна річ, зрадів. Пізнав булаву, яку колись лишив для сина, підбіг до Асана та обійняв його. Так батько й син уперше зустрілися. Кьор-оглу розпитував хлопця про життя-буття. Асан розповідав батькові про односельців, про їх нужду, про матір, про те, як він зібрався в дорогу. І відтоді вони втрьох живуть-поживають у фортеці Кьор-оглу.

КОЗУКЮРПЕЧ

В дуже давні часи
У свинячі голоси,
Як верблюди гули,
Ми з тобою росли,
До порога повзли,
Як ще гуси горобцями були,
Хмари мідними були,
А корови в молоці пливли,
В черепах та жаб-ропух
Крила відростали,
В риб з'являвсь до мандрів дух,
З рік вони тікали...
Теща узвар подає,
Дівча очима виграє.
Ой не грай, дівча, очима,
Батько поб'є ще й нагрима,
Він суворий лісовик,
Друг у нього водяник,
В того коні, як вітри,
Мчать угору і згори,
Їм ніхто не командир,
Ані «гей» їм, ані «тир».
Круп, вівса пуди й пуди
Коням бистрим ніпочім,
Три колодязі води
Коням бистрим ніпочім...
Раптом Пердукай прибіг,
Мчав неначе в маячні,
Зирк, а штані без матні,
У коси нема кісся,
Люлька вигоріла вся.
Це балачка, ще я всім
Казку розповім.

Дуже давно у дальній стороні жили-були Еділь-бай та Джайик-бай. Якось в Еділь-бая пропала кобила, а в Джайик-бая верблюжа. І подались обидва баї на пошуки. Ідуть-ідуть вони й стрічаються на пагорбі та заводять розмову про дивину. А дивина ось така — в обох дружини вагітні. Про це й розповіли один одному.

— Дивина, — додає Джайик-бай, — у нас в обох сталися втрати в одну ніч, у тебе пропала кобила, в мене верблюжа.

І домовилися баї про таке: якщо в одного з них народиться дочка, а в другого син, вони одружать їх. І не встигли про це домовитись, як до них вихором примчав вершник та й каже:

— Дружина Еділь-бая народила доньку.

А за якусь мить ще один вершник вихором примчав та й каже:

— Дружина Джайик-бая народила сина.

Обидва повернулися до своїх домівок. Хлопчикові дали ім'я Козукюрпеч, а дівчинці — Баянсув. Діти ростуть пещені-доглянуті, і так минає кілька літ.

Коли діти підросли, їх віддали до школи.

День за днем у душах дітей зростала взаємна пошана й прихильність. Та раптом Джайик-бай помер. І тоді Едільбай вирішив відмовитися від власних слів. Мовляв, не віддасть свою доньку за сироту. Та приязнь дітей одне до одного дедалі посилювалася. Еділь-бай відчував це й не знав, що вдіяти. Думав-гадав і не намислив нічого ліпшого, як вибратися з тієї місцини. А родина Козукюрпеча так і залишилася там жити.

Якось, проспавши сім днів і сім ночей, вирішив Козукюрпеч податися в путь на пошуки своєї судженої. І от коли він дістався туди, де жив Еділь-бай, побачив, що немає там ані Еділь-бая, ані його доньки, що не лишилося там нікого. Повернувся додому Козукюрпеч і питає в матері, де ж це Едільбай. Та мати й гадки не має.

Тоді Козукюрпеч рішуче мовив:

— Так це лишати не можна. Будь-що-будь, та я знайду Баянсув.

Попросив матір випекти хліб. Ще теплим поклавши його за пазуху, знову почав збиратися в дорогу. Мати дуже засмутилася й почала вмовляти сина:

— Синку, покинь про це й думати, невідомо, куди вони усією родиною подалися. Сину мій милий, у тебе ж стільки добра, не лишай його.

Але материнські благання не зворушили Козукюрпеча. І тоді ненька, сподіваючись може хоч піснею на нього вплинути, заспівала:

Сину, ріг один торкнувся зір,
Другий увіткнувся в косогір,
З лугу повертається товар,
Тут худоби всякої, мов хмар.
На кого ж це все лишаєш ти?

На що син відповів:

— Та пропади воно все пропадом!

Тоді матір, сподіваючись, що як нагадає синові про його табун, він відмовиться від свого наміру, співає далі:

Сину, коней цілі табуни,
Степ іржанням сповнюють вони,
Тут гніді, булані, вороні,
Норовисті коні чепурні.
На кого ж це все лишаєш ти?

Та Козукюрпеч і на це не зважив. Тоді мати нагадала про отару овець:

Копитця, сину, цок-цок-цок,
Прудкі ягнята скік та скок,
А вівці мекають щокрок.
Як це залишить мій синок,
Що вдію, що кому скажу?

Син знову сказав: «Пропади воно все пропадом!» І тоді мати нагадала про верблюдів:

Гойдаючись, мов кораблі,
По нашій степовій землі
Верблюди повагом ідуть,
А ти від них у дальню путь!

Це також не допомогло. Тоді мати, сподіваючись, що син усе ж таки не залишить її, нагадала йому про материнське молоко:

Груддю я годувала дитя,
У шовки тебе вбирала, дитя,
Як ідеш, вертайся, дитя,
Неньки не цурайся, дитя.

На що син відповів:

Груддю годувала мене,
У шовки вбирала мене,
Камінець не вирне з води,
Я не повернуся сюди.

І вийшов на дорогу.

Іде Козукюрпеч, іде, наздогнав мажару й сів на неї. Погонич не помітив хлопця, а Козукюрпеч їде з ним, куди той, туди й Козукюрпеч. Дорогою їм стрівся чабан, Козукюрпеч зліз з мажари, підійшов до пастуха й каже:

— Заріж для мене одного баранчика.

Чабан не пошкодував баранчика й зарізав. Тоді Ко́зукюрпеч віддав чабанові своє дороге вбрання, а сам перевдягнувся в його одяг. М'ясо барана він поклав у баранячі тельбухи, а зі шкури пошив собі шапку. Потоваришувавши з юнаком, Козукюрпеч рушив з ним далі в путь.

На лобі в Козукюрпеча була цятка, схожа на місяць і зірку, тож він якомога глибше натягнув шапку, аби цієї цятки не було видно.

Минали дні, місяці, і Козукюрпеч врешті знайшов Едільбая. Прийшовши до його будинку, усівся на порозі й сидить там. А Еділь-бай, виходячи з дому, побачив хлопця, і, не впізнавши в ньому Козукюрпеча, каже:

— Ласкаво прошу, синку, що робиш ти в цих краях?

— Чував, що вам потрібен пастух, тому я тут, — відповів Козукюрпеч.

І тоді Еділь-бай взяв його до себе пастухом. Ясна річ, Козукюрпеч мав на меті не стадо пасти, а зустрітися з Баянсув.

Якось, коли він пас коней у степу, загадав таке бажання:

Хай волосся вітер розвіва,
Хай отарам стелеться трава,
Хай би мандрівцю відкрилась Баянсув,
А жеребчик до села прибув.

Одного разу повіяв такий дужий вітер, що вивалював дерева з корінням і здіймав пил стовпом. А Баянсув саме вийшла в сад погуляти. Буланий жеребчик Козукюрпеча примчав до цього саду, а слідом за ним прибіг і сам Козукюрпеч. Наблизившись до Баянсув, хлопець співає:

Твоїх овець півроку пас, красо.
А ти ховалась повсякчас, красо,
Тебе побачити я зміг, красо,
Коли жеребчик мій прибіг, красо.

Тоді Баянсув питає Козукюрпеча:

— Хто ж ви?

— Можна й не питати, — відповів Козукюрпеч та, здійнявши шапку, показав місяць і зірку на лобі. Дуже зраділа Баянсув, адже вони врешті-решт знайшли одне одного. Потім сказала:

— Невдовзі мої батьки мають поїхати в гості на цілий рік, я дам тобі вість і ти прийдеш.

Козукюрпеч зі своїм буланим жеребчиком повернувся на пасовисько.

І от нарешті Еділь-бай з дружиною подалися в гості, а Козукюрпеч, дізнавшись про це, приїхав до Баянсув. Радості двох закоханих не було меж. І Козукюрпеч залишився з Баянсув до приїзду Еділь-бая.

Дівчина каже Козукюрпечеві:

— Будь обачним та поглядай на шлях, яким їхатиме батько.

Козукюрпеч, узявши коня, поїхав. Спершись на свою палицю, думав про приїзд Еділь-бая. Ледве встиг зібрати до купи коней, що розбрелися степом, як саме повз нього проїхали Еділь-бай з дружиною, котрі пильно глянули на нього. Едільбаєва дружина запримітила місяць і зірку на лобі у хлопця.

Коли вони прибули до села, дружина запитала в Еділь-бая:

— Чи ти впізнав табунника?

— Ні, — відповів Еділь-бай.

— Як не впізнав? Та ж цей табунник — Козукюрпеч!

І вони вмить направили за ним посланця, задумавши вбити хлопця, мовляв, за те, що зухвалець не склав шанобливо руки й не привітав бая, коли той проїздив мимо.

У Баянсув був красень-кінь, та стороннім він здавався непоказним і кволим. Це був той самий жеребчик, який під час сильного вітру привів Козукюрпеча до неї.

Дівчина вдала, що впізнала Козукюрпеча і, прийшовши до батька, сказала:

— Коли хочемо його вбити, то давай уб'ємо так, аби він помучився.

— Гаразд, моя доню, а як же це зробити? — відповів батько.

— Давай зберемо звідусюди молодих джигітів і влаштуємо змагання з перегонами, — каже дочка.

І бай прикликав усіх молодих ногайців для змагання в перегонах. Чимало молодих джигітів поприїздили на своїх конях. Бай частував усіх прибулих. Аби ще раз переконатися в тому, що його пастух — це саме Козукюрпеч, бай влаштував пісенний турнір. Коли хто в пісні проспіває ім'я Баянсув, гадав він, то це й буде Козукюрпеч. Усі співали, та ні в кого в пісні не зринуло ім'я Баянсув.

Коні, що мали брати участь у перегонах, стояли прив'язаними біля будинку. І Баянсув, узявши до рук гострий ніж, підрізала в усіх коней попруги.

Врешті випало співати молодому табунникові — Козукюрпечу. Тільки-но розпочав він свій спів, так одразу й назвав ім'я Баянсув. Бай наказав йому припинити, та хлопець не корився й продовжував співати.

Бай у гніві вигукнув:

— Схопіть його й відрубайте голову!

Враз молодий табунник скочив на буланого. Молоді джигіти, маючи намір помчати навздогін, кинулися до своїх коней, та не змогли осідлати їх. Тоді бай наказав своїм аскерам:

— Мерщій упіймайте цього молодого табунника!

Та і в їхніх коней попруги були підрізані. І аскери теж усі попадали, як і ногайські джигіти.

Отже, Козукюрпеч врятувався від погоні. Тепер він був далеко від Баянсув. Та все ж молоді подавали одне одному вісточки, а допомагав їм у цьому маленький горобчик.

Якось цей горобчик потрапив під дощ і крильця вщент змокли. Тоді один з людей Еділь-бая впіймав його й каже:

— Щось тут не те. Чого ти тут крутишся?

А горобчик анічичирк. Тоді цей служка обскуб крильця бідоласі. Та горобчик таки не розкриває своєї таємниці. А коли чоловік узяв розпечені щипці й припалив ними горобчика, сердега не витримав і виказав місце, де перебував Козукюрпеч. Лиходій доповідав про все Еділь-баю, а той звернувсяся до своїх аскерів:

— Тому, хто принесе мені голову Козукюрпеча, віддам свою доньку.

Почувши це, старший над вояками каже:

— Я принесу тобі голову Козукюрпеча.

Із цими словами вирушив у путь, прихопивши з собою горобчика. Бідне пташеня, промовляючи: «Він тут, ні він тут», хотіло

обдурити аскера, та в нього запаморочилося в голові й він мимоволі вказав на місце, де спав Козукюрпеч. І от на сьомий день сну аскер відрубав йому голову й приніс до Еділь-бая. Угледівши це, пополотніла Баянсув підійшла до батька й каже:

— Тату, коли ми вже вбили Козукюрпеча, то маємо його й поховати.

Батько погодився з нею.

До місця загибелі Козукюрпеча Баянсув вирушила у супроводі старшого аскера, котрий убив її коханого.

Дорогою їм трапився колодязь. Дівчина й каже:

— Хочу пити.

— Ну то й що? — відповів старший аскер. — У нас ні відра, ні мотузки. Нічого не вийде.

А дівчина на це:

— Коли хочеш стати моїм чоловіком, спустись у колодязь, набери води у свою шапку, я витягну її, а потім і тебе віжками.

Аскер погодився й спустився в колодязь. Дівчина витягала воду, а віжки кинула та й пішла собі. І вояк лишився в колодязі.

Врешті прибули до місця, де було вбито Козукюрпеча. Баянсув звернулася до візника з проханням вирити дві могили. Миттю дістала двосічний ніж і пробила собі груди. Дівчина померла. Візник, поховавши Козукюрпеча та Баянсув, повернувся назад. Так двоє закоханих лишилися навіки поруч.

Якось пастух Еділь-бая пригнав овець до колодязя, аби напоїти отару. Спустив у колодязь своє відро і, набираючи воду, почув, як долинає з глибини чийсь голос. Пастух разом з відром витягнув з колодязя аскера, який вбив Козукюрпеча. Пастух упізнав його й каже:

— Це через тебе Козукюрпеч і Баянсув загинули, а ти живий-живісінький.

Із цими словами він добряче вдарив лиходія пастушим ціпком по голові. З розбитої аскерової голови вилетіли мізки й опинилися між могилами закоханих.

Згодом на могилах Козукюрпеча та Баянсув виросли троянди, а на тому місці, куди потрапили мізки аскера, з'явився колючий будяк, що не дає змоги поєднатися розпущеним трояндам.

Кажуть, ці троянди ще й досі ростуть та розквітають щовесни. І люди, які проходять поблизу цих могил, завжди виривають будяк та насолоджуються духмяністю квітів.

ТАЇР І ЗОРЕ

У дуже давні, незапам'ятні часи жив-був падишах. І не було в нього дітей. Якось підходить до падишаха жебрак, падишах дав йому гроші й гірко зітхнув.

Жебрак питає:

— Гей, мій володарю, чому ви так зітхаєте, ніби у вас немає ані грошей, ані харчів?

— Усе в мене є, — відказує падишах, — от лишень не маю дітей. Як помру, хто ж буде володарем у моїх володіннях? І візир мій теж бездітний.

Пожалів їх обох жебрак та й каже:

— Ось вам яблуко, одну половину, володарю, з'їжте самі, а другу віддайте вашій дружині. А це ось яблуко для вашого візира, хай і він з'їсть одну половину, а другу своїй дружині віддасть. І невдовзі у вас з'являться діти.

Падишах та візир узяли в жебрака по яблуку і зробили все, як він сказав.

Та незабаром у тій місцевості розпочалася війна, і падишах із візиром, зібравши військо, подалися воювати.

Якось між боями падишах каже:

— Моя дружина вагітна, як вона там, що з нею, не знаю.

— І моя дружина вагітна, — каже візир, — я теж гадки не маю, як вона там і що з нею.

Саме тієї хвилини під'їхав до падишаха кіннотник та й каже:

— О мій володарю, яка радість — ваша дружина народила доньку.

Падишах на радощах обдарував його.

Згодом до візира прибув кіннотник та й каже:

— О мій візире, ваша дружина народила сина.

І візир на радощах нагородив його.

Падишах з візиром, утішені радісною звісткою, вирішили: «Коли діти виростуть, ми їх одружимо». І дали їм імена — Таїр та Зоре.

Діти поволі підростали, і ось уже їх віддають на навчання. Таїр і Зоре вчаться в одній школі.

Одного дня, коли діти поверталися зі школи, Таїр, граючись своїм золотим яблуком, розбив глек з водою, що належав лихій карзі.

Тоді стара пішла до падишаха та й каже:

— Мій падишаху, ви Таїра й Зоре посилаєте вчитися, а вони в квітучому саду залицяються одне до одного.

— Хай собі залицяються, — відказав падишах, — ми з візиром вирішили їх одружити.

А лиха карга не вгаває:

— А що, для вашої доньки не знайшлося рівні, не знайшлося сина іншого падишаха, аби за нього видати її?

І падишах погодився зі старою. Він відмовився від слова, даного візиру, і примусив Таїра стати чабаном.

Якось, коли Таїр гнав з пасовиська отару, Зоре прийшла до водограю й залишила свій золотий браслет на камені біля джерела. На тому браслеті був напис «Таїр і Зоре». Підійшовши до водограю, Таїр взяв браслет і пішов додому.

Згодом вони зустрілися, й Зоре мовить:

Водограй манив дзвінкий —
Ніжні рученьки помий!
На круглястім камені
Я браслет лишила свій.

Таїр:

До води я не ходив,
Рук, обличчя там не мив,
На круглястім камені
Я не бачив жодних див.

Чорні вівці й баранець,
Настраждався я вкінець.
На браслеті напис є?
Що там вирізьбив митець?

Зоре:

Чорні вівці й баранець,
Настраждався молодець.
Напис є. «Зоре й Таїр» —
Вирізьбив таке митець.

Таїр:

Вода стікає з гір і хмар
У жолоб — тішиться вівчар.
Коли хто знайде твій браслет,
Що він отримає у дар?

Зоре:

Стікає в жолоб для отар
Вода прозора з гір і хмар,
А той, хто знайде мій браслет,
Отримає мене, як дар.

Лиха карга почула цей спів, прийшла до падишаха й каже:

— Мій падишаху, Таїр та Зоре співають одне одному пісні.

Падишах нічого не відповів.

Тоді стара мовить таке:

— Я так влаштую, аби з молоком матері Зоре була зварена каша, і наші закохані, скуштувавши тої каші, стануть братом і сестрою.

І лиха карга почала наущати Зоре наварити каші з молоком її матері та почастувати тією кашею Таїра.

Таїр, прийшовши до Зоре, виспівує:

Брови з туги й самоти
Можна ще й не так звести!
В кашу додала мені
Ти отрути-гіркоти.

Зоре:

Скрушно брови я звела,
На душі у мене мла.
Материнське молоко
В твою кашу додала.

Таїр:

Можеш стан мій осягти
Й таємниці берегти?
Покуштуємо, й мені
Вмить сестрою станеш ти.

Зоре:

Зможу стан твій осягти
Й тайни серця берегти.
Ти візира син, авжеж,
Будем рідні я і ти.

Стара підійшла до них і питає:

— Чого ж ви не куштуєте каші?

І тоді Зоре взяла й висипала ту кашу на голову старій карзі. Дізнавшись про це, падишах прикликав стару й питає:

— Чого це ти присікалася до них?

На що підступна баба відповідає:

— Таїрові вже не до вподоби Зоре й він її ображає, треба позбутися хлопця. Відправимо його до славного міста Мердима, воно далеченько, поки він туди, поки назад, ми якраз знайдемо для Зоре іншого нареченого.

Падишах погодився й наказав Таїрові збиратися в дорогу. Таїр почав лаштуватися в далеку мандрівку.

І коли він майже рушив, до нього підійшла. Зоре зі словами:

Сів на коня й другого взяв,
Хтозна, в який подаєшся світ.
А на кого ж лишаєш ти
Ніжний бутон, нерозкритий квіт?

Таїр:

Сів на коня й другого взяв,
Невість в який рушаю світ
І залишаю на Бога я
Ніжний бутон, нерозкритий квіт.

Зоре:

Їдеш, ну що ж, любий , щасти,
Їдь, досягай диво-мети,
Як віддаси іншій любов,
Хай тебе вб'ють люті кати.

Далі знов Зоре:

За небокрай-небокрай,
Удалину поганяй.
Поміж тривог-небезпек
Хто твій загоїть відчай?

Таїр:

За небокрай-небокрай,
Кличе мандрівок розмай.
Поміж тривог-небезпек
Бог мене втішить, гай-гай.

Закохані прощалися зі сльозами на очах. А коли Таїр осідлав коня, Зоре мовила:

Їдеш, ну що ж, любий, щасти,
Ріки долай, горні хребти.
Як мав би ти іншу кохать,
Ліпше б осліп на два ока ти.

Таїр відповів:

Хай же мені в мандрах щастить,
Хай відступа лихо щомить,
Ліпше б на два ока осліп,
Як мав би я іншу любить.

Сплив місяць, сплив рік, Таїр нарешті дістався до міста Мердима. В тамтешньому саду юнак побачив літню жінку. підійшов до неї та й каже:

— Добридень, матінко. Як у кого немає сина, буду замість сина, як немає доньки, буду замість неї.

Жінка відповіла:

— Будь мені сином.

І Таїр став їй за сина. Щодня ця жінка кудись носила їжу. Таїр якось запитав:

— Матінко, куди це ви щодня носите їжу?

— Це я ношу батькові, він трудиться деінде, — відповіла жінка.

Тоді Таїр каже:

— Давайте, матінко, я носитиму батькові їжу. Лишень поясніть, де це.

Старенька пояснила, куди саме слід іти, і відтак Таїр став носити батькові харч. Якось він каже:

— Тату, йди вже додому, а я тут побуду замість тебе.

— А чи впораєшся, синку? — питає батько.

— А чом би й ні? — відказує Таїр.

Батько пішов додому, а Таїр працював замість нього садівником у саду падишаха. Якось доньки падишаха угледіли в саду молодого садівника і дуже його вподобали. І заходилися надсилати йому всілякі частування, а він у відповідь передавав для них квіти.

Якось одна з дівчат зажадала, аби садівник сам приніс їй квіти. Таїр ніби погодився. Та, зайшовши до будинку, зустрів якусь жінку, передав через неї квіти для доньки падишаха й повернувся назад. Наступного дня дівчина каже, що хоче, аби садівник таки приніс їй квіти сам. І коли Таїр прийшов до неї з квітами, сказала: «Одружися зі мною». І друга сказала те ж саме. Та хлопець мовчав. Потім дівчата покликали батька й почали скаржитися на садівника, мовляв той не хоче з ними одружуватися.

— Ти чому не береш заміж моїх доньок? — питає падишах.

— Я б залюбки, та в мене нічого немає за душею, тож боюся, що якогось дня вони скажуть: «Прийшов стрибком з одним ціпком». Хотів би спершу хоч трохи розбагатіти, а вже потім з котроюсь із них одружитися.

Тоді падишах дав змогу Таїрові побудувати кав'ярню, і юнак там взявся до справи.

Хай собі йому добре ведеться, а ми тим часом повернімося до Зоре.

Якось верстав путь великий караван. Зоре, угледівши валку, спинила подорожніх і мовить:

Караванник, мандрівник,
Ти моїм стражданням лік!
Передай Таїру лист,
Ти ж хороший чоловік?

Очільник каравану задивився на дівчину. Аж тут з гурту вихопився голомозий та звернувся до очільника: «Збагнув, що вона сказала?» «Ні, — відказав той і запитав: — А ти втямив?»

Тоді голомозий звернувся до дівчини:

Ми купці, мандрівники,
Утішати мастаки.
Можеш передати лист,
Віддамо, це нам з руки.

У тому каравані їхали й дівчата. Четверо з них підійшли до Зоре і, здійнявши її, посадовили на верблюда побіч голомозого. Ці дівчата подарували Зоре гарну шапочку й годинника. Голомозий каже їм:

— Зоре, певно, зголодніла, принесіть їй чогось.

Ті приносять їжу й частують дівчину. А Зоре питає:

— Як же впізнаєте мого коханого Таїра?

Тоді голомозий каже:

— Дайте мені золоту стрілу й золотий щит. Пустимо цю стрілу. Коли Таїр саме там, куди вона летітиме, то стріла черкне щит і він закрутиться. А якщо Таїр не там, то стріла протне щит і полетить далі.

І Зоре дала голомозому все, що той просив. Караван без пригод дістався до міста Мердима.

Голомозий виконав свою обіцянку і знайшов Таїра. Завітав до його кав'ярні. А коли почав співати пісні, що подобаються Таїрові, юнак сказав: «Ти випромінюєш дух коханої» і запросив прибульця до себе додому. Дорогою голомозий зізнався, що шукає юнака на йменння Таїр.

— Так це ж я — Таїр,— відповів хлопець.

— Може, ти й Таїр, — мовив голомозий, — а, може, й ні. Пусти оцю золоту стрілу. Як вона черкне щит і той закрутиться, тоді ти справді Таїр, а як протне щит наскрізь, тоді ти кажеш неправду.

Таїр пустив стрілу й вона дзвінко торкнулася щита, не протнувши його.

Тоді голомозий каже:

— Я був у ваших краях, твоя дівчина спорядила мене, відправила сюди й ось передала тобі листа.

Таїр подякував прибульцеві і сказав йому:

— Сьогодні ввечері я маю намір тікати звідси. Ти ж не кажи, що я Таїр, будь тут замість мене. Через сім років падишах віддасть за тебе одну зі своїх доньок.

Тієї ж ночі Таїр осідлав коня й зник. Їде і співає пісень. А дорога небезпечна. Колобродять там люті розбійники і всім путь перетинають. Почувши спів Таїра, вони вирішили, що це дурень якийсь або ж закоханий. Коли Таїр наблизився до них, розбійники його спинили: «Стій!.. Куди це ти в таку глуху ніч, не лякаючись?»

Таїр взяв саз і заспівав:

Від Мердима путь пряма,
Не страшить мене пітьма.
Шлях, розбійники, звільніть,
Вдома там Зоре сама.

Тоді один з розбійників каже:

— Хіба ж не бачите, що це закоханий? Я ж казав вам. Не чіпайте, хай собі їде.

І Таїр далі торує путь. Прибув він до землі, де владарює Бек Султан, і звернувся до нього:

Насмішникам не шлю привіт,
Закоханих не зупинить!
Зоре далеко. Хочу я
В султана помочі просить.

Бек Султан відповідає йому:

— Заспівай пісню про мене й моє військо, тоді я дам тобі вояків, ти поїдеш з ними й забереш свою Зоре.

І Таїр співає:

Ти й військо в тебе — славний квіт,
А візир зовсім не джигіт.
Далеко мила. Хочу я
В султана помочі просить.

Султан дав Таїрові вояків і сказав: «Їдь і забери свою Зоре». Таїр вирушив, та коли під'їхав до свого міста, вві сні його побачила лиха карга. Вона мерщій до падишаха та й каже: «Їде Таїр, султан дав йому військо, і він хоче забрати Зоре!». Потім вона пішла до дороги, якою мав їхати Таїр, наказала вирити на узбіччі могилу, а сама сіла біля тої могили й гірко плаче. Згодом Таїр під'їхав. А лиха карга, що прийшла сюди з поминальним їством, гукає до вояків: «Спиніться, померла дочка падишаха Зоре, покуштуйте ці потрави, пом'яніть її».

Таїр пополотнів. Він не торкнувся потрав, а вояки їли поминальну їжу. Тоді Таїр наказав їм вертатися назад, і вони залишили його. І стара карга зникла. Згодом Таїр отямився й бачить, що навколо нікого нема. Пішов він і натрапив на хатину якоїсь літньої жінки. «Я, — каже, — дуже зголоднів, дайте щось поїсти».

Старенька мовить:

— Синку, нині в падишаха дочка виходить заміж, весілля саме в розпалі, піди туди й поїж досхочу.

— Що ж це за весілля? — питає Таїр.

— Ось занапастили Таїра й тепер Зоре видають заміж за іншого.

— Матінко, а якби ти побачила Таїра, чи впізнала б його?

— Ой синку, як же це я б його впізнала, адже коли він залишив наші краї, то був ще хлоп'ям.

І Таїр каже:

— Це ж я, Таїр, — і просить: — Бабуню, візьміть цю каблучку, підіть на весілля й віддайте її Зоре.

Старенька, взявши каблучку, приходить до Зоре й зі словами: «Живи так довго, як я» змащує дівчині голову хною, яку принесла з собою. А потім каже: «Оця каблучка тобі від Таїра». І віддає каблучку Зоре.

Згодом старенька каже:

— Хай приведуть мені коня.

І Зоре наказала слугам принести скриню золота та харчі для цієї бабусі. А ще через неї Зоре передала Таїрові хустку.

Старенька повернулася додому, а згодом разом з Таїром знов пішли на весілля. Саме в цей час наречена сідала на коня, збираючись виїздити з батьківського дому. Згідно зі звичаєм хтось мусить тримати коня за вудила. Було чимало охочих, та Зоре всім відмовляє. Здається, вже нікого не лишилося, хто б міг вести її коня. Врешті всі звернули увагу на Таїра з бабусею, мовляв син отієї старої (гадають, що Таїр її син) ще не брався за вудила. Привели Таїра, Зоре дала йому вудила, й весільна процесія рушила за місто.

Згодом Таїр мовить:

В кармазинах не гордись,
Глянь на мене, подивись.
Вговтай коника свого,
Аби ногу не притис.

Зоре:

Не заношусь я увись,
Любий ти, як і колись.
Хай осліпла б, коник мій
Тобі й пальця б не притис.

Поруч із Зоре їдуть її тітоньки. Трохи згодом вони пропонують коня й Таїрові. Таїр сідає верхи й співає:

Ой тітоньки, тітоньки,
Захмелілі тітоньки,
Надто ніженьки Зоре
Не стискайте, тітоньки.

Ой тітоньки, тітоньки,
Оп'янілі тітоньки,
Неслухняних ніг своїх
У стременах не ломіть.

Вир вітрів, пісків, сльоти,
Ходять ходором світи,
Ох, змирись, моя Зоре,
Тут розійдуться путі.

І Зоре поїхала далі, а Таїр, зімлівши, упав з коня й лишився лежати долі.

Коли Зоре із супроводом прибули до нового помешкання, вона звеліла:

— Не впускайте до мене молодого. Як ми їхали сюди, вмер мій брат, тож я сорок днів буду в жалобі.

А коли минуло сорок днів, каже: «Приведіть мені сорок дівчат, я піду з ними в квітучий сад».

Збираючись на прогулянку в сад, Зоре прихопила з собою ножа. В саду вона попросила дівчат лишити її саму. Гірко ридаючи, пішла до берега. Раптом Зоре побачила Таїра на тому березі, та він не впізнав її і мовив:

Мов голубка, в вишині,
Наче пава, в низині,
Не соромлюся спитать,
Наречена ти чи ні?

Зоре:

Мов голубка в вишині,
Наче пава в низині,
Швидко сорок днів спливло,
Вдаль пливуть дівочі дні.

І Зоре зажадала, аби Таїр мерщій дістався її берега. Він миттю поринув до неї, а коли опинився на її березі, то був украй виснажений та змарнілий. Зоре хоче накрити його обличчя накривкою, а Таїр каже їй:

Обличчя не вкривай мені,
Дай в очі глянути ясні.

І тут же спустив дух. І Зоре відразу ж протнула собі груди ножем і померла.

Прийшла лиха карга сюди й просить чабана, що пас неподалік отару, вбити і її на цьому місці. Вона дала йому золото. Чабан, розгнівавшись, каже:

— Ти їм живим не давала спокою, хочеш і на тому світі допікати!

Із цими словами він уперіщив її костуром. І мізки вбитої розлетілися й потрапили поміж тілами Таїра і Зоре. На могилі закоханих квітнуть духмяні троянди, а в тому місці, куди потрапили мізки злої карги, зростає будячиння й заважає трояндам поєднатися.

АШИК ГАРІП

Жив у давнину один джигіт на ім'я Ашик Гаріп. І були в нього матір та сестра. Якось син каже матері:

— Мамо, засватай за мене доньку падишаха.

Матір здивовано усміхнулася:

— Ой Боже ж ти мій! Що ти мелеш? Хто ти такий, аби падишах віддав за тебе свою доньку.

Та син не зважав на слова матері й хилив на своє:

— Піди, віддасть — то віддасть, а ні — то ні, це вже падишахова справа.

Що вдієш? Пішла мати до падишаха сватати сина. У вітальні падишаха було окремішнє крісло для сватів, і матір джигіта, щойно вона прийшла до палацу, посадовили в те крісло.

Підходить до неї падишах та й питає:

— Чого ти хочеш? Навіщо прийшла?

— Шабля ваша, голова наша, — відповідає жінка. — Боялась іти, боюся й казати, чого прийшла.

І вона довго мовчить. Врешті каже, що це її син послав засватати за нього падишахову доньку. Зачувши таке, падишах пополотнів, змінився на обличчі. Відтак пішов до своєї матері та й каже:

— Матінко, якась літня жінка прийшла сватати мою доньку за свого сина. Як гадаєш, відрубати їй голову?

Падишахова мати відказує:

— Ні, синку, так негоже. Заспокойся. Адже кажуть: «Усяк може посвататись, усяк може напитись».

Падишах знову питає у своєї матері:

— Як не стинати голову, то що ж маю відповісти?

— Якщо вони бідні, то загадай за сім літ зібрати сім бурдюків золота, мовляв, тоді й віддаси дочку.

Падишахова донька Шахсенем почула цю розмову. «Як би мені зустрітися з Ашиком Гаріпом», — подумала вона. Побігла мерщій через задвірки, побачила матір джигіта і привіталася з нею. Шахсенем наділила жінку сімома бурдюками золота та й ще двома на її власні витрати, а потім шанобливо проводила її. Падишах про це й гадки не мав.

Взявши золото, жінка подалася додому. Дорогою в нічній пітьмі вона побачила дім, в якому світилися вікна. Дім її чимось привабив, і вона в ті вікна зазирнула. І побачила, як там сіроока молодиця свариться зі своїм чоловіком.

— Забирай свою ковдру з подушкою й вимітайся з дому, — каже чоловік і проганяє дружину.

Побачивши таке, літня жінка подумала: «Леле, коли мій син одружиться, то й з ним таке може трапитися!» І притьмом назад до Шахсенем вертати золото.

Шахсенем допитується в старої, що сталося. Але та не пояснює справжньої причини.

— Я сама зароблю ці гроші й віддам їх, — каже вона і йде додому.

Саме тоді Ашик Гаріп зустрівся з Шахсенем, і дівчина звернулася до нього з такими словами:

Ах, правди у твоїх словах нема,
Той не джигіт, хто слова не трима.

Ашик Гаріп, обіймаючи Шахсенем, заходився плачем. І молоді розлучилися.

Повернувшися додому, Ашик Гаріп виливає матері свою печаль у таких рядках:

Сорочку, мамо, випери мені,
В саду повісь, де квіти чарівні.
Я не боюся смерті в чужині,
Рушаю, мамо, в путь, негайно в путь.

Мати:

Не йди, мій сину, не лишай мене одну,
Не йди, мій сину, бо тебе навіки прокляну.
Не йди, Гаріпе, бо тяжка дорога і брудна,
Невже у тебе не душа, а брила кам'яна?

Ашик Гаріп не слухає матері. Тоді вона зі слізьми звертається до нього:

— Йди, Гаріпе, й повертайся живим-здоровим.

І Ашик Гаріп, попрощавшись з матір'ю, вирушає до міста Альп. Там він зупинився в кав'ярні одного літнього чоловіка.

— Тут кав'ярні невеличкі, — каже Ашик Гаріп господареві, — але мені б хотілося зупинитися у вас та й замешкати.

Господареві здається, що це йому не з руки:

— У мене лише п'ятеро відвідувачів, через тебе я можу і їх позбутися.

— Не турбуйся про відвідувачів, — каже Гаріп, — я тобі їх тисячами наскликаю.

І він бере до рук саз та заводить співи. Зачувши пісні Гаріпа, всі довколишні падишахи й візирі прибувають до кав'ярні. Тут навіть місць не вистачає. Отак за кілька днів Ашик Гаріп заробив купу грошей. Чутки про нього ширилися по всіх усюдах.

Ашик Гаріп спорудив простору кав'ярню з безліччю спальних кімнат.

Слава про Гаріпа дійшла і до Шахсенем. Дівчина замислила повернути коханого за допомогою свого вчителя.

Одного разу оджа завів мову про сватання, на що Шахсенем відповіла:

— У мене є наречений, і ти маєш допомогти мені.

Вчителеві цікаво дізнатися про нареченого Шахсенем, він питає його ім'я, але дівчина, не називаючи імені, співає:

Сім літ минуло, як пропав жених,
Назвать ім'я соромлюсь, як на гріх.

Але таки не витримує й каже:

— Мого коханого звуть Ашик Гаріп.

Тоді вчитель поїхав до міста Альп, зупинився там у великій кав'ярні й питає:

— Чи є тут чоловік на ймення Ашик Гаріп?

Саме цієї митті йшов Ашик Гаріп і мовить:

— Я Ашик Гаріп.

— Я бачив твою матір і сестру, а ще твою наречену, — каже вчитель, — вони шлють тобі щире вітання.

Тоді Ашик Гаріп бере до рук саз і співає:

Що там, журавлі чи гуси линуть в небесах?
Ти рушав — стояло літо у наших краях?
Вчителю, скажи, ну як там кохана моя?

Вчитель:

То не журавлі, а гуси линуть в небесах,
Їхав я — було ще літо у наших краях,
Ще твоя кохана вільна, як у небі птах,
Плаче-тужить за тобою кохана твоя.

А ще вчитель додає: «Не барися з поверненням, бо твою наречену засватали за іншого».

— Я б з радістю, — каже Ашик Гаріп, — але тут зі мною сталася така пригода. Один падишах запропонував мені одружитися з його дочкою. Я відмовився. «Ах так? — каже той падишах. — Тоді цілуй мені руку». Я був змушений поцілувати. Тепер маю якось віддячити за приниження, бо душа моя неспокійна.

Вчитель запропонував піти до того падишаха й розібратися що й до чого. Прийшли вони з Ашиком Гаріпом до палацу, аби з'ясувати усі нюанси. Але падишахові не до нюансів. Розлючений, той кинув співця до в'язниці. Тоді вчитель звернувся до інших падишахів, зібрав військо й звільнив Ашика Гаріпа. Падишахи просять молодого джигіта:

— Перш як рушити в путь, заспівай для нас.

І він співає:

Слід берегти джигітові таїну.
Сердечний біль ховаючи в глибину,
Не втратить хай рішучості в мить скрутну.
Зустріти б милу всупереч гіркоті,
Учителю, вкажи до неї путі.

Тутешні падишахи подарували йому чалого коня, Ашик Гаріп купив для Шахсенем у подарунок щонайкраще вбрання, придбав також чудові подарунки тестеві й теці.

Ашик Гаріп взяв із собою два мішки золота. А ще сім бурдюків золота він прикопав біля фортеці в місті Альп. Кажуть, той скарб і досі там лежить.

Сім довгих літ прожив Ашик Гаріп у місті Альп, і всі мешканці міста дуже його полюбили. На прощання він заспівав пісню про це місто:

Уславлений арабський край,
І тут, і там садів розмай,
Отримавши із дому вість,
Тебе твій залишає гість.
Твій хліб, що смакував мені,
Я не забуду вдалині.

Потім сів на баского коня й помчав до рідної сторони.

Мчавь-мчав і несподівано на безводді загнав на смерть свого чалого. Ашик Гаріп розмірковує, що йому до коханої ще довга-довга путь, довжиною в рік. От халепа! Адже усього за сорок днів у коханої весілля. «Краще б я помер», — подумав він у відчаї. І от на шляху його стрімка повновода ріка. «Слід, мабуть,— гадає хлопець,— кинутися з високої скелі стрімголов у бурхливі хвилі». Саме цієї миті проїжджав на чалому коні вершник. «Хай проїде цей подорожній, — подумав Гаріп, — а вже потім я кинусь у вир». Та вершник під'їхав до Ашика й, вітаючись, зупинився біля нього. «Куди проляга твоя путь?» — питає в Гаріпа. Та хлопець ні пари з вуст. Тоді вершник пропонує:

— Сідай зі мною на коня.

І вони вдвох рушають далі. Доїхали, куди слід. Зсадивши Гаріпа з коня, добродій питає:

— А тепер ти куди підеш?

Ашик знову мовчить, не хоче виказувати себе. А тим добродієм був Хидирнебі, святий, котрий усе знав, тож йому було добре відомо, куди поривався Ашик.

— Не треба критися переді мною, — мовить Хидирнебі, — матінка твоя осліпла від сліз, пролитих за тобою, тож візьми із задньої ноги мого коня грязі, змастиш її очі й вони зціляться.

Мовивши так, Хидирнебі від'їхав, за якийсь час він спинився біля водограю поруч із домом Ашика Гаріпа. Цієї хвилини з дому вийшла сестра Гаріпа. Дівчина відмовилася напоїти подорожнього водою. Тоді він каже:

— Так негоже, доню. Я бачив твого брата Ашика Гаріпа, невдовзі й він прибуде.

Дівчина здивувалася, знітилася, сповнилася радістю й питає:

— Звідки ви знаєте мого брата, де ви його бачили?

І Хидирнебі чинно все їй розповів. Дівчина тоді з особливою шанобою почастувала водичкою Хидирнебі, повернулася додому і сповістила радісну вість матері.

Мати з нетерпінням чекає сина.

Минув деякий час, і Ашик Гаріп прийшов додому. Та ніхто його не впізнав. Та й сам він не поспішав відкриватися. За сім років Ашик Гаріп дуже змінився. От він сів у кутку та й заходився лаштувати весільну накривку. Матір, торкнувшись цієї накривки, мовить:

— Ой, друже, твоя накривка точнісінько така, як у мого сина.

На це Ашик Гаріп відповів:

— Бабуню, я сім літ був поруч з Ашиком Гаріпом, тож знаю, як виглядає його накривка.

І завів пісню:

Рано-вранці в місті Альп я молився небесам,
Згодом там, де Акчокрак, я молився небесам,
Вдень край джерела Сокур я молився небесам,
Ввечері удома я, тут молюся небесам,
Я Гаріп, я твій Ашик, мила матінко моя!

Мати, почувши пісню, радісно вигукнула:

— Ох синку мій! — і обняла свого сина.

Ашик Гаріп намастив матері очі гряззю, яку дав йому Хидирнебі і — о, диво! — її очі прозріли. Потім мати з сином вдягли святкове вбрання і пішли на весілля.

Весілля доньки падишаха якраз було в розпалі. Пишно вбраного прибульця захотіли провести до вельмож. Та Ашик Гаріп відмовився:

— Не хочу до вельмож, проведіть мене до бідняків.

Його провели до бідняків. Ніхто з них його не впізнав, окрім причинного Мемета. Вони з Меметом привіталися, обнялися, розплакалися. Згодом Мемет каже:

— Шановний гостю, зіграй нам що-небудь. — І приніс саз. Ніхто з присутніх не зважив на це.

Ашик Гаріп відповів:

— Ні, не можу зараз грати, на серці в мене туга, як заграю, заплачуть гори й каміння.

Та причинний Мемет дуже просить Ашика Гаріпа заграти на сазі. Вони вийшли з приміщення для гостей і попрямували до палацу падишаха. Там за сорока запиналами сидить у своїх покоях Шахсенем. Ашик Гаріп взяв до рук саз і почав співати:

Саз узяв Ашик Гаріп до рук своїх,
Лад навів у переборах струн дзвінких,
На весілля до красуні саме встиг.
З-під червоного серпанку сумно глип,
Йде весілля, а на думці «Краще в гріб!»
Вмер Гаріп? Та ні, живий він. Ось Гаріп!

І тієї ж миті Шахсенем упізнала Ашика Гаріпа. Двоє закоханих обнялися й заплакали.

І Ашик Гаріп заспівав:

Рано-вранці в місті Альп я молився небесам,
Згодом там, де Акчокрак, я молився небесам,
Вдень край джерела Сокур я молився небесам,
Ввечері удома я, тут молюся небесам.

Саме нагодився наречений Шахсенем. Він уже збагнув що й до чого, бо перед цим спостерігав за всім крізь вікно. Коли наречений підійшов до Ашика Гаріпа, той запитав його:

— Ти хто?

Цієї миті причинний Мемет зі словами «Ходять тут усілякі, набиваються в женихи» дав цьому нареченому ляпаса. У того потьмяніло в очах і він упав додолу.

Ашика Гаріпа завели до покоїв доньки падишаха як нареченого. А сестру Ашика Гаріпа віддали заміж за причинного Мемета.

Ашик Гаріп подарував Шахсенем придбане для неї вбрання і одягав її в це вбрання рівно тиждень.Закохані назавжди поєднали свої долі.

НАР КОМИШ

У давні-давні незапам'ятні часи жили дуже бідні чоловік та жінка. Жодна стороння людина не переступала порогу їхнього помешкання. Мали вони доньку й двох синів. Донька була несказанно вродливою, подібної красуні на світі не знайти.

Непокоячись, аби їхня донька не зістарілася в дівках, зважилися батьки видати дівчину заміж за її ж рідного брата. Прочув про це молодший брат та й каже сестрі:

— Сестрице, батько й матір хочуть видати тебе заміж за старшого брата.

Дівчина вкрай збентежилася й засоромилася. Мерщій узяла дзбан і подалася до джерела за водою. Біля джерела було велике озеро, майже усе в заростях комишів. Умиваючись гіркими слізьми, дівчина підійшла до цих комишів і благає:

— Милий комиш, любий комиш, розкрийся, цей світ уже не тішить мене.

Комиш розкрився. Дівчина заходить у гущину та й каже:

— Стулися, комиш.

І комиш стулився.

Старший брат чекав-чекав дівчину та, не дочекавшись, подався шукати її. Шукав-шукав і, не знайшовши, вирішив звернутися до відьми, яка все про усіх знала. Відьма сказала, де дівчина. Підходить юнак до комишів і промовляє:

Хай розкриються
Пишні комиші,
Поміж комишів
Мила — цвіт душі.

Дівчина відповідає йому з комишів:

Непорушно хай
Тут комиш стоїть,
Братові сестру
Звати так не слід.

Брат утер сльози, повернувся додому й розповів про все матері. Тоді мати пішла до озера, підійшла до комишів та благає:

Хай розкриються
Пишні комиші,
Та невісточка
Вельми до душі.

Дівчина відповідає:

Непорушно хай
Тут комиш стоїть,
Матері дочку
Звати так не слід.

Мати, заливаючись гіркими слізьми, повернулася додому. Згодом менший брат прийшов до комишів і слізно благає:

Розкриватися
Комишам пора,
Там у комишах
Дорога сестра.

Враз комиші розкрилися і дівчина вийшлаь на берег. Взяла молодшого брата за руку, і вони залишили цю місцину. Ідуть-ідуть і доходять до іншого озера. Молодший брат питає:

— Сестрице, може, я вип'ю з цього озера ковток води?

Сестра каже:

Краще тут не пий води
І не накликай біди,
Перетворишся в коня,
У тварину, назавжди.

Молодший брат послухав сестру, і вони пішли далі. Чимало часу спливло, і знов перед ними водна гладінь. Малому дуже захотілося пити й він сказав про це сестрі. А сестра каже:

Чари є у цій воді,
Станеш пити — буть біді!
Вовком станеш і тебе
Вб'ють мисливці молоді.

Хлопець знов послухався і не став пити воду. А через деякий час на їхньому шляху стрілася ріка з чистою прозорою водою. І брат знову попросив у сестри дозволу напитися води. І знов сестра застерігає:

Чари є і в цій воді,
Станеш пити — бути біді!
Перетворишся в ягня,
Під ножем умреш тоді.

Та дуже вже хотілося малому пити, ну просто нетерпець. Тож коли сестра, поринувши у свої думки, дещо віддалилася вперед, він випив з річки ковток води. І миттю перетворився на ягня та побіг за сестрою. Побачивши таке, сестра дуже засмутилася й гірко заплакала. Та нічого не вдієш. Треба йти далі.

Ідуть-ідуть вони й доходять до саду. Серед саду росте велике дерево. А під цим деревом — джерело, воду з якого набирають для тутешнього падишаха. Дівчина відпустила братика поскубти травички, а сама вилізла на дерево. Через деякий час приходить до джерела по воду один з падишахових служників. Побачив у воді якесь відображення, роззирнувся довкола, але нікого не побачив.

А цей служник зроду не бачив себе в дзеркалі. Тож вирішивши зрештою, що то його власна подоба, подумав: «Коли я такий гарний, то чого ж маю бути служником у падишаха?» Враз розбив глеки з водою і пішов світ за очі. Падишах чекав-чекав його, та не дочекався. Тоді він послав до джерела іншого служника. Той також, порозбивавши глеки, пішов світ за очі.

Дивуючись зникненню служників, падишах вирішив сам піти до джерела й з'ясувати, що сталося. Побачивши біля джерела порозбивані глеки, він глибоко замислився. Підійшов ближче до води і побачив там відображення дивної красуні. В нього аж серце йокнуло й швидше заколотало. Підвівши погляд, побачив серед гілля на дереві дівчину, вродливу, як зоря. І звернувся до неї зі співом:

Ах, вродливице, спустись,
Добра пара — ти і я.
Будеш ти в душі моїй,
Наче пісня солов'я.

Дівчина так йому відповідає:

Ні, державче, не спущусь
І не буду я твоя.
Ще нікому не вдалось
Приручити солов'я.

З очей падишаха раптом ринуть сльози і він, утираючи їх, мовить:

Ах, вродливице, спустись,
Не гаси моїх надій,
Доглядатиму тебе —
Пташку в клітці золотій.

Дівчина не погоджується:

Ні, шановний, не спущусь,
Краще не плекай надій,
Щось не хочеться мені
Бути в клітці золотій.

Падишах не вгаває:

Ах, вродливице, спустись,
Мій палац тебе чека,
Хочу, щоб у нім була
Ти для мене як дочка.

Дівчина погодилась на таке й спустилася додолу. Падишах був вельми втішений. Дівчина розповіла йому про все, що з нею сталося, й, показуючи на ягня, мовила:

— Мій падишаху, цей баранчик — мій брат. Попивши дорогою води, він обернувся на ягня.

Падишах і баранчика радо привітав. Разом з дівчиною і ягням він повернувся до палацу. Згодом падишахові вдалося умовити дівчину стати йому за дружину і вони сорок днів святкували весілля. Відтак живуть-поживають у палаці. Та заздрісників навколо чимало.

Якось падишах прийшов до молодої дружини та й каже:

— Я нині їду на полювання. Ти ж нікого не слухай і не виходь у двір.

Дівчина погоджується.

А з-поміж падишахового оточення була одна плюгава дівчина. Після від'їзду господаря вона, зібравши дворових служниць, прийшла до красуні й каже:

— Гей, сестрице, ходімо з нами на берег моря, розважимось.

Дівчина спершу вагалася, та все ж погодилася. Прийшовши на берег моря, дівчата роздяглися й пішли купатися. Кличуть із собою і дружину падишаха. Красуня не хоче відмовляти дівчатам, та знов вагається. Вона зняла з ноги черевичок і намочила ногу, а коли зібралася намочити й другу, плюгава підійшла і штовхнула її в морську глибінь. І тут красуню проковтнула риба.

Усі повернулися до палацу. А плюгава перевдяглася у залишене на березі вбрання красуні. У палаці вона наказала зшити із цибулинного лушпиння матрац і лягла на нього.

Ця плюгавиця не була вродливою — очі сірі, волосся коротке, обличчя рябе. Повернувшись з полювання, падишах зайшов до спальні своєї дружини. Побачивши там рябу незугарну діваху, він ошелешено запитав:

— Ой, що ж це з тобою скоїлось?

А діваха, прикинувшись хворою, нічого не відповіла. Коли вона переверталасяна матраці, цибулинне лушпиння зашерхотіло, і падишах запитав:

— Скажи, що з тобою? Що це шурхотить?

А плюгава жалібненько:

— Це мої кості скриплять. Ой, зле мені. Я вас чекала-чекала, аж очі мої посіріли, а круки волосся моє поскубли, а рябі сороки зробили й мене рябою, поклювавши моє обличчя.

— Чим же тобі зарадити? — питає падишах.

— Коли скуштую м'яса того баранчика, неодмінно видужаю, — відповіла плюгавиця.

— Але ж ти казала, що це твій брат! — дивується падишах.

— То я щось наплутала й не те сказала, — відповіла діваха.

— Ну що ж, покличте різника Болата, — наказує падишах.

Візир кличе різника Болата. Той в'яже ніжки баранчику. А баранчик благає:

Я б до берега побіг,
Хай би відпустив братусь.
Перед смертю край води
Я тихенько помолюсь.

Болат розв'язав ніжки й відпустив баранчика. Той прибіг до моря й співає:

Точить ніж Болат,
В горло цілить кат.
Дівка каже: «Край!»
Падишах: «Стривай».

І сестра відповіла з води:

Я у риби в животі,
Лиш волосся на воді.
Скарб таїться у мені,
Ні, не виберусь я, ні.

Баранчик заплакав й повернувся до Болата. Той знову зв'язав йому ніжки, а баранчик мовить:

Я б до берега побіг,
Хай би відпустив братусь.
Хай востаннє я на світ
Перед смертю надивлюсь.

Відчувши, що не в змозі відмовити передсмертним благанням баранчика, Болат розв'язав його. Баранчик біжить до моря і слізно благає сестричку:

Точить ніж Болат,
В горло цілить кат.
Дівка каже: «Край!»
Падишах: «Стривай».

Красуня, почувши братові благання, знову відповідає:

Я у риби в животі,
Лиш волосся на воді.
Скарб у мене дорогий,
Вибратись нема надій.

Баранчик, плачучи, повернувся до Болата. Той зв'язав баранчику ніжки й підніс до горла ножа. І знову баранчик звернувся до нього з мольбою:

Може б відпустив братусь,
Я б до берега побіг,
У духмянім квітнику
Квіточку б зірвати встиг.

Болат, пожалівши баранчика, і цього разу відпустив його. І баранчик знову побіг до берега. Тоді падишах міркує: «Куди це він повсякчас бігає? Піду-но я гляну». І пішов слідом за баранчиком. На березі моря почув, як той слізно звертається до сестри:

Точить ніж Болат,
В горло цілить кат.
Дівка каже: «Край!»
Падишах: «Стривай».

А сестра відповідає:

Я у риби в животі,
Лиш волосся на воді.
На колінах скарб лежить,
Вибратись не пощастить.

Падишах підійшов до баранчика та, обійнявши його, попросив заспівати ще раз. Баранчик заспівав. Падишах прислухався до слів красуні й, повернувшись до палацу, прикликав до себе нирців з усіх усюд.

Нирці пірнули у море, знайшли рибу й витягли її на сушу. Розрізавши рибі живіт, вийняли звідти живими-здоровими красуню та народжених нею близнюків. Падишах повернувся до свого палацу і наказав прив'язати до хвостів диких коней плюгаву діваху зі всіма її брехливими поплічницями й пустити по степу.

КЕРЕМ ТА АСИЛХАН

У давні часи жив собі падишах, та не було в нього дітей. Дуже він сумував, що не мав спадкоємців, що не було кому передати трон. Скарбником був у нього вірменський священик. Падишах вельми шанував цього священика і не приймав жодних державних рішень, не порадившись із ним. У цього священика теж не було дітей, і він та його дружина також через це журилися.

Якось дружина падишаха й дружина священика прогулювалися по саду. Назустріч їм трапився білобородий дервіш. Жінки жалілися йому на свою недолю, вмилостивили його подаянням і просили зарадити їхній скруті молитвою. Дервіш дав їм яблуко й каже:

— Візьміть це яблуко й поділіть його на чотири часточки, спільно зі своїми чоловіками з'їжте їх і, дасть Бог, справдяться ваші надії. — Прочитавши молитву, додає: — Якщо у вас і у вас народяться хлопчики, то хай будуть вони як брати, а дівчатка — хай будуть як сестри, а коли на світ прийдуть хлопчик і дівчинка, неодмінно їх одружіть. — Мовивши це, дервіш зник.

Жінки виконали усе, як велів дервіш. Через певний час дружина падишаха народила сина, а дружина священика — доньку. Хлопчика назвали Аметбеєм, а дівчинці дали ім'я Карасултан. На радощах падишах влаштував пишне гуляння.

Спливали дні за днями, роки за роками. Минуло чотирнадцять літ. Хлопчик і дівчинка разом навчалися і змалечку були одне до одного прихильні. Але священика ця прихильність бентежила, він уже не хотів віддавати доньку за падишахового сина і все шукав слушної нагоди зректися попередньої домовленості. В його голові нуртували сумніви й тривоги: «Ми християнської віри, а хлопець — мусульманської. Віддавати доньку за іновірця — це шкодити нашій вірі, це всупереч усім традиціям, це гріх. Як же я раніше не подумав про це!» І вирішив він облишити посаду скарбника та виїхати в інше падишахство. Пішов до падишаха, почав скаржитися на старість, на підупале здоров'я й попросив звільнити його. Падишах усіляко відмовляв його від наміру звільнитися, та намарне. І священик заквапився переїзжати до іншої місцини.

Позбавлений можливості стрічатися з дівчиною, син падишаха журився й марнів. Йому не їсться, не спиться, він з лиця спав. Друг Софу, аби якось розвіяти його, запропонував їхати на яйлу полювати. Так вони й вчинили. Яструб падишахового сина в леті за пташкою потрапив у великий сад. Слідом за ним прийшли і мисливці якраз туди, де жив священик. І ось у цьому саду юнак нарешті зутрів свою кохану. Донька священика, мов пташка, сполохано стрепенулася та й каже:

— Батько тримає мене тут, як у клітці, й нікуди не випускає. Прошу тебе — коли любиш, пожалій мене й поквапся звідси, аби батько нічого не запідозрив. Бо інакше нам навряд чи вдасться ще зустрітися.

— Добре, хоч мені тяжко-важко з тобою розлучатися, лишу тебе тут саму. Але скажи, навіщо ж ти так раптово зникла. Може, ти вже мене не любиш?

— Ні, я люблю тебе, як і раніше, — відповіла дівчина, — сюди мене привіз мій батечко. Коли він раптом знов нас побачить разом, повезе мене ще далі.

— Коли так, — мовить юнак, — то я, зваживши на твої слова, хоч і з жалем, але таки звідси покваплюся. Тільки тепер я зватимусь Керем, бо ж Керем — це те саме, що жаль, а ти зватимешся Асил, бо Асил — це те ж саме, що насправді, адже ти розповіла мені усе, як воно є, усю правду.

Відтак Аметбей та Карасултан стали зватися Керем та Асил. Коли Керем хотів поцілувати Асил на прощання, вона зашарілася й промовила до нього співочими рядками:

В печалі ти прийшов сюди, у журбі,
Ах, милий мій, більш не зникай назавжди,
Призначена я, любий мій, лиш тобі,
Ах, милий мій, більш не зникай назавжди.
Судилось так, аби прийшов ти сюди,
Дізнається мій батечко — жди біди,
Цілуй мене солодко й краще йди,
Ах, милий мій, більш не зникай назавжди.
Кереме мій, владарю мій дорогий,
В моїй душі тільки ти, любий мій,
Ах, милий мій, більш не зникай назавжди.

Після цієї зустрічі закоханий Керем чах з дня на день, адже це так нестерпно, коли мила далеко. Про страждання сина дізнався батько. Він прикликав Керема й каже:

— Синку, що коїться? Що з тобою? Розкажи, що в тебе на душі, що тебе гнітить. Хто таїть недугу, не знайде на неї ліку.

— Розповім про свою недугу не звичайними словами, а за допомогою струн.

І взявши до рук саз, юнак співає:

В саду священика я красуню стрів,
І весь уже в полоні мрій, дивина,
Від кучерів її, від очей та брів
Я сам не свій, ах, сам не свій, дивина.
Дочку священика в ній упізнав,
Чарівну зірку досвітніх заграв,
Досаду й біль в ясних очах відчитав.
Ах, для неї мій стан — дивина.
Соловей звів гніздо між гілля,
Вабить юнок зблизька і здаля,
Тільки в нього такий талан, дивина.

Падишах покликав до себе священика й попросив віддати його доньку за свого сина, нагадавши про те, що колись казав дервіш. Та священик усіляко відпирався, мовляв, різної вони віри й зовсім різної крові, і раніше він якось не подумав, що такий шлюб аж ніяк неможливий. «Візьміть усе, що маю, лиш не займайте дочки»,— благав священик.

Та падишах був невблаганний. Спересердя сказав, що як не віддасть священик дочку по добрій волі, то він змушений буде забрати її силоміць. Тоді священик, хитруючи, попросив у падишаха місяць-другий для підготовки до весілля. Падишах погодився, дав синові обручку й попросив священика справити заручини. Священик нібито погодився і навіть швидко здійснив обряд, та невдовзі таємно зник з міста.

Коли сплив належний термін, падишахів син з другом Софу та відповідним почтом рушили до священика, аби розпочати весільний обряд. Та дорогою їм зустрілися люди з тої місцини, де мешкав священик, і сказали, що ось уже кілька днів, як той з родиною кудись подався. Тоді Керем каже своїм супутникам:

— Ви їдьте тихенько, а я покваплюсь, аби на місці з'ясувати, що й до чого. — І пришпорив коня.

Побачивши спорожнілий дім священика, він попрямував до саду в надії зустріти там Асил, та намарне. Блукаючи садом, він мимоволі угледів за віконним запиналом однієї з ошатних будівель дівчину, схожу на Асил, і подумав: «Ах, ця красуня безжурно спостерігає з-поза завіси за моїм безталанням». Та й заспівав їй:

Нехай би очі чарівні
Так усміхнулися мені,
Як усміхались в давні дні.
Тяжка печаль, гірка печаль...
Глуха завіса на вікні,
Думки мої сумні-сумні,
Тебе лишу в цій стороні,
А сам удаль, а сам удаль?

Дівчина дала зрозуміти Керемові, що вона не Асил, котру він шукає. Тоді Керем, збагнувши, що помилився, заспівав:

Я в сад священика прийшов,
Вона (це не омана?) йде,
Сад спорожнів і охолов,
Вона сумна, аж тьмяна йде.
Ах, блиск очей та вигин брів,
Ах, чорних кучерів порив...
Усе б я з нею пережив!
Із саду довгождана йде.
Як повернути, не збагну,
Місяцелику, чарівну,
Себе кинджалом я протну.
Куди моя жадана йде?
Вона струнка, мов кипарис,
Вогонь душевний буйно зріс,
Його не згасить злива сліз,
Вона, хоч в серці рана, йде.
Ні, не збагну, де я, де ти,
Ми наче різні два світи —
Вже краще смерть мені знайти!
Де Асилхан, кохана де?

Друг Софу, побачивши, в якому стані Керем, почав умовляти його повернутися додому. Керем у відповідь тільки співав. Хлопця силоміць повели додому.

Батько з матір'ю, прагнучи звільнити юнака від такої любові, казали, що на Асилхан світ клином не зійшовся, є й інші дівчата, обіцяли одружити його, з якою він забажає. Та Керем був незворушний — окрім Асилхан йому ніхто не потрібен, і вже час рушати слідом за нею. Нічого не вдієш, Керема не втримати, батьки лише благали його не зволікати з поверненням.

Разом із другом Софу Керем рушив у путь і навіть натрапив на слід священика. Священик тікає від них з міста до міста, з країни до країни. Та Керем не заспокоюється. Врешті він прибув до країни, володарем якої був друг його батька. Той гостинно прийняв прибульців. Дізнавшись про безталанне кохання Керема й Асил, державець наказав впіймати священика й видати за Керема його доньку Асил.

Та священик вирішує помститися Керемові. Він дарує дочці чарівну спідницю й каже:

— Коли ти шануєш мене як батька, вдягни вночі цю спідницю перед тим, як до твоїх покоїв прийде молодий. Аби впевнитися, чи дуже він тебе любить, попроси з допомогою струн його саза розстібати ґудзики на цій спідниці.

Донька погодилася виконати батькове прохання і вночі, коли Керем зайшов до покоїв Асил, каже:

— Ну ж бо, доведи, що ти мене любиш над життя, відстібни струнами свого саза ґудзики на моїй спідниці.

— Я довів це, коли, залишивши батька-матір, рідний дім, землю, рушив за тобою і простував з міста до міста, з країни до країни. Ну що ж, давай ще раз доведу свою любов, розстібуючи за допомогою струн саза ґудзики твоєї спідниці.

Мовивши це, Керем заходився грати на сазі. І ґудзики на спідниці почали відстібуватися згори донизу. А коли дійшло до останнього ґудзика, вони знову позастібалися, і так повторювалося кілька разів. Зрештою з Керемових вуст виринуло полум'я і він зі словами «Ох, згораю!» вмер та обернувся на попіл. Асил, усвідомлюючи, що накоїла, миттю кинулася в це полум'я і теж згоріла. Дізнавшись про все, володар тієї країни наказав повісити священика на дереві. На цьому закінчується дестан.

ЧОРА-БАТИР

Чорів батько Нарик та його дядько Нариків брат Арик бідували. Лишившись без батька й матері, вони вирішили піти в найми. Приходять до одного хана, і в нього Арик наймається пастухом. Нарик іде до іншого хана, і той каже:

— Побачимо, на що ти здатний. Щороку будеш отримувати стільки, скільки зароблятимеш.

— Не треба мені до пори, до часу жодної плати, — відповів Нарик, — а коли мені виповниться двадцять п'ять, виберу собі коня з твого табуна, ти для нього підбереш срібну збрую, а потім одружиш мене з дівчиною, яку я вподобаю.

Сплив час, виповнилося Нарику двадцять п'ять років. І хан йому каже:

— Ось, Нарику, тобі вже й двадцять п'ять, ходімо, візьмеш усе, що хотів.

Пригнали табун коней, запустили у загін, і Нарик почав вибирати коня. Бере одного за хвіст і відкидає, бере другого за хвіст і відкидає, і так перебрав мало не всіх коней. Коли жбурнув одного жеребчика, той теж мало не впав, але миттю звівся на ноги. «Оце мені буде кінь», — каже юнак. Заходився Нарик доглядати жеребчика і виростив з нього статного коня. Тоді хан замовив для Нарика нове вбрання та й каже:

— Тепер іди й вибирай собі хоч дочку хана, хоч падишаха, яку вподобаєш, буде твоєю.

Нарик сів на коня й рушив у путь. На краю села стрівся йому старий білобородий вершник. Нарик привітався з ним. Той, відповівши на привітання, питає:

— Куди, служивий, держиш путь?

— Їду шукати наречену, — відповідає Нарик.

— Донька скотаря Менлісду — твоя доля, — каже старий, — інша тобі не підійде. Тож далеко не мандруй, заверни до них і поглянь.

Нарик поїхав подивитися на дочку скотаря і був вражений її незрівнянною красою. Повернувшись назад, юнак не знав, що вдіяти.

Хан питає:

— Ти що, не поїхав?

— Я вже повернувся, — відповів Нарик.

— І кого ж ти обрав?

— Доньку скотаря, шановний хане, — відповів Нарик.

А хан йому каже:

— Отакої, шукав-шукав та й знайшов, невже нема інших красунь, окрім доньки скотаря?

А Нарик йому на це:

— Шановний хане, не та красуня, що пишно сяє, а та, яку душа приймає.

— Ну що ж, — каже хан, — хто сам вирішив — хай не плаче, одружуйся.

Хан справив їм весілля і Нарик став сімейною людиною.

Якось намірився Нарик відвідати свого брата. Сів верхи і рушив у путь. Дорогою побачив чимало див. Спочатку стрілася йому отара овець. Увагу привернув один маленький баранчик, який підбігав то до однієї вівці, то до іншої, ссав їх і, мекаючи, біг далі. Потім край дороги помітив собаку в тяжі — лежить собі, а в животі у неї малеча куйовдиться. Далі спостерігав, як мишеня наздоганяє верблюда. А ще дивину бачив — висять три казани, у середньому кипить окріп, а в двох інших — м'ясо, і те м'ясо стрибає з казана в казан.

Прибув Нарік до свого брата й розповів про все, що бачив. А брат йому каже:

— Вівці, яких ти бачив, — це дуки, котрі вкоріняться після нас поміж племен, вони виснажуватимуть цілі людності, та все їм буде замало. А та собака, яку ти бачив, — це грядуще плем'я, діти якого говоритимуть раніше від батьків. А казани, де туди й сюди перелітає м'ясо, — це багачі, які частують один одного, а простий люд між тих казанів лишається голодним.

Якось увечері зібралася молодь у ханському палаці, й ханів син давай нахваляти Нарикову дружину. А товариші йому підтакують:

— Хіба ж вона Нарикові пара, вона пара такому, як ви — ханському сину.

І міркує ханів син, як би це прибрати Нарика та взяти собі його дружину.

— Тут і думати нічого, — радять йому друзі, — коли твоє серце до неї прихилилося, візьми два бурдюки золота, одного віддай Нарику, а з другим пошли його в Кафу, мовляв, треба купити коня в одного хана.

Той так і вчинив. Покликав до себе Нарика та й каже:

— Ось тобі два бурдюки золота, однин лиши собі, а з другим рушай до Кафи, там в одного бея славний жеребець, придбаєш і приведеш його мені.

— Гаразд, — відповів Нарик, — придбаю й приведу.

Отож ханський син дав Нарикові бурдюки із золотом, а ще листа.

— Віддаси, — каже, — листа й отримаєш коня.

Та Нарикова дружина попросила показати їй цього листа. Прочитавши, вона каже чоловікові:

— Тебе хочуть убити. Отож, виїхавши, сховайся десь між кіньми і вертайся ввечері.

Коли засутеніло, Нарик повернувся й заховався в лазні. І ось уночі хтось стукотить у вікно. Нарикова дружина мовить:

— Чоловіка вдома немає. Що вам тут робити?

Ханів син до неї:

— То й що, що немає, відчини.

Нарикова дружина відчинила двері. А ханів син каже своїм слугам:

— Ідіть собі додому, а я тут лишусь.

Слуги пішли, а ханів син зайшов до будинку. Нарикова дружина звернулася до нього:

— Розповім вам казку. У давнину жив хан, багато чим схожий на вас. Було в нього чимало коней. Що не день, то один кінь з табуна зникав. І зрештою таких пропалих коней було вже до сотні. Хан вельми гнівається на пастухів і каже: «І що ж це ви їх так губите повсякчас?» І сам разом із пастухами рушає на пошуки зниклих коней. І от здіймаються вони на пагорб, аж тут — конячі кості. А поруч лежить лев. І от хан каже: «Ти владар серед звірів, а я владар серед людей. Хіба гоже тобі їсти крадене м'ясо? Краще я сам даватиму тобі по одному коню в день, аби лиш ти не крав». Лев згоджується. Хан з пастухами вертається додому. А відтак щодня посилає коня для лева. Якось хан послав левові гладку кобилу, та лев повернув її назад. На запитання, чому він так учинив, лев відповів: «Цій кобилі ще лошам було покусано ногу, а мені не потрібні об'їдки». Він був усього лиш левом і то об'їдків не споживав. А ти ж ханський син! Невже ж тобі потрібна та, що належала твоєму служці?

Та ханський син не чує тих слів і липне до Нарикової дружини. Тоді Нарик вийшов з лазні й сокирою відрубав голову ханському синові. Голову сховав у тандирній печі, як перепічку, а тіло кинув у глибокий колодязь.

Минув день, другий... Ніхто не знає, де ханський син і що з ним. Тоді придворні припускають, що це Нарикових рук справа. Володар не йме віри:

— Не може Нарик так учинити.

— Не міг би. От лишень, хане, ваш син посягнув на його честь. Якби не це...

— Нарик — чоловік, — мовить хан, — і не приховував би свого вчинку. Покличте його сюди.

Хан питає в Нарика:

— Що ти вчинив з моїм сином?

— Відрубав йому голову та й у попіл загріб.

— Але ж ти будь з чим з мого добра носився, мов курка з яйцем. Як же зважився на таке?

— Він зазіхнув на мою честь, я не зміг цього стерпіти.

— Тоді мусиш забиратися звідси, — мовить хан, — скінчилася дружба.

У Нарика було кілька спритних наймитів, кінь з гарбою. Він попросив одного зі спритників запрягти коня, посадив на гарбу дружину, прив'язав до гарби єдину корову, а сам сів на іншого коня й прудко помчав, випереджаючи всіх. Дорогою у Нарикової дружини почалися пологи, і вона народила сина. То було незвичайне дитя. Воно прийшло у світ, пройняте вогнем, звелося на ноги й пішло — де ступає нога, там з'являється вода й гасить вогонь. Відтак суджено йому колись померти від води. Наймит поспішив до Нарика в селище Кокушли Тама сповістити новину, сподіваючись на щедрий дарунок.

— Я даю тобі волю, будь вільним, — каже наймитові на радощах Нарик.

А щоб і син його був таким же спритним, як цей чора, наймит, Нарик дає хлопцю ім'я Чора.

Згодом Чору віддали на навчання. Там у нього з'явився друг Килинчак, з яким вони скрізь і всюди були разом. Після навчання діти зазвичай пасли худобу. Якось до хлопчаків під'їхав дивний вершник із пломінким загрозливим вогнем

у руці. Дітвора кинулася навтьоки, лишилися тільки Чора та його друг Килинчак.

— Вітаю, — каже прибулець хлопчакам.

— Вітаємо, дідусю, ласкаво просимо, — відповів Чора й, допомагаючи прибульцеві спішитись, запросив його в курінь, а коня прив'язав до євшан-зілля.

— Розсупонь, Чоро, пазуху, — каже гість.

А то ж був не вогонь у його руці, а змій-дракон, і старий того змія-дракона поклав Чорі за пазуху. А потім вийняв у себе з-за пазухи ще одного вогняного дива й поклав його за пазуху Килинчакові. А тоді каже Чорі:

— Я привів тобі жеребця, ти його познач.

І Чора відрізав від своїх сирцевих чобіт вузеньку тасьму й, почепивши її на жеребця, каже:

— Хай він буде Тасьмовий буланчик.

Хлопчаки, що було сипонули навтьоки, повернулися й поцілували старому руку. Чора їм каже:

— Друзі, до нас нині завітав гість, треба зарізати теля.

Та хлопчаки не хочуть різати своїх телят, мовляв, мама сваритиме, тато нагримає. Тоді Чора попросив упіймати й зарізати його теля. Ті — миттю. А Чора далі наказує: одному — приволокти казана, другому — назбирати дров, третьому — принести води. Зварили м'ясо й почастували гостя. Старий подякував і почав збиратися в дорогу. А потім звернувся до Чори:

— Коли досягнеш повноліття, прийдеш на морський берег і там отримаєш цього жеребця.

Відтоді минуло п'ять, десять літ, усе ширилася слава про витязя Чора-батира. Ніхто не міг силою зрівнятися з ним.

Якось Кара-хан, котрий правив у місцині Кара, прикликав до себе Чора-батира. Витязь прибув, гостював у нього, і от під час трапези Кара-хан питає:

— Чоро, зі скількома ти ладен змагатися?

— З одним, але таким, як я, — відповів Чора.

— Ну тоді ти не Чора, а пустодзвін, у мене є батир, здатний вистояти проти сотні.

Кара-хан не втямив, про що сказав йому Чора. І тоді Чора мовив:

— Адже я сказав — з одним, таким, як я. А чи є ще такий у всьому Криму?

Уранці Кара-хан дав Чора-батирові мішок золота і сказав:

— Ну що ж, Чоро, вертайся додому.

А сам послав слідом своїх сорок молодців з наказом:

— Я дав Чора-батирові мішок золота, доженіть його, побийте й принесіть мені моє золото назад.

І ось вони наздогнали Чору, здійняли на нього сорок канчуків. А Чора, скочивши зі свого коня, упіймав усіх їхніх коней за хвости, пов'язав їх та й пригнав гуртом до хана.

А в хана був ще один батир Алі-бей, який закручував свого вуса аж за плече. Він було замірився приєднатися до сорока батирів, що хвацько накинулися на Чору, та побачив, що тим непереливки, й вирішив краще туди не ув'язуватися.

Пригнав Чора нападників до хана й каже:

— Шановний, ти покликав мене, я прийшов, дякую за хліб-сіль. Та чого ж ти своїх собак змушуєш кусати мене? В чому річ?

— Ти ж казав, що тебе вистачить лише на одного, — дивується хан.

— О Господи! Та я ж тобі, хане, казав: «На такого, як я».

І показавши на Алі-бея, що стояв поруч, додав:

— Та мені й тисячі ось таких ні по чім.

І Чора повернувся додому. Згодом знайшов собі наречену, посватався та справив весілля.

В селищі Кокушли Тама в Алі-бея був товариш. От він тому товаришеві й каже:

— Як Чора кудись повіється, ти вже мені сповісти, я прибуду й побалакаю з його батьком, позбиткуюся над йогоріднею.

І от нарешті товариш дав звістку:

— Чора-батир від'їжджає. Поквапся.

І Алі-бей, узявши із собою сорок молодців, прибув та влаштував для себе розвагу.

Різати сказав для учти баранів,
Захотів, щоб кожен мед-горілку пив,
Нарика старого по очах шмагав,
Прикрими словами матір обзивав,
А сестрі напої розливать велів.

Отак познущавшись над ріднею Чора-батира, подався звідти. Старий Нарик поспішив до сина:

Сину, де тебе знайти?
П'єш горілку та меди?
Між дівчат, можливо, ти?
Тут дівчата хоч куди.

Врешті побачивши Чору, мовить:

Кат завзятий Алі-бей,
Дурнуватий Алі-бей
З криком налетів сюди,
Допровадив до біди.
Різати сказав до учти баранів,
Люд міцними трунками поїв,
Бив мене старого по обличчю, по очах,
А сестрі прийшлось почути
Слів богопротивних жах.
Віддавав йому ягнят — не взяв,
Віддавав йому лошат — не взяв,
Віддавав верблюдів — теж не взяв,
І птахів летючих теж не взяв.
Кінь кремезний, кінь баский,
Чуйний, та не боязкий,
З-під копит іскристий рій,
А гарцює — наче змій,
Грива як хвилястий лан,
Чорний круп немов курган,
Ще й гнучкий у нього стан,
Мчить — позаздрив би й шайтан,
Лютий бей на нього сів
І помчав у даль степів.

Чора чує ці слова,
Лють у ньому ожива,
Обладунок надіва,
Меч бере та ще й багнет,
Вмить збирається — і в лет,
На прудкого сів коня

Й Алі-бея доганя.
Озирнувся лиходій —
А позаду вітровій
Хмар несе шалений рій,
Ні, то курява стовпом
Швидко мчить за ним слідом,
Синій плащ — удалині
Гордий витязь на коні.

Алі-бей озирнувся й питає вершників, що скачуть поруч з ним:

— Гляньте, хто ж то їде.

Один каже:

— Якийсь вершник, аж каміння розлітається з-під копит.

Другий придивляється й додає:

— Якийсь вершник, летить, аж курява стовпом.

А третій мовить:

— Чора мчить.

Тоді Алі-бей промовля:

— Спостигає мене помста Аллаха. Треба перепросити.

І гукає такі слова:

Вертай, Чоро, вертай,
За вуздечку коня тримай,
Як образився за коня,
То віддам його, забирай.

Чора:

Ні, назад вороття нема,
Ні, вуздечки рука не трима,
Так, розгнівався я за коня
Й не вернуся з ним крадькома.

Алі-бей:

Вертай, Чоро, вертай,
За вуздечку коня тримай,
Я віддячуся за коня,
Відшкодую все, так і знай.

Чора:

Ні, уже вороття нема,
Ні, вуздечки рука не трима,
На коня мого сів — плати,
За моїх баранів — плати,
Мого батька старого
По обличчю бив, по очах,
А сестру розливати змусив
Мед-горілку по чарках,
Лаявсь так, що почув Аллах!
Чим заплатиш за весь цей жах?

Алі-бей:

Постривай, Чоро, постривай,
За вуздечку коня тримай,
Ти господар цього коня,
Забери й назад повертай.
На коня твого сів — заплачу,
І за всіх баранів заплачу.

Чора:

Ні, назад нема вороття,
Тож тримати коня — без путтся,
Відшкодує усі гріхи
Крові вражої пролиття.

Алі-бей:

Постривай, Чоро, постривай,
За вуздечку коня тримай,
Так, цей кінь є скарбом твоїм,
Забирай і вертайся з ним.
На коня твого сів — заплачу,
І за всіх баранів заплачу,
Срібла-золота дам тобі,
Щедро озолочу.
Так, цей кінь є скарбом твоїм,
Забирай і вертайся з ним.

Чора:

За коня заплатиш сповна
І за кожного барана,
Озолотиш мене всього —
Буде все ж замала ціна.
По обличчю, по очах
Ти старого батька бив,
Матері наговорив
Купу непристойних слів.
Лити змушував сестру
Мед-горілку по чарках,
Учепившись, як реп'ях,
Їй нечемні слова говорив,
Дорогу мою сестру
Ти до сліз довів.
Не спиню свій гнів!

Тоді Алі-бей каже:

— Ну що ж, Чоро, стріляй.

А Чора йому на це:

— Коли я першим стрелю, тобі вже не стрелити. Тож давай, починай ти.

Біснуватий Алі-бей,
Ворог клятий Алі-бей,
Віспуватий до плечей,
Вправо, вліво подивись,
Гострі стріли блись та блись,
Вийняв дві і знову дві,
Приміря на тятиві,
Цілиться здаля,
Натяга й стріля.
Побіч коня-вітрюгана,
Біля ніг коня-орлана
Проліта стріла.
Черга Чори надійшла.
Вправо, вліво подивись,
Гострі стріли блись та блись,

Вийняв дві і знову дві,
Приміря на тятиві,
Цілиться здаля,
Натяга й стріля.
Вмить метка стріла
В саме серце ввійшла,
Алі-бей з коня зіслиз,
Сповз поволі вниз,
До коня прихиливсь,
Кров'ю заливсь.
З ним черкесів сорок душ,
Змусив бігти їх чимдуж
Чора, наче вовк овець.
Поглядає молодець
На Азов,
Чеше гриву буланому знов,
Радий конику дорогому,
З ним вертається додому.

Каже:

Тату, я прийшов,
Наш буланий з нами знов,
Мир нам і любов!
Я поганця Алі-бея вбив,
Він за все, за все
Головою заплатив.
Мертвому вже не ожити,
Не стоять на місці джигіти.
У Казань! Сім ханів там,
Там себе я покажу.

Старий Нарик каже у відповідь:

Що ж, мій сину, в добру путь,
Хай тебе удачі ждуть.

Тут з дому вийшла матір Чори Менлісяу. Чора звернувся до неї:

Мамо, мамо, я прийшов,
Мир нам, згода і любов.
Алі-бея ж я убив,
Він за всі свої гріхи
Головою заплатив.
Батька славного я син,
Тож подамся у Казань.

Мати каже синові:

Постривай, сину, постривай
І коня свого потримай.
Дев'ятьох правителів
Батько твій старий убив,
Тільки ж Криму не лишив,
Ти ж одного бея вбив
Й прагнеш до чужих країв.

Чора:

Мамо, зрозумій мене,
Хай нас лихо обмине.
Ти мене малим плекала,
Повсякчас про мене дбала,
У колисці колихала
І ночей недосипала,
Молоко твоє смоктав,
До грудей твоїх, мамо, припадав,
Хай би врешті показав
Ту могуть, що ти дала!
Нориків я син, отож
Путь у мене — на Казань.

Тоді мати каже:

Годувала я дитя,
Щоб було все до пуття!
Доглядала я дитя,
Щоб ясним було життя!

Сину, сину, не забудь
Запастись харчами в путь,
На шляху пухкі млинці
Сил мандрівцю додадуть.
Зрошене їство смачне
Материнськими слізьми,
Споживатимеш його —
Будеш згадувать мене.
У Казань прибудеш ти,
Будеш вулицями йти,
Не біжи вперед мерщій,
Будь обачним, Чоро мій.

А вродливиця-сестра
В гарній хустці на плечах
З дому виліта, мов птах
(В ній тривога ожива),
Промовля такі слова:

Кониченька осідлав,
У цупку шовкову сіть
Хвіст і гриву ув'язав,
І куди ж ти путь обрав?
Лук і стріли почепляв,
Меч булатний прив'язав
Ще й клинок у руку взяв,
Чи далеку путь обрав?

Брат сестрі відповіда:

Я буланого сідлав,
На дорогу гриву й хвіст
В сіть шовкову ув'язав,
Щоб хутчій степами мчав.
Міцно щит припасував
Я праворуч на коні
Й жодні вороги мені,
Молодцеві, не страшні,
Лук і стріли їм на жах

Вмить опиняться в руках,
Меч булатний — просто ах,
Ще й зі мною вірний птах,
На Казань у мене шлях.

Почувши таку відповідь, сестра братові каже:

Пострівай, брате, пострівай,
Сиротами нас не лишай,
Брате мій, в Казань твій шлях проліг,
А на кого ж ти лишаєш
Батьків старих?

Чора їй відповіда:

Не плач, сестро, не ридай —
Дивлячись на сліз ручай,
Як залишу рідний край?
А батьків моїх обох
Хай оберігає Бог.

Потім Чора прощається з дружиною:

Мила, їду в дальній край,
Будь здорова, прощавай!
Алі-бея я убив,
Він за всі свої гріхи
Головою заплатив,
Сім владик у чужині,
Там поталанить мені.

І дружина йому відповідає:

Ти й мене візьми туди,
На коника підсади,
А як стану тягарем,
Зсадиш десь біля святих
І залишиш назавжди.

Чора відповідає дружині:

Не візьму тебе я, ні,
Не поїдеш на коні.
Я не хочу ханом стать
І не хочу беєм стать
У казанській стороні.
Я не буду владним паном,
Ані беєм, ані ханом.
Не візьму тебе я, ні,
Не поїдеш на коні.
Уцілію — повернусь,
Не лишуся в чужині.

Із цими словами Чора-батир разом із Килинчак-батиром помчали на своїх конях. Дорогою минають вони якесь селище. Там їх побачили сивочолі чоловіки й питають:

— Хто це там їде?

Голомозий, що був серед них, каже:

— Як пообіцяєте купити мені в місті червоні чоботи, піду й дізнаюся, хто там їде.

Сивочолі погодилися, й тоді голомозий вийшов назустріч вершникам і звернувся до них:

На коня прудкого сів,
Гриву й хвіст у шовк повив,
Лук і стріли почепив,
У правицю зброю вклав,
У лівицю птаха взяв,
І куди ж прямує пан?

Чора відповідає:

Я герой, не панський чин,
Хочеш знать, з яких місцин, —
З тих, де полинам полин.
Хочеш знать, що за один, —
Чора, Нариків я син.
На буланого я сів,
Шовком гриву й хвіст повив,

Лук і стріли почепив,
У руках у мене птах,
Зброя — ворогам на жах,
В чужину проліг мій шлях.

І Чора-батир із Килинчаком поїхали далі. Дорогою зупинилися в одного хана. Збагнувши, що це витязі, хан каже:

— Гей, великі витязі, чи не позмагатися вам із моїми витязями у стрільбі?

Тоді Чора-батир відповідає:

— Гай-гай, шановний хане, куди лиш не долетить геройська стріла! Як пущу стрілу, то сягне вона аж фортеці в Казані й уп'ється в мармуровий мур.

— Ти пусти-пусти, — каже хан, — побачимо.

Чора каже:

— Як пущу стрілу, з високих дахів посиплеться черепиця, кобила в тяжі дочасно ожеребиться, жінки боятимуться за своїх дітей. Коли шановний хан бажає побачити, як я пускаю стріли, то давайте вийдемо у степ. Але вам слід відійти подалі, аби не вмерти зі страху.

І ось виходять вони в широкий степ. Чора пустив стрілу, в хана аж голова запаморочилася.

Поїхали далі Чора з Килинчаком. Прибули до Казані й попрямували до ханського палацу.

— Селям алейкум, шановний хане, мир вашому дому,— звернулися до господаря.

— Алейкум селям! Ласкаво прошу, — мовить хан, — проходьте в дім.

Прив'язавши коней, вони зайшли. Після частування друзі лягли спочити. Хан сповістив своїх батирів, що завтра в них відбудуться стрілецькі змагання.

Вранці усі витязі зібралися на стрільби. Прибув й казанський люд. У мур Казані впилася стріла, тож молодцям належить її звідти витягти. Витязі всяк намагалися витягти її, та намарне. Силкується врешті й Кара-батир, та нічого в нього не виходить. А він же ж ладен протистояти сотні! Сорок батирів тягнуть, а витягти не можуть. Тоді Чора-батир витяг стрілу й стромив собі за пояс. Хан, побачивши таке, здогадався, що це Чора-батир, і каже:

— Ти Чора-батир.

— Так, — відповідає Чора.

А в цього хана була донька на ім'я Сари-ханим. Погойдуючись, мов тендітна тополька, вона в золоченому вбранні спустилася сходами до батирів та обдарувала їх дарунками. Багато хто отримав шаблі, Чорі-батиру дістався старий дірявий шерстяний мішок, а Килинчаку й зовсім нічого не перепало.

— Своїм витязям — кому коня, кому обладунок, кому шаблю подарувала, а мені якесь лахміття, — з прикрістю подумав Чора й спересердя викинув той мішок.

— Що ж це ваші обдаровані дарунками витязі роз'їхалися? — звернувся він до Сари-ханим.

— Хіба ж я лише їх обдарувала, а тебе ні? Де твій дарунок, що його я саме для тебе замовляла? — питає вона.

— Я його викинув, — зізнався Чора-батир.

Тоді Сари-ханим наказала своїм слугам знайти цей мішок. Ті знайшли і принесли. Сари-ханим вийняла з мішка шаблю й подала її Чора-батиру. Взявши шаблю до рук, Чора дуже зрадів.

Потім сів на свого коня й поскакав. Місцеві витязі кинулися врозтіч від нього.

Тоді Чора на скаку звернувся до них із такими словами:

Вітер вишумовує в деревах,
Диким звірям вільно в пущах і степах,
Як покров зелений не зачах.
Люд визискують вельможі в злото-хутряних шапках,
Де джигіти смерть зустрінуть, знає лиш Аллах.

Витязь Золпин відповів:

— Якби ти був не Чора, а хтось інший, то я схопив би тебе за горло й вирвав би твого язика. А від тебе пашіє пурпурно-зеленкуватий вогонь, аж млосно мені в очах.

Чора каже:

— Килинчак-батире, від погляду на вогонь Золпин не лусне. Серце в нього витривале. Вирви його й принеси мені.

І Чора вистрілив з лука, а Килинчак-батир, як наказав Чора-батир, вирвав у витязя Золпина серце.

Чора каже:

— У нього серце, мов криця, якби він підріс, то й нас би здолав.

Згодом вони повернулися до Казані.

Назустріч їм вийшла Сари-ханим зі словами:

Краще б душу не губив!
Витязь в землю увійшов.
У Казані, місті славнім,
Чорою пролито кров.

І додала:

— Не Кара-батир виявився витязем, а ти. Я хотіла за Кара-батира вийти заміж, та він показав себе не як батир, Чора усім витязям батир.

Цими словами Сари-ханим дала згоду вийти заміж за Чору. Вони одружилися. Та недовго були разом. Сари-ханим перейшла на бік ворога.

Минуло кільканадцять літ, і от між ворогів з'явився славний змужнілий батир. Одного дня Чора-батир стрівся з цим славним витязем і велети повели двобій. Не переміг жоден. І Чора мовить:

Ой-ой, друзі, ой-ой-ой,
У перепічці — обман.
Та невже ж мій меч завдасть
Синові смертельних ран?
Наша де тепер снага?
Чи Казань не зна біди,
Чи її оберіга
Плин високої води?

І тут двоє батирів у кривавій сутичці несподівано шубовснули з високої кручі у воду.

АРЗИ Й ГАМБЕР

У давні часи в одного падишаха була донька. Дівчина славилася неабиякою статністю і вродою. Її батько Темірбек і мати Бек-Султан дуже її любили, мало не пилинки з неї здували. Боячись лихого ока, поселили її в окремішній кімнаті горішнього поверху.

Підростаючи, Арзи ставала усе ладнішою та вродливішою, ось вона вже немов зоря. Слава про її вроду долинула й до інших країн. Досягши повноліття, вона відчула самоту, почала нудитися й не знала, в який кутокприткнутися, мов пташка в клітці. Одного дня крізь різьблене віконце своєї кімнати вона побачила юнака біля криниці. Це був Гамбер, юнак доволі показний, він давно працював у падишаха, пас табун коней. Виганяв прудких молодих жеребчиків у безкраї степи, часом приганяв їх до криниці, що неподалік палацу, на водопій.

Жвавий та завзятий Гамбер сподобався дівчині. Арзи солодко чути його голос, вона милується рухами юнака. Такі природні почуття не знають жодних перепон. Хоч Гамбер був наймитом, в очах дівчини він виглядав принадним і милим, як весняний квіт, що зріс під теплим сонцем. Заполонена цими почуттями, Арзи покликала служницю й послала її до криниці по воду, яку має набрати для неї Гамбер і яку вона з насолодою вип'є як шербет.

Почуття, що проймають Арзи, поступово передаються й Гамберові. Одного разу, коли служниця прийшла із золотим кухлем по воду, Гамбер їй каже:

— Ой, матінко мила, я б теж волів попити води з вашого чудового кухля.

— Ні, — відповіла служниця, — я не можу дати вам води з цього кухля, не спитавши дозволу в Арзи.

Служниця принесла воду дівчині й розповіла їй про розмову біля криниці. Почувши таке, Арзи каже:

— Ну й що ж тут такого, хай собі п'є, — давши зрозуміти служниці, що вона не заперечує.

Наступного дня, коли Гамбер пригнав табун на водопій, до криниці підійшла служниця й простягнула юнакові кухоль, мовляв, Арзи не заперечує, аби він пив з нього. Гамбер наповнив кухоль водою й почав пити, ледве віднімаючи губи від кухля. Непомітно для служниці поклав на дно каблучку. Служниця набрала в кухоль води й пішла до Арзи. П'ючи воду, дівчина помітила каблучку й наділа її на палець.

Наступного дня Арзи поклала в кухоль свою каблучку й знов послала служницю по воду. Служниця, нічого не помітивши, знов подала кухоль Гамберові, що саме пригнав своїх коней, аби той напився води. П'ючи, Гамбер тайкома дістав з кухля каблучку і сховав її.

Так у душах Арзи й Гамбера зародилося взаємне кохання.

Падишах Темірбек, помітивши, як подорослішала його дочка, як вона розквітла, вирішив знайти їй гідну пару й розіслав по всіх землях послання, де було зазначено, що в певний день і годину славні принци мають прибути до його палацу.

Охоплений палкою пристрастю, Гамбер, пригнавши коней на водопій, співає солодким голосом:

Між трав і чорні, і гніді
Пасуться коні молоді.
Розлучницею нам не стань,
Дорога Бек-Султан!

Арзи почула цей спів, і він ще більше розпалив в її грудях полум'я кохання.

Через служницю, котра приносить Гамберові їжу, дівчина сповістила юнака про передбачуваний наплив женихів і попросила його теж належно підготуватися.

Гамбер з раннього ранку поспішив до чабанів і попросив у них барана. Зарізав його, м'ясо віддав назад, а собі лишив шкуру. А ще помінявся одягом з одним чабаном.

У призначений день із сорока падишахств прибули показні молодики, а з ними їхні свати й почет, просторий майдан перед палацом Темірбека був залюднений. Від майдану,

котрий доти не знав такого гуляння, таких танців і пісень, линули звуки зурни й бубнів. Прибулих гостей гостинно частували.

Сівши на свого улюбленого буланого коня, приїхав сюди й Гамбер і зупинився у найбільш тихому й непомітному місці. Про свою появу він сповістив Арзи грою на очеретяній сопілці.

Після частування Темірбек звернувся до прибулих молодиків з такими словами:

— Хай джигіти, котрі вірять у свої сили, пройдуть тричі кінно по майдану. Тому, кого вподобає, Арзи кине золоте яблуко, й він заслужить її любов. І той, хто принесе мені це яблуко, стане моїм зятем!

Ошатно вбрані молодики мали за честь гарцювати перед палацом. Але жодного із сорока претендентів не вподобала Арзи, навіть її посмішки ніхто не удостоївся. Що вже там казати про золоте яблуко! Молодики засмутилися і навіть почали сваритися між собою.

Саме в цей час на майдан виїздить Гамбер на своєму буланому. Арзи миттю впізнала його й, навіть не давши йому тричі пройтися майданом, подарувала золоте яблуко. Гамбер на льоту впіймав яблуко й притиснув його до серця. І ніхто на майдані й гадки не має, хто ж він такий цей незугарно вбраний зухвалець.

Побачивши таке, Темірбек украй розлютився. А матір дівчини Бек-Султан навіть не змогла стримати гірких сліз. Здійнявся галас, мовляв, як це так, аби якийсь незнайомець та ще й жебрак став зятем падишаха. А Темірбек волає:

— Схопіть його й приведіть сюди. Хай начувається! Хто його впіймає та припровадить до мене, стане моїм зятем і отримає половину моїх володінь.

Кожен волів би погнатися за незнайомцем, та його вже як вітром змело. Він давно вже у степовій далечі, переодягнувшись, пасе свій табун.

Якось на пасовисько спустилася з високої скелі літня жінка та й каже:

— Синку, ось тобі від мене одне яблуко й одна груша, ти їх пильнуй, бо ж вони здатні в слушну мить одяг сіроми

обернути в парчу. Пильнуй також здобуте золоте яблуко й подаровану каблучку. Матимеш несказанну втіху. Але будь розбірливий у харчах. — Мовивши це, зникла між скель.

Аби натрапити на слід нікому не відомого зухвальця, до палацу запросили знану в тутешній окрузі відьму та наказались знайти його й знищити.

— О, це мені за виграшки, — каже відьма.

Гаразд усе обміркувавши, відьма впевнилася, що цим зухвальцем міг бути тільки Гамбер і ніхто інший. Вона сказала про це падишаху, а сама метикує, як знищити юнака. Наступного дня перед Гамбером раптом постелили скатертину й пригощають пампушками й баранячою смаженицею. Згадуючи напучування літньої жінки зі скель, Гамбер не поспішав куштувати частування. Дав шматочок пампушки песику, що крутився поруч. Песик ковтнув цей шматочок і здох. І юнак зрозумів, що ці, призначені для нього, пампушки готувалися з отруєного тіста.

Отак цей намір відьми зірвався.

Тоді Темірбек вирішив послати молодого табунника в далекі землі і за його відсутності прикликав нових сватів.

Вість про це дійшла до Гамбера в чужих краях. Юнак вирішив повернутися в належний день до палацу і, взявши участь у церемонії, довести, що він справжній джигіт.

Гамбер прибув на коні й знову побачив на майдані велелюддя. Усі виряджені, розчепурені походжають перед палацом. Угледівши Гамбера, кепкують з нього, мовляв, хто це плутається тут під ногами, хочуть навіть побити його.

— Не чіпайте! — гукнула, побачивши його, Арзи і звернулася до свого почту: — Хто це? Хотілося б глянути ближче. Тільки ж хай він переодягнеться.

Почувши ці слова, Гамбер мовить:

— Можу переодягтися, але тільки біля мого коня. Хай Арзи підійде до мого коня, коли хоче ближче на мене глянути.

Арзи запитала дозволу в батька.

— Ну що ж, підійди, — каже батько. — Не збирається ж моя донька заміж за голодранця.

Коли Арзи підійшла до Гамберового коня, юнак вийняв з-за пазухи яблуко й грушу і вмить його одяг перетворився в

осяйні шати. Підсадивши дівчину на свого буланого, Гамбер зник з нею, мов на прудкокрилому птахові.

Спинилися вони на краю степу. Гамбер відпустив коня пастися, а сам, поклавши голову на коліна Арзи, зважився подрімати. Але спершу сказав:

— Мила моя, зоре моя найясніша, коли під час мого сну побачиш, як, здійнявши стовп куряви, наближається відьма, візьми цей кинджал і постав його лезом до моїх грудей, а зворотним боком до себе.

Дівчина, угледівши на обрії густу куряву, спрямувала лезо кинджала на себе й тут же загинула.

Прокинувшись, Гамбер довго боровся з лихою відьмою. Врешті-решт ущент розтрощив їй голову, але й сам загинув і упав біля Арзи.

Кажуть, на могилах цих двох закоханих ростуть тюльпани й лілеї. А між могил, куди бризнув мозок лихої відьми, виросла потворна колючка і навіки роз'єднала Арзи й Гамбера.

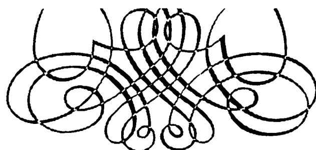

МУНДЕРИДЖЕ

ЭФСАНЕЛЕР

ДЕСТАНЛАР

ЗМІСТ

ЛЕГЕНДИ

ЕПОСИ

Літературно-художнє видання

БІБЛІОТЕКА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

КАЗКИ
ЛЕГЕНДИ
ЕПОСИ

Упорядники
КАНДИМОВА Сабріє Халіловна,
УМЕРОВ Нузет Абібулайович

(Кримськотатарською та українською мовами)

Редактор *І. В. Савлук*
Художній редактор *Ж. Г. Присяжна*
Коректор тексту українською мовою *І. В. Савлук*
Комп'ютерна верстка *О. В. Лемешко*

Формат 60x84/16. Папір офсет. № 1.
Гарн. Bookman. Друк офсет. Ум. друк. арк. 37,2.
Обл.-вид. арк. 30. Додрук тиражу 100 пр. Зам. № 304-12/2.

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008, м. Львів, вул. Галицька, 21.
www.dsv-svit.lviv.ua; email: office@dsv-svit.lviv.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ПРАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.